

RENDSZERVÁLTÓ SZEMLE

A RENDSZERVÁLTÁS TÖRTÉNETÉT KUTATÓ INTÉZET ÉS ARCHÍVUM FOLYÓIRATA

VII. évfolyam | 1-2. szám

Sorsfordító találkozók

Bíró Zoltán

A harmadik út a magyar
társadalomban és történelemben

M. Kiss Sándor

Az atomok felkelése (2. rész)

Szárszó: A „találkozók találkozója”;

Lakitelek: „Szellem és cselekvés”;

Bálványos: „A rövidnadrágos politizálás
kezdetei”

RETÖRKI

2022. TAVASZ-NYÁR

Tartalomjegyzék

MŰHELY

BIRÓ ZOLTÁN: A „harmadik út” a magyar társadalomban és történelemben	2
M. KISS SÁNDOR: „Az atomok felkelése” 1956–2021 – 65. (2. rész)	8
UJVÁRY GÁBOR: Nemzetépítés és kulturális megújulás a Horthy-korszakban	18
PÉTERFI GÁBOR: Revízió és a Duna-konföderáció. A magyar népi mozgalom válasza Trianonra	33
HÁZI BALÁZS – NAGYMIHÁLY ZOLTÁN: „A találkozó találkozója”. A szárszói találkozó 1943-ban - és a rendszerváltás sodrában	49
ZACHAR PÉTER KRISZTIÁN: A katolikus értelmiség tervei Magyarország jövőjéről. Az 1943. évi győri találkozó	68
JÓNÁS RÓBERT: Egy „nosztalgikává lett” tanácskozás. Hatalom és népi ellenzék Monor előtt és után	82
NAGYMIHÁLY ZOLTÁN: Szellem és cselekvés. Lakitelekről három tételben – 1979, 1985, 1987	99
PÁLINKÁS BARNABÁS: A „rövidnadrágos politizálás” kezdetei. A Bálványosi Szabadegyetem kezdetei és történelmi előképei	126

A 20. SZÁZAD (H)ARCAI

TOMAJI ATTILA: Vékony jégen. Németh László (1901–1975) - a történelem árnyékában	135
--	-----

DOKUMENTUM

CZÁBOCZKY SZABOLCS: „Legyetek és maradjatok példaadón emberek az emberségben és nyelvekben hű magyarok!” Fábry Zoltán három levele a csehszlovákiai magyar ifjúsági klubok képviselői számára	152
--	-----

PORTRÉ

Nagy Mihály Zoltán – Pálkás Barnabás: „Szárszó ’88 volt a magyar rendszerváltás <i>no return point</i> -ja”. Németh Zoltán családi háttéréről, a klubmozgalomról és a „rendszerváltó” nyári táborokról	158
---	-----

RECENZIO

RAPALI VIVIEN: Magyarok temetője	168
SZÉNÁSI DOROTTYA: Szabadságra ítélve	170
Az elmúlt negyedév fontosabb eseményei	172
A Rendszerváltó Szemle 2022/1. számának szerzői	173

A borítón látható fényképen Karácsony Sándor tartja előadását az 1943-as szárszói találkozón. Forrás: RETÖRKI Archívum, XIV.1. Püski Sándor iratai, 40. doboz, 10. ő. e.

RENDSZERVÁLTÓ SZEMLE

Lektorált folyóirat.

Kiadó:

Rendszerváltás Történetét Kutató
Intézet és Archívum Nonprofit Közhasznú Kft.

Felelős kiadó:

Nyári Gábor

Kiadó székhelye:

6065 Lakitelek, Felsőalpár 3.

Főszerkesztő:

Nagy Mihály Zoltán

Felelős szerkesztő:

Házi Balázs

Főmunkatárs:

Jónás Róbert

Szerkesztőség tagjai:

Juhász-Pintér Pál,

Pálkás Barnabás, Rapali Vivien

Szerkesztőbizottság elnöke:

M. Kiss Sándor

Szerkesztőbizottság tagjai:

Bódi Ferenc, Fricz Tamás, Kávássy János Előd,
Kiss Gy. Csaba, Marschal Adrienn, Nyári Gábor,
Riba András László, Simon János, Strausz Péter,
Szekér Nóra, Ujváry Gábor, Vizi László Tamás

Nyelvi lektor:

Kipke Tamás

Szerkesztőség elérhetősége: 1062 Budapest,

Andrássy út 100., 1. emelet

szerkesztoseg@retorki.hu

Ingyenes kiadvány. Megjelenik negyedévenként.

HU ISSN 2732-379X

A folyóirat megjelenését a Petőfi Kulturális Ügynökség támogatja.

Petőfi
Kulturális
Ügynökség

Nyomdai munka: Design CD Bt.
A RETÖRKI Rendszerváltó Szemle című műve
Creative Commons
Nevezd meg! - Ne add el! - Így add tovább! 4.0
Nemzetközi Licenc alatt van.

„SORSFORDÍTÓ TALÁLKOZÓK”

A 20. századi magyar történelem sorsfordító találkozói kerültek jelen számunk középpontjába. A lakiteleki, a rendszerváltás dinamikáját is befolyásoló tanácskozás harmincötödik évfordulójához közeledve érdekesnek találtuk bemutatni néhány, a magyarság előtt álló választakat fürkésző és a jövő alakulását is befolyásoló disputa történetét. Mivel ezek kivétel nélkül a nemzet sorskérdéseinek tárgyalására vállalkoztak, különböző időkben, a nemzet- és a történelmi tudatról, illetve a nemzetépítésről szóló egyéb tanulmányok sem szakadnak el e gondolati ívtől.

A „találkozók találkozója” persze Szárszó – a jövőre szintén kerek, immár nyolcvanadik évfordulóját üllő, a népi írók mozgalmának sokéves építkezését összegző, a magyarság háború utáni jövőjére tekintő táborozás nemcsak a „harmadik út” talán legplasztikusabb, Németh László-i megfogalmazása, hanem több későbbi találkozó számára nyújtott példaadó jellege miatt is kiemelt jelentőségű. A helyszín a rendszerváltás idején is szimbólum lett: a negyvenötödik évfordulón, 1988-ban a szakkollégiumi ifjúság, az ötvenedikén, 1993-ban a nemzeti gondolkodású, a rendszerváltó kormányzattal több tekintetben elégedetlen értelmiség kereste itt a kibontakozást. Püski Sándor neve már-már legendává vált – lakiteleki jelenléte a rendszerváltás folyamatában is felidézte Szárszót. Talán nem véletlen, hogy a magyarság esélyeit kutató, a Magyar Demokrata Fórum létrehozását meghirdető nemzeti ellenzék öndefiníciós kísérletének helyszínéeként – Csoóri Sándor visszaemlékezése szerint – Szárszó is felmerült. A Bács-Kiskun megyei település ugyanakkor észszerű választásnak bizonyult: az azt megelőző években Lakitelek „hely szelleme” is már kialakult, az új nemzedék pedig – a régiiek nyomdokain – új hagyományt tudott teremteni. Visszatekintésünk persze nem lenne teljes, ha nem térnénk ki a politikai rendszerváltással egyidős, de a határon túli (különösen a felvidéki) magyarság hagyományaiból is merítő, az évtizedek során szabadegyetemből és diáktáborból nemzetpolitikai iránymutatóvá és fesztivállá kinőtt, napjainkban is létező és virágkorát élő, Tusnádfürdőre költözött Bálványosi Szabadegyetemre.

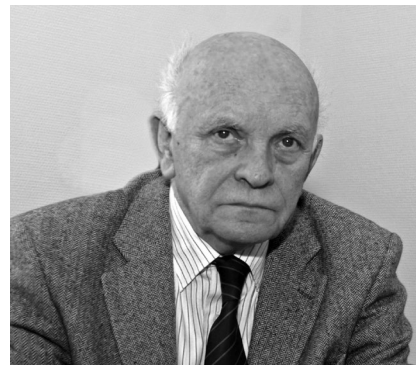
Országgyűlés ponyvák alatt – ezt a címet adta Csoóri Sándor az 1987-es lakiteleki találkozó jegyzőkönyvéhez írt, végül a kötetben meg nem jelent, később Pálffy G. István által publikált előszavában. A találó metafora szerint a folyóiratunkban taglalt – a fentieken túl az 1943-as, katolikus ifjúság útkeresését célzó győri, valamint az 1985-ös, az ellenzék különböző csoportjai közötti párbeszéd fórumaként szolgáló monori – tanácskozások kicsiny, „népi parlamentnek” is tekinthetők, melyeken, ha törvényeket nem is hoztak, a színvonalas vita és együttgondolkodás esélyét biztosították a résztvevők számára. A találkozók emlékezetére és üzenetére napjaink egyszerre bonyolult és tragikus, nehéz és sorsfordító időszakában mindenképpen szükségünk van.

Budapest, 2022. március 17.

Bíró Zoltán

A „harmadik út” a magyar társadalomban és történelemben

Folytatjuk tavaly nyári számunkban elindított kísérletünket, amelynek keretei között egy-egy fogalom/jelenség korszakokon átívelő hatását kívánjuk bemutatni, gondolatébresztő, akár vitára is ingerlő írásokkal. Akkori bevezetőjében Nyári Gábor történész, Intézetünk ügyvezető igazgatója a függetlenség gondolatát kísérte végig az elmúlt ötszáz év magyar történelmében. Jelen számunkban Bíró Zoltán irodalomtörténész, Intézetünk alapító főigazgatóját kértük meg a „harmadik út” fogalmának bemutatására. A rövid, hangsúlyozottan lényegre törő, terjedelmi korlátok közé szorított írás nem a gondolat megfogalmazásától és annak talán leghangsúlyosabb, balatonszárszói megjelenítésétől követi annak magyar közgondolkodásban játszott szerepét, de a történeti előzményekre is fókuszál. Mottóként talán az Egyesült Államokban élt emigráns szociológus, Nagy Károly sorai kínálkoznak: „»Két pogány közt egy hazáért«, két más nyelv helyett egy harmadik: a magunk nyelve, két idegen út helyett a saját – magyar – harmadik utunk. Magyarságunk függetlenség- és szabadságtörekvés központú nemzettudata tulajdonképpen eredete óta »harmadikutas«, bár ezen a néven csak a harmincas évek népi mozgalma óta neveznek egy társadalmi-politikai magatartást Magyarországon.” (A szerk.)

AZ ESZMEI ALAPOK: BOCSKAI ÉS AZ ERDÉLYI FEJEDELEMSÉG

Magyarország legnagyobb kihívása Mohács óta mindig az volt, hogyan tud megállni a saját lábán. Ennek az oka pedig, hogy Nyugatról és Keletről folyamatosan fenyegetések és támadások érték. Ha vázlatosan áttekintjük a magyar történelem alakulását, azt látjuk, hogy Nyugatról elsősorban a németek, keletről a más és más köntösben, de mindig meg-megújuló birodalmi törekvések jelentettek közvetlen veszélyt. A 16. századtól előbbi fronton a Habsburgok, utóbbin az oszmán törökök fenyegették: a Habsburgok ötszáz éven át tartották birodalmi központjuk hátsó udvaraként Magyarországot, a törökök

százötven évig uralkodtak az ország keleti felén.

A Habsburgoknak Magyarország lett az éléskamrája, és az országot lényegében gyarmatként kezelve meg is akarták tartani annak. A törökellenes védelmi harcokat sem ők, sem más nyugati erők nem segítették. Miközben Hunyadi János serege pusztult, Bécs nyugodtan aludt, mulatozott, és várta a balkáni háborúk eredményét. Azt, hogy Bécs végül nem érte el a török, hogy hatalmas seregének nem nyílhatott út nyugat felé, azt egész Nyugat-Európa nagyrészt Hunyadinak köszönhetette.

Hunyadi kisebbik fia, Mátyás uralkodása idején még béke volt az országban. A török

nem támadott, Mátyás „fekete sereget” szervezett, amely elriasztotta a törököt, valamint az osztrák és cseh hatalmi törekvésekkel szemben is megvédte az országot. Az önálló Magyar Királyság utoljára volt erős. Hunyadi Mátyás közel került a német-római császári címhez és ranghoz is, ám váratlan halála és az osztrák császár ügyeskedése lehetetlenné tette annak elérését. Törvényes és trónra alkalmas fia nem született, így halála után üres maradt a trón: elkezdődött a vetélkedés, amelyben szétesett az ország.

A három részre szakadt ország erdélyi fejedelemsége, amely a töröknek volt kiszolgáltatva, ebben a csapdában vergődött. Bocskai István fejedelemsége alatt igyekezett kitörni, európai

viszonylatban is nagy sikerrel. Nem a törökkel szállt szembe, hanem a Habsburgokkal. A törökkel amolyan barátság-félét alakított ki: ennek keretei között az oszmán nem rohanta le Erdélyt, viszont csendesen segítette a Habsburg-ellenes harcot. Bocskai a szedett-vedett hajdúkkal kötött egyezséget, miszerint a hajdúk letelepedhettek, városokat kaptak a győztes csaták után. Az eszmei alapot az jelentette, amit mi már „harmadik útnak” nevezünk: az ország egyesítése; független, szuverén magyar államiság; a magyar reformáció szabadságának biztosítása a Habsburg katolicizmussal szemben. Bocskai végrendeletében hangsúllyal szólt a jövő lehetőségéről és az ahhoz való kötelességről mind Erdély, mind pedig Magyarország részéről: „Az egyezésnek pedig örökös megtartásában azt az utat látjuk: a fejedelemségek, szinte ha változnak is, mindenik helyen a szabad választás szerint, de a republikák is soha egymás ellen senki ingerlésiből, izgatásából ne törekedjenek. Valameddig pedig a magyar korona ott fenn, nálunknál erősebb nemzetségnél, a németnél léssen, és a magyar királyság is a németeken forog, mindenkor szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet Erdélyben fenntartani, mert nekik javokra, oltalmokra léssen. Ha pedig az Isten adná, hogy a magyar korona Magyarországon magyar kezéhez kelne egy koronás királyság alá, úgy az erdélyieket is intjük: hogy attól nemhogy elszakadnának, vagy abban ellent tartanának, de sőt segéljék tehetségek szerint és

egyenlő értelemről azon korona alá, a régi mód szerint, adják magokat.”¹

Bocskai után még két erdélyi fejedelem követte a végrendeletet, folytatva azt, amit ő elindított, és így megalapozva az erdélyi aranykort. Bethlen Gábor, majd I. Rákóczi György folytatta a hajdúk letelepítését, a reformáció támogatását és a Habsburgok elleni támadásokat – török segítséggel. Az ő haláluk után azonban Erdély ismét elgyengült, és egyre zavarosabb helyzetbe került.

KIBONTAKOZÁSI KÍSÉRLETEK: ZRÍNYI ÉS RÁKÓCZI

A Mohács után három részre szakadt Magyarország déli és keleti felén a török, nyugati felén a Habsburg uralkodott, egyedül erdélyi darabja maradt magyar kézen. Nyugaton Zrínyi védte a Habsburg-Magyarországot: hősieken és eredményesen. Ám a segítségére küldött Montecuccoli – Európa egyik legjobban képzett hadvezére – „saját zsebre dolgozott”, a hadsereget szétszüllesztette, a magyar mezőgazdaságot (elsősorban az állatállományt) felemészítette, a töröknek szabad teret hagyott. Zrínyi a következő, Montecuccolinak szóló levélben kérte számon tőle a magyar haderő silányságát ostromozó, mélységesen lenéző, lekicsinylő szavait, a nemcselekvést és a magánérdekű igyekezetet: „Bizony, ha szemügyre vesszük azokat a dolgokat, amiket Te az elmúlt évben véghezvittél, sem Magyarországnak, sem egyetlen magyarnak nem kell szégyenkeznie. Hiszen virágzó

Bethlen Gábor bronzszobra a budapesti Hősök terén. Folytatta Bocskai munkásságát, megalapozva az erdélyi aranykort. Fotó: Wikimedia Commons

hadsereget kaptál kezédbe, és Te megsemmisítetted. Többet zaklattad a barátokat, mint az ellenséget. Annyi országban hagytál magad után siralmas emléket, annyi százezer léleknek török fogságba hurcolását nézted végig száraz szemmel és száraz karddal (pedig ezt a kardot a mi oltalmunkra rendelték). Lehetett volna ennél kevesebbet várni a leghitványabb hóhértól?”²

Amint látjuk, Zrínyi kiáradó dühével támadott Montecuccolira, akit a Habsburg császár „oltalmul” küldött a magyarokhoz. Azt is felhánytorgatta neki, hogy más dolog tudósnak lenni a háború tudományában, és más dolog hadat vezetni a gyakorlatban.

A hosszúra nyúlt törökellenes védelmi küzdelmek és az osztrákok óvatos, változékony különállása arra készítette Zrínyit, hogy magyar királyságról

¹ Bocskai István: *Testámentomi rendelés*. Szerk. Szigethy Gábor. Budapest, Holnap, 2001.

² Zrínyi Miklós: Levél Montecuccolinak (1662. augusztus közepe, Pozsony). In: *Régi magyar levelestár, 16–17. század*. II. Szerk. Matolcsy Ildikó – Sebestyén Lajos – Szalay Károly. Budapest, Magvető, 1981, 161–172.

II. Rákóczi Ferenc tiszaujlaki emléktáblája. Az általa vezetett szabadságharc mélyen beleégett a magyar nemzet tudatába. Fotó: Wikimedia Commons

töprengjen, és elkezdje annak előkészítését. Miután az ország-bíró is megnyerte, a magyar király személyéről is volt elgondolása – a Rákócziak közül –, ám nemsokára meghalt egy vadászaton. Ezzel véget ért az első, alaposan megtervezett gondolat Magyarország elszakítására a Habsburg-háztól.

Határozottabb és célratörőbb események következtek ezután: Thököly kurucával támadta az osztrák sógort, Felső-Magyarországon külön fejedelemséget alapítva. Az igazi, történelmet formáló cselekvés azonban az volt, amikor II. Rákóczi Ferenc – részint a hegyaljai felkelők, részint Bercsényi Miklós biztatására, részint pedig saját megpróbáltatásai hatására – meghirdette a magyarság szabadságharcát. Ez volt a leghosszabb és legtöbbet ígérő küzdelem Bécs ellen. Rákóczi szabadságharca, a függetlenségi háború nyolc éven át terhelte az országot – Rákóczi távollétében végül a felkelő seregek a majtényi síkon

letették a fegyvert. A háború oly mértékben égett bele a magyarság tudatába, hogy a 20. század elején, 1906-ban a „nagy fejedelem” holttestét az egész nemzet sorstudatát megpecsételő tüntetés keretében hozták haza, hogy Kassán örök nyugalomra helyezték.

A LEGSZEBB ÉVSZÁZAD

A következő évszázad távolról nézve csendben, nyugalomban telt. Leginkább a magyar költészet nagy alakjai figyelmeztettek, a Habsburg-uralom alá sodródott ország néma békéjét megzavarva. Batsányi, Berzsenyi és Csokonai lírája jelentett elsősorban lázadást, előkészítve a 19. század reformkorát. A politika nyílt lázadását a magyar jakobinusok mozgalma jelentette a 18. század végén, igen csekély számú résztvevővel, amolyan szabadkőműves jellegű tiltakozásképpen. A bécsi hatalom hamar leszámolt vele, néhány halálos ítélettel és többek (köztük Kazinczy Ferenc) börtönbüntetésével. A lázadás résztvevőinek számarányánál komolyabb hatása volt a magyar értelmiség gondolkodására, és mintegy előkészítője lett a következő évszázad jelentőségében jóval nagyobb megmozdulásának.

A magyarság legszebb, példamutató évszázada következett ezután: a fészkelődés, a kezdeti nyugtalanságok helyett a valós cselekvés. 1830-ban megjelent Széchenyi István műve, a *Hitel*, mely a magyar közgondolkodást alapjaiban mozdította meg. A pozsonyi országgyűléseken e mű hatása, közvélemény-formáló ereje mutatkozott meg. A

reformországgyűlésen a változások szele söpört végig, ez a szél pedig kifújta az elmékből a ködöt, új eszmékkel gazdagította a magyar közéletet, új követelések hangzottak el. És támadtak új tehetségek: elsősorban Kossuth, Deák és Kölcsey, majd mögöttük ott sorakozott már a náluk ifjabbak hada, az országgyűlési fiatalok. Előbb Széchenyi és Wesselényi, majd Kossuth, Deák és Kölcsey munkássága vezényelte a reformországgyűlések szölamát. A bécsi kamarilla az egész országra kiterjedt besúgóhálózata és értetlensége végül elvezetett a radikalizálódáshoz, melyből 1848 forradalma, később szabadságharca lett. A magyarság tragédiája, hogy elbukott: az orosz beavatkozás a világosi fegyverletételhez vezetett. Ez újabb évtizedekre ismét bénaságba taszította az országot.

A „HARMADIK ÚT” ELSŐ MEGFOGALMAZÓDÁSAI

A 19. és 20. század fordulóján Ady forradalmas lendülete indította el egy új magyar gondolkodás szerveződését, egyben a „harmadik út” sugalmazását. Ady, Móricz és Szabó Dezső írásai ismét áttörték a csendet, a két világháború között jórészt az ő írásaik nyomán, nevüket zászlóra tűzve indult az ifjúság mozgolódása: itthon a Bartha Miklós Társaság, a Felvidéken a Sarló, Erdélyben az erdélyi fiatalok mozgalma. Részben ezekből szerveződött meg a harmincas évektől a hazai népi mozgalom, melynek nevéhez, mintegy kiegészítésül, sokan a „második magyar reformkor” címet társították.³

³ Németh László *Emelkedő nemzet* című, az 1956-os forradalom idején megjelent írásában nem véletlenül hasonlította össze a két korszak kulturális erjedését: „Mindig nagy honvágygal néztünk a reformkorra, a szabadságharcot megelőző évtizedekre: az igazság

Ennek a mozgalomnak szellemi, irányadó vezetője lett Németh László.

A huszadik századra mintha megérett volna gondolatban a harmadik út vágya, annak nyílt megfogalmazása. E metafora más-más formában ugyan, de mindig ott volt valahol a magyarságtudata alatt, a századok tapasztalatával formálódva. A 20. században a nemzeti függetlenség, a magyar államiság önállóságának követelése mellé felzárkózott a két társadalmi rendszer elutasítása egy harmadik megoldás igényével, mely igazságosabb és emberségesebb társadalmi rendszert álmódott.

Püski Sándor, a szárszói találkozó fő szervezője 1943 augusztusában. Enyhíteni kívánta a népi mozgalmon belül is érzékelhető megosztottságot. Fotó: Németh László Társaság

A népiek szárszói találkozásán Németh László egy előadásával kapcsolatos kérdésre, hogy mit jelent számára a „harmadik oldal”, a következőképpen válaszolt: „Tegyük fel, hogy van Új-Guineában egy párt, amely azt vallja, hogy Új-Guineának az angolokénak kell lennie. A másik szerint Új-Guinea csak a hollandok alatt lehet boldog. S most föláll valaki, és azt kérdi: Nem lehetne Új-Guinea a pápuaké?”⁴ Németh László itt nem harmadik útról, hanem „harmadik oldalról” beszél, de a jelentés lényegében ugyanaz.

SZÁRSZÓ – A MAGYARSÁG JÖVŐJÉRŐL ÉS ESÉLYEIRŐL

Mi mást tehettek volna 1943-ban a népi mozgalom hívei? Miközben dúlt a világháború, ők a magyarság jövőjére gondolva

latolgatták az esélyeket. Igyekeztek a nemzet jobb erőit mozgósítani, de legalább figyelmeztetni azokra az esztendőkre, amikor vége lesz a háborúnak, és új helyzetek leckéztetik majd a népeket. Minket, magyarokat kiváltképpen, a két malomkö közötti történelmi őrldésünkben, és már-már öröknek tetsző megosztottságunk állapotában.

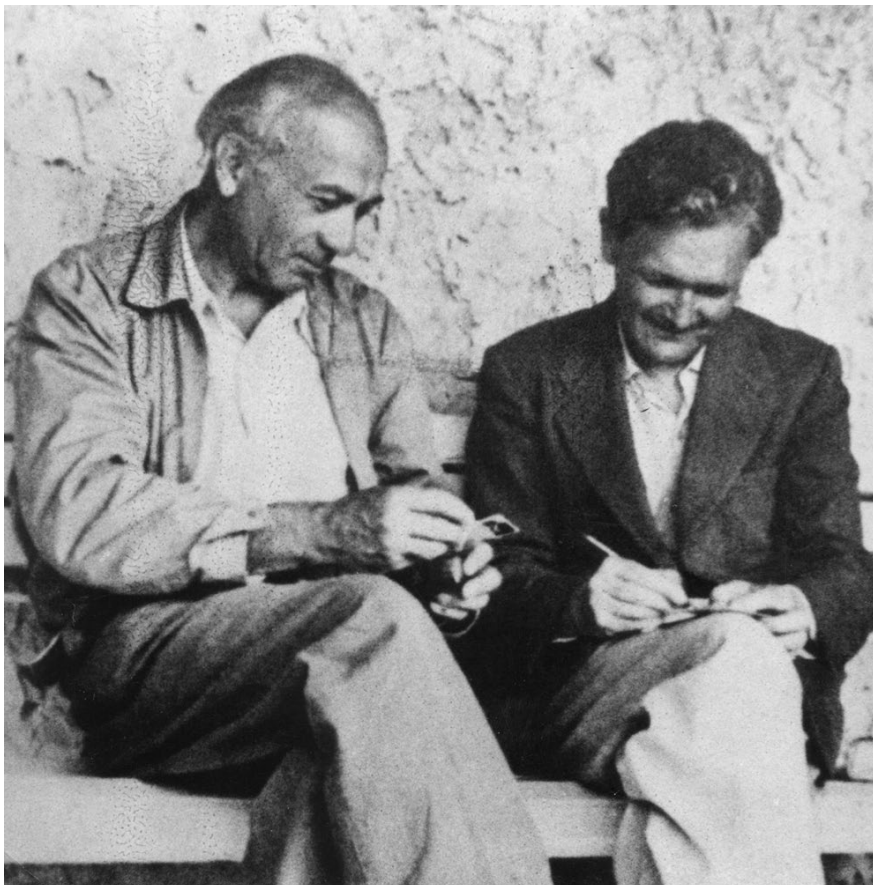
Püski Sándor szándéka többek között az volt a találkozó szervezésével, hogy a népi mozgalmon belül is jól érzékelhető megosztottságot legalább enyhítse, különös tekintettel arra, hogy a magyar jövő legalább a mozgalom keretein belül ne legyen kiszolgáltatva jobb- és baloldali ideológiák, politikai irányzatok széthúzó, az alapvető nemzeti érdekek képviselőjét is

kockázató vitájának. Amint az egy hét során is újfent kiderült, korántsem volt oktan Püski szándéka.

1943-ban már látszott, hogy Németország valószínűleg elveszíti a háborút, és Magyarország szovjet vagy angolszász fennhatóság alá kerül. A kérdés tehát az volt, hogy mire és miként készüljön a magyar értelmiség a háború utáni időkre. Abban nem volt különbség az előadások között, hogy idegen hatalmak szorításában kell valamiképpen megmaradni egy merőben új társadalmi berendezkedés keretei között. Annál inkább volt a jövőt és a magyarság kíváncsatos magatartását, az új helyzethez való alkalmazkodásának a kérdését illetően.

azonban az, hogy akkor közel sem volt annyi nagy írója, művésze, muzsikusa, tudósa ennek a nemzetnek, mint a joggal megbélyegzett Horthy-rezsim alatt. Két nagy nemzedék dolgozott egymás mellett, a viszonylagos szabadságot a lényeges kimondására, az elviselhető korlátozást a plasztikus tömörítésre használva ki. A magyar zene ebben az időben emelte a világ fölé az első kultúrhistoriai jelentőségű magyar nevet, a Bartókét, s az ismeretlen nyelvbe zárt magyar irodalom ekkor támasztott reményt, hogy ugyanezt megismétli.” Németh László: *Emelkedő nemzet. Irodalmi Újság*, 1956. 11. 02. 1.

⁴ Németh László előadása. In: *Szárszó. Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet-tábor előadás- és megbeszéléssorozata*. Budapest, Püski, 1993, 51–52.

Illyés Gyula és Németh László az 1960-as évek elején.
Fotó: Németh László Társaság

Erdei Ferenc beszédéből a reálpolitikus gondolkodásmódja tárul elénk, aki bármikor kész kiegyezni a történelemmel: már ekkor a szovjet hatalom elfogadását, a proletárdiktatúra szükségességét és az osztályharc elkerülhetetlenségét válaszolja. Ő a történelmi erőkhöz való alkalmazkodás ajánlatát nyújtja, mint az egyetlen lehetséges és célszerű magatartást, de sejtethjük szavai mögött azt az idealistát is, ami a kommunista utópia híveként nyilvánul meg, akiben a hívő bújik össze a reálpolitikussal.⁵

Németh László ezzel szemben elvárásolt idealistának tűnik, aki egy kíváncsi társadalmi berendezkedés igényét és lehetőségét, mint távoli realitást hangsúlyozza. Az idegen

uralommal szemben a saját nemzeti politikát, a proletárdiktatúrával szemben az értelmiségi társadalom jövőképét, az osztályharc helyett az értelmiség és a munkásság felfelé haladó kiegyenlítődését hirdeti. Ám amikor közelre néz, Németh már-már tökéletesen, igazi realistiként láttatja azt a brutális valóságot, amelyre a háború utáni rendezés címén számítanunk kell.

A reánk váró történelmi megpróbáltatás súlyát így tárta hallgatósága elé: „Én ezt a háborút az első pillanattól mély pesszimizmussal néztem. [...] akár a német, akár az angol vagy az orosz koncepció győz, én azt másnak, mint a magyarság súlyos megpróbáltatásának elképzelni nem tudom.

Nemcsak a háború pusztítása-
itól: megszállásoktól, bombá-
zásoktól, a legjobbak elhurcol-
tatásától féltettem azt, amit
idáig csináltunk, sokkal inkább a
háború utáni »rendezés«-től. Az
az »üdvösség«, amellyel Európa
fog megajándékozni, nem az
lesz, amely társadalmunk halk
folyamataiban készül... [...] Előre látható volt, hogy kívülről
neveznek ki ránk »megváltókat«,
s mint minden kinevezésnél,
ennél is a protekció érvényesül:
a dugaszban levők közül az lesz
a »poglavnik«, akit a külföldi
tanácsadók s hazai sugalmazóik
a legalkalmasabbnak tartanak.”⁶

Németh László Erdeihez hasonlóan látja a közeli jövőt, s a háború utáni rendezés eredményét. Köztük a különbség az, hogy Erdei nemcsak realistiként, hanem elfogadásra érdemesként szól róla, ezzel szemben Németh László egy merőben más berendezkedést tart kívánatosnak. Igényt jelent be, a kíváncsi felé mutat.

Németh úgy értelmezi a népi mozgalom programját, hogy az jórészt az „üdvözítő terror” elleni önvédelmi képességünk kifejlesztését célozza bármilyen idegen, ránk erőltetett rendszerrel szemben. Azt mondja: „A végső cél ez lett volna: olyan radikális tábor állítani föl ebben az országban, amelynek nézeteit (s azokban a bennszülöttek valódi érdekeit) a ránk küldött megváltóknak is figyelembe kell venniük.”⁷ Ezt a végső célt azonban nem sikerült elérni, sem akkor, sem később az újabb rendszerváltással. Hogy miért nem, arra a válasz így hangzik: „A rendszernek

⁵ Erdei Ferenc: A magyar társadalom. In: *Uo.* 11–38.

⁶ Németh László előadása... i. m. 39–52.

⁷ *Uo.* 44.

volt állama, a gyarmatosítók megváltójelöltjeinek tőkéjük, sajtójuk, kész szervezeteik, a bennszülötteknek azonban nem volt csak irodalmuk s egy kis lelkesedésük.”⁸

Nézzük, miféle erők ellenében kellett volna és kell ma is az önvédelem képessége. Németh László nemcsak Erdei szovjet rendszer iránti elfogadásra buzdító szavaival szemben, hanem azoknak küldi intelmeit, akik az angolszász érdekkörbe kerülésünktől várnak, remélnék megoldást. Először is azért, mert „Egy rendszer önmagában nem válthat meg egy népet, minden attól függ, kik milyen módon, milyen ösztönökkel alkalmazák.”⁹ Ehhez teszi hozzá álláspontját a remélt angolszász érdekkör uralmáról: „A tőkés rend, melynek Nyugat magas ipari civilizációját s polgári jólétét köszönheti, a magyar népet, láttuk, még mélyebbre taszította bennszülött sorsába. Azt sem kell bővebben magyarázni, hogy az angolszász jellegű kapitalizmusnak a bevezetése vagy visszahozása a magyarság részesedését a nemzeti vagyonban szinte órák alatt megcsappantaná.”¹⁰

HÁROMNEGYED ÉVSZÁZAD TANULSÁGAI

Most visszatekintve az elmúlt több mint hetvenöt évre, megállapíthatjuk, hogy az 1943-ban megfogalmazott várható veszélyek közül ez is, az is megvalósult: az „üdvözítő terror” vörös lobogós, véres valósága és a nyugati tőkés hatalmak (Európai Unióval

bővített) nemzetromboló, kifosztó, önvédelmi reflexeket sorvasztó racionalitása. Most ez utóbbi terpeszkedik az európai államokra, ez veszélyezteteti nemzeti létünket. Egyre jobban látható, hogy most is háború van, de ennek a háborúnak a kimeneteléről nincs sok fogalmunk. Amit tehát tehetünk, az csupán annyi, hogy öntudatunkat megtisztítjuk a ráakadó zavaros ideológiáktól és kulturális szennyezéstől, és növeljük védekező képességünket. Ha Európa menthetetlennek bizonyul ebben a háborúban, legalább védjük magunkat ahogy lehet, hogy megrogyant falai és tetőgerendái ne temessenek minket is maguk alá.

A népi mozgalom írói általában Németh Lászlóhoz hasonlóan gondolkodtak, ezért is vált Németh és Erdei vitája – hangsúllyal Németh mellett – a szárszói tanácskozás fő eseményévé. Gombos Gyula, a század alighanem legjobb társadalmi és politikai gondolkodója sem véletlenül írja meg kis füzetét a „harmadik útról”.¹¹ Természetes az is, hogy 1987-ben mi is ezeknek a gondolatoknak a jegyében indultunk Lakiteleken, nem félve, de számolva az akkor még reménykedő egypárt reakciójával is.

Amivel a rendszerváltás idején nem számoltunk eléggé, az az angolszász hatalmak, illetve az Európai Unió szemlélete és magatartása volt. Nem számoltunk kellőképpen Soros György és a nemzetközi nagytőke ténykedésével sem: bár azt tudtuk, hogy mi a célja, de anyagi

erejét és kapcsolatainak nagyságát nem mértük fel a maga valóságában. Az első „szabadon választott” kormány szerencsétlenkedései, Antall József miniszterelnök Magyarországnak mindenáron az atlanti szövetséghez történő kötése, a jogállam és a demokrácia folytonos emlegetése mellett a tehetetlen sodródás állapotába süllyesztette az országot. A harmadik út két legfontosabb követelményének megvalósulása – az ország államának önálló döntése, függetlensége, és a magyar társadalom igazságosabb és emberségesebb körülményeinek megteremtése – helyett elindult azon az úton, amely alapján kizárólag a nyugati utasításoknak megfelelően döntött. Ezzel az ország népének nagy részét nagyobb nyomorúságba taszította, mint az előző rendszer idején volt. Ebből az állapotból csak az elmúlt évtized politikája tudta kirángatni, új erővel, az eredeti szándékoknak is megfelelő koncepcióval, kellő bátorsággal és aktivitással kézbe véve az ország irányítását.

⁸ Uo.

⁹ Uo. 46.

¹⁰ Uo.

¹¹ Gombos Gyula: *A harmadik út*. Budapest, Püski, 1990.

M. Kiss Sándor

„Az atomok felkelése” 1956–2021 – 65

(2. rész)

„Ősz van!... Az évek szele csöndesen hordja a sírokra a feledést...”
(Szabó Lőrinc: Pannon ősz)

„A búcsúzó Rákosinak volt némi igaza: – ha a nemzetre nehezedő nyomás egyenletes lett volna – úgy, ahogy ő beállította –, a forradalom mindezen tényezők ellenére még jó soká nem következik be. Túlfűtött kazánok is – úgy mondják – akkor robbannak, amikor a nyomás enyhül egy kicsit. Minálunk pedig nem egyszer engedtek – hanem három éven át az engedés s újabb nyomás játéka folyt –, nem csoda, hogy a túlfeszült nemzet egyszer csak felrobbant. Azt, hogy nincs szabadság – úgy látszik, el lehet bírni. De ha a szabadság után epedőnek adunk egy kortyot a szabadságból, aztán elvonjuk tőle a vedret – aztán megint egy nagyobb, s újra el – akkor, az végre is ránk rohan, s kitépi kezünkől az edényt.”¹

Németh László önéletírásának (*Magam helyett Homályból homályba* című kötetében ez a rész már nem jelenhetett meg.²

Mint az író soraiból kitűnik, a fővárosi eseményekről már a szigligeti alkotóházban értesült 1956. október 24-én, barátjától, Kiss Tamás író-költő-tanártól. „»Hanem Pesten valami baj van, Laci bátyám. A bécsi rádió is bement, hogy az utcákon lövöldöznek. Úgy látszik forradalom.« »– Lőnek?» – néztem rá hitetlenül. »Megbolondultak azok?«”³

Három éven át – írja Németh László nem egy helyen – hol túlfűtik a kazánt, hol enged a nyomás, hol ismét felfűtik, s egyszer csak bekövetkezik a robbanás. A hír hallatán Németh Lászlóban felrémlik a berlini felkelés emléke. „...főként az emberek elszántságát bámultam, hogy a tankoknak – a mai hatalom pissenést sem tűrő eszközeinek – neki menjenek. [...] Magyarországon ilyesmi nem fordulhatna elő – mondtuk még a poznaí események után is. Nem, mert a magyarok

kevesebbet szenvedtek, hanem mert gyávábbnak, vagy ha úgy tetszik – megfontoltabbnak – tartottam őket. S most mégis csak neki mentek a falnak.”⁴

Gyávábbak vagy megfontoltabbak?

Jelen írás első részében már esett szó Németh László Horthy-rendszerről alkotott képéről. Amellett, hogy Németh – s ez írásaiból egyértelműen kiderül – nem volt a Horthy-rendszer híve, fontosnak tartotta megjegyezni a később történetek tükrében, hogy „ha volt a 20. század második évtizedében nemzet, amely az érezhetővé váló általános európai hanyatlással – sőt tulajdon sorsával szemben is – feltörőben volt, a magyar volt az. A nemzet szellemi frissessége, megcsilánó gazdasági lehetőségei, s az elmaradt kormányzat, amely alatt élt: a nemzeti újjászületés szép modelljét érlelték meg

¹ Németh László: *A magyar forradalomról*. [Szerk. Németh Judit – Görömbei András]. Budapest, Nap, 2011, 85.

² Uő: *Homályból homályba. Életrajzi írások*. Budapest, Magvető – Szépirodalmi, 1977.

³ Németh i. m. 2011, 26.

⁴ Uo. 27.

benne – amely nemcsak neki szólt, de a Duna-népeknek, Európának is.”⁵

Állam és társadalom, vagy ha úgy tetszik: állam és nemzet. Németh László – hogy mai terminológiával éljünk – az állam „henye, elnyomó” szerepével szemben figyelmet fordított a társadalom szerves fejlődésére is, amire, ha korlátozott körülmények között, de a Horthy-rendszerben mód nyílt.

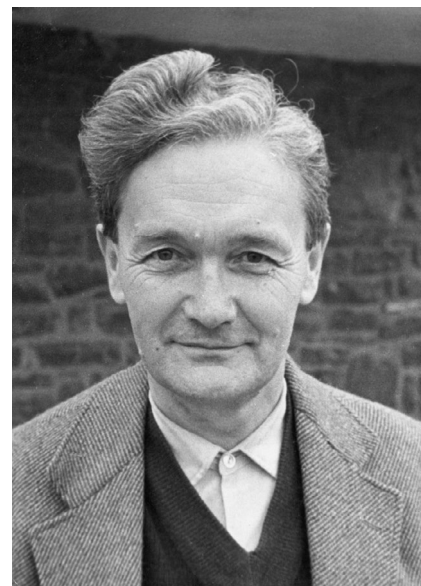
S ezután következett be a fordulat. „Ezt az aranykorát érlelő nemzetet szolgáltatták ki Jaltában a sztálini kommunizmusnak.”⁶ Bár Németh László a helyzet súlyosságának megfelelően nem feledkezett meg a háború okozta hihetetlen méretű, az országot sújtó károkról sem, a hangsúlyt a nemzet szabad mozgását gátló bosszúállásra helyezte. A gondolat nem új. Már 1943-ban, Szárszón is hosszan szólt a magyar nemzetet leigázni készülő „poglavnyikok” bosszújáról.

Lehet ugyan a fenti sorok szerzője által „fenyegetett demokrácia”-ként említett időszak történéseiről vitatkozni, azt azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy másként látta a történetet a kort megélő tanú, s másként az azóta új adatok birtokába jutó kései bíráló. Németh László akkor (!)

joggal beszélt a gazdasági élet megpezsztüléséről, a földreform után kialakuló vidám paraszti gazdaságokról, s az akkor született remekművekről. Egy dolog az, hogy a földosztással a magyar parasztság „évszázados álma vált valóra”, mert elvileg valóra vált, s más dolog az, hogy a koalícióban résztvevő pártok mire készültek. Más, hogy rövidesen miként vették észre azt, hogy „külföldi” segítséggel becsapták őket, s megint más, hogy ugyanez a probléma milyen köntösben tért vissza már a rendszerváltoztatás kezdeti időszakában.

Németh László azonban hamar „fölcsumdott”, hogy az általa már 1943-ban Szárszón fölvezetett folyamat lépett életbe. „Csak amikor a leszíjazott nemzet, mint egy műtetre előkészített beteg, teljesen a moszkvai sebészek kezébe került, akkor indult meg az öt évtizede tartó dagály viaszszorítása.”⁷

Németh – akárcsak a szárszói beszéd során – most is erőteljesen hangsúlyozta, hogy a Moszkvából hazatérő „operatőröknek” fogalmuk sincs a magyarság igazi állapotáról, a már meglévő előfeltételekről, „amelyeknek az alapján itt szinte erőszak nélkül egy igen magasrendű szocializmust lehetett volna talpra állítani”. Németh László gondolatmenete ismertetése előtt rendkívül

Németh László Sajkodon 1956 környékén. Fotó: Németh László Társaság

fontosnak tartjuk újra és újra ismételni: az ő szocializmusképe, illetve -fogalma nem azonos a marxista-leninista szocializmusfogalommal. Ebből következett, hogy „ők kész menetrenddel jöttek, s azzal a hittel, hogy a »szocializmus építését« csak olyan alapokon, olyan rombolások árán, olyan egymásutánban lehet csinálni, mint ahogy a Szovjetunióban történt.”⁸

Világosan és egyértelműen szólva – Németh korabeli és kései bírálói ezt ritkán veszik figyelembe – az ő szocializmusfogalma korántsem volt azonos akár a marxi, akár a lenini szocializmusképpel. Gondoljunk csak példának okáért egy 1936-os írására, amelyben a marxizmust a polgárság levett ruhájaként értelmezte.⁹

⁵ Uo. 73–74.

⁶ Uo. 74.

⁷ Uo.

⁸ Uo. 74–75.

⁹ Ekkor írja a megvalósult sztálini szocializmusról, utalva a leninista-marxista előzményekre, a következőket: „Sztálin a tanítvány és az örökös elsősorban a betűkben a fogalmazásokban hisz [...] szavakkal akarja összhangzásba hozni a történelmet. Van az Írás és van Oroszország. De az írás kétféle képpen illeszthető rá az országra: alkotásokkal és fogalmazási műfogásokkal [...] Kétségkívül korlátolt ember, de mint ahogy a korlátolt emberek között néha kitűnő orvos-diagnoszták akadnak, neki is biztos a politikai helyzetérzésre. [...] Mint a legtöbb makacsfejű ember, túlbecsüli az elnevezések értékét, a segédfogalmakat összekeveri az eseményekkel, a nyelvet a világgal.” S a végső konklúzió: „a *Les questions du leninisme*-ből megtanultam a nyomás nevét is: Sztálin nem egy ember neve, hanem az

Németh László 1956. október 14-én. A forradalom híre a szigligeti alkotóházban érte. Fotó: Németh László Társaság

Németh László joggal vonta le a következtetést az 1945. novemberi választások alapján, hogy a magyarság nem proletár átmenetet akar, hanem némi függetlenséggel, vagyonnal, polgárosodási hajlammal együtt járót, amelyből a társadalom proletarizálása nélkül lehet eljutni a szocializmusba. Ez a felfogás messze elütött a kommunisták szocializmus-fogalmától, melynek lényegét nemegyszer megfogalmazták: „népi demokráciával a proletárdiktatúráért”.¹⁰ Németh

László azt is világosan látta, hogy ez volt az a robbanáshoz vezető „kompressziós nyomás”, a lehajítás vágya, amely a „tüntetés résztvevőit egy fölkelt nemzetté dagasztotta”.

Mint jeleztük, Németh Lászlót a forradalom kitörése a szigligeti alkotóházban érte. A település és az alkotóház egymáshoz való viszonya – mint ezt Németh László azonnal felismerte – szinte leképezte a hatalom és a perifériák viszonyát. „...a szigligetiek nem nagyon szeretik az alkotóházat, amelynek a pompás ételszaga, a gyomrot torkig töltő fogásai az ott szolgáló lányaikon át a beszolgáltatók üres fazekai mellé is leértek. Azt mondták, régen egy grófjuk volt, most háromszáz – s olyat is hallottam, hogy hivalkodó az alkotóház neve. Most azonban valami új elem is vegyült ebbe a lappangó ellenszenvbe, mintha a szegény község, melynek pincéiben most forr a must, titkos csápokon át a dac, a fejlődés, a megtorlás lehetőségét szimatolná.”¹¹

Legalább ennyire tanulságos – cseppben a tenger – az alkotóházon belüli, illetve az alkotóház

és a falu közti viszony alakulása. Németh László szerint a sportújságírók voltak leginkább Nagy Imre-pártiak, ki azért, mert a rendszer sértettje volt, ki azért, mert együtt kívánt „üvölni” a farkasokkal. Földeák János, a rendszerrel szimpatizáló író – bár a Gerő-beszédet ő is elítélte – szorongott. A gondnok – míg el nem tűnt – figyelt. A háziszolga – Németh szerint „tizenöt éve kitűnő nyilas lett volna” – egyéni sérelmeit sorolva úgy gondolta, hogy elérkezik az ő ideje is. Maga az író – Németh László – és a debreceni tanár-költő Kiss Tamás, bár természetesen távol lévő családtagjaik sorsa is foglalkoztatta őket, ahogy Németh fogalmazott: „magunk között a nemzetet féltettük”. Ekkor még leginkább azon morfondíroztak, hogy mi lesz ennek a vége, illetve „mibe vitték bele a pesti Petőfi Körösök az országot, épp most, amikor a sztálini jégtömbök oly biztatónan olvadoztak”.¹²

Egy mondatban két fontos megállapítás. Az egyik az, hogy mire gondolt Németh László a sztálini jégtömbök olvadása kapcsán. Elég sejtelmes, s lássuk be: a valós helyzetet

emberi természet és hagyomány nagy forrásaitól elszakadt konokságé.” Lásd bővebben: Németh László: Sztalin: Les Questions du léninisme. *Tanu* 7 (1934), 25–30.; M. Kiss Sándor: A szárszói gondolat a történelem útvesztőjében. In: Uő: *Közléteések 1956. Tanulmányok, esszék, előadások*. Budapest, Kairosz, 2011, 35–50.

¹⁰ Németh László szocializmusképét, hogy eufemisztikusan fogalmazzunk, a polgári liberálisok, radikálisok sem fogadták egyöntetű lelkesedéssel. Példa erre Fejtő Ferenc véleménye: „De a legtöbb népies számára a polgári demokrácia kérdése vagy csupán »zsídó dolog« volt, vagy pedig már alapjában véve idejétmúlt nyugati jelenség. Tulajdonképpen Németh László volt a fő ideológusuk. Már pedig Németh László számára akkoriban a modernitást vagy a fasizmus vagy a kommunizmus jelentette. A magyar nép jövőjét, a magyar kibontakozás útját nem a demokrácián keresztül vélte megtalálni, hanem így vagy úgy, de inkább a szélsőséges és forradalmi mozgalmak tapasztalatainak a figyelembevételével. Mindenesetre több rokonszenvet éreztünk írsaiban a fasizmus, mint a nyugati demokrácia iránt.” Másutt arra a kérdésre, hogy változott-e Fejtő véleménye a beszélgetés idejére – 1977 –, a válasz egyértelmű nem volt, majd hozzátette: „Konfúzusnak láttuk, olyanoknak, amiben egyaránt megvannak a kommunizmus és a fasizmus felé való közeledés lehetőségei. Döntő volt számunkra az, hogy ők maguk sem a szociáldemokrácia, sem a polgári radikalizmus, sem pedig mondjuk az urbanisták felé egyáltalán nem keresték a kapcsolatot. Ellenkezőleg, mindegyiküket ellenségesen kezelték. A kommunizmus felé fejlődők ezért renegátnak tekintettek engem.” Huszár Tibor: *Beszélgetés Fejtő Ferencel* (Párizs, 1977. október 17.). In: Uő: *Találkozások. Beszélgetések a két világháború közötti magyar szellemi-politikai mozgalmakról*. Budapest, Corvina, 2005, 115–133.

¹¹ Németh *i. m.* 2011, 24–25.

¹² Uo. 28.

tekintve homályos gondolat és nem igazán pontos megállapítás. Tény viszont az is: a népi mozgalom történetében nem egyszer felmerült a gondolat: az író feladata, beleivódva a népbe, a megmaradás biztosítása.¹³ A többi a politika dolga, már csak azért is, mert az író nem rendelkezik a küzdelem megvívásához szükséges eszközökkel. S a másik megállapítás: a forradalom erjesztői a Petőfi Kör-ösök voltak.

Október 25-én este Szigligeten is leállt a munka – tudhatjuk meg Németh Lászlótól –, „...annál több bor folyt a prészházaknál”. Csütörtökön jelent meg az alkotóházban az első becsípett ember, majd este fele egy italosabb csoport érkezett, akik az akkor már elbujdokolt Soós elvtársat, a titkárt keresték, akitől a párttagok névsorát kívánták megszerezni. Aztán a csoport némi rábeszélés után eltávozott. Az éjszaka folyamán az emberek betörték a tanácsházára, s elpusztították többek között az adóíveket.¹⁴

Amint ez a sorokból kiolvasható, az alkotóháziakat, a vendégekkel egyetemben nem különösen kedvelte a falu. S bár az indulatok forrtak, csakúgy, mint az egész országban, kirívó események nem történtek. S ekkor érkeztek meg a tapolcaiak, egy-két diák, köztük egy orvos hallgató, velük együtt egy szigligeti munkás, „... neki adatott a feladat, hogy Szigligetet a forradalomba bekapcsolja”. Majd sor került a falu főterén az első forradalmi gyűlésre is.¹⁵

Németh László emlékezetében két ember maradt meg. Az egyik egy alak, „... akinek a lógó inge, gatyája után a mezőről kellett hazajönnie – italos állapota azonban a pincére vallott.” A másik a már említett munkás volt, aki közölte az összegyűltekkal, hogy megalakult a tapolcai tanács. A szónokló munkás bejelentette, hogy a jogos kívánságokat teljesítik, de ahhoz meg kell alakulnia a tanácsnak, illetve – reagálva a lógó ingű közbeszólására – a forradalmi bizottságnak. A lógó ingű a menekülő félben lévő volt titkár előkerítése mellett kardoskodott. Ekkor szólalt meg a orvos, aki jelezte, hogy rendnek kell lennie, az iratok megsemmisítésnek véget kell vetni, hiszen most épp egy fiatal pár esküvőjét kellett elhalasztani a papírok megsemmisítése miatt, s aki a szakmájához értő elnököt nem fogadja el, az álljon a helyére.

A orvos és a munkás rendet teremtett két normális megszólalásával. A bizottság létrejött, az elnöknő később elfoglalta a helyét, hiszen valakinek rendben kellett tartania a falu iratanyagát, dokumentációját. Szombaton létrejött a rendőrség, s vasárnap Soós elvtárs is újra munkába állt. Szigligeten győzött a forradalom.¹⁶

Németh László útjának következő állomása az azóta legendássá vált Sajkod volt. Az író feljegyzéseiből világosan kiderül: egyik legnagyobb gondja – s ennek hosszútávú

etikai velejárója volt, amit többször is hangsúlyozott –, hogy be ne véreződjön a nemzet keze. A másik pedig a kibontakozás lehetséges módozatainak keresése.

Németh László természetesen nem tudhatta – a különböző típusú híradásokra támaszkodni nem lehetett –, hogy valójában pontosan mi is történik az országban. Tudta azonban, hogy harcok folynak a fővárosban, tüntet az ország, a vasútközlekedés leállt, a vidék egyre inkább elszigetelődik a fővárostól, s nem kívánt mértékben radikalizálódik is. „A dolog legjobb kimenetelének azt tartottam – bár ebben sem bíztam túlságosan –, ha ott állunk meg, ahol a lengyelek, s Nagy Imre olyanféle megállapodást köt az oroszokkal, mint Gomulka. A rádió azonban mást jósolt. A legnagyobb baj az volt, hogy Pest el volt vágva a vidéktől az orosz tankgyűrű jóvoltából – s Győr, Pécs, Miskolc környéke külön köztársaságokká váltak, amelyek egymással versenyeztek a minél hangzatosabb pontok összeállításában. Ez a pontszerkesztés valóságos mániává lett az országban, minden főiskola, bányásztröszt, megyei tanács megszerkesztette a maga pontjait – s mint valami gépfegyverrel lőtte a kormányt.”¹⁷

Németh László természetesen azt sem tudhatta, hogy a fővárost a vidéktől a forradalom kitörése után a BM zárta el, pontosan azért, hogy

¹³ Lásd: Veres Péter beszéde az 1942-es író-katonakonferencián. In: *A lillafüredi értekezlet, 1942. november. Jegyzőkönyv*. Szerk. Kristó Nagy István – Simor András. Budapest, Z-Könyvek, é. n.

¹⁴ Németh *i. m.* 2011, 29–30.

¹⁵ *Uo.* 30.

¹⁶ *Uo.* 30–31.

¹⁷ *Uo.* 34–35.

Koszorú Rajk László és társai újratemetésén, 1956. október 6-án a Kerepesi temetőben. Németh László szerint a politizáló embert „az amúgy is sejtett tényeknél sokkal jobban érdekelte, hogy beszélni lehetett róluk”. Fotó: For-
tepan / Berkó Pál, 79392-es számú fotó

a forradalmi eszmék ne terjedjenek. Azt sem tudhatta, hogy a tárgyalt időszakban több mint hatvan sortűz dördült el az ország területén.¹⁸ Ilyen körülmények – és kétségek – között figyelt fel Németh László egy interjúra, amely Szigethy Attilával, a Győr első emberének számító politikussal készült. „Ha egy napot gondolkoztam volna, akkor sem tudtam volna okosabb válaszokat adni – mondtam az interjú hallatán –, melyekhez az utánunk jövő nemzedék egy tagja rajzolta meg az új, felszabaduló, de továbbra is szocialista országot.”¹⁹

Nem kétséges, s ez szemléletét tekintve sok mindent érthetővé tesz, hogy Németh László, „az érzékeny műszer” világosan látta: a legapróbb szovjet biccentésnek is alapfeltevése, hogy a vezetői posztot egy olyan személy gyakorolja – s

így garantálja a szovjet politika érdekeinek figyelembevételét –, aki a rendszeren és hatalmon belüli ellenzék tagja, s a múlt látványos (!) bűneiért kevésbé lehet nyilvánosan elítélni. Potenciálisan ilyen személynek számított a Rákosival – legalább is egyes kérdésekben – szembe szálló, s ezért „száműzetésbe” kényszerülő Nagy Imre vagy a börtönt is viselt Kádár János.

A Németh László által felvázolt, a világpolitikai összefüggéseket, s ezen belül a szovjet belpolitikai „fordulatokat” tárgyaló helyzetkép viszonylag pontos. Különösen, ha számba vesszük, hogy mit láthatott a korabeli nyíltan, vagy rejtetten folyó csatározásokból egy vezető magyar humán értelmiségi.

Németh a Rákosi-rendszer „büntető” politikáját elemezve pontosan felvázolja a terror és

az esztelen megtorlás egész társadalmat érintő menetét és lefolyását. De azt is látja, hogy „Olyan emberek kerültek vissza a közéletbe [! – M. K. S.], akiknek tán szabadlábba sem lehetett volna szabad kerülniük: olyan rettenetes dolgokon mentek át.” Majd rátér a lényegre: „A Rajk-ügy mintegy a magja lett ennek a borzalomnak. Rajk Lászlóról az emberi pszichológia s a lefolyt események ismeretében két dolgot mindenki tudhatott: [Felhívjuk a figyelmet: a közös tudás közösségteremtő erejére! – M. K. S.] 1.) hogy a magára vállalt cselekménysort nem követhette el – kivégzésével egy versenytársat tettek el láb alól – s Sztálin jugoszlávgyűlöletének kedveskedtek egy csapásra. 2.) hogy ő, mint belügyminiszter hasonlóféle vádakkal s hasonló módszerekkel emelte ki s kényszerítette vallomásra más pártok kényelmetlennek ítélt tagjait. Most azonban azok is felfedezték ártatlanságát, akik régen büntetését követelő iratokat s verseket szerkesztettek – fokról fokra egy kommunista mártírt csináltak belőle, akiknek az új pörfölvétele főként a vezetők jugoszláviai látogatása után egyre sűrűsödő felhőként függött Rákosiék feje felett.”²⁰

Rajk László és társainak 1956. októberi újratemetéséről és annak értelmezéséről bőven olvashatunk a korabeli történeti szakmunkákban, illetve visszaemlékezésekben. Ezek közül is hatékonyságát és maradandóságát tekintve

¹⁸ A forradalom és szabadságharc történetéről lásd: Kahler Frigyes – M. Kiss Sándor: *Kinek a forradalma? Erőszakszervezetek 1956-ban. A fordulat napja, ismét sortűzek. A nagy per.* Budapest, Püski-Kortárs, 1997.; Uők: „Mától kezdve lövünk”. Tíz év után a sortűzekekről. Budapest, Kairosz, 2003.

¹⁹ Németh i. m. 2011, 36.

²⁰ Uo. 90–91.

messze kiemelkedik Szász Béla munkája.²¹ Németh Lászlónak kétségtelenül igaza volt abban, hogy az újratemetés – kimutatva a párton belüli viszályt – „nem öregbítette a párt tekintélyét”, de ennél sokkal fontosabb, hogy a politizáló embert „...az amúgy is sejtett tényeknél sokkal jobban érdekelte, hogy beszélni [! – M. K. S.] lehetett róluk”.²²

Rajk László újratemetése tehát azon kívül, hogy a „pártellenzék” belpolitikai súlyának növekedésével is járt – akik közül, bár meghurcolták őket, nem egy maga is különböző mértékben részese volt Rajk fizikai és szellemi tekintélye meghurcolásának –, a társadalom döntő, nem kommunista többsége számára nemcsak a párton belüli viszály megszűltetését jelentette, hanem elsődlegesen a szabadabb megszólalás lehetőségét. Vagyis a bimbózó szabadulás szimbólumává is vált a régi bilincsek meglazulása árán.²³

Óhatatlanul felmerül természetesen az is – rövid számvetés is elegendő ehhez –, hogy az adott összefüggéseket tekintve vajon sor kerülhetett volna-e egy ilyen díszes temetésre egy nem kommunista mártír (áldozat) esetében is. Egyrészt

tehát látnunk kell, hogy egy ilyen típusú „rehabilitációs temetés” a Szovjetunióban lefolyt események nélkül – szovjet engedély hiányában – nem mehetett volna végbe. Másrészt ez kézzel fogható jele volt a „pártellenzék” politikai térhódításának. Harmadrészt pedig az esemény önmagán túlnőve a korlátolt és ellenőrizni vágyott szabadabb megszólalás lehetőségét is jelentette a nem kommunista magyar politizáló állampolgár számára.

Ez a felismerés határozta meg Németh László gondolkodását is, amikor a kibontakozást – bár ennek korlátozott mértékével ő maga is tisztában volt – Nagy Imre személyében látta, annak vélt, vagy valós politikai múltját értelmezve. „A parasztság Nagy Imre miniszterelnöksége alatt lélegzethez jutott – s mint hajdan Kossuthét, úgy várta visszatérő nevét. A munkásságnak Rákosi felülkerülése – normamegszorítás – új szigort jelentett: az értelmiségnek a mohó füllel elkapott hangok visszafojtását. A XX. Kongresszus után ez az elnyomott s aztán egyre nagyobb reményre gyűjtött szabadság zaklatta közhangulat volt az – amely a Petőfi Kör objektívnak indult vitáiból tömegtüntetést csinált –, s a hírek szerint

agyonnyomta a szegény rikkan csot, aki a nyomtatott szót árulta, amelyet mindenki hallani akart.”²⁴

Mielőtt rátérnénk a Németh László által vázolt Nagy Imre-, illetve Kádár János-portré elemzésére, jegyezzük meg és hangsúlyozzuk még egyszer: az esszéfűzér 1956 novemberében (4-e után) íródott, tehát kortárs szöveg. Németh, mint ez az eddigiekből is kiténik, egyértelműen „forradalmárpárti” volt – a határok figyelembevételével. Vállalta, hogy folytatja a Kálvin téri fiatal lány fegyveres harcát, együtt temetkezik el a várossal,²⁵ de mindez nem akadályozhatta meg a felelős magyar értelmiségit abban, hogy ne számoljon a határokkal, amelyet egyrészt a világpolitika, másrészt – és természetesen nagyobb súllyal – a szovjet belpolitikai mozgás határozott meg.

Miközben megértette és vállalta a közösséget a harcoló magyar forradalmárral (szabadságharcossal), joggal ítélte el a felelőtlen megszólalásokat, akár London vagy a Szabad Európa Rádió égisze alatt hangzottak is el.²⁶ Ezek alapján írta Németh László az alábbiakat: „A maguk észére utalt emberek (a magyar szabadságharcosok) hittek az

²¹ Szász Béla: *Minden kényszer nélkül*. Brüsszel, Nagy Imre Intézet, 1963.; Budapest, Európa, 1989. Szász Bélára vonatkozó dokumentumok, különös tekintettel meghasonlására: Szőnyi Tamás: *Titkos írás, 1956–1990. Állambiztosági szolgálat és irodalmi élet*. Budapest, Noran, 2012. Szász Bélával e sorok szerzőjének is szerencséje volt hosszan elbeszélgetni, annak angliai lakásán, 1988-ban.

²² Németh *i. m.* 2011, 91.

²³ Györffy Sándor történész (a második világháború idején, a német megszállás után a nemzeti baloldal ellenálló csoportjának, a Bolyai-Györffy Kollégiumból kinövő Nemzeti Ellenállási Diákmozgalomnak, később a NÉKOSZ-nak, majd a NÉKÉM-nek is aktív tagja volt) szállóigévé vált mondata a következőképpen hangzott: „Szegény Laci, ha most élne, de közibénk lövetne.”

²⁴ Németh *i. m.* 2011, 91–92.

²⁵ Németh László: *Emelkedő nemzet*. *Irodalmi Újság*, 1956. 11. 02. 1.

²⁶ Külön tanulmány témája lehetne az ún. *feldafingi konferencia* anyaga. A forradalom és szabadságharc leverése után ezen a konferencián csaptak össze a vitatkozók – akkor és előbb menekültek – a Szabad Európa adásainak értelmezése kapcsán. Ebből az anyagból is világosan kiderül, hogy Németh László – anélkül, hogy a neve elhangzott volna hivatkozási alapként – nem állt egyedül a véleményével. Lásd bővebben: Szeredi Pál: *Sorsunk ideköt, szívünk hazavonz. Az 1956-os magyar emigráció nyilvánossága*. Pilisszentkereszt, Barangoló, 2017, 163.

Nagy Imre a badacsonytomaji szüreten, 1956. október 22-én. „Németh pontosan látta az ellentmondás lényegét: Nagy Imrének kommunistiként kellett a hatalmat gyakorolni a forradalom idején, amelyet a kommunista zsarnokság elleni közös harc tartott egybe.” Fotó: Fortepan / Kotnyek Antal, 203538-as számú fotó

uszításnak: Nagy Imrének, akivel még Budapesten is a maguk eszét követő felkelő csoportok néztek farkasszemet, aligha sikerülhetett a tejként kifutó eszméket a kommunista fődő alá visszafogni.”²⁷

S a Jalta utáni eseményeket szemlélve, íme az eseményekkel azonos időben kialakított Németh László-i Nagy Imre-kép: „Amikor a magyar parasztságot legjobban sanyargatták, ő a Központi Bizottságban, a bebörtönzést kockáztatva a pártjára állt, s ezért sarokba is állították. Amikor a malenkovi időkben miniszterelnököt csináltak belőle, sokkal messzebb ment el a magyarság sorsának megoldásában, mint arra megbízása volt. Amikor Rákosi a fölébe került – nyilván nem volt hajlandó az önkritikára, s ezzel megőrizte magát a nemzet reményének. A forradalom előtti szerepe – egy s mást nem látunk világosan – de nyilvánvaló, hogy e 11 nap alatt s azóta sem vesztette el sem a

jobbról, sem a balról jövő vádak közt a nemzet szeretetét – s ha ma meghalna –, kétségtelen, hogy 20. századi politikai történetünknek legnagyobb alakjaként fejezné be életét.”²⁸

E sorok írója 1956-ban 13 éves volt, átélte Győrött a három halálos áldozattal járó, értelmetlen s csak a hatalom brutalitását mutató sortüzet a börtön előtt. Kahler Frigyes kollégával bizonyítottuk, hogy 1956. október 23-a és 29-e reggel között Nagy Imre miniszterelnöki regnálása idején a „közismert” négy-öt sortűz helyett több mint hatvan dördült el az országban. A Gőzmalom utca egyik deszkapalánkján már a forradalom idején is olvasni lehetett nagy betűkkel a „Nagy Imrov” feliratot. Tehát már a forradalom és szabadságharc idején is – a jobbról és balról jövő vádak között – voltak fenntartások a kommunista miniszterelnökkel szemben. Mindezen fenntartások mellett – a Németh

László vázolta körülmények következtében – Nagy Imre (s részben Kádár János) mégis a forradalom reménysége volt, azon nem kommunista emberek szemében is, akik sem akkor, sem 1956 után soha nem ejtették ki szájukon az „ellenforradalom” szót. S az is igaz, hogy a forradalomnak és szabadságharcnak Nagy Imre évtizedeken keresztül a mártírja lett és maradt.

Németh Lászlónak igaza lett. „S ha ma meghalna” – s meg is halt Kádár és a szovjet vezetők döntése alapján, Kádár „jóvoltából” – ha nem is a magyar forradalom és szabadságharc, de a 20. századi politikatörténet (!) egyik legjelentősebb alakja lett. Nagy Imre tehát nem a 20. századi magyar függetlenségi törekvések mártírja lett, hanem a kiszámíthatatlan kommunista politika áldozata, aki félreértette a Kreml politikáját, miközben az utolsó pillanatig bízott a szovjet vezetésben. A sokasodó és fenyegető jelek ellenére, emiatt sem akarta tudomásul venni még november 4-én sem, hogy bekövetkezett a szovjet agresszió.”²⁹

Németh László az alábbiakban fogalmazta meg a Nagy Imre-i életút és a forradalom, illetve szabadságharc alatti időszak lényegét: „Mögötte egy hosszú, az életét jelentő kommunista múlt, salatta a nemzet, amelynek ez a szó, a meggyűlölt rendszert jelentette.”³⁰ Németh pontosan látta az ellentmondás lényegét: Nagy Imrének kommunistiként kellett a hatalmat gyakorolni a forradalom idején, amelyet a

²⁷ Németh *i. m.* 2011, 35.

²⁸ *Uo.* 89.

²⁹ Kozák Gyula: *Kész a leltár – Vásárhelyi Miklós*. Budapest, Balassi, 2017.

³⁰ Németh *i. m.* 2011, 98.

kommunista zsarnokság elleni közös harc tartott egybe. Így érthető, miért is beszélt Németh László az atomok felkeléséről. Miért mondta azt, hogy ezt a nép csinálta, vagyis egészsítsük ki az állítást: a forradalom kitörését nem szervezte senki?

Németh László azt is világosan látta, hogy a szocializmus megreformálása a Nagy Imre vallotta koncepció alapján egy Gomułka-féle szituáció kiépítése lett volna. Bár részletesen nem fejtette ki – de nem is ez volt a cél –, hogy a különböző fokon radikalizálódó országrészeket két törekvés kötötte össze: az ÁVH – pontosabban szólva a diktatúra – felszámolása, s ennek alapjaként – „Ruszkik haza” – a szabadság, vagy másként a társadalmi önrendelkezés visszaszerzése.

Ezek együtt kezelése adja meg a Németh László-hipotézis lényegét: „Nagy Imre nyilván látta a veszélyt – ami abból ered, ha a forradalom, mint egy ágaskodó paripa, őt ledobja, vagy ő a felelősséget nem vállalva leszáll róla –, ez nyilván anarchikus hasadást s tán csakugyan az ellenforradalmi erők szóhoz juttatását eredményezte volna. A magyar forradalmat az ő neve tartotta össze – az előző két-három év a kommunista pártemberből a nép szívében úgyis nemzeti hőst csinált –, s most nemcsak a múlt, ez a szerep is kötelezte.”³¹

Szót ejt Németh László az ellenforradalmi veszélyről is.

Szemléletének egyik legvitathatóbb tételével állunk szemben. Mindszenty hercegprímásról alkotott véleménye a következő: „Mindszenty azonban itt volt, s régi intézményeik visszapásáról beszélt – sőt a magántulajdon szót is kiejtette. Szerencsére – inkább a modora – olyan megdöbbenést keltett a hívők között, hogy fellépése jelentékenyen csökkentette a veszélyt, amit presztízse jelentett.”³²

Szervesen ennek a gondolatnak egy leágazása Németh László véleménye az általa megtapasztaltak alapján a többpártrendszeréről. „A kiáltványok pontjai között természetesen a szabad választások is felbukkantak, mint egy elrabolt jog, amelyet a nép visszakövetel. Ez azonban aligha jelentette azt, hogy a nép Tildy Zoltánt vagy akár a szocdem vezetők jó részét is viszont akarta látni. – Ő csak azt akarta, hogy róla s nélküle ne dönthessenek.”³³

A kép teljesebbé tétele érdekében érdemes ideiktatni azt is, hogy „magam is torkoltam le, még az írók pártjában is olyan érvet, hogy ebből a helyzetből csak nyugati kölcsönökkel lábalhatunk ki, s ahhoz a polgári demokrácia garanciája kell. Főként a Kisgazdapárt szervezkedését kellett volna szemmel tartani, hogy az ifjúság meg tudja-e akadályozni, hogy a kisbirtok képviselőt a magántulajdon védelmévé tágítsák a belé sorakozó erők.”³⁴ Az

1945– 48 közötti időszak a magyar történelem egyik rövid, de ellentmondásokkal teli periódusa. Beszélünk szalámi-politikáról, mint a Rákosi-rezsim bűnéről, de nem beszélünk az egyes pártokon belüli, nem kriptokommunisták által is támogatott szalámipolitikáról, mely okainak vizsgálata nem ennek a dolgozatnak a feladata. De ettől még létezett.³⁵

Kisbirtok, magántulajdon. Önerő – tőke. Egyházi tulajdon – intézmények fenntartása. Olyan kérdések, melyek napjaink vitáit is jelentik. Egy tény azonban vitathatatlan – s ezt megnyilvánulások sokaságával lehet alátámasztani –: sokak véleménye volt, nemcsak Németh Lászlóé, hogy a régi pártok csak keretei lehetnek a megújulásnak, de nem a régi szereplőkkel.

Nagy Imre és Németh László politikai és társadalompolitikai nézetei aligha fedték egymást, azt viszont látnunk kell, hogy az író tudomásul vette a kényszerítő körülményeket: „Az is érthető, hogy Nagy Imre a parlament házában gyengének és árvának érezhette magát – a régi Központi Vezetőségéből néhány ember maradt meg mellette, a nép emlékezete azok egyrészét is elzavarta: a munkástanácsok, forradalmi bizottságok rendszere még nem szilárdult meg annyira, hogy azokból vehetett volna munkatársakat. A tíz év előtt levitézlett pártok segítségül hívása látszott az ország megnyugtására a legegyszerűbbnek.”

³¹ Uo. 101.

³² Uo. 109.

³³ Uo. 102.

³⁴ Uo. 108–109.

³⁵ Példaként említhetnénk a szociáldemokrata belviszályt, de a Magyar Testvéri Közösség–Földalatti Fővezérség ügye sem tisztázott a maga teljességében (emlékeztetve a kisgazda vezetők néhányának a sajátos politikájára egészen a bukásukig).

Mindezen tényezőket figyelembe véve – a nézetkülönbségeket figyelmen kívül hagyva – mondja ki Németh László a számára legfontosabb tény, ezzel értékítéletet is mondva Nagy Imre tevékenységéről: „Az utolsó két nap a kilengések már megszűntek, s ha a szovjet kormány november negyedikét közbe nem szúrja, a forradalom második hétfőjén a munka s a boldog reményektől pezsgő élet bizonyára megindult volna.”³⁶ Ez az ítélet Nagy Imre miniszterelnöki tevékenységének valódi elismerése volt.³⁷

Németh László másik „reménysége” – bár sokkal korlátozottabb mértékben, mint Nagy Imre – Kádár János volt. Németh Judittól tudjuk, hogy az eredeti kéziratból a Kádár-kormányról írt rész hiányzik.³⁸ Ez jelzés az íróban bujkáló bizonytalanságról. Mi tehát már a „javított” variációt olvashatjuk csupán.

„Tudtuk, hogy a Rajk-pör idején volt belügyminiszter, bizonyos gyakorlatának kellett tehát lennie az észre nem vevés s jó képet vágás művészetében, másrészt hosszú és nehéz börtönt szenvedett: mégsem lehetett egészen szolgai eszköz

tehát.”³⁹ Németh feltételezte Kádárról, hogy megpróbáltatásai tanulságait levonva, nem kívánta egyetlen kommunista társának sem, hogy akár statisztá, akár áldozat legyen. Kádár ott volt a régi vezetők leváltásakor, az utolsó pillanatig államminiszter volt, s jó beszédekert mondott „az összezsugorodott, de a jövőjét a megtisztulásban kereső kommunista párt nevében.”⁴⁰

Ahhoz, hogy Németh László most következő mondatát megértsük, tudomásul kell vennünk, hogy egy olyan gondolkodó írta le, aki elvileg és morálisan mélyen megélte a magyar történelem nagy válságait – benne 1944-et is –, s gondolkodásának középpontjában – s ez a népiek gondolkodásának egyik legfontosabb jellemzője és értéke – a túlélés, a megmaradás állt, amelyből még egy tisztességesebb jövő is kisarjadhat. (Nem az elfogadást ajánljuk – az kinek-kinek saját gondolkodása terméke –, hanem némi empátiával felvértezve a megértés szándékát. Léteznek helyzetek, amikor a pillanatnyi állapot megoldására módunk nincs, de függetlenül ettől a túlélés, s az ebből következő tárgultabb jövő megteremtésén

még fáradozhatunk. A megélni-átélni-túlélni felfogás vállalásáról van tehát szó, s nem a megalkuvásról.)

„Amikor azon a sötét novemberi vasárnapon meghallottuk, hogy ő, s nem Gerő vagy valamelyik Rákosi munkatárs a miniszterelnök, *mutatis mutandis* olyanféle viszonylagos megkönnyebbülés vett erőt rajtunk, mint '44 márciusában, amikor a németek nem Szálasi kezére adták az országot.”⁴¹ Tehát az adott helyzetből kiindulva – s azt kényszerűségből elfogadva – Németh László megállapítja, hogy e miniszterelnöki kinevezésnek volt „két végzetes születési hibája.” Az egyik, hogy Kádár vállalta, hogy ő hívta be a szovjet csapatokat. De ez volt a kisebb hiba, mondja Németh László, hiszen mindenki tudta, „az oroszoknak ahhoz, hogy bejöjjenek nem volt szükségük Kádár János hívására – s ha nem tartották volna célszerűnek nem avatkoztak volna be”.⁴²

Németh azt is megkockáztatta, hogy Kádár esetleg arra gondolt, hogy felfogva a megszállás jelentette csapást – amely tehát elkerülhetetlen volt – „amennyire lehet, fölfogjam,

³⁶ Németh *i. m.* 2011, 102–103.

³⁷ Idézzünk ide a „messzi távolból” egy másik véleményét is. „Amikor Nagy Imre a Parlament előtti téren összegyűlt óriási tömeg előtt megjelent, még mindig reformkommunista volt, aki demokratikus elemeket akart beépíteni a kommunista rendszerbe. A csalódott tömeget arra kérte, bízzanak abban, hogy a kommunista párt meg fogja valósítani a szükséges reformokat. Túl késő volt azonban arra kérni a magyar népet, hogy bízzon meg a gyűlölt kommunista pártban, és higgye el, hogy jóvá fogja tenni saját bűneit.” Kissinger, Henry: *Diplomácia*. Budapest, Panem – Grafo, 1998, 540–548. Az amerikai vezér diplomata arról természetesen elfeledkezett megemlékezni, hogy az USA vajon milyen segítséget kívánt nyújtani a magyarok – szerinte eleve kudarcra ítélt – küzdelméhez.

³⁸ „A kézirat és a vázlat összehasonlításából két dolog látható. Az egyik, hogy a munkát nem fejezte be. A másik, hogy az eredetileg megírt Kádár-kormány című fejezetet megsemmisítette (mert hiányzik a számozott kéziratból 15 oldal) és kb. két-három hét múlva írta meg az új verziót.” Németh *i. m.* 2011, 69.

³⁹ *Uo.* 130.

⁴⁰ *Uo.* 130–131.

⁴¹ *Uo.* 131.

⁴² *Uo.*

s a nemzet javára alakítsam.”⁴³
A végzetesebb hiba Németh László szerint az volt, „...hogya a beavatkozás, s önmaga létének igazolására vállaltnia kellett, hogy Magyarországon ellenforradalom volt.”

Németh jelzi azt is, hogy Kádár korábbi elemzéseivel is szembekeverült. Amíg tehát a szovjet fegyveres intervenció tényének „elfogadása” kényszerszülte politikai vétség volt, az ellenforradalmi terminológia hirdetése már nemcsak politikai, de etikai vétségnek is számított. „A kormány tagjai – utal vissza Németh László a Nagy Imre-kormányokra – némi jóhiszeműséggel gondolhatták, hogy az események, a súlyos kilengések, a polgári restauráció felé tartottak – bár a harc kimenetele a nemzet friss, egészséges s forradalmi része s a múltból feltűnedező kísértetek közt, szerintem nem volt kétséges, de ha kétséges is volt, még el sem kezdődött voltaképpen. Kádáréknak azonban épp azt kellett török-szakad bizonyítaniuk, hogy ez már el is dőlt, s a nemzet a szovjet beavatkozás nélkül a ’19-es Horthy-világba hullott volna vissza. Ez pedig a nemzet becsületének – vagy legalábbis értékének, rangjának – kérdése volt, s ez volt az, amiben nekünk, magyar értelmiségieknek nem lehetett belenyugodnunk.”⁴⁴

Ha nem értelmezi félre e sorok írója Németh László leglényegesebbnek tűnő állítását, akkor Kádár magára maradásának, magárahagyatott-

ságának a leglényege tehát a nép, a nemzet ellen elkövetett árulás, etikai vétség volt. S ennek lett a következménye, hogy a konszolidációnak nevezett terror – s így Kádár – támogatói a Rákosi-rendszer leghűségesebb kiszolgálói, többek között az átváltottak voltak belügyesek lettek.

Németh László – ha nagy vonalakban is – jelzi a romlás stációit. Az ellenforradalom a hatalomra jutott párt szerint már nem október 31-én, de október 23-án kezdődött, a régi rend alapemberei – lásd Friss István – ha nem is a fő-, de a melléklépcsőn fokozatosan visszatérnek, a forradalom alatt alakulni kezdő munkástancsokat rendre felszámolják, helyüket valami üzemi bizottságok foglalják el. „...a Rákosi-rendszer, hacsak Moszkvában valami új nem történik, restaurálódik Kádár neve alatt is – az eszközembernek, mint Nagy Imre törbe csalása mutatja, még a hírét sem kímélik. A cél, amelyre felhasználtatja magát, nyilván annak a politikai helyzetnek a visszaállítása – kül- s belpolitikai tekintetben –, amelyben október 23. még a reményekben sem ismétlődhet meg többet.”⁴⁵

Sajátos helyzet! A forradalom és szabadságharc emlékének megőrzése érdekében a választék: egy áruló vagy egy eszközember.

Megfogható, konkrét, nevesíthető szimbólum nélkül – aki viszont még jót is akart – nehéz

az emléket megőrizni. Hívószó kell!

(Folytatás következik.)

⁴³ Fontos hangsúlyoznunk, hogy amikor Németh László ezt az esszét írta, semmilyen konkrét információ nem volt a kezében. Vagyis hipotézisekkel állunk szemben. Kádár dilemmájáról lásd: M. Kiss Sándor: „Ez a kormány ne legyen bábkormány”. Kádár János nézetei 1956. november elején. In: *Uő: Közelítések i. m.* 2011, 161–177.

⁴⁴ Németh *i. m.* 2011, 133.

⁴⁵ *Uo.* 137.

Ujváry Gábor

Nemzetépítés és kulturális megújulás a Horthy-korszakban

Meglehetősen nehéz olyan fogalomról írni, amelynek értelmezése körül annyira élénk, olykor indulatos viták folynak napjainkban is, mint a nemzet (vagy a hazafiság, a patriotizmus, a nacionalizmus) és annak „építése”, illetve az így született definíció, a nemzetépítés, és annak az összetartozás-érzéssel, az adott közösség vezetőinek és tagjainak stratégiájával való kapcsolata. Az alábbiakban mégis megkísérlem a két világháború közötti időszak Magyarországra vonatkoztatva kifejtetni a kérdést, elsősorban azért, mert e tekintetben éppen ekkoriban – mindenekelőtt Trianon traumája következtében – nagyfokú változás történt.

A különböző definíciók szerint a nemzetépítés azon történelmi folyamatok és politikai döntések összessége, amelyek a múltban a nemzeti integrációt támogatták. Megteremtették a közös nemzeti intézményeket és kommunikációt, kialakították az egységre utaló, összetett szimbólumrendszert. E hosszú, napjainkig

tartó átalakulás során többnyire nőtt az államhatalom szerepe, a kulturális kódok – nagyrészt az oktatási rendszer egységesítésének köszönhetően – standardizálódtak, és a lakosság mind nagyobb része szólhatott bele a politikai döntéshozatalba.¹ Ennek alapján van, aki úgy véli, hogy a „nacionalizmus államideológiává válását” tekinthetjük nemzetépítésnek.² Juan J. Linz nyomán pedig sokan hangsúlyozzák, hogy az állam- és a nemzetépítés részben ugyan átfedi egymást, ám többnyire mégsem azonos, hiszen előbbi elsősorban az intézmények kiépítésére, utóbbi viszont a közösségen belüli szolidaritásra összpontosít.³

Míg Nyugat-Európában a nemzet létrejöttét megelőzte az államé, addig térségünkben ez általában fordítottnak történt (Magyarország e szempontból is kivételnek számított). Azt is számosan kiemelik, hogy „Közép- és Kelet-Európa nagy részén egy »külső eredetű« (*exogenous*) uralkodó osztály dominált olyan

etnikai csoportok fölött, melyek összefüggő területen éltek, de nem rendelkeztek »saját« nemességgel, politikai egységgel vagy folytonos irodalmi hagyománnyal”, illetve ugyanebben a térségben a nemzeti eszme megjelenése és térnyerése általában megelőzte a modernizációt.⁴ A nacionalizmussal kapcsolatos vitákra itt ki se térnék, hiszen ahány szerző, annyiféle – olykor gyökeresen eltérő – álláspont ütközik egymással.⁵

Egy másik megközelítés típus szerint kategorizálja a nemzetépítés formáit. Négy, egymástól eltérő modellt különít el: 1. a tradicionális nemzetállamit, amelyben az állam és a nemzet határai szinte azonosak (ez részben megfelel a politikai nemzet definíciójának); 2. az „állam alattit”, azaz a saját államisággal nem bíró nemzetekét; 3. a „transzszuverént” – ez esetben a több államban élő nemzet egységét a határok megváltoztatása nélkül igyekeznek kialakítani (hasonlóan a kultúrnemzet fogalmához); és

¹ *Politikatudományi enciklopédia*. Szerk. Bogdanov, Vernon. Budapest, Osiris, 2001, 411–412.

² Kántor Zoltán: *A nemzet intézményesülése a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Budapest, Osiris, 2014.

³ Linz, Juan J.: Nemzetépítés és államépítés. *Magyar Kisebbség*, 2002/3, 150–173.

⁴ Hroch, Miroslav: A nemzeti mozgalomtól a nemzet teljes kifejlődéséig: a nemzetépítés folyamata Európában. *Regio*, 2000/3, [3–24.] 5.

⁵ Ezeket tankönyvszerűen, jól összegzi: Győri Szabó Róbert: *Kisebbség, autonómia, regionalizmus*. Budapest, Osiris, 2006 (főleg: 27., 41–42.)

végül 4. a védekezőt, amely a migrációtól és a globalizációtól ójja a nemzeti kultúrát.⁶

Ezek az osztályozások és modell-keresések akkor hasznosak, ha hosszabb távú, nagyobb ívű és területi kiterjedésű folyamatokat vizsgálunk. Kevésbé alkalmasak azonban arra, hogy szűkebb idő- és térbeli folyamatokra alkalmazzuk őket. Az előbbi – egyébként ésszerű és elfogadható – tipologizálásra utalva: a 20. századi magyar történelemben az említett négy stratégia mindegyikére találunk példát. 1918 előtt a tradicionális, a két világháború között a határon túli magyarság szempontjából az „állam alatti”, napjainkban a „transzszuverén” és a védekező modell egyaránt jellemző. Legkevésbé a második, hiszen az elcsatolt magyaroknak volt és van anyaországuk.

A Horthy-korszak idején zajló magyar nemzetépítést is nehezen illeszthetnénk bármelyik kategóriába, hiszen a „megszállt területek” közeli visszaszerzésének, a revíziónak a vágya a Szent Korona-tan két világháború közötti virágzásához vezetett. Eszerint a Magyarországtól elszakított régiók a Szent Koronához tartoznak, ahhoz kell visszatérniük. A történelmi Magyarországra vonatkoztatott államnemzet – más szavakkal a Kárpát-medencében élő népeket egy politikai nemzetben egyesítő „Szent István-i állam-eszme” – dualizmus kori fikciója

is makacsul tovább élt.⁷ Ezzel szemben a pillanatnyi viszonyokhoz való alkalmazkodás szükségessége, az állam és a nemzet több részre szakadásának ténye az utódállamokba került magyarokat is magában foglaló kultúrnemzet koncepciójának erősítését indokolta volna, ám ezt kevesen hangoztatták. Annak ellenére, hogy a magyarságot az utódállamok részéről ért kulturális sérelmeket már a magyar béke delegáció 1920 eleji jegyzékeiben is jogosan sorolták. A revízió követelése és mielőbbi megvalósítása azonban mindennél fontosabbnak számított, ez pedig a politikai nemzet tételének fenntartását, a viszonyok ideiglenességének hangsúlyozását igényelte.

A döntő változást a magyar nemzetépítés tekintetében az első világháború elvesztése, ennek következtében az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása, az immár önálló – a békekötésig mégsem szuverén – Magyarország 1918 vége és 1919 késő tavasza közötti fokozatos zsugorodása és az ezt szentesítő trianoni diktátum volt. Feloldhatatlan ellentmondásnak bizonyult ugyanis, hogy Magyarország a béke kényszerű aláírásával úgy szerezhetette vissza 1526 óta vágyott teljes önállóságát, hogy nemcsak területének kétharmadát, de – a moldvai és a bukovinai csángók kivételével – a korábban határain belül élő magyar anyanyelvű népesség egyharmadát is elveszítette.

A nemzet és az állam korábbi egysége részekre szabdálódott, ezért a csonkaországban maradtaktól – de az elszakított magyarságtól is – teljesen új politikai gondolkodást, ha úgy tetszik, nemzetépítési stratégiát igényelt.

A rendkívül gyors átalakulás szokatlan, nehezen kezelhető kihívást jelentett. Az 1918 előtti Magyarországot a 19. század közepétől, de különösen az 1867-es kiegyezéstől a magyarok és a Kárpát-medencei nemzetségek – gyakran saját nemzeti közösségeiken belül is törésvonalakat eredményező – párhuzamos nemzetépítési törekvései jellemezték. 1918 késő őszétől ez mindenestül átlényegült. Magyarország az 1920-as évek elejére soknemzetiségű államból homogén nemzetállammá vált – abban az értelemben, hogy népességének több mint 90%-a, 1930-ban 92,1% magyar anyanyelvű volt. A Magyarországból kisebb-nagyobb területeket kiszakító államok viszont – részben az azokban élő magyarok magas száma miatt – immár többnemzetiségűnek minősültek.⁸ Ugyancsak 1930-as adatok szerint Csehszlovákiában a csehek aránya 50,5%-ot (a szlovákokkal együtt számolva 66,2%-ot), Jugoszláviában a szerbeké 47,7%-ot (a horvátokkal és a szlovénekkal együtt 79,7%-ot), Romániában a románoké 73%-ot tett ki.⁹ Ezek az adatok nyilvánvalóvá tették, hogy a korábbi helyzet megfordult: 1918 után nem

⁶ Csörgő, Zsuzsa – Goldgeier, James M.: Nationalist Strategies and European Integration. *Perspectives on Politics*, 2004/1, [21–37.] főleg 23–30.; V. ö.: Egedy Gergely: Államépítés vagy nemzetépítés? Konzervatív nemzetstratégiák. *Magyar Szemle*, 2012/9–10, 75–95.; Görömbei András: A magyar nemzettudat változásai. *Hitel*, 2009/2, [135–142.] főleg 137.

⁷ Kardos József: *A Szent Korona és a szentkorona-eszme története*. Budapest, IKVA, 1992, 53–92.; Ujváry Gábor: A Szent Korona-tan a két világháború között. *Rubicon*, 2018/7–8, 118–127.

⁸ A nemzetállam meghatározásáról bővebben: Gulyás Éva: A nemzetállam fogalmának változásai. *Jog, állam, politika*, 2018/2, 59–86.

⁹ Thirring Lajos: Lakosság és népmozgalom. *Magyar Statisztikai Szemle (Hungaria. Szent István király emlékeztetére)*, 1938. május, 58.; Rovács Barna: Az anyanyelv és a nemzetiség. In: *A számontartott nemzet. A Trianon előtti és utáni évtizedek Magyarországa statisztikai térképeken*. Szerk. Rózsa Dávid – Rovács Barna. Budapest, KSH, 2021, 158–183.

Tüntetés a szegedi Városháza épülete előtt, 1920-ban. A két világháború közötti Magyarországon a revízió a nemzetépítés legfőbb hívószava volt. Fotó: Fortepan / 24029-es számú fotó, Földi Gábor

Magyarország, hanem (a szintén homogén nemzetállamnak tekinthető Ausztria kivételével) már a régi-új szomszédjai küszködtek nemzetiségi problémákkal. Immár nem az előbbiben, hanem az utóbbiakban feszítette az állam kereteit az állandó konfliktusforrást jelentő párhuzamos nemzetépítés. Leegyszerűsítve azt is állíthatnám: az utódállamok átvették a magyarok dualizmus alatti, nemzetiségekkel szembeni taktikáját – amelyet durvább és ravaszabb módszerekkel alkalmaztak –, miközben a határon túl élő magyarok a korábbi magyarországi nemzetiségek stratégiáját követték.¹⁰

A párhuzamos nemzetépítés Magyarországon majd csak a hitleri Német Birodalom – vele

összhangban a hazai németiség radikális szárnyának az asszimilációt kategorikusan elutasító, sokszor „visszanémetesítési” mozgalmának – erősödésével, az 1930-as évek végétől jelent meg ismét problémaként (ám ekkor is jóval kisebb mértékben, mint a környező országokban).¹¹

Az előbbieken fölvezetettből is nyilvánvaló, hogy a nemzetépítési célok nemcsak időben előrehaladva módosultak, hanem egy-egy időszakon, államon vagy nemzeten belül is sokfélék lehettek. A Horthy-korszak Magyarországon számos különböző nemzetépítési szándékot foglaltak meg és képviseltek, egymás mellett, sokszor egymással felesen. A határon túli magyarság

önszerveződésre irányuló stratégiájais jelentősen eltérő vonásokat mutatott Csehszlovákiában, Romániában és a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságban (1929-től Jugoszláviában), illetve azokon belül is. Trianon következtében számosan, rengeteget beszéltek és írtak – még ha a kifejezést ritkábban is használták, mint manapság – az új magyar nemzetépítés fontosságáról; persze egészen más hangsúllyal a csonkahazában, mint az azon kívül rekedt, többnyire szilárd nemzet tudattal rendelkező magyar „kényszerközösségekben”.

Az akkori Magyarországon a nemzetépítés legfőbb hívószava a revízió, azaz a békeszerződés területi döntéseinek megváltoztatása volt. A valamennyi magyar újbóli, egy államban való egyesítését kívánó – a szélsőjobbtól a szélsőbalig minden politikai tábor által vallott – „legkisebb politikai többszörös” a mindennapi életet is erősen áthatotta.¹² Ezzel szemben az utódállamok magyarsága a saját, régiós identitásának megteremtésével, Románián, Csehszlovákián és Jugoszlávián belüli politikai szerepének növelési lehetőségeivel foglalkozott – többnyire természetesen az anyaországgal is szoros kapcsolatokat ápolva. Ennek volt tulajdonítható, hogy a történelmi – vagy legalább a trianoninál nagyobb – Magyarország visszaállításának szándékán

¹⁰ Mindezt számos írásában elemezte Bárdi Nándor, például: Bárdi Nándor: A budapesti kormányzatok magyarságpolitikai intézményrendszere és stratégiája, 1918–1938. *Limes*, 2012/1, 69–110. Kiváló, rövid összegzés a határon túli magyarságra vonatkozóan: Dévavári Zoltán: Kisebbség és közösségszervezés. Erdély, Felvidék és a Délvidék az új impériumok alatt (1918–1941). In: „Tiportatunk, de el nem veszünk”. *Trianon 100 tanulmánykötet*. Szerk. Ujváry Gábor. Budapest, Lorántffy Zsuzsanna Nőegylet – VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, 2021, 95–106.

¹¹ Tilkovszky Loránt sok könyvében és tanulmányában foglalkozott e kérdéssel. Összefoglalóan: Tilkovszky Loránt: *Hét évtized a magyarországi németek történetéből, 1919–1989*. Budapest, Kossuth, 1989, 73–161. Érdekes esettanulmányok: Uő: Gratz Gusztáv német nemzetiségpolitikai törekvései s azok kudarca. *Századok*, 2002/1, 153–205.; Orosz László: „Az erkölcsi tényezők működése minden cselekvés lényege.” Teleki Pál és a nemzetiségi kérdés. In: *VERITAS évkönyv 2016*. Szerk. Ujváry Gábor. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet – Magyar Napló, 2017, 205–225.

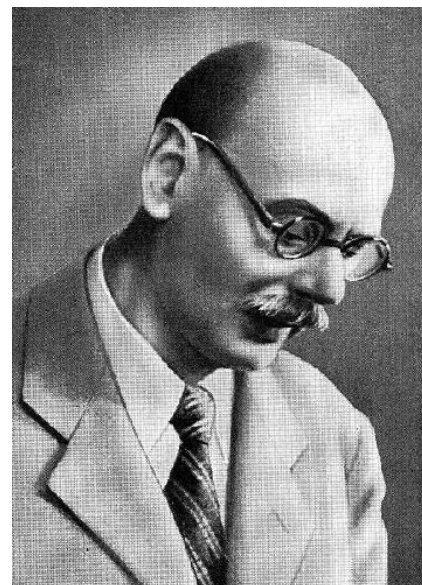
¹² A kérdéskörrel összefoglalóan: Zeidler Mikós: *A revíziós gondolat*. Pozsony, Kalligram, 2009.

túltekintő gondolkodók a „magunk revízióját” követelték, miként Makkai Sándor 1931-es könyvének a címe is erre utalt. „[...] nemzeti öntudatunk revíziójában egy pillanatig sem szabad befollyásolnia, gátolnia bennünket – írta Makkai – a tények ideiglenes vagy állandó voltának. [...] A tény – tény akkor is, ha ideiglenes, akkor is, ha maradandó. A tény, mely az élet új hullámát hozta, mindenestre azt a parancsot is hozta: neked újjá, mássá kell lenned. Feltétlenül, okvetlenül meg kell újulnod, mert örökre meg vagy haladva.”¹³ Makkai ezt mindenekelőtt az erdélyi magyarságra vonatkoztatva hangsúlyozta, de a csonkaországban – sok más próbálkozás mellett – Szekfű Gyula értelmiségi kultuszkönyve, a *Három nemzedék* ugyanezt tette, miként Németh László számos írása is. Szekfű először 1920-ban megjelent munkáját azzal zárta, hogy Tisza Istvánnak, a „hanyatló kor e legnagyobb magyarjának” sajnos nem adatott meg, hogy „reformmunkát végezhesen a romlott korszakban s apostoli hévvel szerezzen hitelt és érvényt Széchenyi tételének: vétkesek és betegek voltunk és vagyunk, s bajainkon kisebb kezdemény nem, csak lelki megtisztulás, belső átalakulás segíthet”.¹⁴

1934-ben pedig, kötete harmadik kiadásának új, Ötödik könyvét (*Trianon óta*) azzal fejezte be, hogy az 1919 ősze utáni „neobarokk” korszakban az „új, magyarabb szellemiség munkásai, művészek és tudósok, írók és festők, történészek és zenészek” állandó támadásoknak, értetlenségnek vannak kitéve. Ennek ellenére is

azt gondolja, hogy „munkájukat az ifjúság tovább folytatja, és szét fogja vinni az egész nemzettestben; hogy a közöny nem örök; hogy nép és hagyomány, magas- és mélykultúra szintézise nem álom, hanem megvalósuló szükségszerűség; hogy a formalizmus uralmára eljön, már itt is van az új spiritualizmus nemzedéke, mely eltávolodva mozdulatlan és forradalom egyképp veszedelmes pólusaitól, nemcsak szóban és retorikában, de lélekben és alkotásban is visszatér Széchenyi István örök magyar programjához: reform és konzerválás, újítás és hagyomány szintéziséhez, a magyarabb magyarsághoz. Talán nem illúzió, nem vétkes illúzió ez: hinni a jövőben és az ifjúságban!”¹⁵

Makkai és Szekfű meglehetősen pesszimista, az adott pillanathoz kötődő elemzései az értelmiségi fiatalság új nemzetépítésének hitében tehát némileg mégis pozitív – legalábbis nem teljesen elkeseredett – végki-csengést kaptak. Mindketten észlelték azokat a „szétfejlődési” áramlatokat is, amelyek az anyaországi és a határon túli magyarság között egyre markánsabban jelentkeztek. Talán az sem véletlen, hogy a regionalitás jelentőségének felfedezése és a népi kultúrának a nemzeti (magas)kultúrába emelése – 19. század közepi-végi előzményei (Petőfi Sándor, Arany János, Erdélyi János, majd a regionális irodalom kipróbálói, Mikszáth Kálmán, Petelei István és mások) mellett – szintén a két világháború közötti időszakhoz köthető. A palócság és a székelység

Szekfű Gyula 1937-ben. *Három nemzedék* című műve a két világháború közötti időszak kultuszkönyve lett.

Fotó: Wikimedia Commons

kutatása, Tamási Áron vagy Nyirő József székely témájú novelláinak és regényeinek csonkamagyarországi népszerűsége, vagy éppen Kós Károlyék külön erdélyiséget kiemelő – a nemes szándékú gondolatrendszer megalkotóinak kompromisszumkeresése ellenére román és szász támogatást nem élvező – transzilvánizmusának megjelenése mind-mind ezt bizonyította.¹⁶

Kétségtelen, hogy a legfontosabb, minden magyart összekötő nemzetépítő erővé az anyanyelvi kultúra vált, amely már a 18–19. század fordulójától kulcsszerepet kapott a nemzettudat formálásában. (A kifejezést a szó legtágabb értelmében használok, beleértve a művészeteket, az ekkoriban – fokozatos háttérbe szorulása ellenére is – mind népszerűbbé váló népi kultúrát, az oktatási rendszert és a tudományos intézményhálózatot

¹³ Makkai Sándor: *Magunk revíziója*. Kolozsvár, Erdélyi Szépművészeti Céh, 1931.

¹⁴ Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1934, 377.

¹⁵ Uo. 499.

¹⁶ Utóbbi kiváló elemzése: K. Lengyel Zsolt: *A kompromisszum keresése. Tanulmányok a 20. századi transzilvánizmus korai történetéhez*. Csíkszereda, Pro-Print, 2007.

is.) A kultúra a nemzetépítés legfontosabb alkotóeleme lett, az elcsatolt nemzetrészekkel – ha nagy nehézségek árán is – ennek révén lehetett a legszorosabb kapcsolatot ápolni. Mindennek persze praktikus oka is volt, hiszen a háborús vereségből és Trianon sokkjából épphogy csak felocsúdó, az 1920-as évek elején gazdaságilag reménytelen helyzetben lévő és életképtelennek tartott, politikai intézményrendszerében is kaotikus állapotokat tükröző országban ez maradt az egyetlen olyan terület, amely szinte azonnal magához tért. A politikai konszolidáció csak 1922-től, az ütőképes kormánypárt megalakulásától, a gazdasági pedig 1924-től, a népszövetségi kölcsön felvételétől mutatott föl valódi eredményeket, s bármilyen gyors is volt, egy-két évet igénybe vett. A kultúra viszont minden nehézség ellenére is megtartotta nemzetépítő küldetését: hitet, reményt és erőt adott az elcsüggedt társadalomnak.

Pedig szörnyű, máig felméretlen kárt okozott az értékes magyar műemlékek nagy részének, valamint a jelentős kulturális, oktatási és közgyűjteményi hálózattal és civil szervezeti háttérrel rendelkező városoknak, illetve a vegyes lakosságú, soknemzetiségű területeknek a határon túlra kerülése. Magyarország öt teljes körű, 1910-es regionális

központjából négyet (Pozsony, Kassa, Kolozsvár és Temesvár), a hat hiányos funkciójából hármat (Arad, Brassó, Nagyvárad) elveszített.¹⁷ Ezek lakossága Kolozsvár és Brassó kivételével közel esett az új határhoz, és magyar (Arad, Brassó /relatív többség/, Kassa, Kolozsvár, Nagyvárad) vagy Pozsony és Temesvár esetében német-magyar többségű volt (bennük a magyar dominancia részben a két világháború között is megmaradt). Mellettük tovább sorolhatnám a jelentős, határmenti magyar kulturális örökségeket: Komáromot, Ungvárt, Szatmárnémetit, Szabadkát és a többi. Ehhez járult a magyar identitást erősítő emlékművek és -táblák, valamint köztéri szobrok idegen kézre kerülése. Jelentős hányadukat a magyarsággal szembeni önmeghatározást szolgáló emlékezetpolitika jegyében, a saját céljaira alakították át vagy ítélték pusztulásra az utódállamok.¹⁸

A Magyarországon maradt regionális centrumok közül viszont Debrecen (teljes körű), illetve Győr, Pécs és Szeged (hiányos funkciójú) a továbbiakban is fontos szerepet játszottak. Győrt leszámítva olyan egyetemi városokká lettek, amelyeket aztán a korszak nagy hatású vallás- és közoktatásügyi minisztere, Klebelsberg Kuno – az

országos központ, Budapest vízfejűségének ellensúlyozására – nagyrészt sikeresen kívánt „kultúrtartományi székhelyekké” fejleszteni.

Szerencse volt a szerencsétlenségben, hogy a legfontosabb és legértékesebb nemzeti kulturális intézmények – éppen az előbb említett főváros-központúság miatt – a trianoni országban maradtak, akárcsak a tudományos élet akkori legfontosabb színterei, az egyetemek és a főiskolák. Igaz, hogy ez kényszerűségből – a magyar anyanyelvűségük megszüntetése miatti menekülés következtében – történt, ám ennek révén szinte a teljes 1918 előtti magyar felsőoktatási hálózat a csonka államba került. Így a hallgatói létszám a harmadára csökkent területen is magasabb lett, mint a világháború előtti volt.¹⁹

A kulturális mutatók minden tekintetben jelentősen javultak. A hatalmas, nehezen felbecsülhető veszteségek ellenére a történelmi Magyarország szellemi erejének nagy része az összezsugorodott, új országban összpontosult. Az analfabetizmus nagymértékben, 33,3%-ról (1910) 15,2%-ra (1920) csökkent, a közép- és a felsőfokú iskolát végzettek, illetve a magas-kultúrát fenntartó értelmiség aránya ellenben számottevően, az 1910-eshez képest majdnem

¹⁷ Sebők László: Szétdarabolt vonzáskörzetek. A városhierarchia változásai. *Rubicon*, 2020/6–7, 158–162.

¹⁸ Minderről bővebben: Olay Ferenc: *A magyar művelődés kálváriája az elszakított területeken 1918–1928*. Budapest, Magyar Nemzeti Szövetség, 1930, 227–314.; Murádin Jenő: *A megsebzett szobor. Elpusztult vagy megsérült erdélyi magyar emlékművek repertóriuma*. Kolozsvár, Kriterion, 2008.; Ujváry Gábor: A múltat végképp eltörölni? Megrongált vagy elpusztított Kárpát-medencei magyar emlékművek 1918 ősze után. *Rubicon*, 2020/8, 72–81.

¹⁹ Ujváry Gábor: Trianon és a magyar felsőoktatás. In: *Metszéspont. Tanulmányok Trianon 100. évfordulójára*. Szerk. Császtvay Tünde. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2021, 53–75. Az országcsonkítás kulturális hatásairól: Uő: A történelmi Magyarország felbomlásának kulturális következményei. In: *A százéves trianoni békediktátum születése*. Szerk. Köő Artúr – Vizi László Tamás. Budapest, Magyarországtudományi Intézet, 2021, 187–205.

kétszeresére nőtt az 1920-as évek elejére.²⁰ Mindez a magyarságnak a már a dualizmus korában is sokat hangoztatott Kárpát-medencei „kultúrfölényét”, illetve a trianoni Magyarország történelmi államkereteken belüli magasabb fejlettségi szintjét tanúsította. (Amellett, hogy az utóbbiban élő románok és szerbek kulturális mérőszámai is kedvezőbbek voltak anyaország-beli nemzettársaikénál.)

E kétséges nyereségekhez ugyanakkor komoly hátrányok társultak. A többféle fenntartásban működő magyar kulturális-tudományos intézményhálózat szétesett, a pénz elértéktelenedése és az értelmiségi túlkínálat miatt az e területen dolgozókra eső keresetek reálértéke kevesebb, mint az ötödére esett vissza. A kultusz-tárcához tartozó állami intézmények költségvetése még ennél is kisebb töredéke volt a világháború előttinek. A Nemzeti Múzeum dologi költségvetése például – mint arról a korszak másik jelentős kultuszminisztere, Hóman Bálint még az intézmény főigazgatójaként tudósított – az 1920-as évek elején az 1913-as, utolsó „békeköltségvetés” 8%-ára zuhant.²¹ Az egész oktatási rendszer, a közgyűjtemények, de a tudományosság legfontosabb intézménye, az MTA is napi gondokkal küzdött. Utóbbinak jórészt állampapírokba és

záloglevelekbe fektetett vagyona teljesen elértéktelenedett, apparátusa fenntartására sem volt elegendő, így végül a működését csak az állami költségvetésből történő évenkénti segélyezéssel sikerült biztosítani (1923: I. tc.).

Az értelmiség arányának számottevő gyarapodása elsősorban abból következett, hogy a szülőföldjükről Magyarországra menekülők 400–450 ezer fős tömegében e réteg erősen felülreprezentált volt. Mindez látszólag hasznára vált a trianoni országnak, ugyanakkor komolyan gyengítette, szellemi vezetői tekintélyes részétől fosztotta meg a határon túli magyarságot, amelyet fiataljai anyanyelvi iskoláztatásának rendkívüli nehezítése is sújtott. Hogy az ellentmondásokat tovább soroljuk: a javaikat részben hátrahagyó értelmiségi menekültek jó része állami alkalmazott volt, emiatt elhelyezésükről, nyugdíjukról annak a magyar államnak kellett gondoskodnia, amely maga is a gazdasági összeomlás szélén állt a vesztes háború, a spanyolnátha-járvány, az országcsönkítés, a forradalmak és a maradék állam kifosztásával járó román és szerb megszállás után. Utóbbi kulturális értelemben is sok pusztítással járt az 1919-ben a csaknem az egész országot, 1920 áprilisáig pedig a Tiszántúlt kezében tartó román uralom alatti, illetve

a szerbek fennhatóságától csak 1921 augusztusában megszabadult, Pécs központú dél-magyarországi területeken.²²

Innen kellett fölállni, ebből az egyszerre – a kulturális mutatók javulása miatt – kedvező, a gazdasági gondok következtében viszont rendkívül kedvezőtlen helyzetből kellett valahogy a Trianon utáni magyar kulturális intézményrendszernek kilábalnia. Ezt a feladatot hajtotta végre a konszolidáció Bethlen István melletti legsikeresebb politikusa, Klebelsberg Kuno, aki több mint kilenc esztendeig a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium élén állva politikai kulcságazattá tette a kultúrát. Elérte, hogy az állami költségvetésből tárcája kapja a legmagasabb támogatási arányt.²³ Ő maga egyébként a Miniszterelnökség fiatal munkatársaként a 20. század elejétől fontos szerepet játszott a különböző „magyar akciókban”, amelyek a magyarság országon belüli erősítése céljából telepítési programokat igyekeztek szervezni, a kivándorlás nemzetiségi vidékekre korlátozódását szerették volna elérni, illetve az amerikai magyarok, a horvátországi (szlavóniai), a boszniai és a romániai magyar szórványok anyanyelven történő oktatását, valamint kulturális és egyházi életét segítették.²⁴

²⁰ Az 1920. évi népszámlálás. Hatodik rész. Végeredmények összefoglalása. Budapest, KSH, 1929. Általános jelentés, 38–42., 66–68. és Részletes kimutatások, 58–65. Lásd még: *Aszámontartott nemzet. A Trianon előtti és utáni évtizedek Magyarországa statisztikai térképeken*. Szerk. Rózsa Dávid – Rovács Barna. Budapest, KSH, 2020, 212.

²¹ *A Magyar Nemzeti Múzeum öt éve. Jelentés az intézet 1924–1928. évi állapotáról és működéséről*. Szerk. Hóman Bálint. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1929.

²² Laky Dezső: *Csonka-Magyarország megszállásának gazdasági kárai*. Budapest, MTA, 1923, 390–393., 456–457.; Olay Ferenc: *Csonkamagyarország ellenséges megszállása és kulturális káraink. Különnyomat a Budapesti Szemle 1929. május havi számából*. Budapest, Franklin, 1929.

²³ Ujváry Gábor: „Világosan végiggondolt és rendszerszerűen építkező kultúrpolitika”. Klebelsberg Kuno és Magyarország konszolidációja. In: *Talpra állás Trianon után*. Szerk. Kása Csaba – Vizi László Tamás. Budapest, Magyarországtudató Intézet, 2021, 97–117.

²⁴ *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában III. 1900–1903*. Összegyűjt. és jegyzetekkel ellátta: Kemény G. Gábor. Budapest, Tankönyvkiadó, 1964, 221–224, 519–524.; Makkai Béla: *Végvár vagy hídfő? „Az idegenben élő magyarság nemzeti*

Klebelsberg Kuno az 1900-as évek elején. A konszolidáció Bethlen István melletti legsikeresebb politikusa kulcságazattá tette a kultúrát. Fotó: Wikimedia Commons / Pataki Mária

Klebelsberg sokszor szólt a nemzetépítés fontosságáról, még ha – tudomásom szerint – a kifejezést nem is használta. „Szeretném a köztudatba belevinni – jelentette ki például 1925 februárjában a nemzetgyűlésben –, hogy a trianoni béke következtében lefegyverzett Magyarországon a kultusztárca voltaképpen honvédelmi tárca is. Honvédelmi tárca olyan értelemben, hogy most elsősorban a szellem, a művelődés fegyvereivel kell védeni hazánkat és ezekkel az eszközökkel kell mindig újból és újból bebizonyítanunk a világ nemzetei előtt, hogy a magyar viszontagságos életének második ezer esztendejében is életképes, erős és hogy bántani nagy történelmi igazságtalanság.”²⁵ 1930 áprilisában népes stockholmi, svéd hallgatóság előtt ugyanennek a

gondolatmenetnek a kapcsán hangsúlyozta: „csak egyetlen út van nyitva előttünk, amelynek elzárására még Trianon sem volt elég leleményes: a szellem és a kultúra útja”.²⁶ 1928. májusi országgyűlési beszédében pedig arra figyelmeztetett: „A politikai Trianonba be kellett mennünk, de a kultúrpolitikai fegyverletétel önkéntes lenne.”²⁷ Politikájának végső célja azonban a mindenki által támogatott revízió kulturális eszközökkel történő elősegítése volt. Ezt szolgálta a népiskola-építési beruházásoktól kezdve az elitképzés fejlesztésén át a sportra és a népművelésre is kitekintő, a kultúra egész intézményrendszerét átfogó – részben meg is valósított – vízió, amelyet Klebelsberg fölvázolt.

A kultúrpolitikát a legfontosabb szakpolitikává emelő programjának indoklásaként sokszor emlegette a 19. század legvége óta használt „kultúrfölény” fogalmát, ám ezt soha nem valamiféle felsőbbsegítudattól vezérelve tette. Sokkal inkább annak érdekében, hogy a magyarság megőrizze a Kárpát-medencei nemzetiségeknél – a németeket kivéve – kedvezőbb kulturális mutatóit, és ezáltal a nemzetközi kulturális és tudományos versenyben minél előkelőbb helyet érjen el. 1928-tól Klebelsberg a szintén kevésbé szerencsés – emiatt sokat vitatott – neonacionalizmus kifejezést használta előszeretettel. Ennek általa adott értelmezése viszont mindenben helytállónak

bizonyult. Sokszor kifejtett gondolatmenetének lényege az volt, hogy az 1918 előtti magyar nacionalizmus – amely elsősorban az osztrákokkal és a hazai nemzetségekkel szemben határozta meg magát – a Monarchia felbomlásával értelmét veszítette, hiszen az egykori közös birodalom felbomlott, és Magyarország nemzetiségeinek döntő hányadát elveszítette. Ezért újfajta nacionalizmusra van szükség, amelynek fő célja – mint megállapította –, hogy „művelt és jómódú nemzet akarunk lenni, szóval, fajsúlyosabb, mint a bennünket környező népek”.²⁸

Klebelsberg utódja, a miniszteri székben ugyancsak kilenc esztendő eltöltő Hóman Bálint – korábban kiváló középkorász és tudománypolitikus, múzeumi főigazgató – a neonacionalizmus gondolatát soha nem emlegette, a kultúrfölényt viszont többször is. Mégsem ez volt a hívószava, hanem a nemzetépítéshez igencsak közelálló nemzetnevelés, amely az oktatásban a nemzeti tárgyak (irodalom, történelem, földrajz, néprajz), illetve a tudásátadás mellett a nevelés előtérbe helyezését jelentette – mindig figyelembe véve azonban az összehasonlító szemléletet, a klasszikus műveltséggel való kapcsolódási pontokat. Emellett a fő célja a Gömbös Gyula miniszterelnök által is képviselt politika: a pártellentéteken való felülemelkedés, „a nemzetet a távlati, közös célok elfogadására és megvalósítására”

gondozása” Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában 1904–1920. Budapest, Lucidus, 2003.; Uő: *Magyarok temetője, Ó-Románia. A régi magyarság a dualizmus kori nemzetpolitikában*. Budapest, Magyarságkutató Intézet, 2021.

²⁵ Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916–1926. Budapest, Athenaeum, 1927, 516.

²⁶ Klebelsberg Kuno: *Világviságban*. Budapest, Athenaeum, 1931, 181.

²⁷ Gróf Klebelsberg Kuno beszédei... i. m. 1927, 247.

²⁸ Klebelsberg Kuno: *Neonacionalizmus*. Budapest, Athenaeum, 1928, 124.; A két kulcsfogalomról: Ujváry Gábor: Kultúrfölény és neonacionalizmus. Klebelsberg Kuno és Tormay Cécile kapcsolata. In: *Tormay Cécile-emlékkonferencia*. Szerk. Pécsi Györgyi – Kollarits Krisztina. Budapest, Magyar Művészeti Akadémia, 2013, 147–176.

ösztönző „egységes magyar világnézet” kialakítása volt.²⁹ Ez a felülről irányított elképzelés nyilván utópisztikus és megkérdőjelezhető volt, de az oktatáspolitikában pozitív hozadéka is voltak, melyek a magyarságtudat erősítésén túl az egységes középiskola-rendszer és a nyolcosztályos népiskola kialakításában, az iskolán kívüli nevelés felfuttatásában, a külföldi egyetemeken magyar tanszékeinek és lektorátusainak támogatásában, a sportsikerekben nyilvánultak meg.³⁰ S ekkor születtek meg azok az igényes, koruk tudományos színvonalának csúcsát jelentő, mégis olvasmányos, sokkötetes munkák, amelyek a magyar történelem, irodalom, néprajz és földrajz összefoglalóiként a magyar értelmiségi családok többségének könyvespolcain is megtalálhatók voltak, és a nemzettudat alakításában betöltött szerepük máig érezhető.³¹

Hankiss János, a jeles irodalomtörténész (az 1927-ben induló Debreceni Nyári Egyetem megalapítója és 1931-ben az első, Budapesten rendezett Nemzetközi Irodalmi Kongresszus szervezője) a kulturális diplomáciáról szóló művében a kultúra politikát segítő és alakító erejéről szólva kifejtette: „A reálpolitikus

számára a kulturális külpolitika olyan, mint egy allegóriarendszer. Ott, ahol Trianonról nem is lehet beszélnünk, a legudvariasabb s legközömbösebb arccal támadhatjuk meg, ha vigyázunk a látszatra. Azt nem mondhatjuk, hogy ennyi meg ennyi magyarlakta területet vettek el tőlünk, s mégis ezt mondjuk, szemrehányóan és megdönthetetlenül, ha elsoroljuk, hogy hol születtek nagyjaink, s most hova tartozik ez vagy amaz a község; vagy ha művészettörténeti eszmefuttatásban felsoroljuk nagy műemlékeink helyét... [...] Használjuk ki azt, hogy értünk, helyettünk még a kövek is beszélnek. [...] Felületes érdeklődésű közönséghez jobb eleven színekkel, művészi formákkal (pl. a magyar zene és a magyaros hangulat világszerte ismert fogantyújába kapaszkodva) közeledni, mint középponti problémánk, Trianon megpengetésével.”³²

Azzal kapcsolatban a Horthy-korszakban nem sok vita volt, hogy a nemzeti tárgyak között – a nemzetépítés szempontjából is – a történelem és az irodalom játssza a legfontosabb szerepet. Az előbbi az 1920-as évek első felében kulcstudománynak számított, intézményrendszere a legnagyobb gazdasági nehézségek idején is komoly állami

Hóman Bálint 1938-ban. Klebelsberg utódja munkájának kulcsszava volt a nemzetnevelés. Fotó: Wikimedia Commons

és társadalmi támogatást élvezett. Elsősorban éppen Klebelsberg Kuno jóvoltából, aki 1917-től 1932-ben bekövetkezett haláláig az egyik legrégebbi, folyamatosan működő magyar szakmai egyesület, a Magyar Történelmi Társulat – amelynek a historikuson kívül mindenféle értelmiségi foglalkozás képviselői is a tagjai voltak – elnökeként segítette e szakterület fejlődését. Ennek következtében – illetve azért, mert Trianon után szinte minden magyar értelmiségit erősen izgatott a kérdés: miként juthatott a magyarság idáig, mik az ország felosztásának múltbeli

²⁹ A téma kiváló elemzése: Dévényi Anna: *Nemzetnevelés-parafrazisok. A nemzetépítéstől a hatalomkoncentrációig*. Pécs, Kronosz, 2020, 201.

³⁰ Hóman életútjáról több tanulmányt is írtam, összefoglalóan lásd: Ujváry Gábor: Hóman Bálint életének fontosabb állomásai (kronológia). In: *Hóman Bálint és népbírói pere*. Szerk. Ujváry Gábor. Budapest–Székesfehérvár, Ráció–Székesfehérvár Megyei Jogú Város Levéltára és Kutatóintézete, 2019, 11–107.

³¹ Hóman Bálint–Szekfű Gyula: *Magyar történet*. I–VIII. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1928–1934. [Hét kiadása jelent meg, kezdetben nyolc, majd öt kötetben.]; Bátty Zsigmond–Györffy István–Viski Károly–Berze-Nagy János–György Lajos–Horger Antal–Solymossy Sándor–Szendrey Zsigmond–Tolnai Vilmos–Zlinszky Aladár–N. Bartha Károly–Gönyey Sándor–Kodály Zoltán–Lajtha László–Schwartz Elemér–Szendrey Ákos: *A magyarság néprajza*. I–IV. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1934–1937.; Prinz Gyula–Cholnoky Jenő–Teleki Pál–Bartucz Lajos: *Magyar föld, magyar faj*. I–IV. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1936–1938. Végül ide sorolható a már saját korában is számos, jogos kritikával illetett, pozitivisták közelítése és adatgazdagsága révén mégis nagyon hasznos segédkönyv: Pintér Jenő: *Magyar irodalomtörténet*. I–VII. Budapest, Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 1930–1934. majd VIII. kötet: Budapest, Franklin, 1941.

³² Hankiss János: *A kultúrdiplomácia alapvetése*. Budapest, Magyar Külügyi Társaság, 1936, 9., 32.

A Nyugat 25 éves ünnepi estje 1932-ben a Zeneakadémián. A két világháború közötti időszak a magyar szépirodalom aranykora volt. Fotó: Fortepan / Németh László Társaság, 115430-as számú fotó

előzményei – a két világháború közötti időszak a magyar történettudomány egyik aranykora volt.³³

Akárcsak a szépirodalomé. Ahogyan ritkán volt példa arra, hogy olyan kiváló történészek alkossanak egymás mellett, mint (abc-rendben, csak néhányukat említve) Angyal Dávid, Deér József, Domanovszky Sándor, Eckhart Ferenc, Hajnal István, Hóman Bálint, Károlyi Árpád, Kosáry Domokos, Lukinich Imre, Mályusz Elemér, Miskolczi Gyula, Paulinyi Oszkár, Sinkovics István, Steier Lajos, Szabó István, Szekfű Gyula, Szentpétery Imre, Váczy Péter, ugyanolyan kivételes volt az is, hogy mely írók, költők, esszéisták alkottak egy időben. Babits Mihály, Bánffy Miklós, Erdélyi József, Herczeg Ferenc, Halász Gábor, Illyés Gyula, József Attila, Juhász Gyula, Kodolányi János, Kosztolányi Dezső, Krúdy

Gyula, Márai Sándor, Móricz Zsigmond, Németh László, Nyirő József, Radnóti Miklós, Sinka István, Szabó Dezső, Cs. Szabó László, Szabó Lőrinc, Szabó Zoltán, Szerb Antal, Tamási Áron, Tóth Árpád, Veres Péter, Weöres Sándor, Zilahy Lajos (és sorolhatnám tovább) neve és művei – egymástól eltérő politikai nézeteik, egymással felelő művészeti felfogásuk ellenére is – mindenképpen komoly minőséget jelentettek. Arról már nem is szólva, hogy a zenében (csak egyet-kettőt említve: Bartók Béla, Kodály Zoltán, Dohnányi Ernő) a képző- és az iparművészetben, illetve az akkoriban még a művészetek közé sorolt építészetben is különböző stílusirányzatokat követő remekművek születtek ebben az időben. Ezért jelentette ki Klebelsberg 1928 novemberében: „A művészet erejével nemcsak szebbé akarjuk

tenni a magyar életet, hanem ostromolni akarjuk vele Trianont is.”³⁴

Az egyik legkiválóbb, méltatlanul elfeledett esszéíró, Szabó Zoltán talán legszebb és legírább művében, a *Szerelmes földrajzban* (1942) ugyanezt fejtette ki, amikor az író- és költőelődök Magyarországgal, elsősorban az Alfölddel kapcsolatos tájélményeit sorolta. Mint kifejtette: „A nemzet funkciói közül a legtöbb képtelen volt arra, hogy a természet adta keretet kitöltse. A nyelv sem tudta kitölteni, a fajta sem, a nemzetiség, a magyar nemzetiség sem. Az egyetlen, ami egészen kitöltötte a Kárpátok karéját, a magyar irodalom volt.” Trianon után „[...] a határon kívüli valóságot az irodalom pótolta, a tájakat leírásuk. Lőcsét a Jókai-regény, Erdélyt később Móricz *Tündérvárja* és az *Ábel-trilógia*.” Mint írja: szüleik számára a „haza és ország még olyan fogalmak voltak, melyek tökéletesen fedték egymást. Mi már nem így voltunk. Az ország számunkra sokkal szűkebb fogalom volt, mint a haza. [...] Az országrészek elvándoroltak, lecsatoltattak, de képük itt maradt, képzeletünk útlevél nélkül vándorolhatott Krúdyval a kárpáti fogadóba, télidőn, mikor az utakat belepí a hó. Az irodalom nem ismert Csonka-Magyarországot, a könyvek lapjain az egész együtt maradt. Ott találhattuk meg, nem a valóságban. [...] A költők, miközben az országnak odaadták múltját, és felkorbácsolták, hogy fölmagasodjék jövője elé, miközben kifejezték a nemzet hagyományait

³³ Ennek rövid összefoglalása: Ujváry Gábor: Aranykor a szorongató történeti helyzetben. A két világháború közötti magyar történetírásról. In: Újragondolt *negyedszázad. Tanulmányok a Horthy-korszakról*. Szerk. Miklós Péter. Szeged, Belvedere Meridionale, 2010, 144–153. Hasonló következtetéseket fogalmaz meg: Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest, Osiris, 2011, 245–355.; Erős Vilmos: *Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története*. Budapest, Ráció, 2015, 177–202.

³⁴ Klebelsberg Kuno: *Küzdelmek könyve*. Budapest, Athenaeum, 1929, 113.

s képviselték a nép ügyét, miközben minden ritmusra megtanították táncolni a magyar nyelvet, s minden nemzet értékeit megszólaltatták magyarul, miközben egyszerre néztek nyugatra és keletre, visszafelé a múltba s előre a jövőbe, amúgy mellékesen kirajzolták az ország képét is, szinte minden tájkát is, városait is, folyóit is, hegyeit is, dombjait is.”³⁵

Általános volt e vélekedés, amit egy bencés főiskolai tanár, Karsai Géza így fejezett ki: „A magyar szabadság, a magyar nyelv, irodalom, színjátszás, viselet, zene és tánc eszméjét a népiséggel összenőtt íróink tartják állandóan napirenden. Ők élesztik az elszakított területek magyarságában a népi és a nemzeti öntudat hamvadó tüzeit, ők állítják vissza a megszakadt lelki kapcsolatokat az anyaországi és a kisebbségi sorsba jutott vagy kivándorolt magyarok milliói között.” Ehhez még azt is hozzátette: „Most, a nemzetépítés korszakában, nem lehet eléggé hangsúlyozni a magyar szó művészeinek hagyománymentő és népalakító hivatását.”³⁶

A politikusok is tisztában voltak az irodalom mozgósító erejével. Teleki Pál miniszterelnök – 1939. december 5-én mondott, hosszú képviselőházi beszédében – a nemzetek versenyében a helyét egy „összefogó, egységes, áldozatos társadalommal” kereső magyarságról szólva kiemelte: „Egy nemzet sem kapcsolhatja ki polgárainak gondolkodásából büntetlenül azt, hogy itt élned-halnod kell [...]; legkevésbé az a nemzet, amelynek költője és

nemzeti érzésének igazi interpretátora ezeket a szavakat leírta.” Arra is figyelmeztetett, hogy ennek a közösségnek feladata „Európán át látni a világot”, s ennek révén kell „megérteni azt a gyorsult és sokoldalú folyamatot, amelynek tanúi vagyunk, az állami és társadalmi rendnek ezek nyomán való átalakulását, formáiban, intézményeiben”, hiszen ennek révén „a Szent István-i gondolat jegyében járunk el”. Ezáltal vagyunk olyan politikai nemzet – vallotta –, amelynek sajátos jellege, Európában egyedülálló jellege dacára vagy talán éppen ezért hivatása van a Duna-medencében, amely hivatást igyekezett betölteni, korról korra hordozni mint nemzet és mint állam, nagyhatalommá növekedve vagy kis ütközőállammá zsugorodva, egységesen vagy részekre bontva, de mindenkor fenntartva a szellemi, a lelki egységet, az összetartozás egységét az országrészek, a nemzet egyes csoportjai, tájai, vallásfelekezetei között.” Emiatt tekintette a „társadalomformálást is kormányfeladatnak”, „a társadalmi kiegyenlítődést” nélkülözhetetlennek, annak elősegítését szociális reformokkal is szolgálva. Hangsúlyozta: „Társadalom- és nemzetnevelő feladatként látom a magasabb, komolyabb, sokoldalúbb és főleg magyarabb műveltségre nevelést, [...] amelyet közoktatásunknak közneveléssé való alakításával, [...] helyesebb népneveléssel [...] kívánnék szolgálni és látok előmozdíthatónak.” Az „igazi örök nemzetépítés feladatának” pedig „a nemzet összes fiai kölcsönös szeretetre nevelésének” munkáját, „a törtetés, az

önérdek, az önzés kikapcsolását” határozta meg.³⁷

A Teleki szavait elemző egyik vezércikk szerint a kormányfő „rámutatott arra, hogy a kormány feladatának nemcsak az államkormányzati munkát tekinti, hanem a nemzetépítést, a társadalomformálást is”. A felszólalásból azt a következtetést is levonta, hogy: „Minden nép legdrágább [...] kincse, jövőjének záloga, a történelem során fölhalmozott szellemi és erkölcsi javainak összessége, kultúrája, műveltsége. Ez a kincs annál értékesebb, minél inkább nemzeti jellegű, minél mélyebben és szervezettebben gyökerezik az illető nép lelkiségében.”³⁸

Teleki 1941. január 25-i, *Szent István birodalma 1941-ben* című előadásában – nyilvánvalóan német- (pontosabban: nemzetiszocialista-), illetve nyilasellenes élel – azt is kijelentette: „a magunk nemzetfogalmát” kell helyreállítani, „hogy ne vegyünk kölcsön idegen nemzetfogalmat, mint ahogyan semmiféle nép nem veheti kölcsön más nép nemzetfogalmát”. „A mi nemzetfogalmunk nem a nyelv nemzetfogalma, hanem a nemzettestnek fogalma, azok együttesének fogalma, akik a nemzetfeladatot átérzik és vállalják – egészen mindegy, hogy milyen nyelveken. Latinul vállaltuk sokáig, de az éppen olyan magyar volt, mintha ma magyarul tanácskoznánk. A »magyar nemzet« lényege nem a magyar beszéd, de a magyar összefogó erő, politikai vezető tehetség, keleti egyensúlyérzék – a magyar politikai eszme.” Az etnikai alapozottságú

³⁵ Szabó Zoltán: *Szerelmes földrajz*. Budapest, Osiris, 1999, 10., 22., 25., 53.

³⁶ Karsai Géza: *Irodalom és népiség. Magyar Kultúra*, 1939. 06. 20. [371–373.] 373.

³⁷ Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója, III. Budapest, Athenaeum, 1940, 726., 729–731.

³⁸ Nemzetépítés. *Nemzeti Ujság*, 1939. december 8. 1–2.

nemzetfogalmat részben megkérdőjelezve ezért intett türelemre a terület-visszacsatolások miatt ismét soknemzetiségűvé vált ország nem magyar anyanyelvű lakosaival szemben. Egyben a kulturális nemzetépítés fontosságát kiemelve „a nagy műveltségre való törekvés” követelményét hirdette, fájlválva, hogy annak „értéke nem jut érvényre”.³⁹

A kultúra fontosságának és a kulturális demokratizálódás nélkülözhetetlenségének hirdetése nem csak a politikusok – gyakran üres, de például Teleki, Klebelsberg vagy Hóman esetében valódi tartalommal teli – szónoklatait jellemezte. Mindezt az értelmiség és a középosztályba feltörekvő fiatalok is érezték, s a sajtó is gyakran cikkezett róla. 1934-ben a *Dunántúl* című lap az akkor még az ellenzéki képviselők által is többnyire támogatott Hóman programjáról a következőket írta vezércikkében: „Tulajdonképpen minden nemzet igazi ereje a kultúrában rejlik, különösen azóta, amióta az iskolákban folyó nevelés nemcsak a művészeti és tudományos értékek továbbadásában áll, hanem egyre több gondot fordít a jellemnevelésre is, az igazi ember és derék állampolgár típusának kialakítására. [...] A trianoni békekötés óta Csonkamagyarország számára megszázoszozódott a magyar kultúra értéke. Sok lehetőséget, amit a nemzetépítés terén a békeszerződés kegyetlen rendelkezései elragadtak tőlünk, a magyar kultúra területén kell pótolni, sok olyan kérdést kell a magyar nemzetnek megoldani, amelyek rendes körülmények között más területekre

tartoznának.” Hóman ezért, mint a lap írja: „nem sietve, hanem érett megfontolás után lépett a nemzeti közvélemény elé reformjavaslataival. Két nagy központ köré csoportosul a magyar kultúrpolitika. Az egyik a nemzetnevelési, a másik az ésszerű igazgatási rendszer, amelynek keretében a nemzetnevelés feladatai a legjobban oldhatók meg.”⁴⁰

Hóman egyébként valóban szakszerűen alakította át a Klebelsberg létrehozta oktatási és kulturális intézményrendszert, s elődjéhez hasonlóan kiváló kultúrpolitikusnak bizonyult. Klebelsberggel szemben azonban több olyan, inkább a nagy-, mint a kulturális politikának szóló, 1938 és 1942 közötti – antiszemita indíttatású – döntéshez adta a nevét, ami már akkor is komoly támadásokat váltott ki, utólag pedig védhetetlennek minősül. Éppen ebben az időszakban vált a leginkább jellemzővé, hogy a magyar politika egyes – egyébként eltérő pártállású – csoportjai az 1918 előtti, osztrákokkal és nemzetiségekkel szembeni nemzeti önmeghatározást a zsidókkal és/vagy a németekkel szembenire váltották föl, zsidó- és német- (nemzetiszocialista) ellenes érveket egyszerre vagy külön-külön hangoztatva. Ez részben az akkoriban egész (főleg Közép- és Kelet-)Európában virulens antiszemitizmusból, részben pedig a magyarok állandó veszélyérzetéből, Kelet és Nyugat közötti geopolitikai helyzetéből adódó, alapvetően téves, ám sokakat magával ragadó önvédelmi reakció volt.

E félelem volt az egyik legfőbb oka a nemzettudat azon, máig élő torzulásai elterjedésének, amelyek elsősorban a különböző, bizonyíthatatlan eredettörténeti elképzelésekben, az azokban megnyilvánuló elszánt hitben öltöttek testet, és általában a „hálátlan Nyugattól” való elfordulást szorgalmazták. Ilyen volt az 1910-ben létrehozott Turáni Társaság munkája révén komoly tudományos eredményeket is fölmutató, de számos esetben légből kapott teóriákat hirdető turanizmus politikai célú felhasználása, a török népekkel való – egyébként igazolható – rokonság dicsőítése,⁴¹ de ezen túl is mindenféle egyéb történeti rokonság (például a japán-magyar) vagy a magyar nyelv ősiségének, többek között a sumérből eredeztetésének hirdetése. Ennek jegyében pedig politikai kívánságokat, így a japánokkal ápolandó szorosabb kapcsolatok ápolásának szükségességét is megfogalmazták.

Klebelsberg 1928 eleji, *Reálpolitika és neonacionalizmus* című cikkében erre a következőképp reagált: „Az alapérzés, amely a turanizmus alatt lappangott, ha jól fogtam fel, az volt, hogy Európa Trianonban igazságtalan és kegyetlen volt velünk szemben és a nyugat elfeledte, hogy a velünk fajrokon törökkel szemben mi voltunk a nyugati civilizáció védelmezői. E hálátlanság, igazságtalanság és kegyetlenség láttára forduljunk el tehát a hálátlan nyugattól és keressünk fajunk keleti eredetének és érzelmvilágának megfelelően keleti orientációt. De hát vissza Etelközbe, vagy tovább

³⁹ Teleki Pál: Szent István birodalma 1941-ben. In: Uő: *Válogatott politikai írások és beszédek*. Szerk. Ablonczy Balázs. Budapest, Osiris, 2000, 516.

⁴⁰ A kultúra. *Dunántúl*, 1934. 04. 18. 1.

⁴¹ Ablonczy Balázs: *Keletre, magyar! A magyar turanizmus története*. Budapest, Jaffa, 2016.

Lebédiába, vagy még hátrább, a Kaspi-tenger északi partvidékére alig telepedhetnénk, mert azokra az óriási területekre, ahol korábban a velünk rokonnépek, hunok, avarok, besenyők, kunok tanyáztak, azóta előre nyomult a szlávság, és bennünket elvágott északon a rokon finnektől, délen a törököktől. A japánok meg olyan messze vannak, hogy minden jóakaratom ellenére sem jöhetnének segítségünkre. E rokonnépekkel irodalmi és érzelmi kapcsolatokat ápolhatunk, de a magyar reálpolitika szempontjából ezektől a törekvésektől aránylag kevesebbet várhatunk, s különösen külpolitikai és kultúrpolitikai orientáció tengelyévé e törekvéseket nem tehetjük. [...] Hiába, ápolnunk kell a kapcsolatokat a hálátlan Nyugattal, tetőtől talpig európeereknek kell lennünk, hiszen Európa közepén élünk. Általában mitől sem kell inkább óvakodni: mint a fanatikusoktól, mert úgyis nagy hajlam van bennünk arra, hogy az élet nagy realitásait fel nem ismerve, politikai légvárakat építsünk.”⁴²

A nemzetépítés eszmei háttérének, kulturális elképzelésekben betöltött szerepének bemutatása mellett a két világháború közötti magyarságtudatot nagyban befolyásoló, legalább részben kulturális jellegű intézményhálózat ismertetésére is feltétlenül ki kell térnünk.

Mindenekelőtt a hazafias célú társadalmi egyesületek rendkívül gyors elterjedésére utalnék. Ezeket – nyilván főként az

ország összeomlására, illetve az „őszirózsás forradalomra” és a Tanácsköztársaságra adott reakcióként – döntő többségükben 1919 ősze után alapították, többnyire az 1920-as évek elején. A fővárosban összpontosultak, de működésüket (fiókegyesületek létesítésével) az egész országra kiterjesztették. Fő céljukként általában a keresztény-nemzeti szellemiség, a nemzeti érzés – sokszor antiszemita élű – ápolását határozták meg. Közöttük volt a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége, az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga, a Magyar Férfiak, illetve a Magyar Nők Szent Korona Szövetsége és ezek tagszervezetei, vagy éppen az 1920 körüli szélsőjobboldali kilengéseket is sokszor szervező Ébredő Magyarok Egyesülete. De ide tartozott a már említett Turáni Társaság, a Magyar Külügyi Társaság vagy a legkiválóbb konzervatív folyóirat, a *Magyar Szemle* köré tömörülő Magyar Szemle Társaság is. A számos társulatot magában foglaló Társadalmi Egyesületek Szövetsége szintén hazafiasnak minősült – ahogy Horthy Miklós mondta: az általuk végzett „nemzetmentő, nemzetépítő munkának minden korban megvan a maga jelentősége, de talán még sohasem volt arra a magyarságnak annyira szüksége, mint ma”⁴³ –, legalábbis a magyar egyesületi életet feldolgozó statisztikus, Dobrovits Sándor szerint.⁴⁴ Az egyik legjelentősebb irredenta és hazafias szervezet, a Magyar Revíziós Liga ugyanakkor nem szerepelt Dobrovits listáján.

Lord Rothermere és Herczeg Ferenc a budapesti Szabadság téren a Revíziós Liga nagygyűlésén, 1938. november 10-én. A Liga a hazai Trianon-ellenes közhangulat formálása mellett külföldi propagandát is kifejtett. Fotó: Fortepan / Bojár Sándor, 177011-es számú fotó

A nagy gazdasági szervezetek és a kormány által is támogatott Revíziós Liga fő feladata – miként Zeidler Miklós összefoglalta – „az addig eléggé szétfolyó és erőtlén külföldi revíziós propaganda irányítása, valamint a magyarországi Trianon-ellenes közhangulat egységes revizionista közvéleménnyé formálása” volt.⁴⁵ 1927-es, nyári alapítására két okból nyílt lehetőség. Egyrészt Magyarország úgy nyerte vissza teljes állami függetlenségét, hogy – a vele szemben nem jóindulatú, de legalább semleges Ausztria kivételével – csupa ellenséges állam vette körül. Csehszlovákia, Románia és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság – mint győztes hatalmak – 1921 nyarára létrehozták a kisantantot, azt a külpolitikai

⁴² Klebelsberg i. m. 1928, 128–129.

⁴³ Ezt az egyesület tízéves fennállása alkalmából jelentette ki a kormányzó: A TESZ nagysikerű jubiláris rendezvényei. *Budapesti Hírlap*, 1929. 12. 10. 3.

⁴⁴ Dobrovits Sándor: *Budapest egyesületei. Statisztikai Közlemények*, 74/3. Budapest, Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, 1936. A kötet számos helyén szól a hazafias egyesületekről; ezek budapesti szervezeteinek felsorolása: 119–120.

⁴⁵ Zeidler Miklós: Herczeg Ferenc és a Magyar Revíziós Liga. In: „Fenn és lenn”. *Tanulmányok Herczeg Ferenc születésének 150. évfordulójára*. Szerk. Gazdag László – P. Müller Péter. Pécs, Kronosz–Magyar Történelmi Társulat, 2014, [29–46.] 29.

harapófogót, amely kifejezetten magyar- és revízióellenes céllal jött létre, és Magyarország diplomáciai mozgásterét minimálisra korlátozta. Ebből a szorításból 1927 áprilisa után lehetett kitörni, amikor Magyarország barátsági szerződést kötött az első világháború nyertes nagyhatalmával, Olaszországgal. Másrészt pedig a Liga megszületése előtt néhány héttel, 1927. június 21-én jelent meg Lord Rothermere brit sajtómágnás magyarbarát sajtókampányának első, *Hungary's Place in the Sun – Safety for Central Europe (Magyarország helye a nap alatt – Biztonságot Közép-Európának)* című cikke a népszerű, egymillió példányszámot is elérő *Daily Mail*-ben. Ennek főleg Magyarországon, de egész Európában is komoly visszhangja lett.

A Liga „elnöki posztjára – miként szintén Zeidler írja – tekintélyes, népszerű, minden politikai irányzat számára elfogadható férfiút kellett állítani, aki már személyiségével is képes volt kifejezni a mozgalom össznemzeti jellegét”.⁴⁶ Ez a vezető az akkoriban rendkívül kedvelt, biztos mesterségbeli tudással rendelkező – ma olykor méltatlanul lesajnált – „írófejedelem”, Herczeg Ferenc lett, aki múltjával is kiérdemelte pozícióját. Német anyanyelvűnek született ugyan, és csak iskolásként tanult meg rendesen magyarul, hazájához mégis hű maradt, és Trianon után a revízió meggyőződéses követelőjévé vált. A Liga erős külföldi propagandát fejtett ki:

1933-ban négy nyelven (olasz, angol, német, francia) indított hírlevelet, és külföldi irodákat is üzemeltetett a „magyar ügy” támogatására. Mindennek volt is némi hozadéka, hiszen az egykori antantállamokban több neves politikus is fölemelte a szavát a trianoni szerződés felülvizsgálata érdekében. A Liga részben saját tevékenységének sikereként könyvelte el az 1938 és 1941 közötti terület-visszacsatolásokat is.

Idehaza ismeretterjesztő előadások sorát rendezték, és számos tömegdemonstrációt szerveztek a békeszerződések megváltoztatását, illetve a határon túli magyarokat ért sérelmek orvoslását szorgalmazva. 1930 őszétől országos hálózatukat is kiépítették. Települések, vármegyék és egyéb testületek csatlakoztak a Ligához. 1927-től a *Magyar Külpolitika* című, kétheti lap a Magyar Külügyi Társaság és az Interparlamentáris Unió mellett immár a Revíziós Liga hivatalos lapja is lett, példányszáma rövid időn belül 1000-ról 3000-re emelkedett. Az újság 1930 júniusától havonta, 1931-től már csak a Liga kiadásában jelent meg.⁴⁷

Részben a Revíziós Liga munkájának volt köszönhető a budapesti, Szabadság téri Ereklés Országzászló 1928. augusztus 20-i felavatásával induló mozgalom sikere is. Ennek eredményeként háromszáznál több országzászlót állítottak föl a trianoni Magyarország településein, majd 1938-tól a visszacsatolt

felvidéki, kárpátaljai, partiumi, észak-erdélyi és székelyföldi, illetve délvidéki városokban és falvakban. A Trianon elleni tiltakozás és a revíziós törekvések szimbólumává vált országzászlók számos megmozdulás, ünnepség, emlékezés helyszínei voltak, a nemzettudatot, a határokon innen és túli magyarok összetartozásának érzését erősítették. Mivel kevés olyan magyar család volt, amelyet az ország megcsontítása valamilyen formában ne érintett volna, ezek az akciók a társadalom döntő többségének támogatását élvezték.⁴⁸

A magyar kormányzat egyébként is számos olyan intézkedést tett – különböző csonka-magyarországi egyesületek és intézetek működésének biztosításával –, amelyekkel a menekülteket, a külföldi magyarság szervezeteit és intézményeit, illetve az utódállamok magyarsága viszonyainak tudományos felmérését segítette. Ilyen volt 1920 és 1924 között az Országos Menekültügyi Hivatal,⁴⁹ a már említett – jó néhány „nemzetépítő”, menekülteket tömörítő és irredenta szervezetet összefogó – Társadalmi Egyesületek Szövetsége (1921–1944) és a Területvédő Liga utódjaként alakult, főleg revíziós propagandát folytató Magyar Nemzeti Szövetség (1920–1944). Gömbös Gyula miniszterelnök kezdeményezésére 1933-tól 1940-ig az utóbbi szervezte a Nemzeti Munkahetet, amely Gömbös szerint „nemzetépítés, [...] ünnepélyes emlékeztető arra, hogy az év minden hetében és a hét minden napján öntudatosam,

⁴⁶ Uo. 30.

⁴⁷ <https://dtg.ogyk.hu/hu/gyujtemenyismertetok/folyoiratok/item/118-magyar-kulpolitika> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 21.)

⁴⁸ Kocsis Lajos: „A magyar fájdalom és a magyar vágyakozás szimbólumai”. *Országzászlók a trianoni Magyarországon (1928–1938)*. Tokaj, Tokaji Országzászló Egyesület, 2020.

⁴⁹ Számos egyéb tanulmánya mellett, összefoglalóan: Szűts István Gergely: *Elűzöttek. Menekültek, optánsok és vagonlakók. Rubicon, 2017/7–8, 52–61.*

keményen és vállvetve kell dolgoznunk az új Magyarország felépítésén”.⁵⁰

A Magyar Külügyi Társaság (1920–1944) – népszerűsítő tevékenységemmel – már inkább tudományos munkát folytatott. A Magyar Szociográfiai Intézet (1924–1941), a Magyar Statisztikai Társaság Államtudományi Intézete (1926) pedig már kifejezetten komoly tudományos kutatásokat végzett. 1941-ben a Szociográfiai Intézet az Államtudományiba tagolódott, majd ez – kiegészülve a kolozsvári Erdélyi Tudományos Intézettel (1940–1948) és az ekkor létrehozott, budapesti Történettudományi Intézettel – a Hóman Bálint elnökletével megalakult Teleki Pál Tudományos Intézet (1941–1948) tagintézménye lett. A határokon túlra is társadalmi szervezetek közvetítették a magyar kormányzati támogatásokat: a Népies Irodalmi Társaság (1921–1944) Romániába, a Szent Gellért Társaság (1921–1949) a Szerb–Horvát–Szlovén királyságba és a Bánság romániai részébe, a Rákóczi Szövetség (1921–1924) pedig Csehszlovákiába – utóbbi

szerepét részben a Felvidéki Egyesületek Szövetsége (1922–1944) vette át).⁵¹

Néhány szóban arról is szükséges megemlékezni, milyen társadalmi szervezetek szolgálták az ifjúság „keresztény-nemzeti szellemű” nevelését. Az iskolába már nem járó, 12–21 esztendő fiúk testnevelése – valójában nehezen titkolható katonai előképzése –, illetve hazafias, valláserkölcsei oktatása céljából 1921-ben indult a Leventemozgalom.⁵² A hasonló korú fiatalokat megszólító magyarországi cserkészlet egyik aranykora szintén a két világháború közötti időszak volt, 1933-ban a 4. cserkész *világjamboree*-t is Gödöllőn rendezték.⁵³ Az 1919 és 1921 között alakult bajtársi egyesületek (Turul, Hungária és Emerica) csaknem a teljes egyetemi és főiskolai hallgatóságot tömörítették, s bár gyakran váltak szélsőséges – elsősorban antiszemita – politikai játszmák részeseivé, a magyarság legfontosabb kérdései iránt mindig nagy figyelmet tanúsítottak.⁵⁴

A népi hagyományok (ének, tánc és játékok) népszerűsítésére 1931-től budapesti bemutatókat szervező, később Gyöngyösbokrétaként ismertté vált mozgalomból 1935-ben jött létre a szintén főleg fiatalokat tömörítő (Magyar) Bokréta Szövetség.⁵⁵ Ugyancsak 1935-ben indult a tömegeket megszólító, 1940 körül már csaknem félmillió tagot számláló, 1946-ig működő Katolikus Agrárifjúsági Legényegyletek Országos Testülete, a KALOT, valamint párja, a Katolikus Leánykörök Szövetsége, a KALÁSZ. A két szervezet a keresztény világnézet elmélyítése mellett – a Gyöngyösborétához hasonlóan – a népi hagyományok korszerűsített továbbélését, a hölgyeknél a családanyai szerepre való felkészülést, az ifjagnál az általános és a szakműveltség erősítését szolgálta. Céljaik megvalósítására lapokat és könyveket adtak ki, műkedvelő színházi előadásokat, tanfolyamokat, népfőiskolákat szerveztek.⁵⁶

Mindez összhangban volt azzal, hogy – elsősorban a népi írók nagy feltűnést keltő szociográfiái

⁵⁰ „A mostani korszak csak átmenet a jobb jövő felé”. Gömbös Gyula miniszterelnök nyilatkozata a Nemzeti Munkahétről. 8. Órai Ujság, 1934. 07. 26. 5. Gömbös 1935-ben úgy nyilatkozott: „új reformkorszak hirdetője vagyok, olyan reformkorszaké a nemzetépítés jegyében, amelyben országot fogunk építeni, családot fogunk védeni, a magyar embert fogjuk erősíteni, gazdasági és kulturális vonatkozásban egyaránt, hogy a magyar a józan realitások jegyében meg is tudja oldani azokat a nagy feladatokat, amelyeket a sors a nemzet elé állít”. Gömbös miniszterelnök nagy választási beszédet mondott Szegeden. *Pesti Napló*, 1935. 03. 19. 3.

⁵¹ Az előbbieken sorolt egyesületekről összefoglalóan: Bárdi Nándor: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéből*. Csíkszereda, Pro-Print, 2013, 237–300, 322–403.

⁵² Saját korára jellemző nyelvezete ellenére is használható munka (az intézményről azóta sem született átfogó összefoglaló): Gergely Ferenc – Kiss György: *Horthy leventéi. A leventeintézmény története*. Budapest, Kossuth, 1976.

⁵³ Gergely Ferenc: *A magyar cserkészlet története (1910–1948)*. Budapest, Göncöl, 1989.; Füle Sándor: *A magyar cserkészmozgalom fejlődésének története (1912–1948). Neveléstörténet*, 2016/1–2, 106–116.

⁵⁴ Ujváry Gábor: Egyetemi ifjúság és katolicizmus a „neobarokk társadalomban”. In: Uő: *A harmincharmadik nemzedék, Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”*. Budapest, Ráció, 2010, 413–493.; Kerepeszki Róbert: *A Turul Szövetség 1919–1945. Egyetemi ifjúság és jobboldali radikalizmus a Horthy-korszakban*. Máriabesnyő, Attraktor, 2012.; Szécsényi András: *A korszak hálójában: Az egyetemi önkéntes munkaszolgálat rendszere, működése és nemzetközi beágyazottsága Magyarországon (1935–1944)*. Budapest, Gondolat, 2016.

⁵⁵ A Gyöngyösbokréta. Írások és dokumentumok a mozgalom történetéből. Szerk. Dóka Krisztina – Molnár Péter. <https://folkradio.hu/folkszemle/cikk/28/a-gyongyosbokreta> (Utolsó letöltés: 2022. 02. 01.)

⁵⁶ Balogh Margit: *A KALOT és a katolikus társadalompolitika 1935–1946*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1988.

és könyvei révén – az 1930-as évek elejétől a magyar társadalom nagy részét kitevő parasztság döntő többségének nyomorúságos helyzete, az ebből adódó feszültségek, azok legalább részbeni feloldásának szükségessége is nyilvánvalóvá vált. Ennek következtében a nagypolitika is megpróbált valamit tenni a parasztság anyagi és szellemi felemeléséért. Ezek a kezdeményezések – többek között a tehetséges és szegénysorsú fiatalok középiskolai és egyetemi tanulmányainak elősegítése, az első népi kollégium (1939) és az Országos Nép- és Családvédelmi Alap létrehozása (1940) – azonban már megkéstek, és csak csekély eredménnyel járhattak, hiszen a második világháború kitörése megakadályozta a hasonló akciók szélesebb rétegekre történő kiterjesztését.

A nemzetépítés Horthy-korszakbéli, klasszikus osztályozási kategóriákba nehezen illeszthető, revízióra összpontosító programja látszólag eredményes volt; az 1938–1941 közötti revíziós sikerek legalábbis ezt támasztották alá. S bár a világháborúba sodródott Magyarország 1944-ig képes volt megőrizni szuverenitását, „vonakodó csatlós” szerepét, s Európa egyik nyugalmas szigetének számított, ahol még az életkörülmények is egészen tűrhetőek maradtak, számos jel – főleg a zsidók 1938 utáni fokozatos kirekesztése a magyar társadalomból – utalt arra, hogy ez nem tartható sokáig. Az 1944. március 19-i német megszállás, a magyar politikai elit jelentős részének ez utáni lecserélése, a holokauszt borzalmi, a Németország mellett végsőkéig kitartó nyilasok hatalomátvétele és az újbóli háborús vereség

megpecsételte az ország sorsát, s a korábbi revíziós nyereségeket is megsemmisítette.

Mindezek ellenére a két világháború közötti nemzetépítési elképzelések részben, többnyire bűvópatakszerűen tovább éltek. A magyar közösségek erejét pedig mindennél jobban bizonyítja, hogy 20. századi kudarcaink ellenére a Kárpát-medence legnagyobb lélekszámú népessége napjainkban is a magyar anyanyelvű. A határon túli magyarok az 1944–1945-ös délvidéki és erdélyi vérengzések, a csehszlovákiai magyarok tömegeinek kitelepítése, az ott maradtak „reszlovakizációra” biztatása dacára is megőrizték magyarságukat, s bár arányuk az adott országokon belül csökkent, abszolút számuk kicsit még nőtt is – majd csak a rendszerváltás után kezdett el apadni. Mivel a „nemzeti összetartozás” hirdetése ma már teljesen természetes, a határok pedig sokkal inkább átjárhatóak, mint bármikor korábban, bizakodva várhatjuk, mit hoz az új, 21. századi nemzet-építés. A 20. század szörnyű – többnyire önhibánkból származó – csapásai ugyanis arra tanítottak bennünket, hogy sok mindent tűrő, életképes, a bukásból is felálló, és reméljük, sikeres, Németh László szavainak értelmében „emelkedő” nemzet vagyunk.⁵⁷

⁵⁷ Németh László: Emelkedő nemzet. *Irodalmi Újság*, 1956. 11. 2. 2.

Péterfi Gábor

Revízió és a Duna-konföderáció

A magyar népi mozgalom válaszai Trianonra

BEVEZETÉS

Közel százkét éve írták alá a trianoni békeszerződést a versailles-i Nagy-Trianon kastély hosszú folyosóján. Jelenkori magyar történelmünket a mai napig meghatározza az, ami 1920-ban történt Benárd Ágost és Drasche-Lázár Alfréd aláírása nyomán. Trianon legsúlyosabb következményeként a magyarság harmada idegen országokba került, s napjainkban is mintegy kétmillió honfitársunk a szomszédos országokban él. E tanulmány arra tesz kísérletet, hogy bemutassuk: a 20. századi magyar eszmétörténet egyik meghatározó ágának, a népi mozgalomnak a képviselői miként tekintettek Trianonra, hogyan viszonyultak a revíziós politikához, és mit is jelentett számukra a Duna-konföderáció gondolata.¹

A közép- és kelet-európai népek valamely föderáció keretében történő egyesítésének gondolata már a 19. század közepén felmerült. Teleki László és Kossuth Lajos mellett lengyel és román emigránsok is szorgalmazták a térség népeinek összefogását. A népiek a „nemzeti sorskérdések” megoldásának útját az integrális revíziós – tágabb értelemben

az ország sorsát nagyhatalmak szövetségében elgondoló – politika helyett egy sajátosan magyar, illetve kelet-európai út megtalálásában látták.

A népi mozgalom legfontosabb céljait íróként leghangsúlyosabban Németh László fogalmazta meg és képviselte. Mivel Németh koncepciója kialakításakor nagymértékben támaszkodott Szabó Dezső programjára, és a népi mozgalomhoz tartozó írók is (Bibó István, Erdei Ferenc, Féja Géza, Illyés Gyula, Kodolányi János, Kovács Imre, Simándy Pál, Sinka István, Szabó Pál, Szabó Zoltán, Tamási Áron, Veres Péter) közvetlen szellemi elődként tekintettek Szabó Dezsőre (ahogy Ady Endrére és Móricz Zsigmondra is), ezért az alábbiakban többször is idézzük Szabó Dezső írásait. Az *elsodort falu* szerzőjének egykori tanítványa, Féja Géza egyedül hozzávetőleg ugyanannyiszor reagált a külpolitika eseményeire, mint az összes többi népi író együttvéve, ezért a tanulmányban Németh László és Szabó Dezső mellett leggyakrabban az ő nevével találkozhatunk. Bibó István szintén meghatározó alakja a magyar népi mozgalomnak, a második világháború után, de a korábbi

törekvések szellemében vizsgálta a közép- és kelet-európai népek együttműködését, megfogalmazva a határon túli magyar közösségekkel való összetartozás, az értük való felelősség gondolatát. Bibó életműve talán ismertebb, szélesebb körben publikált, ezért is tekintettünk el ebben az írásban a szövegei elemzésétől. Ettől függetlenül tény, hogy Bibó szerves kapcsolata a Szabó Dezső–Németh László-irányhoz nagyon erős.

A közös német- és Hitler-ellenességen, valamint a némelyiküknél meglévő konföderációs elgondoláson túl a népiek nem rendelkeztek átfogó tervvel a világpolitika kihívásaira. Elsősorban írók és nem politikusok voltak, külpolitikai nézeteik – eltekintve a Márciusi Front 1937. évi programjától, a *Makói Kiáltvány*tól, majd a Nemzeti Parasztpárt programtervezetétől – nem öltöttek testet „hivatalos” formában. Külpolitikai nézeteiket leginkább publicisztikai íásaik, kisebb részben levelezésük, naplószerű feljegyzéseik tükrözik.

Miután a népiekre Szabó Dezső és Németh László írásai meghatározó befolyással bírtak, ezért Trianon okainak népi

¹ A magyar népi mozgalom Trianonra adott válaszaiból nyújt válogatást a tanulmány szerzőjének antológiája: *Trianon és a revízió. A népi írók tanulmányai, cikkei és feljegyzései (1920–1944)*. Szerk. Péterfi Gábor. Budapest, Osiris, 2021.

magyarázatát elsősorban az ő írásaik alapján elemezzük. A fiatalabb írónemzedék esetében a magyar külpolitika szempontjából a fő érdeklődési területet Trianon revíziója (1938–41) jelentette, ezt a kérdéskört Féja Géza, Tamási Áron, Simándy Pál, Szabó Zoltán, Kovács Imre, Kodolányi János, Veres Péter és Illyés Gyula írásaik alapján mutatjuk be. Bár a magyar népi mozgalomról számos írás született az elmúlt évtizedekben,² ezek túlnyomó része elsősorban belpolitikai elképzeléseikre, szociográfiai írásaikra koncentrált. Ez érthető is, hiszen a népi mozgalom tagjait elsősorban a magyar parasztság problémáinak (például a földkérdés) középpontba állítása, valamint a Horthy nevével fémjelezhető Magyarország gyökeres átalakításának az igénye cementezte össze – Illyés Gyula kifejezését használva – egy „szekértáborba”.

NÉMETH LÁSZLÓ ÉS SZABÓ DEZSŐ TRIANON OKAIRÓL

A történelmi Magyarország szétesését jelentő trianoni béke a két világháború közötti történetpolitikai gondolkodás központi kérdésévé vált. Alapvető sajátossága a korszaknak, hogy a közbeszédet sok esetben a legendák világába való menekülés³ és/vagy a bűnbakképzés jellemezte. A baloldal a bukás fő okaként a magyar úri, népellenesnek

tartott politikát jelölte meg, középpontba állítva Tisza István személyét és háborús politikáját, míg a jobboldal a nemzetellenesnek tartott forradalmi vezetők hozzá nem értését hangsúlyozta. Utóbbi esetben a tanácsköztársaság apropóján a vádlottak padjára Kun Béla és általában a kommunistákkal (tévesen) azonosított „zsidók” kerültek.⁴ Bár – még Trianon előtt, a világháború utolsó évében – arra is akadt példa, hogy a két érvrendszer (a Tisza-gyűlölet és az antiszemitizmus) összekapcsolódjék: 1918 nyarán sokan Tiszát tették felelőssé a Galíciából „beözönlő” zsidóság „harácsolásaiért” is.⁵ Az úrgyűlölet és a népi antiszemitizmus a történelmi Magyarország összeomlásakor az őszirózsás forradalom napjaiban is egyszerre volt jelen. A háborús nélkülözésért a nép az úri társadalom részének tartott zsidókat (is) felelőssé tette, így a falvak zsidó kispolgársága is a vádlottak padjára került 1918 őszén.⁶

Mindenesetre Trianon után kevesen jutottak el annak kimondásáig, hogy a történelmi Magyarország szétesése egy hosszabb folyamat része volt. Németh László azok közé tartozott, akik felismerték, hogy a nemzetiségi kérdés és a nacionalizmus eszméjének térségünkben is végbemenő térhódítása jelentősen járult hozzá a Habsburg Monarchia (és

Németh László az 1920-as években. Németh azok közé tartozott, akik felismerték, hogy a nemzetiségi kérdés és a nacionalizmus eszméjének térségünkben is végbemenő térhódítása jelentősen járult hozzá a Habsburg Monarchia (és benne Magyarország) széteséséhez. Fotó: Németh László Társaság

benne Magyarország) széteséséhez. Németh szerint a történelmi ország összeomlása egy szerves folyamat betetőzéseként, és nem véletlen történelmi kisiklásként értelmezhető. Németh László fontos meglátása Trianon és a nemzetiségi kérdés összefüggésében így is féloldalas, mert a kis népek nacionalizmusát az antant segítette diadalra, mivel Németországgal szemben a Monarchia elvesztette hagyományos egyensúlyozó szerepét. Tegyük hozzá: a politikus Németh László nem volt

² Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom*. New York, Püski, 1983; Uő: *Népiség és népiek. Esszék, tanulmányok, cikkek*. Budapest, Püski, 2000; Salamon Konrád: *Utak a Márciusi Front felé*. Budapest, Magvető, 1982; Uő: *A harmadik út kísérlete*. Budapest, Eötvös, 1989; A népi mozgalom és a magyar társadalom. Tudományos találkozás a szárszói találkozó 50. évfordulója alkalmából. Szerk. Sipos Levente – Tóth Pál Péter. Budapest, Napvilág, 1997; Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Budapest, Osiris, 2007, 387–461.; Papp István: *A magyar népi mozgalom története, 1920–1990*. Budapest, Jaffa, 2012; Bartha Ákos: *Populizmus, népiség, modernizáció. Fejezetek a kelet-közép-európai politikai gondolkodás 20. századi történetéből*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2017.

³ Ablonczy Balázs: *Trianon-legendák*. Budapest, Jaffa, 2010.

⁴ Romsics Ignác: Huszadik századi traumáink. Trianon és a holokauszt. *Rubicon*, 2012/9–10, 38–65.

⁵ Hatós Pál: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és a forradalom története*. Budapest, Jaffa, 2018, 82.

⁶ Uo. 181–182.

hivatásos politikus, diplomata, így kevesebb információhoz jutott hozzá, elemzése mégis sokkal mélyebbre hatolt, Trianonra adott magyarázata a bűnbak-képzésre és a legendákra épülő „diskurzus” légkörében előrelépést jelentett.⁷

Az erdélyi származású Szabó Dezső az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásának problémájával legrészletesebben az 1935-ben írt *Magyarország helye Európában: Keleteurópa*⁸ című tanulmányában foglalkozott. A világháború kirobbanásáért Szabó a német nagyhatalmi politikát hibáztatta. Szerinte Magyarország minden elemi életérdeke ellenére került a háborúba, s mint az „Ausztia által

német terheltségű Monarchia része és Németország szövetségese a rosszul sikerült német markolásért odafizette fiai száz ezreit, földjének kétharmadát”.⁹ A magyarság tragédiájának végső okát az Ausztriával való kiegyezésben, s az így létrejött német dominanciájú Osztrák–Magyar Monarchia félévszázados politikájában vélte megtalálni az író. A magyaroknak – teszi hozzá Kossuth konföderációs elképzelése nyomán – a Monarchia többi elnyomott népével kellett volna együtt küzdeni, és a megegyezést keresni az elnyomó hatalom ellenében. Szabó Dezső szerint összességében szükségszerű volt, hogy a Monarchiának – ahogyan ő nevezte ebben az írásában: a „népek hóhér-kaptárának” – el

kellett tűnnie a történelem színpadáról. Az író örömmel vette tudomásul, hogy „a magyarságnak ez a mindennapi kínzópadja dicstelenül és örökre elpusztult Európa színeről”. Az összeomlás nyomán az egyetlen pozitívum – hangoztatta a fajvédőkkel¹⁰ együtt –, hogy 1920-ban Magyarország újra független és önálló ország lett.

Ha átfogóan vizsgáljuk Szabó Dezső írásait a történelmi Magyarország felbomlása szempontjából, megállapíthatjuk, hogy az erdélyi származású író főbb regényeiben, valamint publicisztikájában az Osztrák–Magyar Monarchia, s benne a történelmi Magyarország szétesését a következő tényezőkkel

⁷ Németh László Trianonnal kapcsolatos gondolatai akkor válnak érthetőbbé, ha utalunk a polihisztor hanyatlástörténeti megközelítésére is. Németh a második szárszói beszédében (1943) a múlt kapcsán a magyarság bennszülött-jellegét emelte ki, külön kitérve az „idegen gyarmatosítók” (Habsburgok) és a velük együttműködő magyarok szerepére a hanyatlásban: „A mohácsi vésszel csak állami életünk felsőbb irányítását veszítettük el; a helyi kormányzat mindenütt magyar maradt, Erdélyben az állam is; nép és urai nemcsak a közös gondolkozásmódban tartoznak össze: akkor kapcsolja őket egy új kultúrmozgalomba a közös prédikátor. A szatmári békével a magyarság szorosabb gyámság alá kerül. Országá idegen népeknek és idegen birtokosoknak lesz települési területe. A privilegizált jövevényekkel szemben ellenőrzött elem. Vallásában nyomják, erkölcsében rontják. Előmenetel és hűtlenség lassan egyet jelentenek. A vidékre szorult magyar úri rend és a nép közt azonban még megvan a patriarkális kultúrcsere; a közhittel ellentétben a főnemességet is csak 1795-tel veszítjük el egészen. A Ferenc-kor a legnagyobb zökkenő lefele, ekkor kezdődik meg az alsóbb nemesség elnémetesedése is. Nyelvünk most rúgódik el a népnyelvről [...]. De a kulturális szakadék fölött a korszak vége felé még gyönyörű hidat vernek a demokrata elvek, az irodalom nép felé fordulása. A Bach-korszakkal egy vadidegen rendszer nő bele minden eddiginél mélyebben a nemzet testébe; iparunk most lesz idegen monopólium. S a magyarrá cégérezett Habsburg-királyság csak leplezi, de nem állítja meg a folyamatot. Mint a többi Habsburg-országban, nálunk is egy magát magyarnak nevező felületes nemzetköziség veszi át a gyarmatosítók szerepét. Míg a magyarság elhúzódik, dacoskodik és kivándorol: ő szerzi meg az iparosítás előjogát, néhány maharadzsa égisze alatt ő kormányozza az új hivatalnokállamot, ő csinál kultúrát s tudományt neki, s ő vezeti az országot az új világháborús sokk felé.” Erdei Ferenc és Németh László előadása jelentőségét tekintve kiemelkedett a szárszói felszólalások sorából. Abban egyetértettek, hogy Trianon után az Osztrák–Magyar Monarchia sajátos restaurációját hajtotta végre a Horthy-rendszer. A többi kérdésben már a különbségek domináltak. Például Erdei előadásából a résztvevők többsége azt a következtetést vonta le, hogy a magyar társadalom csak a nemzetiszocializmus és a marxista szocializmus között választhat, illetve, hogy Magyarország számára az utóbbi (szovjet út) kínálja a jobb lehetőséget. Németh „harmadik utas” elképzelése pedig épp a függetlenség melletti kiállást jelentette. Erdei marxista koncepciója és Németh minőségszocializmusa mást takart. Továbbá az első világháború utáni összeomlásban Erdei a társadalmi tényezők szerepét emelte ki: véleménye szerint az összeomlás azért válhatott teljessé, mert a monarchia államszervezetébe beépülő úri társadalom nem támaszkodott a társadalom többségét alkotó parasztságra. Mindketten érzékelték a parasztság válságát, Erdei ugyanakkor marxista gondolkodóként a paraszti válságot kivétel nélkül a paraszti közösséget körülvevő külső tényezőkkel magyarázta. Lásd: Németh László: Második szárszói beszéd. In: Uő: *A minőség forradalma*. 2. Budapest, Püski, 1992, 1279–1291.; Bognár Bulcsu: A szárszói diadal. Erdei Ferenc és Németh László vitájának gazdasági és politikai vonatkozásai. *Valóság*, 2011/12, 1–13.

⁸ Szabó Dezső: *Magyarország helye Európában: Keleteurópa*. Budapest, Ludas Mátyás Kiadás, 1935. Újraközölve: Uő: *Az egész látóhatár* 1. Budapest, Püski, 1991, 149–166.

⁹ Uo. 149.

¹⁰ Szabó Dezsőnek a fajvédőkre gyakorolt hatásához lásd: Gyurgyák János: *Magyar fajvédők*. Budapest, Osiris, 2012, 51–72.

magyarázta: 1. a Szent István óta letelepedő idegenek térfoglalása; 2. az elhibázott kiegyezés; 3. az ebből adódó németorientációs külpolitika; 4. a túlzottan engedékeny nemzetiségpolitika a dualizmus korában; 5. a Magyarországnak kizárólag hátrányt és pusztulást jelentő világháborús részvétel; 6. a hagyományos magyar vezetőréteg – benne az arisztokrácia és a dzsentri, majd a keresztény középosztály erkölcsi, szellemi süllyedése; 7. a magyar parasztság helyett idegenekből (zsidó és német származásúakból) szerveződő új középosztály „térfoglalása”; 8. a világháborút követő forradalmak (polgári demokratikus, proletár- és ellenforradalom egyaránt) árulása, s az igazi magyar forradalom elsikkasztása.

Részletes elemzés¹¹ helyett annyit feltétlenül érdemes itt kiemelni, hogy Szabó Dezső Trianon okainak valódi feltárását azzal a nézetével különösen is akadályozta, mely a katasztróféért a Magyarországra betelepült zsidókat hangsúlyosan felelőssé tette. A trianoni béke aláírása előtt pár nappal megjelent írásában arról írt 1918/19 kapcsán, hogy a zsidók meghamisították a forradalom igazi tartalmát, többek között az igazságosabb vagyoneelosztást. Ezért az író az Ébredő Magyarokat felhívta a „becsületes, intézményes antiszemitizmus követelményére”, ami az ő olvasatában a „galíciaiak kitoloncolását” jelentette.¹² Antiszemitizmus árad a történelmi Magyarország összeomlását „magyarázó” soraiból,

miközben kezdetben Szabó Dezső is az őszirózsás forradalom támogatója volt, a tanácsköztársaság létrejötte előtt pár héttel pedig Adyra emlékezve arról írt, hogy „gyilkos és gaz mindenki, ki a tovarohanó múlt fejfáihoz köt magyar lelket. Vesse magát égő kereséssel az életnek, tegyen, akarjon, vigasson, üvölgessen, csinálja a szocializmusban a legigazibb szocializmust, a kommunizmusban a legigazibb kommunizmust, és fogja egymás kezét.”¹³

A teljes életművet vizsgálva az is megállapítható, hogy a zsidóellenes részek Szabó írásaiban 1923-tól háttérbe szorulnak a „német előrenyomulás” fokozódó bírálatával párhuzamosan. 1938-ban *Az antijudaizmus* bírálatára című írásában Szabó Dezső már arról írt, hogy a magyarságra nem a zsidók, hanem a magyarországi németek jelentik az igazi veszedelmet.¹⁴ Itt is felemás a mérleg: Szabó elsőik között ismeri fel a német terjeszkedés jelentette veszélyt a magyarságra nézve, ugyanakkor eltűnő a kérdés súlyát, a veszélyt rávetíti a magyarországi németekre is. Másképp fogalmazva: a zsidók helyett másik bűnbakot talált, miközben a harmincas évek második felétől karakteres nyilasellenes fellépésével komoly szerepet játszott abban, hogy a magyar fiatalok közül egyre kevesebben várták a politikai kérdések megoldását az előretörő szélsőjobboldaltól.

Két szempontból feltétlenül előrelépés Szabó Dezső publicisztikája a korabeli írásokhoz

Szabó Dezső 1998-ban, a Kovászna megyei Illyefalván felavatott szobra, Vargha Mihály szobrászművész alkotása. Az erdélyi származású író a kiegyezésben és a dualista korszak politikájában látta a magyar tragédia végső okát. Fotó: Wikimedia Commons

képest. Egyrészt a történelmi Magyarország összeomlásának vizsgálatakor *Az elsodort falu* szerzője is felhívja a figyelmet a dualizmus szociálpolitikájának hiányosságaira, különös tekintettel a parasztpolgárosodás elakadására, valamint a birtokstruktúra igazságtalanságaira. 1918 őszén, az összeomlás hónapjaiban a Károlyiék által meghirdetett, de nagy késéssel és felemásan megvalósított földosztás valóban rávilágított az agrárpolitika és a honvédelem összefüggéseire. Másrészt Szabó Dezső Németh Lászlóhoz hasonlóan a versailles-i rendezés megoldásaként a magyar külpolitika irányítóinak nem a sérelmi-bezárkózó politizálást javasolta, hanem a nagyhatalmaknak kiszolgáltatott kelet-európai kis népek összefogását sürgette.

¹¹ Bővebben lásd: Péterfi Gábor: *Szabó Dezső és Féja Géza Trianon-reflexiója és külpolitikai nézetei*. Budapest, L'Harmattan, 2011, 46–57.

¹² Szabó Dezső üzenete az Ébredőknek. *Nemzeti Újság*, 1920. 05. 26. 3.

¹³ Szabó Dezső: *A forradalmas Ady*. Budapest, Táltos, 1919. Újraközlést lásd: In: Uő: *Ady*. Szerk. Szigethy Gábor. Budapest, Neumann, 2003. <http://mek.oszk.hu/06000/06080/html/gmszabo0003.html> (Utolsó letöltés: 2020. 07. 07.)

¹⁴ Szabó Dezső: *Az antijudaizmus bírálatára*. *Szabó Dezső Füzetek*. Budapest, Ludas Mátyás Kiadás, 1938. Újraközlve: Uő i. m. 1991/1, 501–532.

A NÉPIEK AZ ELSŐ BÉCSI DÖNTÉSRŐL

1938 márciusában, miután német csapatok szállták meg Ausztriát, Magyarország szomszédos lett a Harmadik Birodalommal. A következő hónapokban a náci külpolitika elsőrendű célkitűzése a Csehszlovákiához tartozó Szudéta-vidék megszerzése lett, Magyarországon pedig Trianon óta nem látott közelségbe került a Felvidék egy részének visszacsatolása.

1938. szeptember 20-án Imrédy Béla miniszterelnököt és Kánya Kálmán külügyminisztert Hitler Berchtesgadenben fogadta, s ez alkalommal a Führer felvetette, hogy ha a magyarok nem merik vállalni a katonai támadás kockázatát, akkor legalább ragaszkodjanak a népszavazáshoz a visszakövetelt területeken. A csehszlovákiai Egyesült Magyar Párt már a német–magyar berchtesgadeni találkozó előtt, szeptember 17-én kiadott nyilatkozatában követelte az önrendelkezési jog megadását a csehszlovákiai magyarok számára. Az északi irányú revízió tehát elérhető közelségbe került. Másnap a kormánypárti *Magyarországban* Féja Géza – a magyar közvélemény döntő részének álláspontját tükrözve – az önrendelkezési jog érvényesítése és a revízió követelése mellett állt ki *A magyarság Európához beszél* című írásában.¹⁵ A cikk bevezető részében Csehszlovákia válságáról szólva kiemeli, hogy nemcsak a szudétanémeteknek, hanem az egymillió lélekszámú felvidéki magyaroknak is joga van az önrendelkezéshez.

A revízió indokai között az etnikai argumentáció mellett

megtaláljuk az úgynevezett történelmi érvelést is, miszerint a magyarok jogát a Felvidékre alátámasztja az a tény, hogy e terület honfoglaló őslakossága is magyar volt. Továbbá a revízió módját ad arra Féja szerint is, hogy az első világháborút lezáró békeszerződések – úgy mond – „katasztrofális következményeit” Európa orvosolja. Végezetül a magyar író a csehek erőszakos asszimilációra épülő politikáját teszi felelőssé a kialakult helyzetért. Korábbi romániai utazása végkövetkeztetését ismétli meg, amikor azt írja, hogy nem tekinthető demokratikusnak az a rendszer, amely, ha más kisebbségekkel kerül szembe, azonnal „nemzetiségi elnyomássá fajul”. Ehhez tegyük hozzá, hogy Romániában ekkorra már névlegesen sem létezett a demokrácia, Csehszlovákia Romániához képest – amellet is, hogy finomabb eszközökkel ugyan, de gondosan ügyelt arra, hogy a magyarság ne teljesen, hanem csak korlátozottan élhessen jogaival – több jogot biztosított az ott élő magyarságnak a két háború között. A négy európai nagyhatalom, Németország, Olaszország, Nagy-Britannia és Franciaország által megkötött müncheni egyezmény (1938. szeptember 29.) alapján Csehszlovákiának át kellett adnia német többségű területeit Németországnak, s tárgyalásokat kellett kezdeményeznie lengyel és magyar szomszédaival, azok területi igényeiről is.

Az 1938. október 9. és 13. között Komáromban zajló magyar–(cseh) szlovák tárgyalások azonban nem vezettek eredményre, bár az utolsó (cseh)szlovák ajánlat és a magyar követelések között

csekély eltérés mutatkozott. A sikertelen tárgyalások nyomán a két állam között kijelölendő új határokról végül is német–olasz döntőbíráskodás határozott, s november 2-án Bécsben meghúzták Magyarország és Csehszlovákia új határait, melyeket Franciaország és Anglia is elfogadott. Ennek értelmében 11 927 km²-nyi terület került vissza Magyarországhoz, 1 millió 60 ezer főnyi lakossággal. Az 1941-es magyar népszámlálás szerint a lakosság 84%-a, az 1930-as csehszlovák népszámlálás szerint viszont csak 57%-a volt magyar anyanyelvű.

Az első bécsi döntést¹⁶ a magyar közvélemény kitörő lelkesedéssel fogadta. A hivatalos Magyarország mellett annak ellenzéke is ünnepelt, bár egyes képviselői gondterhelten vizsgálták a jövőt, azt mérlegelve, hogy mekkora árat kell majd a magyarságnak fizetnie ezért a revízióért. A döntés előtti optimista várakozást tükrözik Féja Géza cikkei a *Magyarország* című napilapban. Féja lelkesedésében a felvidéki családi kötődés bizonyára szerepet játszott. Tragikus élménye volt 1919-ben a történelmi Magyarország szétesése, szülőföldjének elszakítása Magyarországtól. Féja Géza alsó- és középfokú tanulmányait egyaránt Léván végezte, a hadiértségit is ott tette le, ezt követően, a szlovák, illetve cseh nyelv ismeretének hiánya miatt Magyarországon folytatta pályáját. 1920-ban trianoni menekültként kezdte meg budapesti egyetemi tanulmányait, a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának magyar–német szakára iratkozott

¹⁵ Féja Géza: *A magyarság Európához beszél*. *Magyarország*, 1938. 09. 21. 11.

¹⁶ Simon Attila: *Magyar idők a Felvidéken, 1938–1945. Az első bécsi döntés és következményei*. Budapest, Jaffa, 2014.

be. A Felvidékkal foglalkozó memoáriródalom egyik kitűntetett darabja a *Bölcsődal* című életregénye. Ebben a szülőföld elhagyásáról, a továbblépés lehetséges irányairól így írt: „Búcsúzás lett az életem, hol mélázó megindultsággal, hol pedig a hirtelen szakítás fájdalomával, de egyre határozottabb elszántsággal. Nemcsak egy társadalmi rétegből szakadtam ki, de zsebemben az érettségi bizonyítvánnyal búcsúznom kellett a szülőföldtől is. Erdőssi József, ama nagybeteg tanár, aki egy ideig pásztorkodott felettem, azt ajánlotta, hogy Nyugat felé menjek. Apai dédapám és nagyanyám verejtékéből jutott annyi örökrész számomra, mely az egyetemi tanulmányokra futotta szerényen. Erdőssi a zürichi egyetemet ajánlotta, én Budapestre vágytam. Pártfogóm rábeszélésére görögből is érettségiztem, ugyanis nyugati egyetem bölcsészkarára nem vettek fel görög érettségi nélkül. Válaszút állott előttem, de nem kellett viaskodnom, mert akkor már csak egyetlen út nyílt nékem: a magyarság szíve felé. Nem én döntöttem így, hanem azok, akiknek summáját bévül viselem.”¹⁷

Féja Géza – a szintén felvidéki származású Márai Sándorhoz hasonlóan – az októberi „tárgyalásos időszakról” még az anyaországból tudósít, majd a november 2-ai határozatot követően a *Magyarország* kiküldött

Féja Géza 1962-ben. A felvidéki származású író lelkesedéssel tudósított a felvidéki bevonulásról, és hitet tett a dunai népek előmozdítása mellett. Fotó: FORTEPAN, 106470-es számú fotó / Hunyady József

tudósítójaként a helyszínről írja beszámolóit. Figyelemreméltó, hogy a hozzá érzelmileg legközelebb álló eseményről, a magyar hadsereg lévai bevonulásáról a *Pesti Napló* olvasóinak számol be. A beszámolók közös jellemzője, hogy a felvidéki revíziót Féja a cseh „beolvasztó politika” kudarcából és a Trianon után nemzeti öntudatában megerősödött felvidéki magyarság sikeres, heroikus küzdelméből vezeti le. A – magyar politikai közvéleményre is jellemző – külpolitikai horizont szűkösségét mutatja az a tény, hogy a nagyhatalmaknak a revízióban vitt meghatározó szerepéről egyetlen mondat sem szól az írásokban. Máraihoz hasonlóan Féja írásaiban is a csehek és az általuk elnyomott nemzetiségek (szlovákok, magyarok, ruszinok)

konfliktusa adja a cikkek vezérfonalát. Ezzel is magyarázható, hogy Féja a Duna-völgyi népek kiegyezésének akadályát – korábbi írásaival ellentétben – már nem a német nagyhatalmi terjeszkedéssel, hanem a „cseh imperalizmussal” szemben sürgeti.¹⁸ (1936-ban ugyanő a magyar és a szlovák írók együttműködését még a cseh irodalmárookra is kiterjesztette volna. Erre volt is bizonyos fogadókészség, példa erre Anton Straka¹⁹ barátsága József Attilával és Szabó Lőrincével.)²⁰ A dunai népek összefogásának előmozdításában így a magyar és szlovák nép testvérisége jelentené a kiindulópontot. „E sorsdöntő napokban – írja –, mi írók nem szólhatunk be a politikai élet kavargásába. De tiszta emberi üzenetünket

¹⁷ Féja Géza: *Bölcsődal*. Miskolc, Felsőmagyarországi Minerva, 2002, 238. [Eredeti kiadás: Budapest, Magvető, 1958].

¹⁸ Uő: Magyarok és szlovákok. *Magyarország*, 1938. 10. 07.

¹⁹ Straka, Anton (1893–1945): szlovák közíró, műfordító. Teológiai tanulmányai befejezése után római katolikus papként működött Kassán. 1925-től 1936-ig a Csehszlovák Követség kulturális attaséja Budapesten, 1936-tól a prágai külügyminisztérium tisztviselője. 1941-ben mint antifasisztát deportálták; a gyűjtőtáborban halt meg. A Budapesten töltött években széles körű munkát fejtett ki a cseh és szlovák irodalom népszerűsítése érdekében a magyar írók és értelmiség körében. Bővebben lásd: *Világirodalmi Lexikon* 13. Szerk. Juhász Ildikó. Budapest, Akadémiai, 1992.

²⁰ Lacza Tihamér: Anton Straka csehszlovák kultúrapolitikus jelentőségéről. Beszélgetés Ondrejcsák Eszterrel. *Somogy*, 2016/2, 58–64. http://epa.oszk.hu/03100/03112/00024/pdf/EPA03112_somogy_2016_2_058-064.pdf (Utolsó letöltés: 2022. 01. 01.)

A kassai Fő tér 1938. november 11-én, a magyar csapatok bevonulása idején. A hazai politikai élet szinte valamennyi szereplője számára az első bécsi döntés az addigi revíziós politika helyességét igazolta. Fotó: FORTEPAN, 114567-es számú fotó / Buzinkay Géza

küldjük »Hegyország« felé. Vegyék tudomásul a szlovák írók, gondolkodók és a szlovák nép, hogy megtanultuk őket szeretni és tisztelni. Kultúrnyelvet látunk a szlovák nyelvben, s arra vágyunk, hogy felvirágzását támogassuk.”²¹ Az üzenet a kulturális közeledés ismételt megfogalmazása mellett nyilvánvalóan azoknak a szlovákoknak szólt elsősorban, akik a határváltozás után – közel két évtized múltán – ismételten a magyar állam polgárai lettek. Ezt támasztja alá, hogy Féja a következő mondatban már arról ír, hogy a magyarság történelme folyamán sohasem nyomta el a nemzetiségeket, az erőszakos asszimilációt pedig mindig is elvetette.²² Ezen kijelentés ugyan nem veszi figyelembe például a századforduló magyarosító törekvéseit, ám az alaphang jövőbe mutató,

s messze előnyösen különbözik a hivatalos Magyarország szlováksághoz fűződő²³ viszonyától.

Kodolányi János *Az új Kassa* című írása az első bécsi döntés után egy hónappal, 1938. december 4-én jelent meg a *Magyar Nemzet*ben. A felvidéki város magyar lakosságának megkönnyebbülésének és örömének megörökítése mellett a riport foglalkozik olyan kérdésekkel is, mint hogy mi lesz azzal az elnéptelenedett városrésszel, ahonnan a cseh hivatalnokok ezrei távoztak el a határváltozás következtében, vagy miként érintheti Kassát gazdasági szempontból a revíziós döntés, miután a település határszéli város lett. A helyszíni beszámoló nem kerüli meg annak a kényes kérdésnek a vizsgálatát sem, hogy miként kapcsolódhat be a felvidéki

magyar irodalom az anyaországi kultúra vérkeringésébe: a különállás vagy az integráció jelentheti-e a megoldást.²⁴

Összességében a magyar társadalom a revíziós propaganda részleges beteljesüléseként élte meg a Felvidék déli sávjának visszaszerzését, a hazai politikai élet szinte valamennyi szereplője számára az első bécsi döntés az addigi revíziós politika helyességét igazolta.

A MÁSODIK BÉCSI DÖNTÉS

Az 1940. augusztus 30-án – miután Magyarország és Románia között a tárgyalások a területi viták miatt augusztus 24-én félbeszakadtak – kihirdetett német-olasz döntőbíróági ítéletnek megfelelően Erdélyt kettéosztották. Magyarország 43 104 négyzetkilométert kapott 2,5 millió lakossal. Az 1941-es magyar népszámlálás szerint a lakosság 52%-a volt magyar, míg az 1930-as román statisztika 49% románval számolva a magyarok arányát 38%-ra teszi.²⁵ Mindenesetre valószínű, hogy a magyarok Erdély északi felében és a Székelyföldön, ha nem is abszolút, de mindenképpen relatív többséget alkottak. A bevonuló magyar csapatokat Erdélyben virágosó fogadta, Horthy Miklós, az „országgyarapító” népszerűsége pedig ezekben a hónapokban érte el a csúcspontját.²⁶ A népiek közül – az ebben a témakörben legtöbbet publikáló Féja Géza mellett – Németh László, Tamási

²¹ Féja Magyarok és szlovákok... i. m. 1938.

²² Uo.

²³ Bővebben lásd: Tilkovszky Lóránt: *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon, 1938–1941*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1967.

²⁴ Kodolányi János: *Az új Kassa*. *Magyar Nemzet*, 1938. 12. 04. 8.

²⁵ Romsics Ignác: *Magyarország története a 20. században*. Budapest, Osiris, 1999, 246.

²⁶ Észak-Erdély és Székelyföld (1940–44) kérdéséhez lásd: Ablonczy Balázs: *A visszatért Erdély, 1940–1944*. Budapest, Jaffa, 2011.

Áron, Szabó Pál és Szabó Zoltán nyilvánítottak véleményt az erdélyi kérdésről.

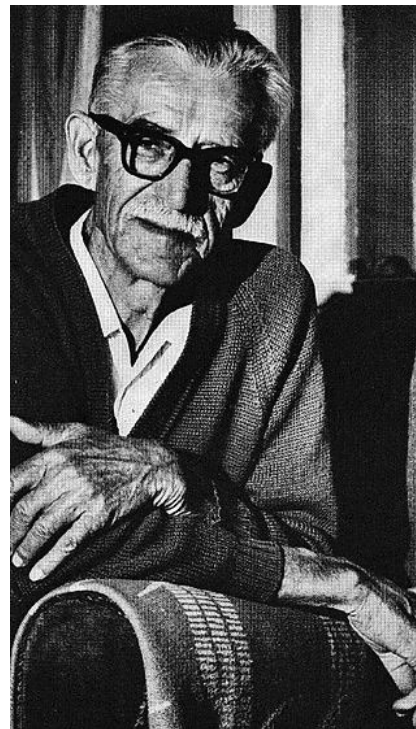
Szabó Pál *Erdély* című írásában megkísérli felvázolni Erdély történetének főbb állomásait az őskortól egészen a két világháború közötti időszakig. Azt igyekezett bizonyítani – a korszellemmel összhangban –, hogy a magyarságnak joga van Erdély egész területére. Érvelésében megjelennek a Horthy-korszakban közismert történelmi, földrajzi és kulturális érvek: „A Kárpát-medence Erdéllyel, a Dunántúli dombvidékkel és a Nagy-Alfölddel egy emberek által el nem szakítható, széjjel nem választható földrajzi egység, teljesen azonos a magyarságnak a kultúrája a magyar birodalom bármely részén élő magyarságának a nyelvével, szellemével és kultúrájával. [...] 896-ban Krisztus után örökségi joron a magyarok jelentkeznek a Kárpátok koszorújánál.” Az 1940-es Románia válságára utalva kijelenti, hogy ez a „mesterségesen összetákolts hatalom” a történelmi igazságszolgáltatás következtében „hullt széjjel alkotó elemeire”.²⁷

Szeptember 8-án, immáron a második bécsi döntést követően íródott Szabó Pál *Nagyvárad* című cikke. A biharugrai származású népi író ebben az írásában arról elmélkedik, hogy a közeli Nagyvárad milyen szervesen

kapcsolódott 1920 előtt a kőrösi tájhoz. Szabó Pált is örömmel tölti el, hogy a második bécsi döntés immáron nem szakítja el egymástól gyermekkorának kedvelt városát és szülőfaluját.²⁸

Féja Géza *Az örök Erdély* című írásában Erdélynek a magyar történelemben játszott szerepét elemezve arról ír, hogy Erdély egyszerre szimbolizálta az „egymás mellé rendelt” kelet-európai népek békés együttműködését és a Szent István-i gondolatot.²⁹

A magyarok és a nemzetiségek egymás mellé rendeltségének gondolata Karácsony Sándortól származik. Az 1939 nyarán a magyar publicisztikában ismertté vált „magyar mellérendelő elv” a Kárpát-medencei magyar hivatás lényegét a befogadó attitűdben látta. Karácsony felfogása szerint is a magyarság nem biológiai, hanem lelki fogalom.³⁰ A nemzetiségi elnyomás megcáfolására született nézet kiindulópontja, hogy a magyar lélek magával egyenrangúnak tartja a nem magyar népcsoportokat is a Kárpát-medencében. A sokak által lelkesen fogadott elmélet mélyén ismételten a magyarságnak szánt *primus inter pares* szerep húzódik meg. Féja is ezt a gondolatmenetet követi, amikor így fogalmaz: „Kiirthatatlan a magyar lélekből az a törekvés is, hogy az egymás mellé rendelt

Szabó Pál 1971-ben. Az író is örömmel töltötte el, hogy a második bécsi döntés után immáron nem szakad el egymástól gyermekkorának kedvelt városa és szülőfaluja. Fotó: Vahl Ottó. (Körkép 1971. Huszonöt mai magyar elbeszélés. Szerk. Szalontay Mihály. Budapest, Magvető, 1971, 18-as kép).

kelet-európai népek életének mestere, művésze és gondviselője legyen. Európai hivatásunk ez a törekvés és joggal tarthat igényt Európa megértésére és méltánylására.”³¹

Féja *Magyar föld román kézen* című írásában³² amellet érvel, hogy Erdélyt – szemben Németh László megközelítésével³³ – nem a románság magasabb szaporulata miatt veszítette el a magyarság, hanem az Ókirályságban

²⁷ Szabó Pál: Erdély. *Szabad Szó*, 1940. 07. 07. 27.

²⁸ Uő: Nagyvárad. *Szabad Szó*, 1940. 09. 08. 36.

²⁹ Féja Géza: Az örök Erdély. *Magyarország*, 1940. 07. 04. 3.

³⁰ Karácsony Sándor: *A magyar észjárás és közoktatásügyünk reformja*. Budapest, Exodus, 1939.

³¹ Féja Az örök Erdély i. m. 1940, 3.

³² Uő: Magyar föld román kézen. *Magyarország*, 1940. 08. 04. 5.

³³ Németh László a *Magyarok Romániában* című útirajzában többször utal rá: Erdély román többségűvé válásában a románság „életvirulenciája” meghatározó volt, azaz demográfiai szempontból a románság magasabb népszaporulata döntően járult hozzá az etnikai többség kialakulásához.

rosszabb szociális helyzetben lévő, éppen ezért onnan Erdélybe áramló román parasztság bevándorlása volt a döntő tényező.³⁴ Emellett e terület elvesztésében a *Viharsarok* szerzője szerint szerepe volt annak is, hogy a „sovinisza orthodox papság” a jólétben élő erdélyi románságot a magyarok ellen tüzelte. Az erdélyi románok regátbeli társaiknál magasabb életszínvonalát bizonyítja az is, hogy több bankkal rendelkeztek Magyarországon, mint az Ókirályságban. Ezek az erdélyi bankok pedig „sovinisza politikájukkal” pénzelték az ott élő parasztságot, hogy azok minél több földet vásároljanak fel az elnyomott regáti románság földéhségének kielégítése céljából. Féja tehát – a nagyhatalmi relációkat ismét figyelmen kívül hagyva – a román nacionalizmus mohóságában találja meg Erdély elvesztésének magyarázatát.

A Féja Géza és Németh László idevágó írásai közötti különbség abban is megragadható, hogy a kis népek nacionalizmusának a Monarchia felbomlásában játszott szerepének sokkal színvonalasabb kifejtése mellett Németh – Erdély romlásának okait kutatva – következetesen felveti a magyar politikai elit felelősségét is.³⁵ Továbbá észreveszi azt is,

hogy a történelmi Magyarország létét nem kizárólag egyik vagy másik szomszéd nép nacionalizmusa ásta alá, hanem a nacionalizmusok (beleértve a magyart is!) együttesen érlelték meg a bukást. Ebből adódóan Németh belátja, hogy a Monarchia összeomlása végső soron elkerülhetetlen volt. Közös ugyanakkor írásaikban, hogy a nagyhatalmak domináns szerepének egyik író sem tulajdonított komolyabb jelentőséget.

1940. szeptember 11-én, a második bécsi döntés kihirdetése után Féja a *Magyarország* kiküldött munkatársaként Nagybányáról tudósította olvasóit. A városba a magyar csapatokkal együtt bevonuló író egyfelől kiemeli, hogy az elmúlt húsz év román sovinizmusa mekkora rombolást jelentett a kisebbségben élő magyarságnak. Másrészt a Nagybányán tapasztalt, nemzetiségek közötti kölcsönös megértést tartja követendőnek a jövőre nézve: „Nagybányán a szó legnemesebb értelmében vett transzszilvanizmusra leltem, az itt élő magyarság húsz év csalódásai és szenvedései közepette sem feledte el, hogy fajták békéjét s becsületes együttműködését kell szolgálnia a Dunavölgyében. Ez a nagy-magyar gondolat, melynek kelet-közép-európai esélyei és reményei egyre növekednek.”³⁶

Ezek a sorok jól mutatják, hogy a publicista a revízió kérdését hogyan próbálta összhangba hozni a „dunai összefogás” koncepciójával, miközben a 20 milliós magyarság tervéről sem mondott le. Ezek a többszörösen egymásnak feszülő gondolatok sem feledtethetik, hogy Féja az erdélyi revízió kapcsán – a politizáló közvélemény nagy részéhez hasonlóan – nem mérlegelte, hogy az ismételten, elsősorban Németország kegyéből megvalósuló revízió milyen kockázata, esetleg ára lehet. Arra a veszélyre, hogy az ország véglegesen elveszítheti sorsának irányítását az újabb revíziós siker közepette, a népiek közül egyedül Németh László hívta fel a figyelmet az *Erdély ünnepére* című írásában.³⁷ A magyar irodalom javarésze is az általános eufórikus hangulat közepette reflektált Erdély egy részének visszatérésére.³⁸

A második bécsi döntés következtében – az 1,1 milliós románsággal és a már itt lévő nemzetiiségekkel (német, ruszin, szlovák) együtt – Magyarország ismételten soknemzetiségű országgá vált, s így nemcsak a nemzetiségi, hanem a nemzeti kérdés is új megvilágításba került. 1940-ben ugyanis olyan magyarság vált magyar állampolgárrá, amely húsz éven át kisebbségi létben

³⁴ Miközben, a teljesség kedvéért tegyük hozzá azt is, hogy az erdélyi magyarság meggyengülésében fontos szerepe volt az ellentétes irányú kivándorlásnak (a székelyek Moldvába és Havasalföldre történő vándorlásának) is.

³⁵ „Erdély akkor veszett el, amikor magyarsága problematikusává vált. A 17. század végén Bethlen Miklós iratai még sűrű magyar világot mutatnak, s száz év múlva Horea és Cloșca lázadása lehetséges [...] Ami pedig a kiegyezés óta történt itt: valóságos szellemi evakuálás volt a románok számára.” In: Németh László: *Magyarok Romániában*. In: Uő: *Sorskérdések*. Szerk. Grezsa Ferenc. Budapest, Magvető – Szépirodalmi, 1989, 372–373.

³⁶ Féja Géza: Nagybánya szeptember 10-én. *Magyarország*, 1940. 09. 11. 1.

³⁷ Németh László: Erdély ünnepére. *Magyar Élet*, 1940. 10. 10. 1–3.

³⁸ A teljesség igénye nélkül néhány művet említünk. Cs. Szabó László *Erdélyben* című könyve a bevonulás ünnepi pillanatát örökíti meg (Budapest, Nyugat, 1940). Márai Sándor a *Pesti Hírlap* olvasóit tudósította a magyar csapatok erdélyi fogadtatásáról (*Ajándék a végzettől*. Budapest, Helikon, 2004, 220–243.), míg Wass Albert *Jönnek!* című „riportregényében” számolt be az „erdélyi bevonulás” eseményeiről (Budapest, Révai, 1940). A szinte antológiára való szépirodalmi anyagból Babits Mihály idekapcsolódó versét emeljük ki. A beteg költő *Erdély* című versében így ír: „Most versbe szállok Erdély, / az első hírre Erdély, / hogy varázsod határát / sorompók el nem állják...” (*Babits Mihály összegyűjtött versei*. Szerk. Domokos Mátyás. Budapest, Osiris, 1997, 656.)

élt, s melynek értelmisége más, számos szempontból szabadelvűbb szellemiséget képviselt az anyaországínál. Az úgynevezett „erdélyi szellem” jelentőségét tovább növelte Teleki Pál miniszterelnöknek az az állásfoglalása is, hogy „az erdélyiek kormányozzák önmagukat”.³⁹

Az egységes magyarság kontra regionalizmus kérdéséhez kapcsolódva a *Nyugatban* Illyés Gyula írásával ankét kezdődött arról, hogy Észak-Erdély és Székelyföld visszacsatolásának milyen következményekkel kell járnia az egész magyarság gondolkodása, nemzeti identitása tekintetében.⁴⁰ Illyés Gyula kompromisszumos javaslatában azt hangsúlyozta, hogy amíg a politikában a regionalizmus híve, addig a szellem dolgában a lehető legnagyobb egység gondolatával ért egyet.⁴¹ Az első bécsi döntésre visszautalva megjegyzi, hogy mekkora várakozás volt a magyar közvéleményben az úgynevezett *felvidéki szellemmel* kapcsolatban. A visszatért erdélyiekre utalva pedig így ír: „Az erdélyiek sokat szenvedtek és derekasan álltak. Mi tartotta bennük a lelket? Az erdélyi szellem-e vagy az egész magyarságé? Az örömtől könnyezve tértek vissza, megadták a választ.”⁴²

Ugyanebben az időben a Társadalomtudományi Társulat folyóirata, a *Társadalomtudomány* is körkérdés alapján próbált választ találni a felmerült kérdésre. Itt Veres Péter mellett érvelt, hogy a külön erdélyiség

A kolozsvári Fő tér a magyar csapatok bevonulása idején, 1940. szeptember 15-én. Fotó: FORTEPAN, 159821-es számú fotó / Hegedűs Anikó

létező valóság, amely egykönnyen nem tűntethető el. A bajok igazi okát abban látta, hogy az anyaországgal egyesült erdélyieknek nem fog tetszeni az itthoni politikai és közigazgatási rendszer.⁴³ Veres utóbbi aggodalma túlzónak mondható, ugyanakkor rávilágít arra a problémára, melyet a békés revíziók hoztak felszínre. Nevezetesen, belső demokratikus viszonyokat tekintve eltérő szinten álló nemzettöredékek kerültek egy országba, amely ráadásul most már soknemzetiségű is volt.

Féja Géza erről a kérdésről Kolozsvárott fejtette ki gondolatait.⁴⁴ Teleki Pál több ízben is elhangzott kijelentését („Erdély az erdélyieké”) értelmezve ő arra a megállapításra jut, hogy a sokat emlegetett *erdélyi szellem* alapvetően különbözik a felvidékitől. Erdélynek a magyar történelemben játszott különleges szerepét hangsúlyozva azt

írja, hogy „az erdélyiek mélyebb történelmi hagyományra támaszkodnak, s éppen ezért mélyebb gyökereket bocsájtottak az »erdélyi avarba«, a múltba s a népbe. Nehezebben is szakadnak el tőle.”⁴⁵ Ebből viszont Féja nem a transzilván különállás programját vezeti le, hanem Erdélyre, mint a magyarság „keleti bástyájára” számít.

Szabó Zoltán *Zágon felé* című cikkét (1940. szeptember 14.) Svájcból, a visszacsatolás hírére küldte. Szabó – aki 1940. januártól szeptemberig Franciaországban volt –, az összeomló Franciaországból menekülve, Nizzából hazafelé tartva, Bernben jegyezte fel észrevételeit a bécsi döntésről. Az írásból sugárzik az öröm, a vége mégis ezekkel a sorokkal zárul: „Én most másféle tájakon járok, ahol öltöznek az asszonyok, leányok ünneplőbe, pirosba, fehérbe, és sírni fognak. Nagyon-nagyon fognak sírni, mert tudják,

³⁹ Juhász Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon, 1939–1944*. Budapest, Kossuth, 1983, 136.

⁴⁰ Illyés Gyula: Egységes magyarság. *Nyugat*, 1940/11, 485–486.

⁴¹ Uo. 485.

⁴² Uo. 486.

⁴³ Veres Péter: Az erdélyi unió problémája. *Társadalomtudomány*, 1940/5, [591–593.] 593.

⁴⁴ Féja Géza: Erdély az erdélyieké. *Magyar Út*, 1940. 10. 03. 40–41.

⁴⁵ Uo. 40.

hogy ritka pillanat, mikor a magunk fajtája örömeiben teheti ezt.”⁴⁶ E gondolat profetikusnak tűnhet, főleg, ha meggondoljuk, hogy a *Cifra nyomorúság* szerzője akkor még bízott abban, hogy Magyarország kívül maradhat a már megkezdődött háborún. (A későbbi *Szerelmes földrajz* már a Németország oldalán háborúba lépett ország összefüggésében íródott, olyan értelmiségi tollából, aki a háborútól nem sok jót várt.)

A *Zágon felé*-ben a második bécsi döntés kapcsán ez olvasható: „Az ország nő – konstátalom elégedetten. Az ország gömbölyödik. Mint egy kisgyerek. Erősödik is. Visszanézek a térképre. Micsoda nevek, micsoda nagyszerű nevek. Hogy »Páncélcseh«. Na ezt megkapták Holubár honfitársai. Aztán megállapodok »Székelyjő«-nál. Tud ez a jó kis magyar nyelv egyet-mást. Különösképp, ha székelyek beszélnek. A szikrázó napfényben iskolás mondatok jutnak eszembe. Például ez: Az igazság néha érvényesül. A mondatot felnőtt szemmel nézve nem találok egészen helyesnek és így módosítom: »Az igazság helyenként néha részben érvényesül.« Ebben a formulában megnyugszom.”⁴⁷ Szabó Zoltán gondolkodásában – ahogy András Sándor ezt kiemeli – „a szeretet előbbre való az igazságnál”.⁴⁸ A második bécsi döntés híre örömmel tölti el, de ez az öröm nem nyugtatja meg az író. Érzékeli a döntés

ellentmondásait, és aggódik az egyre kiszolgáltatottabbá váló – a háború felé sodródó – Magyarország sorsa miatt.

Az erdélyiek közhangulatát, a kisebbségi szorongatás feloldódásának eufórikus érzelmi állapotát a székelyföldi származású Tamási Áron fejezte ki talán a legpontosabban *Gondolatok hazatérés idején* című írásában.⁴⁹ Az Ábel-trilógia szerzője korábbi írásaiban is a nemzetnek mint erkölcsi közösségnek a lelki-szellemi összetartozásáról, s a szülőföld megtartó erejéről (szülőigévé vált mondata szerint: „azért vagyunk a világon, hogy valahol otthon legyünk benne”) írt. Most az álom a második bécsi döntéssel – legalábbis részben⁵⁰ – beteljesedni látszott.

1941: A DÉLVIDÉKI REVÍZIÓ ÉVE

Az 1941. áprilisi délvidéki bevonulásig a magyar külpolitika az egyre szűkülő mozgástér közepette is meglehetősen rugalmasságról tett tanúbizonyságot, s a tengelyhatalmakkal szemben álló nyugati államok jóindulatát sem veszítette el. A röviddel azelőtt katonai puccs következtében felbomlott Jugoszlávia magyarok által is lakott területeinek német szövetségben való megtámadása viszont már előrevetítette, hogy az ország a Hitler által irányított szövetség részeként az addiginál is sokkal súlyosabban meghatározott helyzetbe kerül.

Az előző év végi magyar-jugoszláv „örökbarátsági” szerződésről, a két ország megegyezésének stratégiai szerepéről Féja nem tett említést írásaiban. 1941 januárjában a *Nemzeti létünk feltételei* című írásában a történelmi érvelés logikáját követve a magyar revíziós sikerek fő okát a magyarság államalkotó képességének tulajdonította.⁵¹ Ezt követően Féja a jövő Európájáról fejtette ki gondolatait, a 20. század meghatározó irányvonalaiként a szociális gondolatot megjelölve. Ebből adódóan a magyar politika egyik fő feladatának a dolgozó tömegek jogos szociális igényeinek kielégítését tartotta. Ezzel párhuzamosan, mondta, biztosítani kell azt is, hogy e tömegek „magyar öntudatot hordozzanak”. Ezt Európa leendő átalakulása is indokolja. A publicista szerint ugyanis a háború utáni Európát a „mélyebb és átfogóbb egység” fogja jellemezni, ahol a határok szerepe elhalványul, s a nemzeti önállóság külső biztosítékai helyett a nemzeteket elsősorban kultúrájuk fogja – az eddigieknél is jobban – összekapcsolni. E kultúrnemzeti megközelítés pedig főként a kis nemzetek megmaradása szempontjából lehet meghatározó. A „szociális életberendezés” kiépítése és a nemzeti öntudat erősítése pedig Magyarországon reformok sorozatát teszi szükségessé. Az írás további részében az általa többször javasolt reformok közül a szövetkezeti gondolatról és a

⁴⁶ Szabó Zoltán: *Zágon felé*. *Magyar Nemzet*, 1940. 09. 14. 6.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ András Sándor: Szabó Zoltán haza- és nemzetszemlélete 1. *Holmi*, 1991/1, [75–85.] 84.

⁴⁹ Tamási Áron: *Gondolatok hazatérés idején*. In: Uő: *Virrasztás*. Budapest, Révai, 1943, 388–397.

⁵⁰ Merthogy – ahogy Tamási kolozsvári nyilatkozatában utalt rá 1940. szeptember 11-én Cs. Szabó László mikrofonja előtt – Dél-Erdély nem tért vissza. Tamási Áron a rádióban beszélt a hazatért Ábelről: „Nemcsak a Hargita tért vissza, hanem maga Ábel is visszatért. Azután eszébe jutott neki, hogy számadást csináljon: vajon minden terület visszatért-e a magyar hazához, olyan területek, amelyen ő járt. Akkor eszébe jutott, hogy Amerika se tért vissza, de Dél-Erdély különösen nem tért vissza. Akkor azt gondolta, hogy Amerikát nem bánjuk meg, de Dél-Erdélyt, azt semmi esetre, soha nem fogjuk hagyni.”

⁵¹ Féja Géza: *Nemzeti létünk feltételei*. *Magyarország*, 1941. 01. 05. 5.

kultúrintézmények (népfőiskola, kultúrházak) országos kiépítettségének fontosságáról szól a szerző. Ezen írás kettőssége abban ragadható meg, hogy amíg a revízió kapcsán továbbra is a nemzetközi horizont szűkösségével szembesülünk, addig a jövőről szólva a *Viharsarok* szerzője több esetben (a szociális gondolat jelentősége, a határok spiritualizálódása) pontosan érzékeli a változások irányát.

A következő, revíziót is érintő, Féja tollából származó cikke április 22-éig kell várunk. A magyar csapatok ekkor már másfél hete átlépték a déli határt, s hozzáláttak a Délvidék birtokbavételéhez. A katonai részvételért cserébe a hitleri Németországgal együttműködő Magyarország visszakapta Bácskát, a Baranyai háromszöget és a Muraközt. A visszakerült részek lakosságából a magyar adatok szerint a magyarok aránya 39%-ot, a németeké 19%-ot, a szerbeké 16%-ot tett ki. A jugoszláv népszámlálás ezzel szemben azt mutatta, hogy a délszlávok együttes aránya (43%) meghaladta a magyarok hányadát (30%).⁵²

A Délvidék visszafoglalásáról és a magyar–szerb viszonyról Féja a *Híd*⁵³ című lapban fejtette ki gondolatait.⁵⁴ Bevezető sorai az elmúlt évek revíziós sikerei kapcsán jól mutatják az ország lelkiállapotát: „Az utóbbi években külföld helyett hazafelé utaztunk. Felvidékkel kezdődött, szűkebb hazámmal, azután Kárpátalja jött, majd Erdély s 1941 nagypéntekjén Dél felé is elindultunk. A mi életünknek ez a négy utazás a legnagyobb élménye. Boldogabb nemzedékek nem is sejtik majd, hogy mit éreztünk mi, amidőn szétszabdalt testünk újra összeforrott: mikor Felvidék határán letérdelt az előőrsöt vezető tiszt és megcsókolta a földet; midőn a garamvölgyi paraszt-proletárok másfél óráig énekelték a *Himnusz*.”⁵⁵

A felvidéki származású, első felesége révén bácskai kötődéssel is rendelkező⁵⁶ publicista tizennégy évvel korábbi délvidéki útja tapasztalatainak felidézése után a revízió utáni teendőkről szólt. Bácska kiváló földrajzi adottságai kapcsán kiemelte, hogy aki földdel rendelkezik ebben a térségben, annak

anyagi jóléte biztosított, ugyanakkor arra is utalt, hogy az itt élő parasztság szellemi színvonalának emelése⁵⁷ az elmaradott kulturális viszonyok miatt elkerülhetetlen. Féja az alapfokú oktatás, az iskolán kívüli népművelés és a népfőiskolák fejlesztését, illetve kiépítését sürgette ebből a célból. (Tény, hogy a magyar iskolahálózat leépítése az első világháború után rögtön a szerb csapatok bevonulásával elkezdődött, s 1920-ra sikerült kiterjeszteni a Délvidékre a szerb elemi és középfokú iskolarendszert.)⁵⁸

A bácskai magyarok és az ott élő szerbek kapcsolatáról szólva Féja azt hangsúlyozta, hogy a meglévő jó viszonyt a szerb hivatalnokok és a *dobrovoljácoknak* nevezett telepések betelepítése mérgezte meg. A nacionalista agrárreform során a magyarokat valóban kizárták a földosztásból, a magyar határhoz közel pedig – ahogyan erről Féja is beszámolt – a jugoszláv államhoz hű dobrovoljácokat telepítettek le.⁵⁹ Tágabb értelemben a magyar–szerb/jugoszláv viszony alakulására a szerző külön nem tért ki írásában.

⁵² Romsics i. m. 1999, 249.

⁵³ A *Híd* című hetilap 1937-ben indult Kovács Imre, Potoczky Kálmán és Ölvédi János szerkesztésében. Az újság mögött a fővárosi Egyetemi Kör állott, az a diákszervezet, amely a Márciusi Front zászlóbontását is szervezte. Jelszava így hangzott: „Harc a magyar demokráciáért! Híd a dunavölgyi népek között!” A „magyar fiatalok lapja” 1938-ban megszűnt. 1940 és 1944 között ugyanezzel az elnevezéssel, mint „irodalmi, művészeti, társadalmi és közgazdasági képes hetilap” találkozunk. A népi irányultságú lap főszerkesztője Zilahy Lajos, felelős szerkesztője pedig Kállay Miklós volt. A főmunkatársak között Kodolányi János mellett ott találjuk Németh Lászlót, Tamási Áront és Móricz Zsigmondot is.

⁵⁴ Féja Géza krónikája. *Híd*, 1941. 04. 23. 4.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Féja Gézáné (született Farkas Gizella) (1902–1930): polgári iskolai tanárnő. Gyermeük, Endre születése után egy hónappal hunyt el. Lásd Féja Géza: *Márciusi Front. Írások, dokumentumok és emlékezések*. Szerk. Féja Endre. Budapest, Mundus, 2003, 18.

⁵⁷ A népoktatás fejlesztése mellett az iskolán kívüli népművelés és a népfőiskolák megszervezését javasolta Féja.

⁵⁸ Az államosítás a korábbi magyar iskolarendszer, a községi, felekezeti és magániskolák teljes megszüntetését jelentette. A 71 magyar középfokú iskolából két magyar középiskolai tagozat maradt. A Dunai Bánság területén a harmincas évek elején az 1376 alsófokú iskolában 4233 tagozat működött, ebből mindössze 528-ban tanítottak magyar nyelven. Vö.: *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Szerk. Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László. Budapest, Gondolat – MTA, 2008, 46–47., 112–113.

⁵⁹ Az agrárreform során a magyar optáns birtokosok (61 fő) földjük 71%-át veszítették el, a jugoszláv állampolgárságot felvett magyar birtokosok pedig birtokaik 38,6%-át. Az állami, községi, egyházi, alapítványi földek közül 364 birtokot osztottak fel, ezek 61,5%-a volt magyar kézben. Uo. 112.

A szabadkai Városháza épülete
1941-ben.
Fotó: FORTEPAN, 42917-es számú
fotó / Id. Konok Tamás

1941 májusában Féja az immáron ismételten Magyarországhoz tartozó Szabadkáról, illetve Újvidékről tudósította a *Magyarország* olvasóit. Május 15-én a szerb ortodox egyháznak, valamint az ifjúsági egyesületeknek a szerb nemzetépítésben játszott szerepéről írt.⁶⁰ Bírálta a görögkeleti egyház nemzetépítő szerepét 1918-ban átvevő „nagyszerb nacionalizmust”, amely diszkriminatív kisebbségpolitikájával ellehetetlenítette a magyar alap- és középfokú oktatást a Délvidéken. A „nagyszerb sovinizmus vétkeinek” felsorolása után az írás befejező részében Féja annak a reményének adott hangot, hogy az alapvetően „jó alapanyagú” szerb nép az expanzív álmait feladva, energiáit a belső építkezésre fordítva megtalálja helyét a Duna-völgyében.

Négy nappal későbbi cikkében Újvidék történelmének multietnikus voltát kiemelve már arról írt, hogy a magyarok, németek és szerbek lakta város a „délkelet-európai kultúráramlatok természetes gócpontjává és az egymás mellé rendelt délkelet-európai népek szellemi kiegyenlítődé-
sének »szent földjévé« nőhet.”⁶¹ A jövővel kapcsolatban ismét felvetette a határok spiritualizálódásának gondolatát, valamint a magyar és szerb irodalom közvetítő szerepét a két náció közötti ellentétek feloldásában.

Júliusban Féja ismét a bácskai térségből tudósította olvasóit. Beszámolt a korábbi jugoszláviai agrárreform egyoldalúságainak kiküszöbölésére tett magyar intézkedésekről,⁶² valamint a Délvidéki Magyar Közművelődési Egyesület munkájáról.⁶³ Előbbi téma tekintetében viszont Féja írásait is az erőteljes elfogultság jellemzi, illetve feltételezzük, hogy a cenzúra itt is megköti a kezét. Bácskai útinaplójában megemléltette, hogy a *Magyarország* kiküldött tudósítójaként a magyar katonai közigazgatásnak a „földreform terén véghezvitt cselekedeteiről” kell beszámolnia. A Bácskába hozott bukovinai magyarok letelepítését részletesen bemutatta, kiemelve a katonai vezetés toleráns mentalitását, ahogy Féja fogalmazott: „dunavölgyi lelkiismeretét”.⁶⁴

Az április 17-ei jugoszláv kapitulációig a magyar katonaság a bevonulás során még nem ütközött számottevő szerb

ellenállásba. Ezzel együtt folyamatosan nőtt a szerb civil áldozatok száma a kialakuló helyi incidensek miatt. Ezek közül a legsúlyosabb a Temerinhez tartozó Szőregpusztán történt, ahol a bevonuló magyar csapatok üdvözlésére kiterelt szerb telepeselek közül száznál több személyt a magyar alakulatok megöltek. (Féja a beszámolóit alapján biztosan járt Szőregpusztán, erről az eseményről azonban nem írt.) A katonai és tisztogatási akcióknak 1435 (a háború utáni szerb adatok szerint 3506) szerb civil esett áldozatul. Az internáltak, kiutasítottak helyére a magyar politikai vezetés 1941 májusában és júniusában Észak-Bukovinából 3279 székely családot telepített le.⁶⁵ Féja beszámolóit – a kormányzat szándékának megfelelően – csak a történet legutolsó láncszemét, a bukovinai telepeselek beilleszkedését mutathatták be.

EURÓPA, DUNA-KONFÖDERÁCIÓ

Hol a helyünk Európában? Ez a kérdés különös hangsúllyal kísérté végig történelmünket. A Nyugathoz való alkalmazkodás vagy a Kelet felé fordulás dilemmája a trianoni békeszerződést követően ismét élesebben vetődött fel. Egyre többen érezték úgy, hogy a Nyugat cserbenhagyta Magyarországot, amikor nem akadályozta meg a történelmi ország szétesését. A Kelettel szimpatizáló csoportok tervezetéseit elsősorban a „hálátlan Nyugatból” való érzelmi

⁶⁰ Féja Géza: Az óhitű szerb egyház. *Magyarország*, 1941. 05. 15. 5.

⁶¹ Uő: Város a Balkán peremén. *Magyarország*, 1941. 05. 19. 3.

⁶² Uő: Szőregfalva, Hadikliget és a délvidéki földreform. *Magyarország*, 1941. 07. 27. 3.

⁶³ Uő: Árulkodó számok. *Magyarország*, 1941. 07. 14. 3.

⁶⁴ Uő: Délvidéki utazás. *Magyarország*, 1941. 07. 15. 3.

⁶⁵ *Kisebbségi magyar közösségek... i. m.* 2008, 144–145.

kiábrándulás vezette, s csak részben a politikai meggondolás.⁶⁶ A Kelet felé forduló egyik része – Kossuth Lajos dunai konföderációs programját követve – a kelet-európai népek egymásraultalságát és összefogását hirdette, míg a turanisták figyelmüket többek között Kelet-Ázsia felé fordították.⁶⁷ A Horthy-korszak elitjének zöme a történelmi Magyarország visszaállítását a nagyhatalmaktól remélve, a „nyugati”, Szent István-i állameszmét állította a középpontba. Szekfű Gyula, a rendszer egyik reprezentatív történésze amellet érvelt, hogy a magyarság útja ezer év óta Közép- és Nyugat-Európa példájának követése, s egy Kelethez forduló parasztállam visszavetne bennünket. A német eredetű Közép-Európa fogalmat sokan elvetették.

A német és orosz területek közé ékelődött térségre Gál István és Kosáry Domokos a „Kárpát-Európa” fogalom bevezetését javasolta. 1940 januárjában a *Magyar Nemzet* hasábjain bontakozott ki vita a térség elnevezéséről. Gál István erre így emlékezett vissza: „Bartók Bélával beszélgettem a térség elnevezéséről. Ő is kötötte magát Kelet-Európához, s ki is fejtette nekem részletesen, mennyire igazolja a népzene kutatás ennek meglétét. Mindenesetre, hogy két ilyen világraszóló génusz, mint Bartók Béla és Szabó Dezső

félreérthetetlenül és határozottan a Kelet-Európa fogalom mellé kötötték le magukat, meggondolásra ad okot mindenkinek, aki mást ajánlana.”⁶⁸ A népi mozgalom organizátora, Németh László is hasonló szellemben hirdette: a kelet-európaiság vállalásával lehetünk európaiak.

Németh László a harmincas évek elején tesz kísérletet egy *közép-európai identitástudat* kialakítására. Az első világháborút lezáró békeszerződések a térség soknemzetiségű jellegéből fakadó problémáit az új – az Osztrák–Magyar Monarchiához hasonlóan multietnikus – államok (pl. Csehszlovákia, Jugoszlávia) létrehozásával úgy orvosolták, hogy közben újabb problémákat generáltak, így számos esetben az állam és nemzet fogalma továbbra sem fedte egymást. Ezért Németh az állami és etnikai szétszabdaltságon túli közös hazát javasolt a térség népeinek: „Ideje, hogy szétnézzünk a házunk táján. Cseh, szerb, román – és patriotizmus? Igen! A nemzet nem föld, hanem történelmi rendeltetés, s a történelem nagy igényei összehangolnak kicsiny haragosokat. Cseh, szerb, román, német: ellenség, tanítja a régi patriotizmus, én azonban a Rajnától az orosz határig az etnográfiai és nemzeti sérelmek fölött egy új vállalkozás körvonalait látom, mely testvérré teszi az ellenséges népeket...”⁶⁹

Németh tehát ebben az összefüggésben is egy harmadik megoldást javasolt: a korábbi birodalmi keretet éppúgy elutasította, mint a háború után egymással farkasszemet néző államok nacionalista viaskodását. Hangsúlyoznunk kell, hogy Németh László a Habsburgok által képviselt birodalmi elvet utasította el, de azt ő is kiemelte, hogy ebben a térségben az önrendelkezés a kis népek esetében nem érvényesülhet korlátlanul, és nem lehet hosszú életű. Ezért ilyen körülmények között annak a birodalmi elvnek, amit Bécs képviselt, valamilyen formában újra érvényesülnie kell, mégpedig a népek szabad akaratából. Az állam- és kultúrnemzeti felfogás keveredéséből fakadó feszültségeket Németh is pontosan érzékelte. Állam- és kultúrnemzet közül ő egyértelműen az utóbbit választotta. Szemben állt az államnemzeti felfogás korabeli legismertebb „hivatalos” formájával, a Szent István-i gondolattal, egyik legkorábbi – 1928-ban papírra vetett – publicisztikájában így írt erről: „Az ötfelé hasadt országtest fölé győztesen csap ki az új eszmény: a magyar faji génusz, a határokat nem ismerő vitális erő, mely addig tolja az ország határait, ameddig magyar láb lépni tud. Magyarság a magyar állam helyett. Ez az a gondolat, melyen át a magyar író visszahajolhat elbocsátó közösségeihez. [...] Az integer Magyarországnál van egy sokkal

⁶⁶ Lásd: Szekfű Gyula: A Dunatáj szellemi egysége. *Magyar Nemzet*, 1940. 02. 02. 2. In: *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon*. Szerk. Fábri Anna. Budapest, Magvető, 1987, [528–531.] 529.

⁶⁷ A magyar közgondolkodásban a turanizmus alatt e koncepció hívei a századfordulón egyfajta sajátos magyar imperializmust képzeltek el, amelynek természetes terepe lehetne a Balkán és a Közel-Kelet. A vérmesebbek azonban nemcsak kulturális és gazdasági előrenyomulásról álmodoztak, hanem a magyarság kulcsszerepét hangoztatták a Japántól Európáig terjedő, hatszázmillió emberből álló turáni birodalomban. Azaz a kérdés (Kelet vagy Nyugat?) összetett, hiszen a turanizmus magában foglalta a finnugor és a sláv népeket is. Lásd erről: Ablonczy Balázs: *Keletre, magyar! A magyar turanizmus története*. Budapest, Jaffa, 2016.

⁶⁸ *Helyünk Európában... i. m.* 1987, 10.

⁶⁹ Németh László: Új nyelvtanokra. *Tanú* 1932–33, [127–128.] 127.

KELET NÉPE

MAGYARSÁG ÉS KÖZÉP-EURÓPA*

Írta: SZABÓ ZOLTÁN

„A Dunának, mely mult, jelen s jövőd
egymást ölelik lágy hullámai.
A harcot, amelyet őseink vívtak,
békévé oldja az emlékezés —
s rendezni végre közös dolgainkat:
ez a mi munkánk s ez nem is kevés.”
(József Attila: A Dunánál.)

A szárszói halott sorait idézem. József Attila sorait, ki hű folytatója volt annak a szép magyar hagyománynak, mely eszmékben anyát akart adni e középső Európa csupa mostohaestvérből álló családjának. „Árpád és Zsoltán, Verbóczy és Dósa, török, tatár, töl, román kavarog — e szőlőben” — írta magáról s ha van költőnk számos, ki a magyarság sorsát a maga sorsában élte — ő az első, kiben e középső Európa népeinek sorsa személyes élményként jeleni meg. E népek harcait benne békévé oldja az emlékezés, a nagy és harcos multnak pedig szelid és békés jövővel vagyunk adósa — hirdeti élő versében a szántódi halott. Gondoljunk egy pillanatra rá és aztán emlékezzünk Szántódi partjainál, hol Csokonai Vitéz Mihály írta meg „dorgáló énekét”, hol a tájról és táj hagyományaitól nem idegen a magyar eszmélkedés és a magyar útkeresés.

Közben lássunk egy térképet magunk előtt. E térkép csöppet se legyen aprólkos. Ne tüntessen fel városokat és gyárat, síkságokat és hegyeket, csak népeket tüntessen fel, a nemzeteit szülőt és anyagát. S akkor látunk egy behemót sötét foltot a Lajtától nyugatra és egy kiterjedt sötét foltot, mely kezdődik a Szarmata síkság nyugati felén és tart keletre, míg elvész Ázsia mélységeiben.

E két roppant és fenyegető folt között, kicsi és mozaikos sáv nyúlik el az Északi Tengertől le az Adriáig. Így felületes ránézésre két részből áll. Egy északiból, mely a Kárpátok barna vonalától a tengerig terjed s nagyjából egységes. És egy déliből, mely a Kárpát láncától az Adriáig nyúlik s ez szétarabolott, mintha a történelem mozsárörvénye került volna. Északon szlovák laknak, lengyelek, akiket nyugatosságuk és katolikus voltak választ el az oroszoktól. Délen magyarok, románok, szlovákok, horvátok, szerbek, dalmátok, színes és veszélyes egyvelegben.

E „két pogány közt” világ az, amit geográfától, német Mitteleuropa-tudománytól, Közép-Európa-tervektől, szövetségektől eltekintve most Közép-Európának értünk. Aki látta egyszer ezt a térképet maga előtt, sohasem felejtí el. Kicsiny és élénk színek virítanak két roppant nép viharral fenyegető felhői között.

Nézetem szerint az igazán magyar az, aki a geográfiai helyzet köpetkezéseit elismeri. És az igazán lengyel is ez. És az igazán román is ez. És az igazán dél-szláv is ez.

EMLEKES ÉS VESZÉLYEK

Most a Kárpát alatti tájra tekintünk közelebbről, melyre latin szavak hozzák az esőt és latin szavak az eszmét. Melyben nagyon magyar magyar lesz az egyik Zrinyiből

* Előadás a szántódi kisebbségi kongresszuson.

és heves horvát marad öccse, a másik. Melyben egy Petőfi anyja szlovák és apja rác. Melyben János király alatt egy Martinuzzi-Utyesenies úzi praktikáit a magyarságról s melyben — és ez a fontos — egy embert sem akadályoz más népből származása, hogy *lelek szerint is igazán magyar legyen*. „Fajárlók” — voltak ezek? Idegen szó, nem Szántódi partjai mellé való. E középúrpai táj népének nagyszülettei fiai voltak. És nagyságuk kifejezésének lehetőségét a magyarságban találták meg. Mit jelent ez?

Azt, hogy e terület feladatát, helyzetéből folyó hivatástudatát csak magyarul lehetett megtalálni. Valóban közép-európaivá, e területnek igazán nagy fiaivá — csak magyarul tudtak emelkedni. A magyarság legnagyobb eredménye talán nem is az, hogy Pax Hungaricát hozott a vidéknek. Talán nem is az, hogy Szent István koronájának fényével tette ragyogóbbá e kárpátközi tájat...

Hanem az, hogy megadta e táj fiainak azt a szerepet, ami e táj fiainak természetes és nagyszerű hivatása volt. Hogy megadta a kárpátközi kis népeknek mammutnépek közt helyzetéből folyó feladatát. Hol német, hol török, hol orosz ellen. A magyar úgy gondolkodott, hogy gondolatát szlovák, román és horvát, mint e táj fia végső fokon magának ismerhette. A magyar népek helyett vitte a dávidi harcot a Góliátok ellen. S a többi nép legjobbjai. Hungariát és Zrínyit, Petőfit és Martinuzziakat úgy találták meg e terület természetes ellenfeleit, hogy megtanultak magyarul gondolkodni. És úgy találták meg e terület természetes feladatát, hogy megtanultak magyarul harcolni.

E mozaikos táj népei ugyancsak nem tartják még ekkor árulásnak, ha fiaik a magyarok nyelvén, a magyarok hivatástudata, a magyarok harcai szerint találják meg a maguk feladatát. A tót kuruc így énekel 1709-ben:

„Repült, repült, repült
Páros sas felettünk,
Mi lesz már belőlünk
szerelemes Istenünk?”

Szélverték e sasok
Sólymot, galambokat:
Pusztítani küldtek
Hollókat, varjakat.

Amíg e hazában
A sólymok szárnyallak,
Addig galambok is
Vigan turbékolnak.

Jöjjetek ti sólymok,
Előre szálljatok:
Gerlet, galambokat
Ölni ne hagyjátok!”

A dalban a páros sas: a német, a sólyom: a magyar, a gerle és galamb: a szlovák, a varjak és hollók: a fekete rákok, kiket a német küldött a szlovák ellen. A 18. századforduló Budája pedig még nem annyira csak magyar, mint inkább közép-európai főváros. S ha a magyar nemzeti ébredés

* 5 *

természetes erjesztői. Itt a hivatásunk, itt a revízióink.”⁷¹

Féja Géza 1935-ben arról írt a felvidéki magyarság kulturális helyzetét vizsgálva, hogy a magyarságot széttagoltsága a közép-kelet-európai nézőpont vállalása felé kell, hogy terelje. Az irodalom és a politika kapcsolatáról szólva úgy vélte, hogy a múlandó kormányok és hatalmi rendszerek helyett a magyar íróknak a környező országok írói felé kell hidakat építeni. Elképzelése szerint a magyar íróknak kellene kézbe venni a „dunai kezdeményezést”.⁷² Ennek jegyében a magyar, szlovák és cseh írók eszmecseréjének megszervezésére tett javaslatot. A második világháború idején az Újvidéki béke című írásában pedig a magyar és szerb szellemi kapcsolatok (pl. kölcsönös irodalmi fordítások) dinamizálását sürgette.⁷³

A Márciusi Front 12. pontja mindennél lényegre törőbben foglalja össze a népiek külpolitikai elgondolásait. 1937-re a népi irodalom növekvő népszerűsége cselekvésre sarkallta a fővárosi Centrál Kávéházban rendszeresen találkozó fiatal írókat. Március 15-e közeledtével az írók eldöntötték, hogy a népi mozgalomnak nevet adnak, s a '48-as forradalom közelgő évfordulója alkalmasnak látszott arra, hogy a szervezet zászlót bontson. A budapesti egyetemi fiatalság március 15-ei ünnepségét hagyományosan az Egyetemi Kör rendezte. A felolasandó program – a Márciusi Front 12 pontja – Kovács Imre és a Centrál Kávéház íróinak közös hitvallása

Szabó Zoltán a közép-európai kibontakozás lehetőségének megghiúsulását a trianoni szerződés következményének tartja. 1939-es írása a *Kelet Népeben* a magyarságról és Közép-Európáról. Fotó: ARCANUM.

szentebb jelszó: az integer magyarság. S ennek egy ellensége van: az imperializmus.”⁷⁰

Németh László *Tanú*-korszakának kulcstémája tehát a közép-európai „tejttestvériség”, a Duna menti népek összefogásának koncepciója. Az alapzat kettős: a kölcsönös megismerés igénye, és az erre épülő – Kossuth, Jászi és Szabó Dezső által már körvonaltazott – új együttműködés

víziója. Németh szerint az első világháború után felszabadult népek kitombolták nacionalizmusukat, az új kihívásokra pedig úgy tudnak reagálni, „ha egy tágabb hazafiságban e kicsinyes patriotizmus fölé emelkednek”. A magyar polihisztor szerint egyenes út vezethet az „új vállalkozáshoz”, azaz az új Közép-Európához. „Mi magyarok – írja –, szétszórta, népekbe ékelt nép, ennek az új Európának vagyunk

⁷⁰ Németh László: Új reformkor felé. In: Uő.: *Készülődés. A Tanú előtt. I.* Budapest, Magyar Élet, 1941, [37–42.] 39.

⁷¹ Németh i. m. 1932–1933, 127–128.

⁷² Féja Géza: Szlovák írók vallomása. *Magyarország*, 1936. 01. 04. 3.

⁷³ Uő.: Újvidéki béke. *Magyarország*, 1943. 03. 05. 3.

volt, ugyanakkor Kovács a szervezésben szerepet játszó Egyetemi Kör irányító tagjaival is egyeztetett a programról. Az Egyetemi Kör elnökének (Porga Lajos) megnyitója után Zilahy Lajos beszélt a hárommillió földnélküli paraszt nyomoráról, majd Féja is a földtelen mezőgazdasági munkások kilátástalan sorsát ecsetelte. Végül Kovács Imre olvasta fel a Márciusi Front 12 pontját. Külpolitikai vonatkozásban Féja beszéde és a Márciusi Front vonatkozó, 12. pontja között annyi eltérés mutatható ki, hogy míg a „közös hitvallás” szót emel a pángermán mellett a pánszláv nagyhatalmi törekvésekkel szemben is, addig Féja csak a „német veszedelemmel” szemben tartotta indokoltnak a Duna-konföderációt. A tizenkettedik pont – miután egyszerre követelte a revíziót és a konföderációt – válasz volt azoknak, akik a népi írókat az elszakított területekről való lemondással vádolták. Ennek ellenére ismételtelen megindultak a támadások, mondván, a népiek a magyar jogok feladása árán követelik a Duna-konföderációt.⁷⁴ Összességében elmondható, hogy a magyar népiek által kínált közép-európai „tejttestvériség” kiindulási alapja az etnikai alapú revízió volt, vagyis a „magyar revízió”, ahogyan a Márciusi Front kiáltványában írták.⁷⁵

A dunai népek megbékélését szorgalmazta a későbbiekben

Darvas József *Erdélyi naplójában*,⁷⁶ valamint Kovács Imre *Erdélyi utazás*⁷⁷ című, *Magyar Nemzetben* megjelentetett cikksorozatában. Szabó Zoltán *Kárpátaljai jegyzőkönyvéből*,⁷⁸ valamint Tamási Áron íásaiból⁷⁹ is a megbékélés hangja hallatszik ki. Érdemes itt külön is kiemelni Szabó Zoltán *Magyarság és Közép-Európa* című írását. A *tardi helyzet* szerzője a Duna-völgyi népek kilátásain töprengve azon kesereg, hogy a térség népei nem egymásban találják meg a szabadságukat a nagy népek ellen, hanem a nagy népek pártfogásában keresik „szabadságukat” egymás ellen. Szabó Zoltán a közép-európai kibontakozás lehetőségének megíúsulását a trianoni szerződés következményének tartja. Azt is hangsúlyozza, hogy az igazán magyar, lengyel, román vagy délszláv az, aki a köztesség földrajzi helyzetének következtetéseit megérti, s átlátja, hogy ez a terület földrajzilag „középső Európa”, néprajzilag pedig kis népek Európája. A német és orosz közé beékeltek kis nemzeteket eddig is mi fogtuk össze Szabó szerint, a jövőben is ezt kell a változott viszonyoknak megfelelően megoldanunk. A magyarság volt egyedül képes arra, hogy a maga bajából, szükségéből kiindulva egyidejűleg közép-európai magasságokba tudjon emelkedni.⁸⁰

A dunai térség konföderatív egységekké szervezésének

terve az első világháború után és a második világháború alatt is felmerült az angol, illetve amerikai elképzelésekben. Winston Churchill például az egész földrészt egy több föderációból álló „Európai Egyesült Államokként” képzelte el. A brit miniszterelnök támogatta azt az 1942 végére körvonalazódó koncepciót is, hogy az északi és déli konföderációk mellett, illetve részben helyettük alakuljon egy „dunai konföderáció”.⁸¹ A magyar népi mozgalom számos képviselőjénél is felmerülő konföderációs elképzelés tehát – legalábbis a teheráni konferenciáig – rendelkezett némi realitással a második világháború egy bizonyos szakaszában. Az 1920-as *status quó*t többnyire érvényesítő párizsi békekonferencia, s az azt megelőző hitleri, majd követő sztálini *birodalmi* – minden más külpolitikai utat, így a konföderációt (is) elvető – politika felülke-rekedése a térségben azonban elodázta a Duna-menti népek valós, mély megbékélését.

Az elmúlt években hangsúlyosan került előtérbe térségünkben a közép-európai országok kooperációjának gondolata (visegrádi együttműködés, Három Tenger Kezdeményezés). Ez a geopolitikai irány a régió népei közeledésének és összefogásának lehetőségét ismételtelen magában hordozza.

⁷⁴ Péterfi i. m. 2011, 193–194.

⁷⁵ Bartha Ákos: A Márciusi Front – 80 éve történt. *Somogy*, 2018/2, [20–29.] 23.

⁷⁶ Darvas József: Erdélyi napló. *Kis Újság*, 1943. 10. 24. 7.; 1943. 10. 27. 3.; 1943. 10. 30. 5.; 1943. 10. 31. 5.; 1943. 11. 07. 5.; 1943. 11. 13. 5.; 1943. 11. 20. 5.

⁷⁷ Kovács Imre: Erdélyi utazás 1943-ban. *Magyar Nemzet*, 1943. 07. 29. 5.; 1943. 07. 31. 5.; 1943. 08. 01. 11.; 1943. 08. 04. 5.; 1943. 08. 12. 5.

⁷⁸ Szabó Zoltán: Kárpátaljai jegyzőkönyv. *Ünnep*, 1943. 12. 31. 6–7.

⁷⁹ Tamási Áron: Erdélyi jelentés. Ld.: Uő. i. m. 1943, 408–426.

⁸⁰ Szabó Zoltán: *Magyarság és Közép-Európa*. *Kelet Népe*, 1939/8, 5–11.

⁸¹ Romsics Ignác: *Az 1947-es párizsi békeszerződés*. Budapest, Osiris, 2006, 58.

Házi Balázs – Nagymihály Zoltán

„A találkozó találkozója”

A szárszói találkozó 1943-ban – és a rendszerváltás sodrában

Kevés tényt vagy újdonságot mondhatunk Szárszóról és az 1943-as konferenciáról anélkül, hogy ne sértenénk bármilyen érdeket vagy álláspontot. Tudjuk, hogy hatszáz, többségében fiatal, 1943. augusztus végén *Az ifjúság az új magyar szellemért* elnevezésű táborban összejött egy hétre Balatonszárszón. Ezt kiegészíthetjük az előadások rendjével és a résztvevők névsorával – ezek azok a tények, amelyeket megkérdőjelezhetetlenül állíthatunk. A tábor jelentősége, helye a magyar történelemben és utóélete máig viták tárgyát képezi, de legalábbis komoly hangsúlyeltolódások vannak az egyes értelmezések és elemzések között. Az ellenállás gondolata, a népfrontos jelleg, a „harmadik oldal”, a baloldal, vagy a „fasiszta” hangok voltak többségben? Mindez persze önmagában is bizonyíték lehet a tábor sokszínűségére, hiszen az onnan szer-teágazó utak és az azokon járó egyének a későbbiekben saját narratívájuknak megfelelően építették föl önnön Szárszójukat.

Jelen tanulmányunkban a vita kiélezése helyett azokat a pontokat próbáljuk meg kiemelni, melyek véleményünk szerint a szárszói szellem esszenciáját, lényegi részét adják, és hatással volt a jelenlévőkre, valamint rajtuk keresztül az utókorra, akár a jelenre is. Különösen fontosak ezek a pontok napjainkban, amikor úgy érezzük, az érvekre alapozó vitának egyre kevesebb hely jut közéletben és kultúrában, amikor nem a *meggyőzés*, hanem a *legyőzés* a cél. Szárszó elsődleges tanulsága pedig pont ez lehet: értelmesen vitázni egymással – a meglévő nézetkülönbségek ellenére is.

Tanulmányunkban igyekszünk bemutatni a Szárszóra vezető út főbb állomásait, magát a konferenciát és annak előadásait. Utóbbiak elemzése során azokat a pontokat kerestük, amelyek még a háború utáni berendezkedés kérdésén is túlmutatnak. A kommunista uralom a történelmet és az emlékezetpolitikát is kisajátította, így Szárszó

megítélése a diktatúra idején legalábbis csonka, hézagos volt. A konferenciát hol elhallgatták, hol hamisan interpretálták – hiszen példa lehetett volna arra, hogy nem csak baloldali, kommunista szervezkedés és ellenállás volt a világháború idején. Az 1956-os forradalom és szabadságharc alatt rövid időre a szellem is felszabadult az országban, melyet jól jeleznek Németh László írásai a forradalomról: egy nagyobb lélegzetvételű, sokáig kiadatlan tanulmány,¹ valamint három rövidebb, de annál ismertebb cikk.² A forradalom leverése után újra berendezkedő diktatúra ismét magának vindikálta a jogot az emlékezésre, és a Szárszón meghatározóan jelen lévő népi írókat is „elővette”: az MSZMP KB 1958-as állásfoglalása³ nyíltan elítélte a népi írók politikai szervezkedését és „nacionalizmusát”, az 1956-os forradalom kitörésének okait vélték felfedezni abban. Németh Lászlót a mozgalom egyik fő ideológusának kiáltották ki, jóllehet az köztudottan igencsak heterogén

¹ Németh László: *A magyar forradalomról*. [Szerk. Németh Judit – Görömbei András]. Budapest, Nap, 2011. Első megjelenése: *Hitel*, 2011/4, 4–32. A műről bővebb kontextusban lásd M. Kiss Sándor 2021. őszi és jelen számunkban közölt írását.

² Németh László: Emelkedő nemzet. *Irodalmi Újság*, 1956. 11. 02. 2.; Uő: Pártok és egység. *Új Magyarország*, 1956. 11. 02. 1.; Uő: Nemzet és író. *Igazság*, 1956. 11. 03. 1.

³ A „népi” írókról. Az MSZMP Központi Bizottsága mellett működő kulturális elméleti munkaközösség állásfoglalása. *Társadalmi Szemle*, 1958/6, 38–69.

volt.⁴ A szárszói szellem a rendszerváltást megelőző és az követő időszakban ismét hangsúlyosabb szerepet kapott, ezért ezt a periódust ismét bővebben elemezzük, az 1980-as visszaemlékező találkozótól, az 1983-as évforduló körüli polémia át, az 1993-as konferenciáig bezárólag.

A TALÁLKOZÓHOZ VEZETŐ UTAK

Az 1943-as tanácskozás létrejöttét nem lehet önmagában vizsgálni, annak számtalan előkészítő állomása volt. A konferencia egyik meghatározó csoportosulása volt a népi íróké, mozgalmuk pusztán megszületése természetesen szükséges volt a találkozó létrejöttéhez. A népi írók egymáshoz lazán kapcsolódó társaságot alkottak, sem ideológiailag, sem politikailag nem voltak egységesek. A zászlóbontás az 1920-as évek végére tehető, a legjelentősebb korai esemény az 1931-es debreceni irodalmi est. Két évvel később ugyancsak Debrecenben fogalmazta meg Németh László a *Debreceni Kátét*, és itt született első folyóiratuk, a *Válasz* is. Jelentős állomás a mozgalom történetében a Márciusi Front 1937-es, és a Nemzeti Parasztpárt 1939-es megalakulása. A mozgalomhoz erősen köthető folyóirat volt a *Válasz*, a *Tanú*, a *Kelet Népe*, a *Magyar Út*, a *Magyar Napló* és a *Magyar Élet* (ez utóbbi nem összevetésvetendő az azonos címen 1939-től megjelenő szélsőjobb-oldali napilappal). Legfontosabb kiadójuk az 1939-ben létrehozott, Püski Sándor által vezetett Magyar Élet Kiadó volt. A népi írók döntő része a magyarság

legfontosabb problémái közé a vidéki földműves rétegek nyomorát, az ország szétszakítottságát és elmaradottságát sorolta. Kritikusak voltak a két világháború közötti hatalommal szemben, és nagy részük elutasította a nemzetiszocialista és a kommunista ideológiát is. A demokratikus átalakulást halaszthatatlannak tartották a parasztság és a munkásság nemzetbe történő beemelése érdekében, de a magyarság nemzeti problémáit is szem előtt tartva. A társadalmi átalakítást, az igazságtalanságok megszüntetését nem egy kívülről kapott, kész recept alapján képelték el, hanem kifejezetten a magyar gondokhoz igazítva, azokra választ adva. Ez határozta el őket legelősebben a baloldali és a polgári radikalizmustól, és adta így a népi-urbanusnak elnevezett ellentét alapját is. Fontos felismerésük volt, hogy a magyarság a történelem során sohasem járt jól, ha szorosan elköteleződött valamely idegen hatalom felé, ezért a magyarság saját útját, a harmadik utat kell megkeresni (a gondolat legmaradandóbb erejű kifejtője Németh László volt). Ennek az útnak a korszakban, majd 1945 után sem lett igazi reálpolitikai esélye, ám az eszmény mind a mai napig jelen van a magyar közgondolkodásban. A népiek nem tartották a magyarságot a többi európai vagy a környező népnél különbnek, felsőbbrendűnek – de alsóbbrendűnek sem. A kelet-közép-európai népek sorsközösségét és egymásrataltságát hangsúlyozták. Bár a célok közösek voltak, a megvalósítás módzataiban éles viták akadtak közöttük, a

mozgalom ezért sem válhatott komoly politikai tényezővé. Elsősorban írók maradtak – a fiatal nemzedék szociográfiái a vidéki Magyarország szegénységét, elmaradottságát és mindennapi gondjait, a paraszti lét kilátástalanságát mutatták be szépirodalmi stílusban. Írásaikat cselekvésre sarkalló eszköznek szánták, a magyarság nemzeti és szociális felemelkedéséért. (Ezért is tartották fontosnak a népművelést, melynek egyik eszközeként szorgalmazták a népfőiskolák létesítését és hálózatuk kialakítását.)

Az 1943-as szárszói találkozó számára a helyszínt a Magyar Református Diákok Soli Deo Gloria Szövetsége biztosította. A szervezet 1921-ben alakult azzal a céllal, hogy összefogja a református egyházhoz kötődő tanulókat egészen kiskoruktól az egyetem elvégzéséig – és lehetőség szerint azon túl is. Ennek érdekében többnyire oktatási intézményen kívüli alkalmakat szerveztek, ahol a résztvevők nemcsak hitüket, de ismereteiket, kapcsolataikat is elmélyíthették. A szövetségnek saját lapja is volt, az Új Magyarság. A kezdeti, túlnyomórészt egyházi tematikájú összejövetelek után, a '30-as évek közepétől közéleti kérdésekkel foglalkoztak saját rendezvényeiken. Ezekon olyan érzékenyebb témák kerültek terítékre, mint a népi irodalom és szociográfia, a munkásság helyzete, vagy az aktuális és lehetséges politikai berendezkedés vizsgálata. Az SDG a hatalom által is elfogadott szervezet volt, így a '40-es években védőernyő tudott

⁴ Az állásfoglalás egyértelműen ellenséges hangnemben beszél a népi írókról, az 1943-as szárszói konferencia kapcsán pedig a „harmadik utasságot” emeli ki. Jellemző az állásfoglalásra, hogy Németh László szárszói előadását pontatlanul idézi, így ez a rész nem is pontosan értelmezhető, de a hiba nem feltétlenül elírásból következett: „Képzelnék el egy szocialista államot, ahol [...] az értelmiség a legrosszabb [sic!] felügyelet alatt áll, s ebben az államban az ellenőrzöttek a magyarok, az ellenőrök a busmanok, vagy a tibetiek. Ugyebár ez a szocialista állam aligha lesz jobb a legsötétebb jobbágyságnál.” Uo. 53. Az eredeti szövegben „legszorosabb felügyelet” szerepel.

lenni más, baloldali vagy radikálisabb ifjúsági szervezetek számára is. Miután az SDG 1935-ben saját székházat kapott a budapesti Kálvin téren, rendszeres és szervezett szabadidős életet tudott kialakítani. Ennek keretében szerveződött meg az SDG Kabai Márton Köre⁵ 1940 nyarán, tíztizenöt fiatal rendszeres találkozásai nyomán. Ők a szövetségen belül a már végzeteket szervezték meg, ezáltal továbbra is az SDG-hez kötve őket. A kör alapvetően németellenes és a társadalmi problémákra nyitott volt. Már 1940-ben megszervezték első szárszói találkozójukat *Mit tesz az ember, ha magyar?* címmel.

Ugyanígy, nem lehet eléggé hangsúlyozni Püski Sándor integráló szerepét, akinek elévülhetetlen érdemei – és jól átgondolt érdekei is⁶ – voltak a találkozó létrejöttében. A harmincas évei elején járó Püski ekkor már négy éve vezette a népi írók legfőbb fórumaként a Magyar Élet Kiadót, melyen keresztül jól kiépült kapcsolatrendszere volt a kor értelmiségének körében. Kompromisszumkészségének is köszönhető, hogy az egymással nem azonos nézeteket valló egyéneket is egy táborba tudta terelni. Későbbi visszaemlékezése szerint az 1943-as találkozó inkább saját rendezése volt.⁷ Erre az 1977-es, Huszár Tiborral folytatott beszélgetésben így

emlékezett vissza: „Az 1942-es szárszói konferencia írói és alkotó résztvevői közötti érdeklődés és az a siker, ami ezt követte, arra indított bennünket, hogy rendszeresítsük ezeket a nyári találkozókat, és jobban megszervezzük. Különösen, miután az egész mozgalom fejlődése lassan megkövetelte volna az akkori véleményünk szerint is a politikai mozgalommá és párttá való alakulását, s hogy ennek az előfeltételeit vizsgáljuk meg a következő konferencián. Ezzel az igénnyel kezdtünk a szervezéshez, elsősorban éppen Veres Péterrel és Erdei Ferencsel beszéltünk erről, hogy kiket és milyen témakörökre hívjunk meg előadóknak. [...] Kodolányi János bevezető előadásának bizonyos hangulatkeltés volt a célja. [...] Nem emlékszem, hogy erre a magyar faj témakörre, ami itt szerepel, kértünk-e fel tényleg előadót, és kit. Ez benne van a nyomtatott programban, s nekem magamnak is meglepetés ezt látni, mert nem emlékszem rá, hogy ki lett volna az. Karácsony Sándor a magyar nevelési problémákról, Varga László – akkor még mint tanársegéd népi építésszettel foglalkozott a néprajzról és népművészetről, Balla Péter a népdal-, népzeneügyekről, én pedig a szervezésről, egyáltalán a könyvkiadóról és esetleges politikai szervezkedésről szóló előadást vállaltam. Németh

László és Veres Péter előadása nem volt előre meghatározva.”⁸ Azzal kapcsolatban, hogy a református egyház vezetése hogyan állt a találkozó megrendezéséhez, így emlékezett: „Utólag tudtuk meg, hogy volt ebben vita, mert szükség volt az egyház, végsősoron Ravasz László hozzájárulására, hogy ide mehessünk. Még az előtte való napokban az egyik SDG-vezetővel, Soós Gézával találkoztam, ő mondta, hogy még ne vegyétek biztosra, hogy meg is tudjátok tartani ezt a konferenciát. Vatai László mondta nekem már idekint, hogy Ravasszal ő is beszélt ebben a kérdésben, és meggyőzte arról, hogy ezt, legalábbis abban a keretben, ahogy indult, engedni kell, mert a magyar társadalom időszerű problémájáról lesz szó, és ne akadályozzák meg a konferencia megtartását. Ravasz László ezt az érvelést el is fogadta, és nem szóltak bele.”⁹

Meg kell említeni továbbá, hogy a '30-as-'40-es években komoly konferenciahangulat is uralkodott, a különböző politikai, társadalmi és kulturális csoportosulások, egyesületek egyre-másra szervezték nyilvános találkozóikat. Ha csak másfél évre, 1942 elejéig tekintünk vissza, több mint fél tucat olyan, a népi írókhoz is köthető találkozót emelhetünk ki, amelyeken valamilyen formában terítékre került a háború utáni

⁵ Ahogy a névadó református prédikátor, úgy az 1940-ben alapított kör neve i-vel és y-nal is szerepel. Jelen tanulmányban az i-betűs alakot használjuk.

⁶ Püski Sándor 1943-ra a korszak egyik legkomolyabb kiadói vállalkozását üzemeltette, melyhez nélkülözhetetlen volt kapcsolatteremtő, integratív személyisége és üzletemberi szemlélete. A tábor egyfelől a könyvterjesztői hálózat – és ezzel együtt az olvasótábor – további növelésében, szervezésében volt fontos, másfelől a kiadványok értékesítésének is jó lehetőséget biztosított. Erről bővebben lásd: Szeredi Pál: *Püski Sándor. Politikai életrajz*. Barangoló Kiadó, Pilisszentkereszt, 2016, 83–84.

⁷ Beszélgetés Püski Sándorral. New York, 1977. november 1. In: Huszár Tibor: *Találkozások. Beszélgetések a két világháború közötti magyar szellemi-politikai mozgalmakról*. Budapest, Corvina, 2005, [253–308.] 288.

⁸ Uo. 291–292.

⁹ Uo. 292.

Magyarország sorsa.¹⁰ Az első, már valamelyest a szárszói találkozók előtörténetéhez köthető eseményt 1942. február 15–22. között szervezte az SDG Kabai Márton Köre a budapesti Kálvin téren. Az egyhetes összejövetelre az értelmiségi- és parasztfiatalok mellett ezúttal már a munkásokat is meghívták, hogy megvitassák, álláspontjuk miben tér el egymásétól. Az eredeti elképzelés szerint ötven-ötven fő képviselte volna mindegyik réteget, de végül a munkásság az értelmiségiek rovására többségbe került. Az előadók között túlnyomó többségben voltak a népi írók.¹¹ A megnyitó esten Veres Péter és Kodolányi János tartott előadást, Sinka István és Nagy István pedig verseikből olvastak fel. „Plenáris” előadást ugyan nem tartott, de Veres Péterrel és Nagy Istvánnal vitázva Németh László már itt is kifejtette álláspontját. Püski Sándor előadóként is megszólalt, emellett pedig szervezte és végig irányította is a tanácskozást. A később ismertté vált politikusok közül a találkozón részt vett a „munkások” közt, Nyers Rezső, Apró Antal és Marosán György is. Megjelent az előadásokon Illyés Gyula és Kéthly Anna, sőt a legenda szerint az ekkor már illegalitásba vonult kommunista

Ságvári Endre is felbukkant egyszer.¹² A találkozó nem akart semmilyen új szervezetet létrehozni, lényege az volt, hogy előmozdítsa a „progresszív” erők összefogását. Ennek jegyében a mintegy százötven résztvevőt a szövetség elnöke, Soós Géza meghívta az SDG szárszói nyári táborába, hogy ott tovább folytassák a közös gondolkodást. Közben 1942 tavaszán a népi írók két jelesebb, nagy figyelmet kapó rendezvényen is részt vettek. Előbb márciusban Szabadkán a Népkör szervezésében, ahol Sinka István akkora „sikert” aratott verseivel, hogy a Bács megyei főispán és emberei helyben le akarták tartóztatni,¹³ majd májusban Székesfehérváron mintegy ötszáz fős hallgatóság előtt, a Kabai-kör által szervezett irodalmi-társadalmi esten.

Ilyen hangulatban érkezünk el az 1942-es szárszói találkozóhoz, mely már ekkor *Az ifjúság az új magyar szellemért* címet viselte. Az SDG évek óta szervezett táborokat Szárszóra, de ezúttal a februári alkalom adta lelkesedést továbbvive újabb társadalmi-közéleti tábor szervezésébe kezdtek. A nyári táborozásból az SDG hivatalosan kimaradt, a Kabai Márton Kör viszont nem volt önálló

szervezet, ezért kézenfekvőnek mutatkozott, hogy a táborot Püski Magyar Élet Kiadója égisze alatt rendezzék meg. Mivel hivatalosan a könyvterjesztői hálózat találkozója volt, ezért a hatalom sem nézhette rossz szemmel az összejövetelt. Végül mintegy háromszáz fiatal gyűlt össze, de itt már a könyvbarátok, vagyis az értelmiségiek voltak inkább túlsúlyban.¹⁴ Ezen a konferencián már tartott előadást Németh László, méghozzá kettőt is. Később megjelent írásában így írja le a tábor: „Hátulról igazítottak be a telepre, s így egy negyedórát inkognitóban ácsoroghattam a reggeli vonattal ömlő fiatalok közt, akik akkor fészkelték, sűrögték, forogták ki a maguk helyét az apró házcskákból, s a nyitott barakkokban. A telep hosszú földszalag volt, a túlsó utca felőli oldalán az iroda, gondnok háza, konyha, derekán a nagy, nyitott előadóbarakk, előtte a tisztás, hátul a vendégek vityillói, az egész cseresnye és diófák s krumplitövek szőnyegébe öntve s ellepve a zsákokat, sátrat, plédet cipelő fiúktól, lányoktól.”¹⁵ Sajnálatos módon itt elhangzott előadásai írásban nem maradtak meg az utókor számára, pedig délutáni, második előadását ő maga erősebbnek tartotta az egy

¹⁰ Szellemissége miatt ugyan nem ebbe a sorba illeszkedik, de a – borítékolható német vereséggel záruló – háború utáni útkeresés miatt megemlítené a győri találkozót. Az 1943-as szárszói találkozóval egy időben, augusztus 26-án Győrben a katolikus egyház szervezésében Apor Vilmos püspök házigazdaként fogadott reformpárti erőket (Beresztóczy Miklós, Freesz József, Kerkai Jenő, Kiss Szaléz, Kovrig Béla, Közi Horváth József, Meggyesi Sándor, Mihalovics Zsigmond, Pehm [Mindszenty] József, Pfeiffer Miklós, Varga Béla), akik megvitatták a háború utáni magyarországi katolicizmus lehetséges útjait. A találkozót a résztvevők szigorúan bizalmasan kezelték, így arról kevés közvetlen forrás áll rendelkezésre, ugyanakkor elmondható, hogy a magyarországi katolicizmus történetében betöltött szerepe – különös tekintettel a reformkatolikus ellenállásra és a magyar kereszténydemokrácia megalakulására – alulértékelt. Lásd bővebben Zachar Péter Krisztián tanulmányát e számunkban.

¹¹ Többek között Balla Péter, Büky Béla, Darvas József, Karácsony Sándor, Kádár Mihály, Kiss Sándor, Kodolányi János, Kovács Bálint, Kovács Imre, Muharay Elemér, Nagy István, Püski Sándor, Sinka István, Somogyi Imre és Veres Péter.

¹² Sente Béla: Konferenciavonattal Szárszóra. 2. rész. A népi írók a Margitszigeten, 1934-ben; Történelmi egyházak az ifjúság szolgálatában; A Soli Deo Gloria és a Kabay Márton Kör Kálvin tér, 1942. *Kulturális Szemle* 2019/1, [105–116.] 114.

¹³ A leginkább lázítónak talált vers az A pór megszólal a magyar úrszék előtt című volt. A tervezett letartóztatásra Veres Péter utalt Sinka István 70. születésnapja alkalmából a *Kortárs* hasábjain. Veres Péter: Sinka István 70 éves. *Kortárs*, 1967/12, [1897–1906.] 1904.

¹⁴ Szeredi i. m. 2016, 76–78.

¹⁵ Németh László: *Homályból homályba. Életrajzi írások. I.* Budapest, Magvető, 1977, 614–615.

évvel későbbinél is. A konferencián főleg a népi írók tartottak előadásokat, a délutáni, esti programokat pedig az egy évvel későbbi nevek fémjelezték. Püski a tábort ügyesen kihasználta a könyvbarátok toborzására is egy akcióval, mely szerint aki további tíz könyvbarátot gyűjtött, annak kifizette a részvételi díját. Püski Sándor később a találkozóra és résztvevőire így emlékezett vissza: „Az 1942-esen Veres Péter, Németh László, Gulyás Pál, Nagy István biztosan jelen voltak, Sinka István, Juhász Géza is, de nem tudok felsorolni mindenkit, és körülbelül háromszáz fiatal, a könyvbarátok és az SDG fiataljai közül. Ott sajnos semmiféle jegyzőkönyv nem készült. Előadások se voltak készen, legalábbis nem gondoskodtunk arról, hogy hozzánk kerüljön, és így semmi nyoma nem maradhatott az ottani vitáknak.”¹⁶

Bár szervezésében és céljában is eltért Szárszótól, de – a több évtizedes elhallgatás ellenére – jelentősége miatt meg kell említenünk a konferenciák sorában az 1942. novemberi Lillafüredi Írókongresszust is. Jellegeiben ugyan nem köthető a szárszói konferenciákhoz, de a népi írók közül ezen is sokan részt vettek. Mivel a háborús kilátások

egyre negatívabbak voltak, a kormányzat is nyitni próbált az írók felé, kereste a párbeszéd lehetőségét. Antal István propagandaminiszter Kállay Miklós miniszterelnök kezdeményezésére összehívta a párbeszédre hajlamos, megoldást kereső közéleti személyiségek egy részét. Az írók és politikusok (Kállay, több miniszter és minisztériumi tisztviselő) mellett a hadvezetés is képviseltette magát nagybaczoni Nagy Vilmos honvédelmi miniszter, Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök és Kádár Gyula ezredes személyében. A meghívott írók közül Herczeg Ferenc és Szabó Dezső nem vett részt a találkozón, de a korabeli irodalmi élet legnevesebb alakjai jelen voltak, így a népiek, az urbánusok, az erdélyiek, a visszacsatolt területek írói, sőt, még a nyíltan kommunista Nagy István és Asztalos István is. A hatalom célja az volt, hogy szócsöveket találjon a „hintapolitika” számára, s bár ez nem járt sikerrel, három napra az írótársadalom színejavát sikerült összehozni. A jegyzőkönyv¹⁷ tanúsága szerint a hangulat nem volt lázadó, a jobb hozzászólásokat helyenként éljenzés, helyeslés követte. A lillafüredi összejövetelt a luxus és a pompa jellemezte, mely bizonyára furcsán hatott a népi

írók körében, akik finoman szólva sem ehhez voltak szokva. Németh László egyik hozzászólásában megemlítette a nyári szárszói találkozót, így az semmiképp sem tekinthető valamiféle tiltott, konspiratív összejövetelnek.

Még az év decemberében szervezett a Kabai-kör a Magyar Élet Kiadóval és a Győrffy Kollégiummal egy újabb találkozót, melynek témája a népfőiskolai mozgalom volt. A találkozó létrejöttében közreműködött a kultuszminisztérium, valamint a népfőiskolákat fenntartó szervezetek is. A bevezető előadást Veres Péter, a fő referátumot pedig Benda Kálmán történész tartotta. Itt felszólalt a népiek közül Németh László, Féja Géza és Somogyi Imre is. A következő év elején ismét találkozó helyszíne volt Lillafüred, de ez mind résztvevőit, mind jelentőségét tekintve jócskán elmaradt a korábbi összejöveteltől. Ezen az ifjúsági szervezetek vezetői vettek részt a kormány meghívására, és szinte visszhang nélkül is maradt volna, ha a Németh László előadása utáni, nyári szárszói vitában Fitos Vilmos és Kardos László nem szólalkoznak össze ezen téma kapcsán.¹⁸ Az ország közhangulatát meghatározták az év folyamán

¹⁶ Beszélgetés Püski Sándorral. New York, 1977. november 1. In: Huszár Tibor: *Találkozások – Beszélgetések a két világháború közötti magyar szellemi-politikai mozgalmakról*. Budapest, Corvina, 2005, [253–308.] 289.

¹⁷ A találkozó jegyzőkönyvét sokáig elveszítettnek hitték, ugyanis a minisztérium Budai Várban lévő irattára a háborúban nagyrészt megsemmisült. Ständeisky Éva, a 2000 című folyóiratban megjelent tanulmánya szerint „A jegyzőkönyvet Sarkady Márki-Zay Lajos dr. országgyűlési tanácsos, az Országgyűlési Gyorsiroda főnöke, hites parlamenti gyorsíró készítette. A háromkötetes, gyorsírásból áttett teljes jegyzőkönyv a Történelmi Hivatal könyvtárában található. Dr. Molnár Sándortól letartóztatásakor kobozták el a jegyzőkönyv éppen nála lévő, kölcsönként részeit. Többszöri kérényére azt a választ kapta a Belügyminisztériumtól, hogy lefoglalt iratait megsemmisítették. Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár, (a továbbiakban PIM) Molnár Sándor-hagyaték.” Ständeisky Éva: *Nemzetféltők* (I.). Írók, politikusok, katonák 1942-ben Lillafüreden. 2000, 1999/7, 44–53. 1. számú jegyzet. M. Kiss Sándor szóbeli közlése alapján a jegyzőkönyvet később megjelentető Kristó Nagy István a romok közül laponként szedte össze azt (feltehetőleg egy másik példányt). A RETÖRKI Archívumban szintén található egy ismeretlen eredetű, gépelt példány Püski Sándor iratai között. RETÖRKI Archívum, Püski Sándor iratai, 32. doboz 1. ő. e.

¹⁸ *Szárszó – Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet-Tábor előadás- és megbeszéléssorozata*. 3. kiadás. Budapest, Püski, 1993, 62–65. A későbbiekben is erre, az 1943-ashoz képest bővített kötetre hivatkozunk. Fitos Vilmosban ez az összeszólalkozás feltehetőleg mély nyomot hagyott, ugyanis még 1980-ban is visszautalt rá az 1943-as szárszói konferencia résztvevőinek baráti találkozásán a

bekövetkező nemzetközi események: januárban megtörtént a doni katasztrófa,¹⁹ februárban a szovjetek a keleti fronton Sztálingrádnál döntő vereséget mértek a tengelyhatalmakra, júliusban ideiglenesen megbukott Mussolini, a szövetséges hatalmak partra szálltak Szicíliában, ezzel pedig remény nyílt a Délről történő felszabadulásra. Ilyen körülmények között, a németek szinte biztos háborús vereségének tudatában került sor az 1943-as szárszói találkozóra.

A TALÁLKOZÓ SZERVEZÉSE ÉS NAPIRENDJE

A két fő szervező az SDG Kabai Márton Köre (hivatalosan maga a szövetség) és Püski Sándor volt. Püski és az SDG, illetve különösen a kabaisták kapcsolata egyébként is 1941-től szorosan összefonódott. Utóbbiak a korszakban egyedülálló, az egész országra kiterjedő, közel tízezer tagot számláló könyvterjesztő és könyvbarát hálózatot hoztak létre, melynek gerincét a Keresztyén Ifjúsági Egyesület (KIE) és az SDG alapsejtjei adták, benne értelmiségiekkel, református lelkészekkel és diákokkal, népfőiskolásokkal, paraszt- és munkásfiatalokkal.²⁰ Soós Géza, az SDG elnöke júniusban

levelet is írt a tábor támogatása kapcsán a kultuszminiszternek, így semmiképpen sem mondhatjuk, hogy titkos, konspiratív találkozó készült volna.²¹ Az SDG részéről a fő szervező Kiss Sándor lelkész, a tábor titkára ezúttal is a kabais Borvető Béla volt. A nyomtatott meghívót több újságban is közölték, ez tartalmazta a kivágandó jelentkezési lapot, amelyet az előleggel (11 pengő) együtt kellett visszaküldeni a Magyar Élet Kiadónak. Biztosítandó a részvételt, ezt már nem fizették vissza a szervezők, távolmaradás esetén sem. Az egyhetes részvétel díja 35 pengő volt, a vasúttal érkezők 50%-os kedvezményt kaptak az útiköltségből. Akkoriban 600 fő fogadása, elszállásolása és ellátása komoly kihívás volt még egy felkészült tábor számára is, ezért a szervezők két turnusba osztották a résztvevőket, az egyik fele vasárnap délután, a másik hétfőn délelőtt érkezett. A vendégek a fennmaradt 480 fős névsor²² alapján az ország minden tájáról érkeztek, igazi népi országgyűlés jellege volt a táborozásnak. Nagyobbrészt református felekezetűek voltak, körülbelül harmaduk katolikus, kevés evangélikus és felekezeten kívüli. A többséget fabakkban, priccseken helyezték

el, de természetesen az újabban épült lakóépületek is megteltek. Takarót, lepedőt és párnát azonban mindenkinek magának kellett hozni, csakúgy mint evőeszközöket és egy hétre elegendő zsírt, lisztet és cukrot. A háborús állapotok miatt a napi háromszori étkezés kiegészítésére kérték a résztvevőket, hogy kolbászt és szalonnát is hozzanak magukkal.²³

A tábornak kialakított napirendje volt: reggel hét órakor kezdődött ébresztővel, majd nyolcig következett a reggeli. Nyolc órától felekezetek szerinti bontásban a beszélgetős-elmélkedős biblia-köröket tartották meg, majd fél tíztől délig következett az első előadás és a hozzászólások. Ebédig szabadidő, majd délután többnyire fürdőzés a közeli Balatonban. A délutáni előadás általában fél hattól nyolcig tartott, attól függően, mennyi hozzászólás volt. Ezután vacsora, majd a sokak számára emlékezetes tábortűz a népénekekkel, népi játékokkal, színjátszással, tánccal. Ennek két főszereplője Balla Péter és Muharay Elemér volt.²⁴ Az estét egy későbbi visszaemlékezés szerint is Muharay tette igazán izgalmassá, erre és a táboron túlmutató szerepére így emlékszik vissza Várkonyi Imre:

Hazafias Népfrontban. Györffy Sándor [s.a.r.]: A szárszói konferencia négy évtized távlatából. Tizenkét résztvevő vallomása, tanúságtétele, véleménye. *Forrás*, 1983/8, 29–30.

¹⁹ Kérdéses, hogy ennek híre mennyire volt közismert a hátszágban. Ezzel kapcsolatban Csoóri Sándort idézzük, aki szerint legnagyobb íróink sem feltétlenül tudhatták, mi történt valójában a Don mentén. „Hinni is alig hihetem, hogy a korszak egyik legjelentősebb írója nem tudhatta, mi történt kétszázötvenezer emberrel! Pedig nem tudta. És ahogy ő [Illyés Gyula] nem tudta, ugyanúgy nem tudta Németh László, Szabó Lőrinc, Veres Péter, Erdei Ferenc, Tamási Áron. S mások se.” Csoóri Sándor: A magyar apokalipszis. *Tiszatáj*, 1980/10, [5–31.] 27.

²⁰ Petővári Ágnes: Tevékenysége: küldetés. *Reformátusok Lapja*, 1986. 02. 02. 4.

²¹ Idézi: Bagdi György: Hogyan szerveződött a 43-as szárszói konferencia? *Reformátusok Lapja*, 1985. 01. 13. 4.

²² RETÖRKI Archívum, Püski Sándor iratai, 32. doboz 4. ő.e. valamint: Gulay István – Püski István: 1943. Szárszó-album. „Az útkeresés akkor volt a leglázasabb.” Budapest, Püski, 2013, 84–88.

²³ Sente Béla: Konferenciavonattal Szárszóra. 3. rész: Szárszó, 1942; Lillafüred, 1942; Szárszó, 1943. *Kulturális Szemle*, 2019/2, [48–60.] 55.

²⁴ Muharay szerepe a népi színjátszás felélénkítésében és továbbörökítésében nem hangsúlyozható eléggé. Ebben betöltött fontos szerepéről Csoóri Sándor jóval később is megemlékezett, őt mentorának, útbaigazítójának titulálva. Csoóri Sándor: A sugalmazó ember. *Tiszatáj*, 1981/10, 22–25.

„Máskor Muharay Elemér vette át a szerepet a tábortűz mellett. A népballadákából feldolgozott játékok maradandó élményt jelentettek számunkra. Nemcsak néztük az eleven, kifejező játékokat, hanem feldolgozásuk módjával is megismerkedtünk. Ezt a »tudományunkat« aztán többen hasznosítottuk. Falusi kultúrcsoportokkal, középiskolai együttesekkel tanítottuk meg a népi játékokat. Az együttesek a falukat járták, és a magyarságtudatot gyarapították. Az ösztönzést és az ismeretet a szárszói találkozó adta.”²⁵ A napot imádság és fakultatív, a külső és belső elcsendesedést segítő imaóra zárta. Persze voltak olyanok is, akik borozással, kötetlen beszélgetéssel töltötték az estét, akár a táborban, akár a közeli vendéglő különszobájában.

A táborozást az előadások mellett nagymértékben meghatározták a már említett reggeli bibliakörök és az esti tábortűzi beszélgetések. Itt, ki-ki bővebben és szabadabban fejthette ki véleményét, mint a rögzített előadások közben, vagy azok után. A táborban meglévő összetartó szellemre jellemző, hogy egy viccesnek szánt beszélgetés Sinka István és a kommunista Nagy István között szerencsére nem párbajjal, hanem koccintással végződött. Erre az esetre Csordás János emlékezett vissza harmincöt év múltán.²⁶ Az előadások és az esti tábortűzek

Beszélgetés a közeli vendéglőben. A képen balról-jobbra: Simándi Pál, Darvas József, Kádár Lajos, Kiss István, Szabó Pál és Kovács Imre.
Fotó: RETÖRKI Archivum, XIV.1. Püski Sándor iratai, 40. doboz, 10. ő. e.

helyszíne a tábor területén lévő széles mélyedés, az amfiteátrum volt, csak rossz idő esetén vonultak be a barakkokba. Itt általában legfeljebb 200–250 fő vett részt egy-egy előadáson, az előadó melletti „elnöki” asztalnál néhány fő ült a szervezőkből és az előadók közül válogatva. Mivel hangosítás nem volt, az előadónak kellett a teret bekiabálnia, ami sokat számított az érthetőség és az átélés miatt. Itt mutatkozott meg igazán egy-egy előadó szónoki képessége, mely Erdei Ferenc, Karácsony Sándor, vagy Veres Péter esetében nagy hatást váltott ki, ellentétben például Németh László visszafogott stílusával.²⁷ A telepről későbbi visszaemlékezésében Várkonyi Imre így írt: „Hosszan elnyúló

téglalap alakú telek volt ez, a közepe füves völgyet szelt át, ahol szomorúfüzek adtak árnyékot a nagy tanácskozás hallgatóinak. A telek vége ismét emelkedőre kapaszkodott, helyet adva két dunántúli stílusú épületnek, a barakkoknak, sátraknak, amelyek lakóhelyül szolgáltak. A hátsó kijáraton lehetett legcélszerűbben a Balatonhoz menni; szabad strandon lubickolhattunk délutánonként kedvünkre.”²⁸

A szervezők kérték ugyan, hogy aki teheti, hozzon magával fényképezőgépet, de a tábornak félhivatalos fényképésze is akadt Bérci László személyében: neki és a többi fotósnek köszönhetően az eseményről viszonylag sok felvétel maradt meg. A fotósról 1986-ban

²⁵ Várkonyi Imre: Egy tanú vallomása. *Somogy*, 1973/2, [30–37.] 37.

²⁶ „Sinka nem volt gyakorlati politikus. A konferencia napjaiban, amikortól én ott voltam, egyszer sem szólalt fel, nem tartott előadást. Plénum előtt nem vitázott, de annál élénkebben vett részt az esti beszélgetésekben, melyek részben a szállásunkon zajlottak, részben egy közeli vendéglő különszobájában, ahová esténként eljártunk. [...] Sinkának nem volt marxista iskolázottsága, munkásmozgalmi múltja. Ellentétben Nagy Istvánnal, aki tudatos harcosa volt a szocializmusnak. [...] Egy tréfás évődés alkalmából Sinka megkérdezte Nagytól:
- Mit tennél velem, Pista, ha hatalmad lenne?
- Alighanem felakasztatnálak – válaszolta tréfásan, mosolyogva Nagy István.
- Én téged nem! – felelte vissza Sinka. Utána összeütötték poharukat.” Csordás János: Emlékek Sinka Istvánról. *Somogy* 1978/2 23–30.
Idézi: Medvigy Endre: Sinka István szárszói útja. *Alföld*, 1984/12, 69–70.

²⁷ Szente i. m. 2019, 56.

²⁸ Várkonyi i. m. 1973, 30.

Erdei Ferenc kedden tartotta előadását a magyar társadalomról.
Fotó: RETÖRKI Archívum, XIV.1. Püski Sándor iratai, 40. doboz, 10. ő. e.

portréfilmet is vetítettek a televízióban, ahol a művész pályájáról mesélve kitért arra, hogy a portréfényképezést 1938-ban kezdte. Kiemelkedő írókat és közéleti személyiségeket örökített meg, társadalmi eseményeken készített fényképeket, így ott volt a szárszói konferenciákon is.²⁹

A konferenciát Balogh Edgár, a Sarló mozgalomhoz köthető erdélyi író levélben köszöntötte,³⁰ mivel azon fegyvergyakorlat miatt nem tudott személyesen részt venni.³¹ Kiemelte, hogy ilyen időben a szellemi honvédelem az elsőség, ezért is fontos az összejövétel. József Attila *Hazám* című versének idézése után figyelmeztetett, hogy az első lépés a legfontosabb, mert ez

szabja meg az irányt – Szárszót ilyen lépésnek tekintette. A levél központi gondolata a kossuthi konföderáció, a Duna-menti népek békés együttélése, mely több előadásban is előkerült Szárszón.

A BÁTRAK TALÁLKOZÓJA

Magáról a találkozóról szólva – később még kitérünk rá – nemcsak az Erdei-Németh-vitát, de az utólagos értékelésben kisebb hangsúlyt kapó gondolatokat is be kívánjuk mutatni. Igaz ez például Kiss István előadására, amely nem véletlenül maradt ki az 1983-as kötetből.³² Igyekszünk azokat a gondolatokat kiemelni, amelyek rendszereken átívelő magyar sorskérdéseket

érintenek. Ahogy a találkozóról készült 1993-as kiadásban olvashatjuk,³³ 23-án délután Bognár István, a vendéglátó SDG egyik vezetője nyitotta meg a konferenciát, majd Veres Péter szolt néhány szót, és ezután következett Kodolányi János bevezető előadása.³⁴ Beszédében felhívta a figyelmet a szavak inflálódására és azok helytelen használatára. Az azóta csak növekvő információáradatról, végtelenül ömlő hírzuhatagról így fogalmazott: „A szavak e kábító, harsogó tengereiben sodortatjuk magunkat. A szent, tiszta, ősi jelentésű szavak egyre ritkábban hullanak ajkunkról, egyre nagyobb irtózáttal óvakodunk attól, hogy lelkünk ősi, tudattalan, isteni mélyeibe ereszkedjünk értük. Egyre jobban félünk attól, hogy másik funkciójukat: a magunk megismerését is betöltsék. A lélek lusta. Gyakran csak korbáccsal kényszeríthető rá, hogy a nehezebb feladatot vállalja, s szembenézzen önmagával.”³⁵ Az 1945 utáni történések ismét Kodolányi figyelmeztetését igazolták – a mesterségesen előállított fogalomzavar segítségével a hatalom még a teljesen nyilvánvalót is meghamisította. A bevezető előadás fajsúlyos gondolatainak a jegyzőkönyv alapján meglepően kis visszhangja volt. A két hozzászólás közül az egyikben Rácz István Finnországot hozta példának,

²⁹ Nagy Ágota: Fotó: Bérci. *Reformátusok Lapja*, 1986. 04. 27.

³⁰ A *Kis Újság*ban megjelent levelet közli: *Szárszó i. m.* 1993, 235–236.

³¹ Püski Sándornak 1943. augusztus 4-én Désről küldött levelében így fogalmazott: „Kedves Sándor, kaszárnyából írok, két hónapra behívtak, rendkívüli fegyvergyakorlatra. Így szíves meghívásodnak nem tehetek eleget, pedig nagyon szerettem volna elmenni Balatonszárszóra.” RETÖRKI Archívum, Püski Sándor iratai, 1. doboz 7. ő. e.

³² A kötetben a következőképpen indokolták a kimaradást: „Kiss István előadását pedig részben terjedelmi okokból, részben azért nem közöljük, mert a konferencia szervezőinek, többek között Püski Sándornak a véleménye szerint is előadása nem illeszkedett szervesen a tábor programjába.” Györffy Sándor – Pintér István – Sebestyén László – Sipos Attila: *Szárszó 1943. Előzményei, jegyzőkönyve és utóélete. Dokumentumok*. Budapest, Kossuth, 1983. 173.

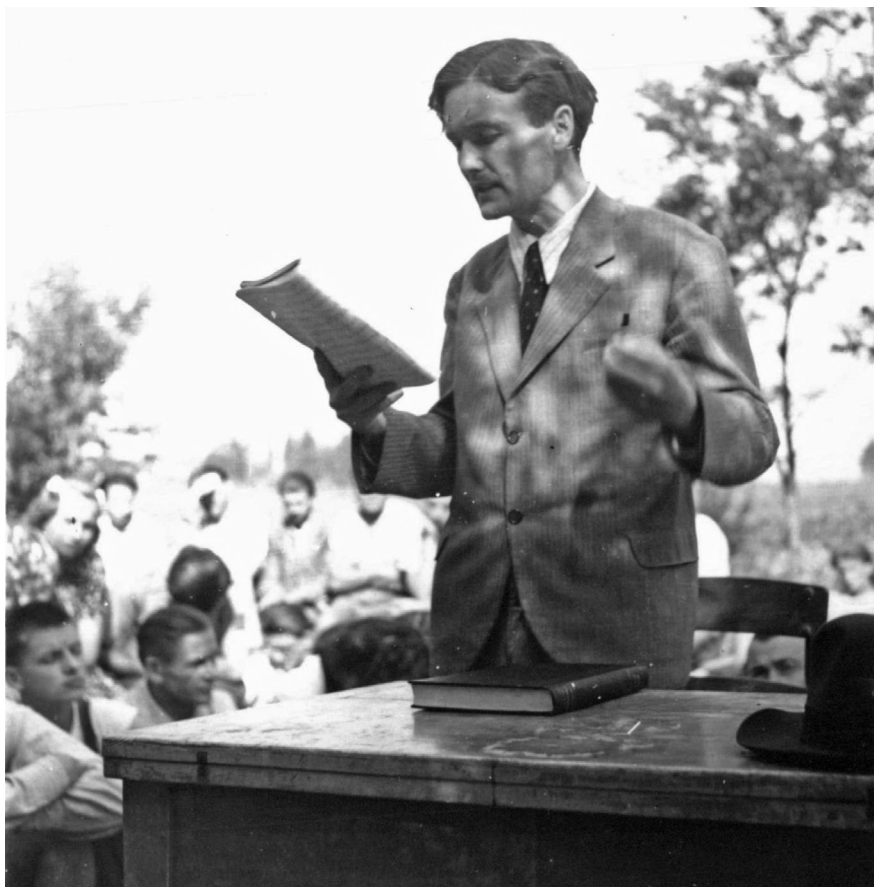
³³ *Szárszó i. m.* 1993, 6.

³⁴ *Uo.* 6–9.

³⁵ *Uo.* 8.

ahol a szónak hitele és szabadsága van. (Finnország és a skandináv államok egyébként a konferencia során nem utoljára kerültek elő mintaként.) A másik hozzászóló, Halmos Béla bírálta a hírszolgálatokat, majd ismertette, hogyan lehet azok téves információi ellen védekezni.

A keddi nap teljes egészében Erdei Ferencé volt, aki a magyar társadalomról tartott átfogó előadást³⁶ – a történelmi és dialektikus materializmus jegyében. Bár ennek szókészlete napjainkra jórészt kikopott a tudományos és a közéleti diskurzusból, a magyar társadalom fejlődéséről elmondott nézetei korszerűek és újszerűek voltak, elemzése egészen pontos, a problémákat kendőzetlenül tárta a hallgatóság elé, jóllehet elsősorban a munkásság és a munkásmozgalom szerepét állította az elemzés középpontjába. Előadása végén a társadalompolitikáról szólva egyértelműen állást foglalt a szocialista átalakulás, a szocialista út követése mellett. Sok helyen érezhetjük úgy – persze már későbbi politikai pályáját ismerve –, mintha mondanivalóját egy előre egyeztetett terv keretében fogalmazta volna meg – mindenestre a konferencia során végig megerősítést kapott a szintén a kommunistákhoz közel álló Darvas Józseftől és Nagy Istvántól. A hozzászólások során két diósgyőri munkás (Szemán Mihály, Kocsi Emil) is kifejtette véleményét, előbbi szerint az új társadalomnak szociálisnak és demokratikusnak kell

Németh László előadása váltotta ki a legélesebb vitát Szárszón.

Fotó: RETÖRKI Archívum, XIV.1. Püski Sándor iratai, 40. doboz, 10. ő. e.

lennie, utóbbi pedig nem Kelet vagy Nyugat, hanem Észak felé, a demokráciák országaira tekintett, ahol a szövetkezeti modellt hatékonyan valósították meg.³⁷

Szerda délelőtt tartotta meg ismert, máig is ható és viták egész sorát kiváltó előadását Németh László a magyarság útkereséséről.³⁸ A konferenciát megelőzően már sértegetésektől sem mentes polémiát folytattak ellene egyes baloldali szerzők,³⁹ mivel nemcsak a nemzetiszocializmust, hanem a kommunizmust és az azt megtestesítő Szovjetuniót is bírálta. Németh Lászlóra a baloldal elutasítása komoly hatással volt, már januárban a következő sorokat

írta: „Nagy István riadója s az én válaszom után nincs kétség: afféle halálnem felé szorulok, amelytől a legjobban iszonyodom. Szinte kíváncsian várom a légitámadásokat, tudom-e majd ágyúdörgés közben is kívánni, ami ma szinte paradicsomi megoldásnak tűnik fel: az egész családommal a romok alatt maradni. Mintha csak ez lenne »totális halál«! Ha ők itt maradnak, akkor én sem pusztultam el egészen. [...] Én négy éve tudom, hogy akármilyen lesz a háború vége, pusztulnom kell. Teleki halála napján is magamhoz vettem morfiumot. Most mért vonakodom, hogy a receptet leküldjem érte? S ha annyira vonakodom tőle, mért

³⁶ Uo. 11–34.

³⁷ Uo. 34–38.

³⁸ Uo. 39–52.

³⁹ Többek között: Nagy István: Németh László szocializmusa. *Népszava*, 1943. 01. 17. 7. „... arra szólítanám fel a munkásságot, ha az történetesen nálam nélkül is nem tudná már, hogy Németh Lászlót nyugodtan számításon kívül hagyhatja, a munkásság és parasztság polgári szövetségeinek a megválogatásánál. [...] Nem. Németh László, még egy szocializmust a többi jelzők mellé nem kérünk.”

ragaszkodom mégis hozzá? Úgy fogódzok belé, mint egy mentőangyalba, s úgy irtózom tőle, mint a kárhozattól.”⁴⁰ Szárszóra utazása előtt egy hónappal pedig a következő sorokat vetette papírra: „A Termés körkérdést intézett hozzám: rettegést, belső erőtlenséget látnak egy utolsó írásomban. Püski Szárszóra hív. Nagy István, Kovács Imre, Veres Péter, Erdei Ferenc s az áthangolt ifjúság köré. Egy konstanzi zsinatra! Itt kicsalják belőlem, amiért majd elítélhetnek. De ne mondják, hogy gyáva voltam: megyek.”⁴¹ Vívódások és félelmek közepette indult el tehát Szárszóra, és az általa elmondottakat figyelembe véve élete egyik legbátrabb tette volt gondolatainak előadása. Bizonyosra vette ugyanis, hogy a háború utáni világban, melynek egyes „eljövendő vezetői” a hallgatóság soraiban voltak, vádpontként fognak beszédére tekinteni.

Már az előadás felütése is drámai, húsbavágó: „Aki a magyarság újkori történetét megírja, arra kell felelnie, hogy süllyedt »bennszülött« ez a nagy középkori nemzet tulajdon országában. Ha a színesekre gondolnak, tudják, mit értek bennszülöttön. Állami életét idegenek vezetik; ha vannak is véréből való nagyjai, azok csak maharadzsák; gazdaságilag kizsákmányolják; idegen civilizációk selejtje ellen nincs védelme; erkölcsében és testében nyomorodóban van.”⁴² A magyarság tragikumát abban fedezte fel, hogy vezetői nem saját véréből valók – pontosabban fogalmazva érdekei nem egyeznek a magyar nép

érdekeivel –, következésképpen a társadalom nagyobb részének problémái iránt nem fogékonnyak, azokra nemhogy megoldást nem keresnek, de többségében a problémát magát sem látják. A parasztság beözönlését a városba Németh nem látta égető kérdésnek, ezzel ugyanis a parasztság is csak sorsán, élethelyzetén igyekszik javítani. A '30-as években megindult lassú érést azonban megtörte a világégés, melyet a kezdetektől pesszimizmussal figyelt. A háborúról szólva messzebbre látott – következő mondatai a jövőt tekintve élesen beigazolódtak, és meghatározták az új rend hozzá való viszonyulását: „Én ezt a háborút az első pillanattól mély pesszimizmussal néztem. Nem tudtam olyan kimenetelét kitalálni, amely számunkra kedvező lehessen. 1939-es helyzetképemben olvashatják: akár a német, akár az angol vagy az orosz koncepció győz, én azt másnak, mint a magyarság súlyos megpróbáltatásának elképzelni nem tudom. Nemcsak a háború pusztításaitól: megszállásoktól, bombázásoktól, a legjobbak elhurcoltatásától féltettem azt, amit idáig csináltunk, sokkal inkább a háború utáni »rendezés«-től. Az az »üdvösség«, amellyel Európa fog megajándékozni, nem az lesz, amely társadalmunk halk folyamataiban készül. Nem is lehet, hisz azokat odakinn senki sem ismeri. Előrelátható volt, hogy kívülről neveznek ki ránk »megváltók«-at, s mint minden kinevezésnél, ennél is a protekció érvényesül: a dugaszban levők közül az lesz a »poglavnik«, akit a külföldön élő tanácsadók s hazai

sugalmazóik a legalkalmasabbnak tartanak. Mondjuk-e, hogy ezek a tanácsadók – még a jóindulatúak is – keveset tudnak a magyarság valódi állapotáról, a rosszindulatúak pedig első dühükkel épp az ellen fognak fordulni, ami itt a bennszülöttek védelmére fölépült, s az ő illetékességüket vitássá teheti.”⁴³ A látnoki mondatok előrevetítették az 1945 után berendezkedő kommunista hatalom taktikáját. Munkásságával Németh ez ellen a terror ellen akarta „beoltani” a magyarságot, és hogy nem sikerült, nem rajta múltott. A háborút ugyanakkor egyfajta optimizmussal is nézte, hiszen az szerinte lehetőséget adott rá, hogy a régi struktúrákat, „az életet leszorító mézsvázat” egyik napról a másikra lebontsák, és helyette új alapokon rendezkedjék be a magyar társadalom. Egy túlzottan bizakodó, a jövőt tekintve tévesnek bizonyult kitétele világossá tette azt is, hogy a magyar értelmiség jelentős része mennyire nem lehetett tisztában a valódi hadi helyzettel (lásd a doni katasztrófa mélységét): „A magyarság ennek a háborúnak a végét sokkal jobb kondícióban érte meg, mint az előző világháborúét. Háborús veszteségei kisebbek, jóléte nagyobb, ideológiája kész.”⁴⁴

Előadása végén három-három tanáccsal fordult azokhoz, akik az „átalakulás vezérkarába is bekerülnek”, illetve a változások várható elszenvedőihez is. Előbbiek lelkére kötötte, hogy a szabadság valóban a magyarság szabadsága legyen, és ne kívülről hozott megváltó

⁴⁰ Németh *i. m.* 1977, 516.

⁴¹ *Uo.* 526.

⁴² Szárszó *i. m.* 1993, 39.

⁴³ *Uo.* 43–44.

⁴⁴ *Uo.* 45.

tannal, kész recepttel álljanak elő, azt mindenféle igazítás nélkül alkalmazva nálunk is. Ennek kapcsán szólt a zsidókérdésről is, mely mondatai⁴⁵ később éles viták tárgyát képezték, és a Németh Lászlót antiszemitanak bélyegzők egyik fő hivatkozási pontjává váltak. Ennek kapcsán ehelyütt csupán két szempontra hívjuk fel a figyelmet: Németh nem faji alapon, hanem elsősorban a polgárság vezető, vagyonos, a hatalommal együttműködve megszerzett pozícióit őrző, a társadalmi átalakulást hátráltató rétegével azonosítva bírálta a zsidóságot. A vita során Szárszón senki sem olvasta Németh fejére a zsidókérdéssel kapcsolatos álláspontját, feltételezhetően azzal a többség egyetértett, vagy nem érezte azt kardinális kérdésnek. Második figyelmeztetése az volt, hogy a vezetők a munkásságot ne nyomorítsák meg „saját jelszavai” alatt, a harmadik pedig arra irányult, hogy az átalakulás során ne hagyják figyelmen kívül: nem ugyanaz egyes társadalmi rétegeket megszüntetni, mint az azokhoz tartozó egyéneket likvidálni. A berendezkedő kommunista hatalom politikáját ismerve

megállapítható, hogy mennyire érvényes, elevenbe hatoló, ugyanakkor meg nem fogadott óvások voltak ezek. Az átalakulás várható veszteségeit pedig a következő tanácsokkal látta el: ne ismerjék el, hogy az értelmiségi ember nem munkás. Ne ismerjék el, hogy a szellemi munka alsóbbrendű a többinél, hiszen pontosan az értelmiségnek kell a többi réteget is képezni. (Németh koncepciója szerint az osztály nélküli társadalom úgy valósulhat meg, hogy mindenki feloldódik az értelmiségben.) Végezetül pedig biztatta is az értelmiséget, hiszen az ilyen viszontagságos időkben a legnehezebb, de a legszebb is értelmiséginek lenni. Bármilyen munkát is végeznek a jövőben, ne feledjék, értelmiségiként hova tartoznak, és milyen feladatuk van. Németh előadása konkrét cselekvési tervet, programot nem adott, de ez nem is volt célja. Ahogy később, már emigrációjában Kovács Imre fogalmazott: „De Németh László nem is azért jött Balatonszárszóra azon a vajúdó augusztusvégi héten, hogy programot adjon, vagy az első (német) és a második (orosz) oldal híveit megnyerje, mert tudta, hogy az is késő már

és főleg reménytelen. Ő azért jött el a bátrak találkozójára, hogy a legbátrabban kinyilatkoztassa, mitől félt a magyart, s miközben búcsúzott híveitől és ellenfeleitől, profétikus látomással vetítette eléjük a jövőt, azt a sorsot, ami az országra és az agyonglorifikált népre vár...”⁴⁶

Mivel az előadás megjelent szövege egy előre megírt változat, abban nincsenek benne azok a megjegyzések, melyeket Németh László Erdei Ferenc előadására válaszul szúrt be a beszédbe. Ilyen volt a híres záró gondolat is a pápuákról és a harmadik oldalról. Jóllehet előadása nem ennek a gondolatnak a mentén szerveződött, erre a megjegyzésére érkezett a legtöbb hozzászólás, válasz. A hozzászólók úgy vélték, hogy Németh ezzel tulajdonképpen passzivitásra, kivárára ösztönözte a hallgatóságot és az értelmiséget, ahelyett, hogy csatlakozásra szólította volna fel őket az egyik oldalhoz. Ellenlábasai szerint ugyanis az adott helyzetben nem is volt harmadik oldal vagy lehetőség, választani kellett a „fasizmus” és „antifasizmus” között.⁴⁷ Vitázáró hozzászólásában ezt Erdei egyértelművé

⁴⁵ Különösen a következő szavak: „A zsidókérdésben én sohasem általánosítottam, kritikáim és írásaim ezt eléggé bizonyítják. Az azonban egészen természetes, hogy az önkritikátlan, bosszúszomjas zsidóságnak a szemérmes kultúratisztelővel szemben ebben a négy-öt évben rendkívül meg kellett erősödnie, s nagyon rossz füle van annak a késköszörülésre, aki nem hallja, hogy Shylocknak éppen a szív kell.” *Uo.* 47.

⁴⁶ Kovács Imre: Szárszó húsz év után. *Új Látóhatár*, 1963/4, 301–302.

⁴⁷ A legárnyaltabban talán még Darvas József fogalmazott, részben megértve Németh László állásfoglalását: „Az író sorsa, tudjuk, örök szenvedés: az eszmény és a valóság birkózása mindig sebeket ejt. Aligha van olyan párt vagy mozgalom, amelynek minden megnyilvánulását magáévá tudná tenni egy író; viszont nyilván sose is lesz olyan párt vagy mozgalom, amelyik egy író minden problémázását s bármilyen jogos aggályoskodását vállalhatná. Ez azonban semmiesetre se jelenthet érvet akár »harmadik oldal«-nak, akár »Sziget«-nek, akár »Cseresnyés«-nek nevezett kivonulásra a mindennapok harcaiból. Legyünk csak őszinték. Ha az író által megálmódott »harmadik oldal«-ból reális társadalmi mozgalom lenne, vajjon nem szorulna az író ott is hamarosan ellenzékbe a saját híveivel szemben? Nincs hát más út, mint ott vállalni az írói sorsot, ahol a történelem szemetet is hömpölyögtető sodra mégis előbbre viheti a világot és benne a mi népünket...” *Szárszó i. m.* 1993, 68. Legélesebben a parasztpárti Kovács Imre támadta volna Németh Lászlót, azonban félresikerült bevezetője után rászóltak, ő pedig sértődötten leült, és nem adta elő mondanivalóját. Később ezt szerencsés fordulatnak értékelte, mert olyanokat mondott volna, ami „megbocsáthatatlan sértés” lett volna. A konferencia után megjelent összefoglalójában (Kovács Imre: Ifjúsági parlament a Balaton partján. *Híd*, 1943.10.01.) még csak azt vetette Németh szemére, hogy vihart kavart előadásával, és emiatt két szekértábor alakult ki. Két évvel később, a *Szabad Szó* 1945. december 12-i számában azonban már azt írta többek között Némethről, hogy „a demokrácia ellen sorakoznak fel, [...] hovatovább már ellenforradalmi tevékenységet

is tette: „A harmadik út csak az alkotó író, vagy tudós kiváltsága, ami egyúttal azt a következményt is ráhárítja, hogy vállalnia kell a politikai előrehaladástól való elmaradását, vagy abból való kiesését, azzal a meggyőződéssel, hogy egy következő fokon majd újra együtt találja magát vele. Az értelmiségi mesterségek azonban így nem maradhatnak kívül. Ha tényleg nem állanak bele az építő előrehaladás vonalába, akkor már szükségképpen szemben is állanak vele.”⁴⁸ A vitával kapcsolatban később maga Németh László is megjegyezte: „Nem egészen alaptalanul vádoltak vele, hogy elrontottam ott valamit. Nem a forradalom ügyét – hisz megmondtam, hogy lesz s kell is lennie –, inkább a bizalmat, hogy ők, akik engem most fölledoznak, a továbbiakban képesek lesznek a magyarság érdekét kellően védeni.”⁴⁹ Magyarország geopolitikai helyzetéből is következik, hogy ez a kérdés azóta is nyitott: létezik-e a magyarság számára harmadik út a Nyugatról kínált alternatíva, vagy a keleti megoldás mellett: az éppen aktuális „birodalmi központ” politikáját kövessük, egy másik birodalomhoz igazodjunk, vagy a saját érdekek mentén próbálunk fennmaradni a kettő (vagy még több) között.

Csütörtök délelőtt Jócsik Lajos tartotta meg előadását a

Közép-Duna-medence közgazdaságáról.⁵⁰ Az 1910-ben született felvidéki közgazdász a baloldali Sarló mozgalomhoz kötődött. Kifejtette, hogy a közgazdasági kérdéseket nem lehet teljesen szétbontani mezőgazdaságra, iparra és kereskedelemre, hanem ezeket együttesen érdemes vizsgálni (például a magyar ipar is elsősorban a mezőgazdaság terményeinek feldolgozására rendezkedett be). Megállapítása szerint a Duna három medencén folyik keresztül (felső, középső, alsó), ebből a középső gyakorlatilag a Kárpát-medencével azonos, és önálló, szét nem darabolható gazdasági egységet alkot. A történelem folyamán azonban ezt a tájegységet is számtalan külső hatás és támadás érte mind keletről, mind nyugatról. A külső hatások önmagukban nem jelentenek veszélyt – sőt, fejlődést is hozhatnak –, a probléma akkor merül fel, amikor egy teljesen idegen struktúrát akarnak ültetni a gazdasági egységre. A külső nyomást erővel el kell hárítani, vagy ügyességgel ki kell térni előle. Okfejtésében kimutatta, hogy az első világháborút követő rendezés után is megmaradtak a Közép-Duna-medence gazdasági kapcsolata, azokat a politikai ellentétek nem tudták teljesen megsemmisíteni. A rendezés legnagyobb hibája azonban az volt, hogy nem hozott létre önálló, erős államokat – amelyek

így a nem elégséges francia vagy angol befolyás következtében gazdasági értelemben az egyre erősödő Németországra voltak utalva, vele építve ki a legszorosabb kapcsolatokat. Ennek következményei 1933 után lettek súlyosak, amikor mindegyik ország komoly adósságot halmozott fel Németországgal szemben, teljesen kiszolgáltatottá és sebezhetővé téve ezáltal magát. Zárásként megállapítja, hogy „szabad és szerencsés közgazdasági állapot nem épülhet ki addig a Közép-Duna-medencében, amíg bármely oldalról külső hatalmak befolyását viszik be ide. Mátyás halála óta mindig függő helyzetben volt ez a medence, és népei mindig szerencsétlenek voltak. Úgy látszik, hogy a hatalmi függő helyzet nem szűnhetett meg az eddig tartó fejlődésben.”⁵¹ Csütörtök délután László Gyula, a kolozsvári egyetem tanárának előadását hallgathatták a jelenlévők, melyben régészeti emlékeanyagának ismeretében precízen elemezte a honfoglaló magyarság életét.⁵² Este még Karácsony Sándor, a debreceni egyetem professzora tartott előadást a magyar nevelés témájában.⁵³

A pénteki nap a hagyományoké és a népi kultúráé volt. Délelőtt Balla Péter zeneesztéta tartott előadást a magyar népzeneiről,⁵⁴ délután pedig a felkért előadók

fejtenek ki. Nem ismerünk megbocsátást, nem tekintjük őket többé a magyar nép fiainak, íróinak. Árulók ők, megvetjük őket!” Később álláspontja nagyban megváltozott, ezért szárszói tevékenysége és azzal kapcsolatos későbbi állásfoglalásai miatt 1960-ban nyilvánosan is bocsánatot kért Németh Lászlótól. Lásd: Kovács Imre: Németh László megkövetése. *Új Látóhatár*, 1960/2, 117–119. Kettejük ellentétéről részletesen lásd: Salamon Konrád: Németh László és Kovács Imre szárszói ellentéte. *Hitel*, 2018/9, 3–15.

⁴⁸ *Szárszó i. m.* 1993, 77–78

⁴⁹ Németh *i. m.* 1977, 638. Idézi és a vitát részletesebben elemzi: Petrik Béla: Szárszói erővonalak. *Magyar Szemle*, 1993/8, [787–802.] 794.

⁵⁰ *Szárszó i. m.* 1993, 80–103.

⁵¹ *Uo.* 102.

⁵² *Uo.* 105–127.

⁵³ *Uo.* 128–153.

⁵⁴ *Szárszó 1943. Előzményei, jegyzőkönyve és utóélete – Dokumentumok.* Szerk. Györffy Sándor – Pintér István – Sebestyén László – Sipos Attila. Budapest, Kossuth, 1983, 352–356.

távollétében Dömötör Sándor néprajzkutató elmélkedett a hagyományokról.⁵⁵ Muharay Elemér az esti tábortűznél *Népi kultúra, közösségi kultúra* címmel tartotta meg előadását.⁵⁶ Ebben a magyar parasztság szellemi javait vette lajstromba, szembeállítva azokat a polgári kultúrával. Megállapítása ma, a fogyasztói társadalom térhódítása idején különösen is érvényes: „a népi kultúra javai egy életképes termelő kultúra eredményei – míg a polgári kultúrtermékek kizárólag fogyasztásra beállítottak.

Veszedelemes ez, ha tudjuk, hogy az ilyen kiszolgáló, üzleti jellegű kultúra termelő és formáló készségeinket is elsorvasztja. Kiszorít bennünket a tényleges szellemi életből, és gyarmati állapotba visz. Ez pedig szellemi szempontból ugyanaz, minthogyha ez gazdasági téren történik velünk. Legalábbis olyan mértékben megy a szabadság, függetlenség, önállóság rovására.”⁵⁷ A kultúrateremtéshez sorolja a műkedvelést is, beemelve a szegényebb rétegeket is a kultúrateremtők körébe. Felhívta a figyelmet egy új kultúrpolitika szükségességére, mely az európai kultúra forrásai mellett elsősorban a magyar népi kultúrából kell, hogy merítsen.

Mindenképpen alapos elemzésre érdemes a mondanivalója miatt az 1983-as kötetből szándékosan kihagyott péntek esti Kiss István előadás.⁵⁸ Az *állam élete* címet viselő okfejtés kifejezetten érdekes államelméleti gondolatokat tartalmaz. A végig logikus és követhető mondanivalót áthatja az Istenbe vetett hit

Muharay Elemér előadásában a magyar parasztság szellemi javait vette lajstromba. Fotó: RETÖRKI Archívum, XIV.1. Püski Sándor iratai, 40. doboz, 10. ó. e.

és ennek az államéletben való szerepe. Jócsikhoz kapcsolódóan a Kárpát-medencét ő is természetes és önálló geopolitikai egységnek tekintette. Kiemelte, hogy a vizsgálódások során nem szabad csak társadalmi vagy állami (politikai) síkon elemezni egy közösséget, hanem ezeket együttesen kell megtenni. Az állam és egyén kapcsolata elemzésénél olyan megállapítást tesz, mely – a fentiekkel együtt – érthetővé teszi, miért maradt ki az 1983-as kötetből: „Az individualista liberalizmus tévedése ott volt, hogy az egyén elsőbbségét elismerte ugyan, de ebből az egyénre semmi kötelezőt nem vont le. A nemzeti vagy a nemzetközi kollektívizmus, vagy másképpen a faszizmus vagy a bolsevizmus tévedése ott van, hogy a közösséget feltétlenül magasabbrendűnek tartja, mint az egyént. Az igazság nem a harmadik, hanem az egyetlen út: a keresztény szolidaritizmus, amely az

adjátok meg elvénél, továbbá a szociális igazságosságnál és a felebaráti szeretetnél fogva az egyén egyéni üdvösségét ezek megtartásától teszi függővé.”⁵⁹ Az államot a testhez hasonlítva kimutatja, hogy amennyiben az megmerevedik (elmeszesedik), már nem alkalmas a mozgásra, használhatatlanná válik. A ma is sokat hangoztatott *jogállamiságot* említve pedig kiemeli, hogy „a hiba ott volt, hogy a jogállam eszméje egyre inkább szemponttá vált, sőt kizárólagos szemponttá, vagyis dogmatizálódott.”⁶⁰ A cselekvő állammal, végrehajtó hatalommal és bürokráciával kapcsolatos meglátásai sem veszítettek érvényükből. A túlzott demokratizmus működésképtelenségére és a „kollektív felelősség” tarthatatlanságára is rámutatott: „Ki volna hajlandó egy olyan autóba beleülni, amely 100 km-es sebességgel robog, de viszont a volánjánál 10 szakképzettség nélküli ember ül, akik a volán minden egyes rándításánál

⁵⁵ Szárszó i. m. 154–167.

⁵⁶ Uo. 189–193.

⁵⁷ Uo. 191.

⁵⁸ Uo. 168–188.

⁵⁹ Uo. 175.

⁶⁰ Uo. 181.

előbb megtanácskozzák a dolgot?”⁶¹ Az alsóbb szintű állami tisztviselők látszatintézkedéseit, „aktatologatását” is maró gúnnnyal elemzi, valamint a szakértőcákban tapasztalható gyakorlatot is bemutatja: „Őket [ti. a minisztereket] tehát a szakember alárendelte, ha akarják, akár az orruknál fogva vezetik, mert nekik fogalmuk sincs arról, hogy a konkrét intézkedés kapcsán, szakszempontból mit is kell tenni. Ha értelmes ember, és belátja, hogy nem ért a dologhoz, akkor átengedi a döntést annak, aki ért hozzá, vagyis a szakembernek. Ez viszont szervezetileg nem felelős és a magasabb áttekintéseket nem ismeri.”⁶² Kiss István jelezte, hogy a kor magyar állama megmerevedett és modernizációra szorult, ám az előadásában szigorúan szakmai, szervezési kérdésként merült fel, függetlenül a politikai irányultságtól. A végcél szerint nem lehet más, mint „megvalósítani Krisztus királyságát, az igazság és élet királyságát...”⁶³

Szombat délelőtt a felkért előadó távolléte miatt Erdei Ferenc foglalta össze a földkérdés alakulását,⁶⁴ majd Veres Péter beszélt a parasztság helyzetéről.⁶⁵ Erdei röviden vázolta a magyar földbirtokviszonyok alakulását, és kimutatta a birtokrendszer elképesztő egyenlenségét: nagyon kevesek kezében óriási birtokok, nagyon sokakéban apró, életképtelen földszeletek. Ebből következően kevés az életképes közepes méretű birtok, viszont

rengeteg a napszámos, cseléd és agrárproletár. Az egyenlőtlenséget csak fokozza, hogy a fejlett technikákat is inkább a nagybirtokon és a nyugati országrészben alkalmazzák. Veres Péter rámutatott, hogy a parasztság túlnyomó többsége műveletlen, vagy ahogy fogalmazott: „rongyos, szegény, tudatlan és szervezetlen”.⁶⁶ Az új ötleteket szerint csak úgy szabad megvalósítani, hogy azok a nép érdekét szolgálják, ne a további nyomorúságát rögzítsék. Gondolatmenetét így zárta: „ebből a földből mindnyájunknak meg kell élni, és az ezeresztendő bajokból csak közös erővel, az óriási rétegek lemondásával és nélkülözésével lehet kilábolni”.⁶⁷ Darvas József hozzászólásában rámutatott, hogy mezőgazdaságunk hatékonyság tekintetében elmaradt a gépesített kanadai, dél-amerikai, ausztrál vagy orosz nagybirtokos mögött. Ezen helyzetben a gépesítés ugyanakkor csak részben segítene, mert az még több idénymunkás megélhetését venné el. Lehetséges megoldásként a gépszövetkezetet, a kisüzemi gazdálkodási formát és „Kertmagyarország” megvalósítását, vagyis a gyümölcsstermelést látta célravezetőnek. Dobi István – későbbi miniszterelnök és az államtanács elnöke – is kiemelte, hogy szükséges a néprétegek kiegyenlítése, ezt azonban nem a fentléttek letaszításával, hanem az alul lévők felemelésével képzelte el, melyhez az általános műveltség megszerzése a kulcs.

A találkozó záró mozzanata az általános vita volt, melyet szombat délután Püski Sándor előadása vezetett be.⁶⁸ Ebben Püski külön kiemelte Erdei és Jócsik előadását, melynek gondolatiságát erősítette több későbbi előadás is: a békés, független és demokratikus, magyar öntudatú Magyarország igénye. Németh László előadására is reflektált: szerint Németh nem akart halálfélelmet szuggereálni, másrészt nem azt szeretné, hogy kispolgárrá, hanem hogy értelmiségivé válják mindenki. Ehhez Püski szerint is sok munkára és népművelésre van szükség, melynek első állomása a népi irodalom terjesztése, az általános műveltség emelése. Gombos Gyula hozzászólása érzékletesen mutatta be a korabeli társadalmi rétegződés sajátosságait: legfelül a többnyire idegen arisztokrácia, alatta a nemesség, a németes hivatalnokréteg és a többségében zsidó új polgárság, legalul pedig a parasztok és a munkások. Ezzel szemben a politikai oldalak nem horizontálisan, hanem vertikálisan osztják két részre (politikai bal- és jobboldal) a társadalmat. Juhász Géza mondandója kapcsán merült fel a kérdés, hogy mit adott valójában a konferencia. Szerinte konkrét programot nem – ezzel Féja Géza és Veres Péter is egyetértettek –, pontos helyzetképet viszont igen. A konferencia értékét a következőképpen látta: „Már az, hogy a szembenállók egyforma szabadsággal kifejtették fölfogásukat, követeléseiket, olyan

⁶¹ Uo. 183.

⁶² Uo. 185.

⁶³ Uo. 187.

⁶⁴ Uo. 194–198.

⁶⁵ Uo. 198–199.

⁶⁶ Uo. 199.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Uo. 208–212.

cselekedet, amelyik történelmi jelentőségűvé avatja ezt a szárszói hetet.”⁶⁹ Saját és társai írói hivatásáról pedig így vallott: „Az író, míg meg nem valósul az új, dolgozik érte, ragyogó képeket fest róla. De mihelyt megvalósult, ha csakugyan író, azonnal ellenzékbe kerül vele; ahogy bírálta a régit, ugyanúgy kell bírálnia az újat is, kikerülhetetlenül. Minden rendszer egyoldalú, az író pedig a millió arcú életet ábrázolja, a teljes embert szolgálja. Kellemetlen ez a szolgálat a rendszernek, mégis magát ítéli szellemi elsovadásra, ha lemond róla.”⁷⁰

Féja Géza is több mélyenszántó gondolatot fogalmazott meg, egyik megnyilatkozása vészjóslóan vetítette elő a pár év múlva valóban bekövetkezett átalakulást: „Igen átlátszó hamisjátéknak tartom azt, hogy egy kis csoport állandóan a demokráciát és a szocializmust hangsúlyozza, ugyanakkor azonban a maga kisebbségi véleményét rá szeretné erőszakolni a többségre olyan módon, hogy eleve megbélyegzi azokat, akik az ő kisebbségi véleményét nem fogadják el s nem tartják egyedül üdvözítő hitvallásnak. Ismétlem, nem becsülöm túl az efféle kísérleteket, de elkövetőik és megbízóik lelkivilágára s erkölcsi értékére igen élénk fényt vetnek.”⁷¹ Szerinte is a nép szolgálata az értelmiség feladata, nem pedig a „hatalmaskodás”. Kiemelte továbbá a magyarság föderatív hajlamait, melyek bizonyítják, hogy nem akar a többi közép-európai nép elnyomója

lenni. A földkérdés ügyében is lényeglátó gondolatai vannak, kiemelve a következőt: „A földhöz juttatás mellett gondoskodnunk kell a magyar nép tökéletes közösségi szervezeteiről, meg kell indulnia a szabad társuláson alapuló szövetkezetek nagyvonalú megvalósításának, mert csakis ezáltal, tehát megfelelő gazdasági szervezettség alapján fejtheti ki a parasztság jogos politikai szerepét.”⁷² Az elkövetkezendő átalakulás nem követelheti meg magyarságunk megtagadását vagy feladását. Kis nemzetünknek szerinte igazodnia kell a külpolitikában a birodalmakhoz, de belső életében saját hagyományaira kell támaszkodnia. Zárásként ő is kiemelte a népművelés fontosságát, ezzel kapcsolatban így fogalmazott: „Nem az ideológiai marakodások és szőrszálhasogatások visznek előre, hanem a nép előkészítése, a nép bekapcsolása a magyar szellem vérkeringésébe. Azok járnak az igaz úton, akik ezt a munkát végzik, tehát gondoskodnak arról, hogy a nép biztosan eljövendő történelmi szerepét be is tudja tölteni.”⁷³

Az általános vitát Veres Péter előadása zárta le – jóllehet, nem véglegesen, hiszen a konferenciával egy máig is ható folyamat indult meg. Az írói szolgálat és a hatalom viszonyáról így beszélt: „ha valóban a népet szereted és nem csupán a benne levő uralmi lehetőséget, akkor a szolgálatára tedd fel az életedet, még akkor is, ha nem ért meg a nép, sőt még

akkor is, ha megkövez érte.”⁷⁴ Későbbi szerepvállalásával kapcsolatban pedig sokat elárul ez az idézet: „[az értelmiségi] álljon a nép barátai közé, s ha vannak valóban magasabb szempontjai: érvényesítse ottan. Ott is szükség van rá. S ha ő valóban az igazság és az őszinte szolgálat embere, ott is nagy munka vár rá, mert sokkal nehezebb a barátainkkal szemben érvényesíteni a belső igazságot, mint az ellenfeleinkkel szemben.”⁷⁵ Útravaló gondolatai ezek voltak: „a nép ellenségei sohase legyenek. Még akkor se, ha megkövezik őket. Aki a népet szolgálni akarja, nincs más útja, mint vele menni és vele lenni minden bajában, még akkor is, ha a történelem erői, vagy az indulat rossz útra sodorták volna. Mert az értelmiségi emberre éppen ott és akkor van legnagyobb szükség, ahol és amikor a nép bajba került.”⁷⁶

SZÁRSZÓ MINT SZIMBÓLUM A RENDSZERVÁLTÁS IDEJÉN

Szárszó – ahogy már többször is említettük – fogalomká vált: a magyarság helyzetéről, sorskérdéseiről szóló vita nem érhetett véget az augusztusi hét lezárásakor. Az emlékeztetésre fokozatosan lehetőséget kapó nemzedékek – kiegészülve az egykori résztvevők körével – mindig valamiféle „új Szárszót” szerettek volna maguk köré teremteni. Az adott kor kihívásaihoz igazítva mondanivalójukat, hűek kívántak maradni a „nagy generáció” eszméihez és programjához.

⁶⁹ Uo. 220

⁷⁰ Uo. 220

⁷¹ Uo. 223.

⁷² Uo. 225.

⁷³ Uo. 227.

⁷⁴ Uo. 229.

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ Uo. 234

A szárszói gondolatok szerteágazóak, újbóli előkerülésük felmérése és rögzítése is bőven szétfeszítené e rövid tanulmány kereteit, így alábbiakban a rendszerváltás folyamatára, illetve ennek konkrét előzményeire fókuszálunk.

A „jobbboldali”, „faji alapon” gondolkodó, az 1956 után az „ellenforradalomnak” megágyazó népiek legfőbb konferenciája⁷⁷ a huszonötödik és a harmincadik évfordulóra a „szocializmust” és a kommunisták által vezetett „népfrontpolitikát” támogató „haladó” tanácskozássá szelídült a pártmegítélésekben.⁷⁸ Somodi István, az egykori résztvevők 1980-as találkozóján konkrét programban tett javaslatot az „emberöltönyi szilenciumra” és „élve eltemetésre” ítélt gondolatok „kiszabadítására”. „Nem félénken, az életfunkciók gyakorlásához is engedélyt kérő kiskorú vagy gyanúsított pozíciójából, hanem annak biztonságával, aki teljes jogkörrel, cselekvőképességgel gyakorolja törvényes jogait”. Somodi már ekkor világossá tette: a negyvenedik évfordulóra javasolt jegyzőkönyv-kiadás, tudományos kötet és konferencia csupán a kiindulópont.⁷⁹ Alighanem úgy gondolta, „a társadalom,

a ma élők szűkszavú informálása az üggyről”⁸⁰ óhatatlanul a nemzeti sorskérdések, a demokratikus elvek és a társadalmi igazságosság melletti cselekvés irányába tereli az új generáció erre fogékony tagjait. A cselekvés módjára vonatkozó ajánlása túlmutat az emlékezésen: az ezen értékek mellett elkötelezett erőknél nyíltan, a jogszabályok betartásával, de bátran és határozottan, a célt középpontba állítva kell hatniuk a közgondolkodásra. A két világháború között kibontakozó népi mozgalom eszméit újrafogalmazó, a nemzet és a demokrácia ügyét egyaránt fontosnak tartó értelmiség legfontosabb képviselői nem konspirált módszerekkel, az ekkortájt elinduló szamizdatok „nyíltságával”, hanem a hatalom által szándékosan szűkre szabott nyilvánosság keretei között, az egész társadalomhoz szólva próbálták felszínre hozni a legfontosabb nemzeti sorskérdéseket. Ha lehetőséget kaptak rá, a vidéki folyóiratok nyilvánossága előtt hívták fel a figyelmet az egyre tragikusabbá váló demográfiai helyzetre, a határon túli magyarság állapotának romlására és a velük kapcsolatos itthoni közönyre, a nemzettudatot fenyegető kulturális és gazdasági tendenciákra,

a vidéki Magyarország nehézségeire, az oktatás és az értelmiség szerepére.

A negyvenedik évforduló a jegyzőkönyv újrakiadása,⁸¹ a találkozók „irányított értékelése”, az egynapos emlékezés és a Szárszó Baráti Kör megalakulása mellett Püski Sándor Magyarországról való kitiltását is magával hozta. A kommunista hatalom nemzeti sorskérdésekhez való viszonyulását jól jelezte a *Kutyaszorító* kálváriája: a felvidéki magyarság jogfosztottságát megrázó erővel nyilvánosság elé táró Duray Miklósról, a kötet előszavában a megvalósult szocializmust a problémák egyik forrásaként azonosító Csoóri Sándorra, illetve a könyvet az Egyesült Államokban kiadó Püski Sándorra váró szankciók formájában.⁸²

Az egy évvel később, az amerikai ITT-OTT találkozók szervező és hasonló címen folyóiratot kiadó Magyar Baráti Közösség egy csoportja által szervezett „Amerikai Szárszó” egyszerre kívánt emlékeztetni a múltra és üzeni a jövőnek: „a jelenkori magyarországi magyarokatnál teljesebb hűséggel feleleveníteni és elemezni az 1943-as szárszói összejövetelet, és annak mintájára megtárgyalni néhányat

⁷⁷ Az 1958-ban született, népiekről szóló pártállásfoglalás Szárszót a következő kontextusban említi: „[a] Németh [szárszói] beszédében kifejtett ideológia elevenen hatott nemcsak a szárszói konferencián, hanem a felszabadulás után is, sőt eszmei lökéseit érezhattuk még az ellenforradalom alatti és utáni szellemi zűrzavarban is”. In: A „népi” írókról. Az MSZMP Központi Bizottsága mellett működő kulturális elméleti munkaközösség állásfoglalása. *Kortárs*, 1958/7, [3–26.] 14.

⁷⁸ Ebben a szellemiségben emlékezett többek között a résztvevők nevében: Erdei Ferenc: Emlékezés Szárszóra. *Kortárs*, 1968/8, 1298–1299.; Darvas József: Szárszó, 1943. Emlékező beszéd a 30. évfordulón. *Élet és Irodalom*, 1973. 09. 08., 3–4.

⁷⁹ Somodi István: Kiűzni a kufárokat. Hozzászólás a Szárszó-vitához. (Hazafias Népfront, 1980. 06. 05.). *Napút*, 2018/6, 168–171. E zártkörű vita szövege megjelent a negyvenedik évfordulón, Somodi szövege azonban természetesen csak töredékesen: Györffy Sándor: A szárszói konferencia négy évtized távlatából. Tizenkét résztvevő vallomása, tanúságtétele, véleménye. *Forrás*, 1983/8, [20–45.] 40–41.

⁸⁰ Somodi *i. m.* 2018, 171.

⁸¹ *Szárszó*, 1943 i. m. 1983. A New Yorkban működő Püski Kiadóval tervezett együttműködés menetéről és annak megghiúsulásáról lsd. bővebben: Szeredi Pál: Gondolatok a Szárszói Konferencia utóéletéről. *Napút*, 2018/6, 129–143 [136–141].

⁸² Uo. 139–141. Az említett kötet megjelenése: Duray Miklós: *Kutyaszorító. Önéletrajz és beszélgetések önmagammal*. New York, Püski, 1983.

a mai legfontosabb magyar sorskérdések közül”.⁸³ Az emigráns előadók – köztük elsősorban az 1943-ban is felszólaló Gombos Gyula, valamint Nagy Károly – a magyar nemzettudat állapotát állították vizsgálódásuk középpontjába. Előbbi mondandójából kiviláglott: az, hogy e kérdés egyáltalán vizsgálat, beszéd és vita tárgya lehet, azt mutatja: a magyarság jelenlegi állapota nem kielégítő, a nemzettudat komoly torzulásokon esett át az elmúlt évszázadok során. Az uralkodó kommunista diktatúra a nemzettudat legapróbb megnyilvánulásait is „nacionalizmusnak” bélyegzi – közben a hazafias érzést torzítva a társadalom számára a „szocialista nemzettudatnak” nevezett „fából vaskarika” identitást kínálja fel. Gombos állítása szerint a hazafiság valós megnyilvánulásai az önvédelemből, „a nemzeti tudat ilyen vagy olyan töredékéhez” való ragaszkodásból fakadnak, amellyel az egyén „a szocialista hazafiság” idomítási kísérleteivel helyezkedik szembe.⁸⁴ Nagy Károly előadásában Németh László „harmadik oldalát” helyezte történelmi dimenzióba, azt érzékeltetve: a nemzetről való effajta gondolkodás nem kitalált konstrukció, hanem évszázadok óta lelkekben létező valóság. „»Két pogány közt egy hazáért«, két más nyelv helyett egy harmadik: a magunk nyelve, két idegen út helyett a saját – magyar – harmadik utunk. Magyarország függetlenség- és szabadságtörekvés központú

nemzettudata tulajdonképpen eredete óta »harmadikutas«...”⁸⁵ Mindketten kulcskérdésként foglalkoztak a magyar ifjúság nemzettudatával: a magyarországi kommunizmus büszkeség helyett büntudatra és szégyenérzetre neveli a fiatalokat, akik még azt sem tanulhatják meg, hogy a szomszédos országokban több millió magyar ember él. A lesújtó és szándékos identitásrombolás, ezzel párhuzamosan a közöségeket ellehetetlenítő keretek között csak a személyes, egyéni – és családi – példaadásban bízhattak a nemzeti gondolat elkötelezettjei.⁸⁶

Az 1987-es, a magyar rendszerváltás dinamikájában érezhető változást hozó első lakiteleki találkozó óhatatlanul is előkép-ként tekinthetett Szárszóra – ezt csak megerősítette Püski Sándor ottani jelenléte és felszólalása. 1988-ban Szárszó egy rövid pillanatra – nem csak a kerek évfordulónak köszönhetően – az érdeklődés középpontjába került. Aktualitást nyert. Ismét Püski Sándort idézve: „Örömmel látom, hogy ez az év Szárszó és a népi mozgalom jegyében is folyik. [...] számon sem tudom tartani, hogy ez az est hányadik alkalom az emlékezésre és a továbbélésre.”⁸⁷ A „továbbélés” egyben a változások felé vezető úton járást jelentette – a sokáig mozdulatlanak és némának tűnő társadalom megmozdult és megszólalt. Budapesti és vidéki tanácskozások sora szerveződött a legaktuálisabb kihívásokról,

Püski Sándor jelenléte és felszólalása megidézte a szárszói szellemet az 1987-es lakiteleki találkozón is. Fotó: Antológia Kiadó.

független szervezetek jöttek létre, mutatkoztak be és bátorodtak fel, mozgalmak bontottak zászlót. A változások küszöbén és reményében egyre többen fedezték fel Szárszóban saját előképüket. A szakkollégiumok és klubmozgalmak ifjúsága táborot szervezett – a hatalmon kívüli körök minden irányzatát felvultató előadók a tulajdonviszonyokról, a szociális helyzetről, szocializmusfogalmakról, az önkormányzatokról, a politikai intézményrendszer alakulásáról, a környezetvédelemről és a nemzettudatról fejtették ki nézeteiket.⁸⁸ A táborozás struktúrájában is követte a negyvenöt évvel korábbi példát: a napközbeni előadásokat kötetlen esti programok egészítették ki – táborút körüli beszélgetés és Sinka István betiltott költeményei egykor, dokumentumfilmek,

⁸³ Az idézett szavakat Somogyi Balázs orvos, az MBK egyik vezetője mondta a szervezők nevében. In: Amerikai „Szárszó” konferencia mai magyar sorskérdéseiről. In: Püski Sándor: *Könyves sors – magyar sors*. Budapest, Püski, 2002, [382–384.] 382.

⁸⁴ Gombos Gyula: Nemzeti tudatunkról. *Új Látóhatár*, 1985/3, [281–297.] 292–296.

⁸⁵ Nagy Károly: Magyarságtudat és a harmadik út. *Új Látóhatár*, 1984/3, [332–342.] 334.

⁸⁶ Uo. 342.

⁸⁷ Püski Sándor: Felszólalás a Jurta Színház Szárszó és a Püski Kiadó estjén (1988. október 3.). In: Püski i. m. 2002, 450.

⁸⁸ G. [Béki Gabriella]: Szárszó ’88. Újra tudjunk együttgondolkodni nemzetünk jövőjéről. *Beszélő*, 1988/3.

táncház és Rácz Sándor rendhagyó '56-os történelem-órája most.⁸⁹ A már idézett Somodi István a fiataloknak üzenve – és alighanem tanulságképpen minden kor magyarjának – Szárszó modellértékét hangsúlyozta: „amikor az ország veszedelembé kerül, és úgy tűnik, hogy a Hivatalos Magyarország nem tud vagy nem akar segíteni, akkor mindazok, akik felelősséget éreznek a nemzet sorsáért, megkeresik a módját, hogy szót értsenek egymással, és megpróbálják megtalálni a kivezető utat. Nem várva utasításra vagy engedélyre, maguk mozdulnak meg, félreverik a harangot, megállapítják a bajt... [...] ebben az értelemben az egyszer volt Szárszó kinő a történelmi emléktár rekvizitumai közül; minden korokra érvényes modellé emelkedik, a nemzeti felelősség mindenkor követhető példájává válik kicsinyekben és nagyokban.”⁹⁰ Mindezekkel szinte egy időben a Szárszóról immár öt éve megemlékező református egyház először rendezhetett nyilvános konferenciát – az egyházi szereplők és a párt, a kormány, illetve a KISZ képviselői mellett az „új idők jeleként” a hatalommal szemben álló szervezetek képviselői is szót kaphattak.⁹¹ Itt Für Lajos tényekkel érvelt az ellen az önsorsrontó toposz ellen, miszerint a magyarságnak nincsenek demokratikus hagyományai. Az országgyűlés, a megyék és autonóm területek, szabad királyi és mezővárosok, az egyházak és az országot behálózó egyesületek

évszázados működése cáfolja a szándékosan táplált hazugságokat.⁹² A történész alighanem a „hely szellemének” is engedelmeskedett: a '43-as tanácskozás megvalósulása, lefolyása – éppen úgy, ahogy az 1956-os nemzeti forradalom – önmagában is a magyarság demokratikus hagyományainak létezését igazolta. Szárszó éppúgy demokratikus, mint nemzeti modellé alakult a közgondolkodásban.

Szárszó neve és fogalma egybeforrt a harmadik út időt és korszakokat álló eszméjével. A szovjet blokk felbomlása, a kommunista diktatúrák bukása, a politikai és gazdasági rendszerváltás folyamata újra aktuálissá tette és felszínre hozhatta a jövő felé vezető utak közötti választás lehetőségét. Mint tudjuk, a „saját út” a már (hivatalosan is) megbukott és éppen darabjaira hulló „egyik”, és az éppen hatalma csúcsán lévő „másik” között – vagy sokkal inkább: *helyett* – a valóságban nem mutathatta és bontakoztathatta ki magát. Sokan mondják persze, hogy annak képviselete nem volt realitás. Ha ez igaz is (lenne), mindez nem jelenti az eszme bukását. A kérdés effajta felvetése felidézi az Erdei-Németh-vita alap gondolatát, amely – túltekintve az adott történelmi korszakon, illetve azon, hogy az akkori szereplők teljes meggyőződéssel hittek eszméikben – arról is szólt: mindig az aktuális történelmi korszakhoz való igazodás és lecsatlakozás-e az egyetlen és

képviselhető lehetőség, vagy az esetleges realitásokkal szemben is megfogalmazható jövőbe mutató ellenvélemény. Utóbbi képviselői fokozatosan szorultak háttérbe a rendszerváltás folyamatában. A „harmadik út” és ezzel a szárszói gondolat egyik legfontosabb pontja ellen folytatott diszkreditálási kísérletek sem voltak hatástalanok. Pedig az effajta gondolatok híveinek alighanem lett volna aktualizált mondanivalójuk a rendszerváltásra készülő Magyarországon. Ahogy egy vitacikkében a Szárszó és Németh László beszédének értékét már a rendszerváltás előtt középpontba állító Salamon Konrád fogalmazott: „A népi mozgalomrésztvevői[...]nemcsak a hagyományos értelemben tartották fontosnak a nemzeti kérdést, de azért is, mert látták, hogy a korszerűsítés előtt álló magyar társadalom és gazdaság csak úgy tudja [...] feladatát eredményesen megoldani, ha olyan követésre érdemes *külső mintákat* választ, amelyeket jelentősebb súrlódások nélkül tud hozzáilleszteni a *belső tényezőkhöz*. Ezért is igyekeztek tisztázni a belső tényezők mibenlétét, magyar jellegét. [...] Véleményem szerint szükséges lenne a népi mozgalomnak s az általa megformált harmadik útnak, mint politikai eszmének a vizsgálata, annál is inkább, mert a történelem a mai Magyarország és Közép-Európa számára ismét a harmadik út lehetőségét kínálja. Tanulni kellene az elődök erőfeszítéseiből, nem csupán átkozni

⁸⁹ Gőz Gabi: Szárszó '88. *Gondolat-jel* (Szegedi Tudományegyetem Egyetemi Kiadványok), 1989/1, [2–9.] 2–3.

⁹⁰ Somodi István: Modell vagy emlék? Egy hajdani résztvevő gondolatai az évfordulón. *Hitel*, 1989/2, [22–25.] 22–23.

⁹¹ A tanácskozás szövege *Magyar sorskérdések. Szárszó '88* címmel jelent meg (*Confessio*, 1989/1, 5–58). A református egyház által szervezett tanácskozáson felszólalt többek között a hatalom körei (Huszár István, a Hazafias Népfront főtítkára, Berend T. Iván, az MTA elnöke, Nagy Imre, a KISZ másodtitkára) mellett az MDF részéről Für Lajos, Albert Gábor és Joó Rudolf, a szakkollégiumok nevében pedig Stumpf István.

⁹² Für Lajos: Magyar demokratikus hagyományok. *Confessio*, 1989/1, 23–27.

őket tagadhatatlan tévedéseik miatt.”⁹³ Kérdés persze, hogy a valóságban milyen tér nyílhatott ezeknek a gondolatoknak akkor, amikor a korszellem egyértelműen egy másik irányba mutatott.

A félszázados évfordulón, 1993-ban Püski Sándor hívására ismét az „emlékezés” és „emlékeztetés” szándékával gyűltek össze Balatonszárszón.⁹⁴ Bár a szereplők jól ismerhették egymást, a helyzet mégis újszerű volt: immár különböző pártokba tömörülve gyűltek össze. Az előadások jegyzőkönyvét olvasva a korábbi várakozás és együttgondolkodás helyett inkább a tovatűnő reménykedés, a történelmi pillanat elszállásának érzete volt a jellemző. Ahogy Csoóri Sándor megfogalmazta: „ők, akkor, ’43-ban vártak valamire, ami jön, ami jöhet, ami a kétbalkezes magyar végzet ellenére mégiscsak kiteljesedhet – mi pedig utána vagyunk valaminek, ami érezhetően bennünk vesztette el az eredetiségét. Még világosabban: ők erőfeszítések és félelmek közben vártak a történelem befutó vonatára, mi viszont kínosan és zavarodottan azt éljük át, hogy lemaradtunk róla.”⁹⁵ „Mindenki arra biztatott

Csoóri Sándor, Kósa Ferenc és Tőkés László az 1993-as szárszói találkozón.
Fotó: RETÖRKI Archivum, XIV.1. Püski Sándor iratai, 40. doboz, 10. ő. e.

bennünket, hogy legyünk minél nyitottabbak, befogadóak, engedjük át magunkat a világramlatoknak. Ma már látjuk, hogy a ragadós, sőt fertőző zavarodottságok miatt nekünk először *nem kifelé*, hanem önmagunk felé kellett volna fordulnunk.”⁹⁶

Csoóri hozzászólásában úgy fogalmazott: azért gyűltünk össze, hogy „megszüntessük Szárszót. Jobban mondva: Szárszó szükségyszerűségét.” Illyés Gyula gondolatát aktualizálva hozzátette: „emlékezetes és megrendítő szellemű Szárszókra is csupán rossz hazájú népek szorulnak rá”.⁹⁷ Ez a politika és a

történelem alakulására tekintve valóban kívánatos lehetne – mármint hogy a jövő alakulása feleslegessé tegye a mindenkori „Szárszókat” –, ám az 1943-as találkozó tanulságaira minden generációnak, eszméktől, ideológiáktól és korszellemeiktől függetlenül, szüksége van. A kompromisszumok nélküli bátorság, a közeli mellett fél szemmel a távolabbi jövőre való kémlelés, saját, szuverén útjaink megtalálása ugyanis a következő magyar nemzedékek javára is válhat majd.

⁹³ Salamon Konrád: Kinek mit üzen Szárszó? Hozzászólás Szeredi Pál írásához. *Ifjúsági Szemle*, 1989/1, 105–107.

⁹⁴ 1993-ban egy más irányú szárszói „hagyomány” teremtésére is történt kísérlet. Ennek a Farkasházy Tivadar humorista kertjében szervezett találkozó említésére – mivel alapvető szellemisége nemhogy nem illeszkedik a ’43-as szárszó nemzeti felelősségvállalást középpontba állító gondolatvilágához, de kifejezetten szembenállónak tekinthető azzal – csupán a rendszerváltás utáni magyar szellemi-politikai koordináta-rendszer érzékeltetése miatt van szükség. Míg az első találkozón a résztvevők még megkoszorúzták a ’43-as tanácskozás emléktábláját, húsz évvel később 2013-ban, a tíz év után újra megrendezett találkozó megnyitásként Méray Tibor, az emigráns *Irodalmi Újság* egykori főszerkesztője már így „idézte meg” a hetven évvel korábbi eseményeket – párhuzamot és ok-okozati összefüggést láttatva Németh László beszéde és a holokauszt között: „Nem messze a határainktól már működtek a gázkamrák, amikor 1943-ban egy híressé vált szárszói összzejövetelen az a kitűnő író [...] ezen a helyen mondotta el azt a szörnyűséges mondatot, »Shylocknak éppen a szív kell.« Alig hét hónapra rá *ennek szellemében* innen – innen is [...] védtelen csecsemők, gyermekek, asszonyok és aggastyánok százait zsúfolták itt vagonokba, és indították el étlen-szomjan Auschwitz felé a halálkamrákba.” [A kiemelés e sorok írójától – N. Z.] <http://www.szarszoitalalkozo.hu/2013-hang.html> (2018. október 3.)

⁹⁵ Csoóri Sándor: Új Nemzeti Kerekasztalt! In: *Szárszó ’93. Az 1993. évi szárszói tábor előadás- és megbeszéléssorozata*. Budapest, Püski, 1993, [67–75.] 68.

⁹⁶ Uo. 70.

⁹⁷ Uo. 67.

Zachar Péter Krisztián

A katolikus értelmiség tervei Magyarország jövőjéről

Az 1943. évi győri találkozó

A TITKOS TALÁLKOZÓ KÖRÜLMÉNYEI

1943 nyarára a német szövetségi rendszerben kényszerpályán mozgó, király nélküli Magyar Királyság sorsdöntő helyzet elé került. Szerke a frontokon megfordulni látszott az addigi egyértelmű német hadifölény. A Szovjetunió elleni háborúban részt vevő Magyar Királyi Honvédség 2. hadserege a Voronyezs körzetében vívott súlyos harcokat és megsemmisítő veszteségeket követően szinte teljesen felőrlődött a szovjet túlerővel szemben, maradékai áprilisig alig tudtak hazatérni. A kurszki csatát követően pedig a szovjet erők általános offenzívát kezdtek a Dnyeper felé. Az atlanti csatában a szövetséges flották májustól kezdődően komoly fordulatot értek el, megtörve a német tengeralattjárók fölényét. Nyár elejére a német Afrika-hadtest is kapitulálni volt kénytelen. Megkezdődött a szövetségesek partraszállása Szicíliában, és az első angol-amerikai fegyverszállítmányok is megérkeztek a jugoszláv partizánokhoz. Ilyen körülmények között az ország miniszterelnöke, Kállay Miklós igyekezett keresni a háborúból való fokozatos kiválás lehetőségét, reménykedett a

nemzetközi helyzet kedvező fordulatában és így egy magyar kiugrási kísérlet sikerében. Ennek érdekében nemcsak különböző titkos diplomáciai missziókat indított útnak (Frey András, Szent-Györgyi Albert, Szegedy-Maszák Aladár, Barcza György személyében), de igyekezett tárgyalásokon megnyerni az ellenzéki Kisgazdapárt, a Demokrata Párt és a Szociáldemokrata Párt vezetőit is a sikeres külpolitikai akció érdekében. Ezek a fejlemények a hazai értelmiség vezetői számára is világossá tették, immár elkerülhetetlen, hogy egyértelműen az ország jövőjéről, a háború utáni új magyar lehetőségekről folytassanak eszmecsere. A német titkosszolgálatok által megfigyelt országban rendkívülinek tekinthetjük azokat a kezdeményezéseket, amelyek arról szóltak, hogy a biztosra vett német katonai bukást követően hogyan kell megkezdeni az új Magyarország megteremtését.

Ezek közül a jövő-viták közül a legismertebb a magyar református diákok Soli Deo Gloria Szövetsége és Püski Sándor Magyar Élet Könyvkiadójának baráti társasága által megszervezett balatonszárszói eszmecsere. Az 1943. augusztus 23–28. között zajló találkozó

közös elmélkedéseiben és vitáiban a református diákok mellett a Győrffy István népi kollégium hallgatói, valamint tanáraik, a népi írók színe-java, szociológusok és közgazdászok, politikusok és hírlapírók, egyesületi vezetők, valamint és munkás- és parasztfiatalkodok vettek részt. Ez utóbbi csoporthoz tartoztak az olyan, elsősorban katolikus ihletettséggű és vezetésű, országos lefedettségű és széles közéleti jelenléttel rendelkező szervezetek képviselői is, mint a Katolikus Agrárfiúszági Legényegyletek Országos Testületének (KALOT), az Egyházközségi Munkásszakosztályok (EMSZO) vagy a Hivatásszervezet.¹

Ugyanakkor kevésbé ismert, hogy a szárszói találkozóval azonos időpontban Apór Vilmos győri püspök egy jóval szűkebb körű és a háborús körülmények miatt sokkal inkább titkos, de hatásaiban rendkívül jelentős találkozót szervezett az ország vezető, reformok iránt elkötelezett katolikus személyiségeivel. Köztük a fent említett KALOT, illetve EMSZO, továbbá az Actio Catholica, a hivatásrendi mozgalom, a felvidéki, erdélyi és délvidéki katolikus egyetemi ifjúsági mozgalom vezetőinek, valamint meghatározó katolikus

¹ Lásd többek között: *Szárszó 1943. Előzményei, jegyzőkönyve és utóélete. Dokumentumok.* Szerk. Győrffy Sándor – Pintér István – Sebestyén László – Sipos Attila. Budapest, Kossuth, 1983.

országgyűlési képviselőknek a részvételével. Ez a megbeszélés legújabb ismereteink szerint 1943. augusztus 26-án zajlott le a győri Püspökvár termeiben, a találkozó titkos jellege miatt azonban mind az elhangzottakat, mind a résztvevők pontos körét szigorúan bizalmasan kezelték az érintettek. Sőt, mindmáig sem a meghívóval kapcsolatos dokumentumok, sem a meghívottak pontos listája, sem a tanácskozás emlékeztetője nem vált ismertté, nem került elő dokumentumként.² Pedig a találkozón egy új, keresztény alapokon nyugvó magyar politizálás lehetőségei körvonalazódtak, és ez a folyamat vezetett el végül a modern magyar kereszténydemokrata politika kimunkálásához. Épp ezért rendkívül jelentős feltárni azt az utat, amely elvezetett e rendkívüli jelentőségű találkozóhoz.

A TALÁLKOZÓ ELŐZMÉNYEI

Az 1930-as évek magyarországi értelmiségi diskurzusa egy rendkívül színes, a modern európai eszmetörténeti fejlődésbe illeszkedő, sőt azon belül is sajátos, egyéni utat bejáró önálló szellemi vívmánynak tekinthető. Ennek keretein belül is kiemelkedő volt a katolikus megújulás erőinek útkeresése, mely az egyház társadalmi tanítására, valamint az ebből kinövő jezsuita szolidarizmus iskolájára támaszkodva új gazdasági-társadalmi rendezési elvek mentén képzelte el az ország reformját. A korszakban Európában általánosan elterjedt volt a korábbi – az értelmezések szerint válságba

jutott és megbukott – liberális felépítésű berendezkedés helyett egy új, nem a hagyományos 19. századi megoldásokon alapuló állam- és társadalommodell keresése. Ez a magyar viszonyok közepette is azt jelentette, hogy nem elégséges a tünetek, vagyis a társadalmi feszültségek és a gazdasági, szociális problémák felületi kezelése, ennél sokkal mélyebbre ható megoldásokra van szükség. A társadalmi problémákból kiindulva újra kell gondolni a társadalmi és gazdasági érdekek képviselőinek egész rendszerét, újra kell szabályozni a gazdasági és szociális, valamint az ezeket átfogó politikai döntéshozatali struktúrákat, meg kell reformálni a kialakított liberális államrendszert. A korszak egyik legjelentősebb gondolkodója, Kovrig Béla szociológus professzor mindezt úgy fogalmazta meg, hogy „igen nagy szükség volt ekkor egy teocentrikus humanizmus olyan rendszerezett ideológiai változatára, amely a magyar közemberi lét akkor és ott kialakult társadalmi helyzetére irányul. Létezett egy sokak számára közös ethosz, amely nem volt meghatározva, kodifikálva, így szükség volt kibővítésére, specifikálására és a stratégiai fontosságú szociális szegmensek konkrét, kellően motivált és általában véve realiztikus törekvéseihez való hozzáigazítására, valamint mindennek logikus kimunkálására és megfogalmazására.”³

Mindez a katolikus reform képviselői, a keresztényszociális politikai tábor számára azt

Apor Vilmos győri püspök. A győri Püspökvár termeiben, a szárszói találkozóval egy időben zajlott találkozó a reformok iránt elkötelezett katolikus személyiségeket gyűjtött egybe. Fotó: Magyar Kurír

jelentette, hogy új irányokat kell találniuk az elidegenedéssel, a fejüket felütő barbár tendenciákkal és a mindent elborító relativizmus tombolásával szemben. Meggyőződésük volt, hogy a hitre alapozva, a közösségi szint megerősítésével lehet megfelelő társadalmi-politikai eszközöket létrehozni a válság kezelésére és a megújulás megvalósítására. Az új megoldások – a korábbi jezsuita közgazdasági iskolán alapulva – a modern társadalomban mutatkozó ellentéteket (amelyekre a marxista irodalom osztályellentétekként hivatkozott) egy új képviseleti formával, a társadalom horizontális szakmai-foglalkozási tagozódásának megvalósításával (a hivatásrendi képviselettel), egy ebből felépülő szolidáris és szubszidiárius érdekartikulációval és egy új erényetikai, ismét az embert középpontjába állító gazdaságpolitikai felfogás általánossá tételével

² Vö.: Klestenitz Tibor – Petrás Éva – Soós Viktor Attila: Az 1943. augusztus 26-i győri találkozó – A Katolikus Szociális Népmozgalom létrejötte. In: *Útkeresés két korszak határán. A Katolikus Szociális Népmozgalom 75. évfordulójára*. Szerk. Klestenitz Tibor – Petrás Éva – Soós Viktor Attila. Agyagosszergény, Közi Horváth József Népfőiskola, 2019, 11–14.

³ Kovrig Béla: *Katolikus demokratikus és szociális mozgalmak Magyarországon*. Budapest, Barankovics István Alapítvány – Gondolat, 2019, 354.

próbálták orvosolni.⁴ „Mert mi ennek a hivatásrendiségnek a lényege? – tette fel a kérdést a korszak egyik jelentős, a hivatásrendiséget kutató katolikus szociológusa, Mihelics Vid. – A helyes rend visszaállítása az egyes ember és a közösség, a kisebb közösségek és a társadalom, a társadalom és az állam viszonyában, hogy a tömegből ismét nép alakulhasson ki, amelynek különösen politikai és gazdasági tevékenységét a szociális igazságosság jegyében irányítják természetes vezetői.”⁵

A magyar törekvések nem voltak függetlenek az Európa-szerte végbemenő változásoktól, hiszen a '30-as évek során számos országban került sor egy korporatív vagy hivatásrendi struktúrán alapuló állammodell kiépítésére. A korszak keresztény-konzervatív gondolkodói így személyes tapasztalatokat is gyűjtve elemezték a nemzetközi mintákat, és ezek alapján vázolták a lehetséges magyar reformok irányait.⁶ A keresztényszociális elméleti irodalom valódi növekedési ágazattá vált a '30-as évek magyar katolikus sajtójában.⁷ Noha a keresztényszociális-hivatásrendi reformtábor nem volt egységesnek

tekinthető, és számos kérdésben eltérő álláspontok és nézetek jelentek meg, a legfontosabb megközelítésekben körvonala-zódott egy olyan arany középút, amelyet az egyik legjelentősebb gondolkodó, a számos szervezet létrehozása körül bábáskodó Varga László jezsuita páter⁸ (1901–1974) munkássága jele-nített meg. Varga páter a német jezsuita közgazdász, Heinrich Pesch korábbi korszakalkotó társadalom- és gazdaságméleti írásai alapján a modern szolidarizmust⁹ igyekezett nemcsak ismertté – és mint a reform kiindulópontját, elfogadottá is – tenni hazánkban. Mindez rend-kívüli hatást gyakorolt az 1943-as győri találkozó résztvevőire, akik alapvetően az itt kidolgozott elméletek egyes szegmen-seit igyekeztek valóra váltani a későbbiek során. Varga László páter gondolatai azért is tekint-hetők a két világháború közötti magyar elméletalkotás egyik legjelentősebb lenyomatának, mert mindvégig törekedett arra, hogy a valóság tényeiből kiindulva adjon szakszerű, precíz és gyakor-latias útmutatást a társadalom és gazdaság válságának feloldására. Emellett pedig célrendszerét szabatosan, közérthetően volt képes megfogalmazni, ami kiváló

szónoki képességeiben is tükrö-ződött. Az alapokat mindehhez nemcsak a közügyekben való jártassága, hatalmas klasszikus műveltsége és számos korabeli gondolkodóval való személyes kapcsolata biztosította, hanem egyben többszöri kísérlete is, hogy az egyház társadalmi tanítását – különböző szervezetek létrehozásával – a valóságos körülményekre alkalmazza.¹⁰ Tanulmányai során ismerkedett meg a hivatásrendi gondolattal (a francia jezsuiták belgiumi főiskoláján, Enghienben, majd Innsbruckban), amely utak során egyben személyes jó viszonyba került a kor legjelentősebb német katolikus gondolkodó-ival, így a nyugat-európai szoli-darizmus vezéralakjával, Oswald von Nell-Breuning páterrel is.¹¹ Eme hatások, majd a magyaror-szági helyzet, a kor belső társa-dalmi feszültségeinek láttán fordult egyre határozottabban a katolikus reformok irányába: a Bangha Béla főszerkeszté-sében megjelenő, a katolikus lapkiadás „zászlóshajójának” számító *Magyar Kultúra* újságíró-jaként, majd önálló kötetben – *Új társadalmi rend felé* (1933) – igye-kezett irányítani a hazai értelmi-séget. Írásaiban számos kortárs gondolkodóhoz hasonlóan a

⁴ Vö.: Zachar Péter Krisztián: *Gazdasági válságok, társadalmi feszültségek, modern válaszkísérletek Európában a két világháború között*. Budapest, L'Harmattan, 2014; valamint Gergely Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon 1924–1944*. Gödöllő, Typovent, 1993.

⁵ Mihelics Vid: A korforduló veszedelmei. *Nemzeti Újság*, 1940. 08. 18. 5.

⁶ Lásd ezzel kapcsolatban: Petrás Éva: Társadalmi tanítás és szociális kérdés. Az egyház társadalmi tanításának recepciója a katolikus értelmiség körében, 1931–1944. *Egyháztörténeti Szemle*, 2013/2, 3–19.; valamint Zachar Péter Krisztián: A hivatásrendi eszme a két világháború között Magyarországon. In: *Historia est lux veritatis. Szakály Sándor köszöntése 60. születésnapján II.* Szerk. Anka László – Hollósi Gábor – Tóth Eszter Zsófia – Ujváry Gábor. Budapest, Magyar Napló – VERITAS Történetkutató Intézet, 2016, 179–191.

⁷ Klestenitz Tibor: *A katolikus sajtómozgalom Magyarországon, 1896–1932*. Budapest, Complex, 2013.

⁸ Varga László SJ (1901–1974): szociológus, jezsuita szerzetes. A magyarországi szolidarizmus alapjainak kidolgozója, a hivatásrendiség kiemelkedő képviselője, a Mária Kongregáció vezetője. 1952-ben hagyta el az országot, Belgiumban telepedett le, főiskolai tanárként és a Benelux-államok emigráns magyarjainak lelkipásztorként tevékenykedett.

⁹ Pesch gondolatait lásd részletesen: Zachar Péter [Krisztián]: Heinrich Pesch. In: *Konzervatív arcképek*. Szerk. Frenyó Zoltán. Budapest, L'Harmattan – TIT Kossuth Klub Egyesület, 2021, 276–281.

¹⁰ Rigó Balázs: A szociális igazságosság Varga László S. J. munkásságában. In: *Történelem és politika régen és ma. Tanulmányok*. (Modern Minerva Könyvek 6.) Szerk. Strausz Péter – Zachar Péter Krisztián. Budapest, Heraldika, 2013, 20–57.

¹¹ Lásd munkásságáról: Zachar Péter [Krisztián]: Oswald von Nell-Breuning. In: *Konzervatív arcképek... i. m.* 2021, 282–287.

liberális és a marxista közgazdaság-tudomány bírálatát adta (*Társadalmi etika*, 1935), majd a hivatásrendi eszmék hullámán egy erős, szociálisan érzékeny, a szolidaritás talaján álló állam vízióját fogalmazta meg (*Magyar Cél*, 1938).

Gondolatainak középpontjában nem egy új állami keretrendszer, hanem az adott helyzeten belül egy hivatásrendi társadalom és szolidáris gazdaság felépítése állt. Számtalanszor hangoztatta, hogy a *Quadragesimo anno* megjelenését követően már nem lehet szó nélkül elmenni a változások igénye mellett: a pápai enciklika minden, a reform iránt fogékony gondolkodótól állásfoglalást követel a megfogalmazott lelkeségi, szociális, gazdasági és társadalmi problémákkal kapcsolatban.¹² A megoldáskeresés során nyilvánvalóvá tette az eddig járt utak, köztük a libertárius kapitalizmus, valamint a külföldi, autoriter és diktatórikus kísérletek kilátástalanságát. A (nemzeti vagy internacionalista) szocialista tanítás megvalósítása kiiktatta a gazdaságból azt a jelentős hajtóerőt, amelyet a vállalkozó egyénisége, kezdeményezőkézsége és szervező tehetsége jelentett, az etatizmus megfojtotta az önálló kezdeményezéseket. Ezzel – Varga László meglátása szerint – lehetetlenné tette a

termelés eredményességét. A másik oldalon viszont a korlátok nélküli kapitalizmus nem rendelkezett azokkal az erkölcsi erővel, amelyek megőrizhetnék az ember személyét és kezdeményezését a rendkívül gyorsan fejlődő technikával szemben.¹³ A kiútkeresés során így a forradalmi megoldások és a diktatórikus törekvések egyértelmű elutasítását fogalmazta meg, miközben hitet tett az erős állam mellett, melynek feladata a nemzet, a közjó szolgálata. A társadalom minden kérdésben elsőbbséget élvez, de tovább tagolódik kisebb közösségekre, melyek a közjó mellett részleges célokat igyekeznek megvalósítani. „Az állam ezért akkor jár el a leghelyesebben, ha olyan módon szervezi meg a gazdálkodó társadalmat (vagy a gazdaságban működők társadalmát), hogy az önmagát a szociális igazságosság alapján igazgatva, önállóan szolgálhassa a nemzeti közérdeket.”¹⁴

Varga páter gondolatai nyomán a magyarországi keresztényszocialistábor és a reform-katolicizmus törekvése tehát semmi esetre sem a korporativizmus vagy más, a korszakban jelentkező minták (így az osztrák Ständestaat vagy a portugál Estado Novo) magyarországi létrehozása volt. „Nem rendi államot, ami kevesek oligarchiájának önkényuralmához, egy kisebb-nagyobb

XI. Pius pápa. A *Quadragesimo anno* minden, a reform iránt fogékony gondolkodótól állásfoglalást követel a megfogalmazott lelkeségi, szociális, gazdasági és társadalmi problémákkal kapcsolatban. Fotó: PICRYL, Bundesarchiv Bild 102-01279, Papst Pius XI.

csoport parancsuralmához vezet. Nem álkorporativizmust, ami csupán rendiségre átmázolt állami gazdasági és munkaügyi közigazgatás, eltéréblyesedett szakszövetség! Mi arra törekszünk, hogy a családok dolgozó tagjai – a család megélhetésének alapját jelentő foglalkozás szerint – választott önkormányzattal rendelkező testületekbe tömörüljenek” – fogalmazták meg a fő célt.¹⁵ Számos nyilatkozatban tetten érhető az önálló kezdeményezés, amely a társadalmi reformra, a nemzetközi tudományban megjelenő elképzelések magyar környezethez igazítására, valamint a saját nemzeti karakterjegyek előtérbe

¹² Varga László: *Új társadalmi rend felé*. Budapest, Magyar Kultúra, 1933, 3.

¹³ Uő: *Szociális reform és hivatásrendiség*. (Nemzeti Könyvtár 40–41.) Budapest, Stádium Sajtóvállalat, 1941, 64.

¹⁴ Strausz Péter: Szociális érdekegyeztetés és gazdaságirányítás. Útkeresés a két világháború közötti Magyarországon. In: *A gazdasági és társadalmi érdekvérvényesítés stratégiai és szervezeti modelljei a 20. században*. Szerk. Dobák Miklós. Budapest, L'Harmattan, 2011, [165–216.] 190.

¹⁵ Kovrig Béla: *Merre megyünk?* Kispeszt, EMSZO – KALOT, 1943, 17.

állítására törekedett. A jezsuita és a szélesebb katolikus körökkel Szegeden kiváló kapcsolatokat ápoló Bálint Sándor¹⁶ a hivatásrendiséget „olyan közösségi szolidaritásként, ősi magyar hagyományként” idealizálta, amely a keresztény tanításból és a népi gyakorlat örökségéből fakad. „Nézzünk szét idehaza, vannak-e a mi társadalmunknak, főleg parasztágunknak megőrzött kollektív értékei? [...] Itt vannak mindjárt a régi magyar munkaközösségek (aratás, kubik, pásztorok, kaláka stb.), közigazgatási közösségek (céhek, vármegyék, tizedek; polgárőr-ségek stb.), családi közösségek (önellátás, munkamegosztás, nemzetség stb.), vallási közösségek (jámbor társulatok, búcsújárás, bibliakörök stb.), szellemi közösségek (falukép, táj stb.), emberi közösségek (legénybandák, lányok koszorúja, gyerekjátékok stb.). Mindezek a legtökéletesebben oldották meg korunk legnehezebb kérdését: egyén és közösség viszonyát a kettőnek egymás mellé rendelésével. A teljes egyéni szabadság nyomában anarchia jár, az abszolút kollektív szellem, a totális állammitosz pedig rabszolgaságba dönt [...]”¹⁷

Ezzel összecsengő módon – az állam felépítéséről és szerepéről szólva – a keresztényszociális gondolkodók egyértelműen a közjóért felelősséggel tartozó közhatalom erős, de korlátok közé

szorított képét vázolták fel. „A hivatásrendiség megvalósításával a társadalom öntevékenységeinek kiépítésével az állam tehermentesítését, a túlzott, egészségtelen etatizmusnak és észszerűtlen, nehézkes és költséges központosításának lebontását kívánjuk elérni. Ez csak akkor valósulhat meg, ha az állam mostani hatásköréből a hivatásrendeknek átenged bizonyos feladatokat...”¹⁸ Nézeteik szerint az állam a rendi tagoltság révén „nem egyéb, mint a szociális igazságosság közjogi szervezete, amely önkormányzat alapján működik”. Az állam ténylegesen a társadalom szolgálatjává válik azáltal, hogy segítségével az egyes ember könnyebben és teljesebben érheti el jogos egyéni céljait, miközben a közjó is megvalósul. Ugyanakkor az állam – a szubszidiaritás elvének eleget téve – a közjó és a béke fenntartása érdekében nem vonhat a saját hatáskörébe olyan feladatokat és ügyeket, amelyek az egyes polgárookra vagy kisebb közösségekre tartoznak, máskülönben átfordulna egy totalitárius rezsimbé.¹⁹ Mindez pedig csak a *Quadragesimo anno* által megrajzolt társadalmi-gazdasági rendben, a munka és a tőke egyenrangúságával, a „munka társadalmának” felépítésével érhető el. A család és a munkaközösség, majd az állam által tagolt társadalomban lehetségesé válik az egyéni szabadság és a közérdek összeháttérítése (ezáltal az osztályharc felszámolása),

továbbá a szociális felelősségvállalás egyben már nemcsak magánügy, hanem a szolidaritás révén közügy is. A szolidarizmus klasszikus tanait összegezve a reformtábor nem mást várt, mint hogy a szabad verseny és a tőke diktatúrája helyett a szociális igazságosság váljék a nemzetgazdaság legfőbb szabályozó elvévé. Ezzel megvalósítható az igazságos jövedelemelosztás, az osztályharcot pedig felváltja – az államhatalom vezetése és ellenőrzése mellett – a különböző foglalkozási ágak együttműködése.²⁰ Ebben a rendszerben a piacgazdaság nem mond le az egyéni kezdeményezésről, lehetőséget ad a kivételes képességű egyéneknek tehetségük kibontakoztatására, és egyben fokozza a vállalkozókedvet is a társadalomban. A koncepció szerint a tisztességes úton szerzett haszon és nyereség erkölcsi szempontból nem kifogásolható, a gazdaságban pedig nélkülözhetetlen, hangsúlyozták viszont a vagyon kettős természetét és az ebből fakadó szociális felelősséget.

Az individualizmussal és a marxi etatista kollektívizmussal szembe forduló modernkori keresztény organikus társadalomszemlélet Aquinói Szent Tamás filozófiájára támaszkodva a perszonalizmust, az emberi személyiség társas voltát állította előtérbe, és ezáltal a polgári, kapitalista társadalmak humanizálására irányult. Az egyházi tanítással nyilvánvalóvá

¹⁶ Bálint Sándor (1904–1980): néprajzkutató. A szegedi Ferenc József Tudományegyetemen szerzett magyar-történelem szakos diplomát, majd 1934-től egyetemi magántanárként tevékenykedett. 1945-től a Kereszténydemokrata Néppárt, majd Demokrata Néppárt tagja, ebben az évben a Független Kisgazdapárt listáján jutott nemzetgyűlési mandátumhoz. 1947-ben a DNP színeiben lett újra képviselő, de 1948-ban lemondott mandátumáról. 1950 és 1956 között nem taníthatott, 1965-ben pedig felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték – elsősorban vállalt római katolikus hite és meggyőződése miatt. Szeged, az Alföld néprajza és a népi vallásosság kutatásában elévülhetetlen érdemeket szerzett. Boldoggá avatását 2005-ben kezdeményezte a magyar katolikus egyház.

¹⁷ Bálint Sándor hagyatékából idézi: Csapody Miklós: *Bálint Sándor. Életrajz*. Budapest, Akadémiai, 2013, 53.

¹⁸ Kovrig *i. m.* 1943, 19.

¹⁹ Varga L. *i. m.* 1941, 19–23.

²⁰ Uő *i. m.* 1933, 20–21.

vált, hogy munka és tőke egymásra utalt a gazdasági folyamatokban, tulajdonosok és munkások egész életük és teljesítményük tekintetében egymástól függenek. Így a jezsuita társadalmi-gazdasági elmélet alapkövetelménye lett, hogy közöttük ne álljon fenn hatalmas, feloldhatatlan konfliktus. A modern szolidarizmus gondolkodói világossá tették, hogy az ember csak társas lényként értelmezhető, és az emberi méltóság elválaszthatatlan velejárója a személyiségnek.²¹ Éppen ezért nem tekinthető egyetlen ember sem pusztán termelési tényezőnek, aki saját magát bocsátja a piacon áruba, így alávetve magát a kereslet és kínálat mechanizmusának. A liberális megközelítésmód legalapvetőbb hibája, hogy az emberi munkaerőt csupán árunak tekinti, megfosztva őt személyiségétől, és ezzel kvázi a dologi szerződésből fakadó jogokat a munkavállaló személyi jogai fölé helyezi. Mindezzel szemben az organikus, neotomista társadalomszemlélet önkéntes, egyenjogú kapcsolatokról kinövő (hivatásrendi) önkormányzó szervezetek létrehozását javasolta, melyek a szolidáris társadalom alapegységeivé válhatnak, leküzdhetik az individualista szemléletmódot, és felválthatják az osztálytársadalom rémképét. A szubszidiaritás alapján ezek önmaguk dönthetnek a legfontosabb (akár politikai) kérdésekről, így az állam csak azokat a feladatokat látja majd el, amelyek ellátására a polgárok közösségei nem képesek.²² Az így szervezett

állam és ezáltal a hivatásrendiség megvalósítása nem jelent elfáradt és avított múltba révedést, nem jelenti a középkor szellemének feltámasztását, hiszen „a középkori rendek hatalmi és születési rendek voltak”, amelyek „politikai és társadalmi előjogokkal” bírtak. Ezekkel szemben a hivatásrendiség „a társadalmi cél eléréséhez szükséges teljesítményeket, éppen a szükségességből folyóan, azonos módon értékeli, vagyis a társadalmi értékek szempontjából nem tesz különbséget az egyes teljesítmények között”. Ebből fakadóan a hivatásrendiségben nem lehetnek olyan csoportok, amelyek „az államhatalom kegyéből előjogokkal és kiváltságokkal bírnak”. Valamennyi hivatásrend „a közjó jegyében egymáshoz és egymás mellé van rendelve”, így egyedül ez a társadalomszervező elv tudja „lebontani azt a politikai, társadalmi és gazdasági előjogokon nyugvó hatalmi tagozódást, amely a legtöbb nép körében még napjainkban is tapasztalható”. Így szüntethetők meg a születési és politikai előjogok, valamint az osztálytársadalom csoportérdekeket érvényesíteni akaró törekvése is. Ezzel a hivatásrendiség rendkívül modern javaslat, „továbbfejlődés az eddigieknél tökéletesebb társadalom felé”.²³

Az önszerveződés elősegítése, az önálló egzisztenciák megteremtése a társadalom rászoruló csoportjai körében vált ezt követően a katolikus reformmozgalom egyik legfontosabb

A Katolikus Agrárfjúsági Legényegyletek Országos Titkársága lógója. A KALOT a keresztény világnézet, a falu- és tanyavilág repasztizációjának, az evangelizáció elmélyítésének eszköze kívánt lenni.

Fotó: Wikimedia Commons

törekvésévé. Ez a folyamat a *Quadragesimo anno* enciklika hatására komoly szervezetfejlesztési munkát eredményezett: 1933-ban hazánkban is elindult a Katolikus Akció (Actio Catholica), majd ennek segítségével további, javarészt hivatásrendinek tekinthető szervezetek kezdhették meg működésüket. A számos különböző szervezeti törekvés közül kiemelkedett a Szeged környékén éppen Varga páter tevékenysége és Kerkai Jenő²⁴ szervezőmunkája nyomán, Glattfelder Gyula csanádi püspök támogatásával szárba szökkenő kezdeményezés. Szeged, a nagyváros és a tanyavilág találkozása, a korszak belső problémáinak egyik mintapéldája, a magyarországi falukutató, a népi írók egyik közkedvelt terepe, ahol Sík Sándortól Bálint Sándorig egy, a korkérdésekre fogékony értelmiségi réteg igyekezett változást elindítani. Nem csoda, hogy a magyarországi falukutató mellett

²¹ Kownacki, Robert P.: Catholic Social Thought – From Rerum Novarum to Centesimus Annus. *The Ecumenical Review*, 1991/4. 430–434.

²² Strausz Péter: A Quadragesimo anno és a hivatásrendiség. In: *A gazdasági és társadalmi érdekérvényesítés stratégiai és szervezeti modelljei a 20. században*. Szerk. Dobák Miklós. Budapest, L'Harmattan, 2011, 106–115.

²³ Mihelics Vid: Vissza a középkorba? *Nemzeti Újság*, 1940. 09. 15. 7.

²⁴ Kerkai Jenő (1904–1970): jezsuita szerzetes. 1935-ben a KALOT alapítója. 1944-ben részt vett a Kereszténydemokrata Néppárt megalapításában. 1949-ben letartóztatták, a forradalom alatt ugyan kiszabadult, de 1957 és 1959 között Márianosztrán be kellett fejeznie büntetését.

az egyház társadalmi tanítására alapozó közösségépítő munka is itt szökkent szárba – igen gyorsan és látványosan. Ez olyan térsége volt Magyarországnak, ahol kiemelkedő jelentősége lehetett a környékbeli tanyák szegény ifjúsága számára a jezsuiták által szervezett lelkigyakorlatoknak, majd tanfolyamoknak. Akereteket mindehhez a Magyarországszerte, így Szegeden is már évtizedes múltra visszatekintő, de komoly tartalmakat nélkülöző Kolping-féle katolikus legényegyletek biztosították Kerkai Jenő és munkatársai, Nagy Tőhötöm jezsuita, valamint Farkas György frissdiplomás jogász és Ugrin József volt színinövendék számára.²⁵ Közös indították el a mozgalom céljait népszerűsítő *Dolgozó Fiatalok* című lapot, majd 1936 októberében hozzájárulást kaptak a püspöki kártól, hogy a Magyarországi Katolikus Legényegyletek Országos Szövetségének berkein belül hivatalosan is elindítsák a Katolikus Agrárfiatalok Legényegyletek Országos Titkárságát (KALOT).²⁶ A szervezet hamarosan országos mozgalommá nőtt, melynek keretében rendszeresen ezrek vettek részt a képzéseken, tanfolyamokon, lelkigyakorlatokon. Ebben támaszkodott a népi írókra, közeli kapcsolatba került

képviselőikkel, a korszak jelentős szociográfusaival. Ugyanakkor hitéből fakadóan a KALOT mindvégig a keresztény világnézetnek, a falu- és tanyavilág repasztizációjának, az evangélikizáció elmélyítésének eszköze kívánt lenni. Ezzel magyarázható a hamarosan megszületett négyes jelszó: „Krisztusibb embert! Műveltebb falut! Életerős népet! Önérzetes magyart!”²⁷ Az első újságot követően hamarosan nyolc időszaki kiadvány segítette a KALOT életét, majd 1938-tól műsorközpontok jöttek létre, hogy a falvakat színdarabokkal, gyakran vallásos és ismeretterjesztő előadásokkal lássák el. A könyvosztály segítette a KALOT-kiadványok terjesztését, és a kiskönyvtárba bekerültek a legjelentősebb népi írók művei is. Emellett szorgalmazták a falvak önálló értékkeremtését, énekkarok, sportosztályok, zenekarok, népművészeti-néprajzi csoportok és saját könyvgyűjtemények alakítását. A szervezet nőtt, erősödött, és ezt a sejtémszerűen is köszönhet: önkéntes alapon, lelkigyakorlatok segítségével vonták be a plébániák javaslatára azokat a fiatalokat, akik a rövid vezetőképző tanfolyamot követően maguk hozták létre a kislétszámú, alapvetően baráti társaságot, melyből kinőtt

a szervezet helyi csoportja.²⁸ Majd 1938. november 11-én Kereszties-Fischer Ferenc belügyminiszter ellenjegyezte az országos szervezetté és önálló jogi személyiséggé nőtt kezdeményezés alapszabályát.²⁹ Mindez megfelelő hátszelet adott a népfőiskolai mozgalomnak is,³⁰ mely a keresztény szellemiség jegyében a liberalizmus, marxizmus és hitlerizmus vallásromboló és nemzeti hagyományokat felszámoló hatásait kívánta minél hatékonyabban ellensúlyozni.

A KALOT munkája mellett kiemelkedő volt a Katolikus Ifjúságmozgalmak Országos Egyesületének (KIOE) szerepe, a Shvoy Lajos püspök pártfogásával elindított Katolikus Asszonyok-Lányok Szövetségének (KALÁSZ) tevékenysége, vagy a Dolgozó Leányok (DL) szervezetének munkája. Varga páter az Egyetemi Ifjak Mária Kongregációjának vezetőjeként komoly kapcsolatokat épített ki más szervezetekkel, így a fentiekén túl például a hasonló alapelveket valló Prohászka Ottokár Társasággal is, melyet Gróf Széchenyi György kereszténypárti képviselő indított újtára még 1931-ben. Célja a fiatal katolikus értelmiség összefogása volt, és az ország elmélyülő problémáira kereste a megfelelő

²⁵ Balogh Margit: A „Kisatya”. P. Kerkai Jenő. S. J. (1904–1970). In: *Az idő élén jártak. Kereszténydemokrácia Magyarországon (1944–1949)*. Szerk. Kovács K. Zoltán – Rosdy Pál. Budapest, Barankovics István Alapítvány, 1996, [42–72.] 46–47.

²⁶ A szervezet történetéhez lásd részletesen: Balogh Margit: *A KALOT és a katolikus társadalompolitika, 1935–1946*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1998; Uő: *A KALOT története. Rubicon*, 2016/2, 36–47.; Varga József: *KALOT. A huszadik század legjelentősebb katolikus agrárfiatalok népi mozgalmának keletkezése, teljesítménye, felszámolása (1935–1946)*. *Távlatok*, 7 (1992), 346–360.

²⁷ Vö. Ugrin József visszaemlékezése. In: *Kerkai Jenő emlékezete*. Szerk. András Imre – Bálint József – Szabó Ferenc. Budapest, Kerkai Jenő Egyházzociológiai Intézet, 1995, 44.

²⁸ Cseszka Éva: Kerkai Jenő és a KALOT. In: *Szociális kérdések és mozgalmak Magyarországon (1919–1945)*. Szerk. Szilágyi Csaba. Budapest, Gondolat, 2008, 181–186.

²⁹ A szervezet elnevezésében ennek köszönhető, hogy a KALOT betűszó változatlan megtartása mellett annak jelentése megváltozott, és Katolikus Agrárfiatalok Legényegyletek Országos Testülete lett.

³⁰ 1940. október 1-jén kezdte meg működését az első, immár bentlakásos és országos merítésű KALOT-népfőiskola Érden, az egykori Szapáry-kastélyban, majd az elkövetkező években összesen 19 további népfőiskola jött létre az országban. Vö. Farkas György: *A KALOT mozgalom és népfőiskolái*. Budapest, Kerkai Jenő Egyházzociológiai Intézet, 2000.

katolikus válaszokat. A vezető-ségben helyet kapott Szekfű Gyula és Pethő Sándor történészek mellett Horváth Sándor dominikánus teológusprofesszor, Sík Sándor piarista tanár-költő, vagy Griger Miklós plébános, keresztényszociális legitimista politikus, míg a szervezet főtitkára Mihelics Vid szociológus, jogakadémiai tanár lett.³¹ Ezzel megindult egy komoly hálózatépítés, melynek eredményeként megjelent a törekvés a vidéki ifjúság mellett az ipari munkásság megszervezésére is: ezt a szerepet a keresztényszociális szakszervezeti mozgalom gyengése³² miatt először az Egyházközségi Munkáscsoportok (EMCS), majd 1937-től Egyházközségi Munkásszakosztály (EMSZO) néven működő szervezet vállalta fel. De a legnagyobb hatást a munkások körében alighanem az 1939-től országos hatáskörűvé váló Magyar Dolgozók Országos Hivatásszervezete (HSZ) tudta kifejteni.³³ Míg az EMSZO elsősorban a munkások kulturális és lelki művelésére törekedett, addig a munkások gazdasági és szociális helyzetének javítását az országossá váló Hivatásszervezet képviselte.³⁴ E két szervezet életében játszott meghatározó szerepet a győri találkozó két központi iniciátora, Freesz József, a „munkások lelkipásztora”, az EMSZO központi lelkesvezetője és Meggyesi Sándor, aki a KALOT főtitkárhelyettesi pozíciója mellett a HSZ elnöke is volt.

1939 tavaszán a budapesti érseki helynök konferenciára hívta a korszak legjelentősebb magyar hivatásrendi, keresztényszociális gondolkodóit: Varga László, Kerkai Jenő és Freesz József mellett Heller Farkas egyetemi tanár, Huszár Károly volt miniszterelnök, az AC szociális szakosztályának elnöke, Kovrig Béla egyetemi tanár, Közi-Horváth József lelkész, az AC központi titkára, Mihelics Vid egyetemi magántanár, Mikos Ferenc törvényszéki bírósági elnök, Tobler János képviselő, a keresztényszocialista szakszervezetek országos elnöke és Vida István, az EMSZO központi titkára vitázott a reformok irányairól, a szolidaritás tanításának terjesztéséről és a hivatásrendiség megvalósításáról. Ennek a megindult együttműködésnek első kézzel fogható eredménye lett az 1939. május 7-én a Tattersallban (a budapesti lóversenypályán) megtartott nagygyűlés, ahol nemcsak a mozgalmak eredményeit összegezték, de a közös programjavaslatokat is a nyilvánosság elé tárták. Az itt megfogalmazottak egyértelmű állásfoglalást jelentettek a hivatásrendi gazdaság és a szolidaritás társadalmi modellje mellett.³⁵

A megindult reformmunka támogatására a KALOT vezetői felkérték XII. Pius pápát is, aki elődje szellemiségét követve 1939 szeptemberében üdvözölte a szervezeti kezdeményezéseket,

és egyben áldását adta a munka irányára: „Őrizték meg, védelmezték és tökéletesítették annak a magyar műveltségnek drága értékeit, amelyek a valódi kereszténységgel párosult egészséges természetesség jellemzője. Dolgozzatok annak társadalmi rendjének a kiépítésén, amely tiszteletreméltó elődünk *Quadragesimo anno* körlevelének alapelvei szerint a ti körülményeiteknek megfelel. Istennek irgalmát és Magyarország Nagyasszonyának hatalmas pártfogását lelesdve rátok és egész mozgalmatokra adjuk apostoli áldásunkat.”³⁶

Erre az egyre szélesebb körökbe bevonó aktivitásra és reformgondolatra felfigyelt a második miniszterelnökségét megkezdő gróf Teleki Pál is, aki számos hivatásrendi gondolkodót vont be a magyar társadalom szervezeti kereteinek megvitatását célzó tanácskozásokba a Miniszterelnökség Társadalompolitikai Osztályának vezetője, Kovrig Béla irányításával. Ennek az új miniszterelnökségi osztálynak a felállításáról még az 1938. július 11-i minisztertanács döntött. Hóman Bálint miniszter előterjesztésére, majd Teleki Pál miniszterelnöksége idején átkerült a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium alá. Ettől kezdve Teleki kiemelt figyelmet szentelt a KALOT, az EMSZO és a Hivatásszervezet ügyeinek és javaslatainak

³¹ Gergely Jenő: A kereszténydemokrácia Magyarországon. *Múltunk*, 2007/3, [113–154.] 130.

³² Lásd: Vida István: A munkásmozgalom másik oldala: keresztény szakszervezeteink. In: *Félbemaradt reformkor. Miért akadt el az ország keresztény humanista megújítása? Válogatás a Katolikus Szemle íásaiból*. Róma, 1990, 78–79.; Gergely Jenő: A keresztényszocializmus a legújabb kutatások tükrében. In: *Szociális kérdések és mozgalmak Magyarországon (1919–1945)*. Szerk. Szilágyi Csaba. Budapest, Gondolat, 2008, [79–97.] 83., 88–91.

³³ A Hivatásszervezet történeti fejlődésére lásd: Zachar i. m. 2014, 238–258.

³⁴ Vö: Gergely Jenő: *A politikai katolicizmus Magyarországon (1890–1950)*. Budapest, Kossuth, 1977, 188–197.

³⁵ Vö.: Balogh i. m. 1998, 87–89.

³⁶ A pápai breve a korszakban több helyen is napvilágot látott, közli: Uo. 91.

igyekezett becsatornázni a törvényalkotási előkészítő munkákba.³⁷ Így a hivatásrendi gondolkodók jelen voltak azon az egyeztetéssorozaton is, amelyet a miniszterelnök az általa tervezett érdekképviselési reform kapcsán kezdeményezett 1940 tavaszán politikusok, szakmai érdekképviselők, valamint a hivatásrendiséggel és közigazgatási kérdésekkel foglalkozó szakértők bevonásával. „Teleki Pál miniszterelnök közel állt a *Magyar Cél* és az Országos Hivatásszervezet programjához. Mint államférfi és pedagógus nagyra értékelte a három mozgalom (KALOT, EMSZO, HSZ) következetes törekvését, hogy tagjainak keresztény világnézetét megerősítse, humán képességét és nemzeti érzését növelje, továbbá, hogy tagjainak általános és szaktudását elmélyítse, és ezáltal az államapparátus és a gazdasági élet, valamint a társadalom megújítását lelkiismeretes alaposággal előkészítse, illetve meggyorsítsa.”³⁸ Ennek a folyamatnak meghatározó résztvevője volt mind Freesz József, mind Meggyesi Sándor. Döntő szerepük volt abban, hogy a KALOT, az EMSZO, a Hivatásszervezet és a felvidéki Prohászka-körök közös politikai programnak tekintették egy

magyar munkaalkotmány és egy hivatásrendi társadalmi struktúra megteremtését. Ahogy Közi-Horváth József is meghirdette, a feladat nem volt kevesebb, mint „Harc a nemzeti, szociális és keresztény Magyarorszáért!”³⁹

A Kovrig Béla vezetése alatt álló Társadalompolitikai Osztály felkérte Freesz József mellett Varga pátert és Vida Istvánt, hogy a szolidarizmus tanítását még hatványozottabban terjesszék, és készítsék fel a közvéleményt a reformokra, alakítsanak ki egy támogató társadalomlélektani hangulatot. Ez egyben a nyilas mozgalom térnyerése és a német propaganda ellen is irányuló komoly lépés volt, melybe az is belefért, hogy néha a kormányt bíráló kritikai állásfoglalások jelentek meg a szélesebb tömegek megnyerése érdekében.⁴⁰ „Teleki meg volt győződve arról, hogy ez ellen a növekvő befolyás ellen csak egy jól megalapozott szellemi ellenállás hozhat sikert. Ennek a szellemi ellenállásnak legfontosabb alapját a kereszténységben, mindenekelőtt a katolikus Egyházban, a hazaszeretben és nemzeti öntudatban látta. Mindhárom szellemi és erkölcsi érték és magatartás ezer év óta mélyen gyökeredzett a

magyarságban, és különösen a nemzet létét fenyegető veszélyek idején a helytállás legfontosabb erőforrása volt.”⁴¹ Ezt maguk a hivatásrendiséget propagáló szervezetek is megerősítették. Egy 1941. októberi, a püspöki konferenciához intézett beadványban különösen eme szándékuk mellett tesznek hitet. Mind a miniszterelnök, mind az egyház számára ezen szervezeteknek különösen az adott jelentőséget, hogy fő feladatuknak tartották: „a marxizmus és a nemzeti szocializmus aposztáziájába tévedt munkástömegek visszavezetessenek Krisztushoz és hogy a mostani háború után életformánk keresztény jellege megőriztessék”.⁴²

A Teleki felkérésére az érdekképviselési reformról folytatott tárgyalások során nyilvánvalóvá vált, hogy a katolikus reformkörök által képviselt új (hivatásrendi) irányzat nem sorol be sem a korporatív megoldást sürgető, olasz mintát propagáló szakértők, sem pedig a nyilaspárti totalitárius megoldást preferálók mögé. Számukra egyértelmű volt, hogy a társadalmi-gazdasági reformok komoly autonómiával rendelkező, alulról építkező szervezetekkel valósíthatók meg, ugyanis mindez nem egyszerűen állami,

³⁷ Strausz Péter: Szociális érdekegyeztetés és gazdaságirányítás. Útkeresés a két világháború közötti Magyarországon. In: *A gazdasági és társadalmi érdekérvényesítés... i. m.* 2011, 165–216.

³⁸ Varga József: Keresztény szociális mozgalmak Magyarországon. *Távlatok*, (12–13) 1993, 477–490.

³⁹ Közi-Horváth József: Harc a nemzeti, szociális és keresztény Magyarorszáért! *Új Szociális Rend*, 1938. május, 1.

⁴⁰ Molnár Sándor: Teleki Pál titkos tevékenysége a Sándor-palotában. In: *Ismeretlen fejezetek Teleki Pál életéből*. Szerk. Vigh Károly. Budapest, Századvég, 2001, 31–91.

⁴¹ Varga J. i. m. 1993, 477–490. Benkő István, az EMSZO egyik titkára ezzel kapcsolatban így nyilatkozott: „Nevelő munkánk mindinkább a hitleri eszmék ellen irányult. Volt olyan időszak, amikor az EMSZO volt az egyetlen, amely a nyilasokkal nyíltan szembe mert szállni. Elég csak a tattersalli nagygyűlésre emlékeznünk. [...] kezdettől fogva vallottuk nemcsak azt, hogy a hitleri Németországnak el kell vesztenie a háborút, hanem azt is, hogy ezt a vereséget a magunk módján, akármilyen kis mértékben is, de elő kell segíteni.” Hetényi Varga Károly: Benkő István – a dachau fogoly. *Vigília*, 1982/3, [174–179.] 175.

⁴² Esztergomi Prímási Levéltár (EPL) Püspökkari konferenciák jegyzőkönyvei. 1941. október 8. Idézi: Gergely Jenő: A Keresztény Demokrata Néppárt előtörténete. *Műhely kulturális folyóirat*, 1984/3, 9.

közigazgatási probléma, hanem komoly társadalmi kérdés.⁴³

Mindezek nyomán az önállóan működő szervezetek 1940 őszén további területeken is összehangolták tevékenységüket: a KALOT és a KALÁSZ, az EMSZO és a Hivatásszervezet addigi közös munkája intézményesen is összekapcsolódott a Magyar Szociális Népmozgalom keretei között. A kezdeményezésben komoly szerepet játszhatott, hogy a hivatásrendi szervezetek vezetői saját programjuk megvalósítását – Teleki támogatása ellenére – nem tudták keresztülvinni a kormánypárton, ezért saját politikai erő létrehozását fontolgatták. Ennek első közös háttérét jelenthette a Népmozgalom életre hívása. A szervezet ügyvivője Vida István lett, míg a programot a korábbi, Varga páter által megfogalmazott *Magyar Cél*-programra alapozva Freesz József ismertette az 1940. október 26–27-én megtartott érdi csúcsértekezleten. Fontos kiemelnünk, hogy a hazai szakirodalom továbbra is magyar korporatív kísérletről ír leggyakrabban a Népmozgalom kapcsán, véleményünk szerint azonban itt is egyértelműen az olasz modellről elkülönülő, sajátos magyar hivatásrendi programról, a szolidarizmusban gyökerező gazdasági-társadalmi berendezkedésről volt szó, ahogy ezt Kovrig Béla, az értekezlet egyik főelőadója is ecsetelte.⁴⁴ A kísérlet azonban a politikai változások, Teleki Pál miniszterelnök halála és a háborúba való belépés miatt nem tudott eredményt felmutatni.

A győri Püspökvár és a székesegyház. A titkos tanácskozáson jelenlévők igen széles spektrumát és eltérő nézeteit jelenítették meg a keresztény-konzervatív, elsősorban katolikus egyházi elképzeléseknek. Fotó: FORTEPAN, 42700-as kép / Id. Konok Tamás

A minisztériumi átszervezésekkel a Társadalompolitikai Osztály szerepe megváltozott, a Népmozgalom, úgy tűnt, komoly támogatás hiányában elsorvad.

A GYŐRI TALÁLKOZÓ ÉS HATÁSA

A lehetőség a katolikus reformcsoportok további kibontakozására a hazai ellenzéki mozgalmak hangjának felerősödésével jött el. A győri találkozó jelentőségét többek között az is adta, hogy az országban egyre erőteljesebben érezhető ellenállási törekvések a háború fordultával egyben a fennálló politikai-társadalmi rendszer megváltoztatását is előrevetítették. Ebben a folyamatban elengedhetetlenül szükségesnek mutatkozott, hogy a katolikus-konzervatív körök is kialakítsák saját egyértelmű jövőképeket, kidolgozzák állásfoglalásukat az új magyar államról,

és megvédjék koncepciójukat az egyre nyilvánvalóbb baloldali összefogás törekvéseivel szemben. A Népmozgalomban egyesült szervezetek vezetői, Meggyesi Sándor, Freesz József, Kovrig Béla, Ugrin József és P. Kerkai Jenő már 1943 májusában felkeresték báró Apor Vilmos győri püspököt, hogy a mozgalom megújításának lehetőségeiről tárgyaljanak.⁴⁵ Győr már a századforduló és Giesswein Sándor kanonok tevékenysége óta fontos központja volt a keresztényszociális eszméknek. Ezen túlmutatóan pedig Apor püspök hivatalának 1941. márciusi átvételétől rendkívüli energiákkal fordult a reformmozgalmak irányába, maga is szorgalmazta a szociális viszonyok rendezését. Több esetben nemcsak védnökséget vállalt, de anyagilag is támogatta a különböző egyesületeket, sőt segítette a népfőiskolai

⁴³ Strausz Péter: Korporáció vagy hivatásrend? Az érdekképviselési rendszer átalakításának kérdése Európában és Magyarországon 1926–1940. *Múltunk*, 2010/1, [83–122.] 114–121.

⁴⁴ Gergely i. m. 1984, 8.

⁴⁵ Balogh i. m. 1998. 148–149.

mozgalom kibontakozását Egyházasközpontban.⁴⁶ Személye azért is ébresztett bizalmat a katolikus reformmozgalom vezetőiben, mert kérelmelhetetlenül szállt szembe mind a nemzetiszocialista, mind a kommunista ideológiával, és általában a magyarországi szélsőséges politizálással.⁴⁷ Az új összefogás vezetői így érthetően elnyerték Apor püspök jóakarátát és segítségét, majd Meggyesi Sándor és Freesz József – Kerkai Jenő javaslatára – 1943. június 23-án közös levélben fordult Serédi Jusztinián hercegprímáshoz, melyben felhívták rá a figyelmet, hogy ismét megalakították „az EMSZO, a KALOT és a Hivatásszervezet vezetőinek munkaközösségét, azzal a céllal, hogy a három mozgalom vezetői közös álláspontot valljanak, és közös taktikával vehessék fel a küzdelmet mindazokkal szemben, akik a nemzet sorskérdéseiben nem a keresztény erkölcsnek alapján keresik a megoldást”.⁴⁸ Apor püspök – Freesz József kérésére – külön levélben tájékoztatta a hercegprímást az egész ügy és szervezeti kísérlet hátteréről és saját püspöki támogatásának („egyházi tanácsadói tisztén”) mibenlétéről.⁴⁹ Mivel Serédi Jusztinián megnyugvással

fogadta, hogy a szervezkedés mögött nemcsak az alsópaparságból kikerülő tagok állnak, hanem maga Apor püspök is támogatja a mozgalmat, 1943. július 22-i levelében áldását adta a munkaközösségre „mert nagy szükség van arra, hogy a katolikus szervezetek egyöntetűen működjenek”.⁵⁰

Ennek az együttműködésnek a kereteit és főbb irányait volt hivatott megteremteni az 1943. augusztus 26-án, Apor püspök palotájában megtartott titkos tanácskozás. A győri értekezleten jelenlévők igen széles spektrumát és eltérő nézeteit jelenítették meg a keresztény-konzervatív, elsősorban katolikus egyházi elképzeléseknek.⁵¹ A résztvevők teljes köre mindmáig nem teljes egészében ismert, de a források alapján rekonstruálható módon személyesen volt jelen a házigazda, Apor Vilmos, valamint a találkozót előkészítő Meggyesi Sándor, Freesz József és Kovrig Béla. Minden bizonnyal jelen volt Kerkai Jenő és Vida István, továbbá Mihalovics Zsigmond, az Actio Catholica országos igazgatója, Közi Horváth József, Győr országgyűlési képviselője, Varga Béla országgyűlési képviselő, gróf Pálffy József országgyűlési

képviselő, Beresztóczy Miklós pápai kamarás, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium osztályfőnöke, Balassa Brúnó ciszterci szerzetes, szintén a kultuszminisztérium osztályfőnöke, valamint Pehm (Mindszenty) József zalaegerszegi plébános, Kiss Szaléz ferences szerzetes, ifjúsági lelkipásztor, Pfeiffer Miklós kassai kanonok, a felvidéki katolikus egyetemi ifjúsági mozgalom lelkiatyja, valamint Sándor Imre kolozsvári püspöki helytartó, aki Márton Áron delegáltjaként jelent meg a megbeszélésen.⁵² Az esemény titkosságának magyarázatát a főszervező, Kovrig Béla adta meg: „Mivel erre az ülésre annak megvitatását terveztük, hogyan történjék a katolikus politikai felkészülés a közeledő katonai összeomlásra és annak másnapjaira, a lehető legnagyobb óvatossággal kellett eljárni a résztvevők megválogatásában és az egész előkészítésben. Ez azért volt kötelező, hogy elkerülhető legyen egy olyan botrány, amely biztosan bekövetkezik, ha a Gestapo, a katonai hírszerzés vagy a nemzetiszocializmus bármely változatait valló magyar »szimpatizánsok« információt kapnak arról, hogy a katolikus vezetők biztosnak vették a demokratikus

⁴⁶ Vö.: Soós Viktor Attila: A Katolikus Szociális Népmozgalom egyházi tanácsadója: Apor Vilmos szerepe a II. világháború alatti katolikus mozgalmak életében. In: Útkeresés két korszak határán. A Katolikus Szociális Népmozgalom 75. évfordulójára. Szerk. Klestenitz Tibor – Petrás Éva – Soós Viktor Attila. Agyagosszergény, Közi Horváth József Népfőiskola, 2019, [71–84.] 74–77.; Vida István: A Demokrata Néppárt alapítása. In: *Félbemaradt reformkor... i. m.* 1990, 158–159.

⁴⁷ Soós i. m. 2019, 79–81.

⁴⁸ Meggyesi Sándor, Kerkai Jenő és Freesz József közös levele Serédi Jusztinián hercegprímáshoz (1943. június 23). EPL Egyházkormányzati Levéltár, Serédi Jusztinián egyházkormányzati iratai, 8118/1944. (Ez a dokumentum az eredeti 5418/1943. helyről az 1944-es levelezésbe lett átsorolva.)

⁴⁹ Apor Vilmos levele Serédi Jusztinián hercegprímáshoz (1943. július 15.). EPL Egyházkormányzati Levéltár, Serédi Jusztinián egyházkormányzati iratai, 5418/1943.

⁵⁰ EPL Egyházkormányzati Levéltár, Serédi Jusztinián egyházkormányzati iratai 5953/1943; valamint Gergely i. m. 1993, 163–164.; Uő: Katolikus hivatásrendi mozgalmak Magyarországon (1935–1944). *Múltunk*, 1997/3, 3–42.

⁵¹ Elmer István: A Keresztény Demokrata Néppárt, majd Demokrata Néppárt története (1944–1949). In: *Az idők élén jártak. Kereszténydemokrácia Magyarországon 1944–1949.* Szerk. Kovács K. Zoltán – Rosdy Pál. Budapest, Barankovics Akadémia Alapítvány, 1996, 97.

⁵² Klestenitz – Petrás – Soós i. m. 2019, 16–17.; Kovrig i. m. 2019, 361–363.

nemzetek győzelmét, és olyan terveket készítettek, amelyek Hitler és Németország végső vereségét tették meg egyik referenciapontjuknak a politikai tervezés kiinduló feltevéseikhez.”⁵³

Az egyes részkérdésekben különböző véleményeket megfogalmazó, de az ország jövőjéért aggódó résztvevők nem egy homogén politikai közeg, hanem egy színes és széles katolikus föderáció megteremtését célozták meg. Alapvetően egy közös jövőkép, az ország társadalmi-szociális megújítása, a szélsőséges politikai irányítás elkerülése és egy erős katolikus politikai hang megtalálása foglalkoztatta őket. Az adott időszakban még nem tételezték fel sem a német megszállást, sem a leendő szovjet önkényuralmat. A háborúból kilépő önálló magyar állam politikai, társadalmi és gazdasági kultúrájának megújítását kívánták elérni – alapvetően a jezsuita ihletettséggű szolidarizmus tanítása alapján. A hivatásrendiség képviselőinek körében egyre hangsúlyosabbá vált egy olyan megközelítés, amely – az államforma pontos meghatározása nélkül – az államberendezkedés kiegészítő elemeként, a fennálló parlamenti politikai rendszert ellensúlyozó társadalmi szerkezetként, a gazdasági kapitalizmus korrektívumaként tekintett a hivatásrendi szervezetekre, és nem kívánta ezek jelenlétét – az európai (osztrák vagy portugál) tapasztalatok után – egy hivatásrendi

alkotmánnyal államszervezési elvvé emelni. Mindezt egyértelműen fogalmazta meg Kovrig Béla: „Társadalmi mozgalomként a magyar katolikusok szervezésével, erkölcsi és szellemi erejük összpontosításával, a katolicizmusban rejlő alkotó lendülettel együttthatók akarunk lenni a háború utáni magyar társadalom kialakításában. A magunk szervezett erejével is elő akarjuk segíteni az erkölcsi törvény és a természeti jog érvényét, az ember személyiségének és munkájának védelmét, a hagyományok, jó szokások megbecsülését, a katolikus nevelő értéket és hagyományokat kifejtő keresztény kultúrpolitikával minden szellemi erő kibontását, a családok életességét és biztonságos megélhetését a szociális igazságosságban belsőleg jól kiegyensúlyozott magyar társadalomban.”⁵⁴

A résztvevők a társadalmi mozgalmak összefogására alapozva a jövőbeni keresztény politizálás lehetőségét csak a pápai szociális enciklikák tanai mentén és a krisztusi erkölcsök érvényesítésével látták megvalósíthatónak. Ez magával hozta volna a korszakban meghatározó erőként jelen lévő, gróf Zichy János által vezetett keresztény párt átalakítását is, mely azonban az adott körülmények között nem nyerte el a püspökök egyöntetű támogatását, és így ettől, első sorban egyházpolitikai okokból, elálltak a résztvevők.⁵⁵ Ezért mondták ki elsődleges célként

a katolikus szervezetek háttérszerepének a növelését, amely a Katolikus Szociális Népmozgalom összefogása által valósulhat meg. „Ennek lelki vezetését és pártfogását Apor püspök vállalta, míg világi elnökéül Kovrig Béla szociológust, a kolozsvári egyetem rektorát választották meg. A mozgalom lelki, szellemi vezére Kerkai Jenő S. J. volt, a KALOT alapítója, aki azonban hivatalt nem vállalt. A mozgalom ideológiai programjának a katolikus szociális tanítás alapján való kidolgozására a győri konferencia Kovrig professzort kérte fel.”⁵⁶

Az új népmozgalom egyfajta széles katolikus összefogásként arra törekedett, hogy a háború befejezését követően azonnal készen álljon saját programja megvalósítására. Fő feladatának az erkölcsi normák fenntartását, az emberi élet védelmének előtérbe állítását, az új társadalmi rendről való felvilágosítást és a gazdasági-szociális reformok megkezdését tekintette.⁵⁷ A jövőkép az új ernyőszervezet alapítódokumentumából rajzolódik ki számunkra legkézzelfoghatóbb módon: a résztvevők hitet tettek a joguralom és az alapvető szabadságjogok alapelve mellett, középpontba kívánták állítani a gazdasági és társadalmi rendszerben a szeretet és az igazságosság gondolatát, a magántulajdonhoz kapcsolni kívánták a tisztességes megélhetés elvét, korrigálni a liberális-kapitalista

⁵³ Kovrig i. m. 2019, 361.

⁵⁴ Uő i. m. 1943. 6–7.

⁵⁵ Petrás Éva: „Totális állam és keresztény álláspont összeférhetetlen” – Kovrig Béla nézetrendszere és tevékenysége a totalitarizmusok szorításában. In: *Útkeresés két korszak határán... i. m.* 2019, [85–103.] 90–92.

⁵⁶ László T. László: Adatok a magyarországi katolikus ellenállás történetéhez. I. A Katolikus Szociális Népmozgalom megalakulása és célkitűzései. *Katolikus Szemle* (Róma), 1978/1, [14–25.] 17.

⁵⁷ Uő: Adatok a magyar katolikus ellenállás történetéhez II. A Keresztény Demokrata Néppárt megalakulása. *Katolikus Szemle* (Róma), 1978/2, [103–112.] 103.

A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem épülete 1941-ben. Kovrig Béla rektorsága alatt – a német megszállás miatti cenzúrát kijátszva – egyetemi tankönyvként adták ki a *Magyar Társadalompolitika* című programdokumentumot. Fotó: FORTEPAN, 174083-as kép / Aszódi Zoltán

rendszer túlkapásait és elkerülni a kommunizmus tévelygéseit.⁵⁸ Ehhez igyekeztek megnyerni a katolikusfelsőklérustámogatását: elképzeléseiket és kérésüket Apor Vilmos tolmácsolta 1943. október 6-án a püspöki konferencia felé. Különösen egy olyan püspökkari körlevelet sürgetett, melyben az egyházi vezetés „általános direktívákat adna, hogy a mostani válságos időkben milyen magatartást tanúsítson s a különböző politikai felfogásokkal szemben milyen álláspontra helyezkedjék” minden hithű magyar katolikus.⁵⁹ A hercegprímás és a püspöki konferencia ugyanakkor úgy ítélte meg, hogy az adott belpolitikai helyzetben nem adhat közvetlen politikai iránymutatást.⁶⁰ Ez a feladat megmaradt a Kovrig, Kerkai, Freesz, Meggyesi által irányított KSZN és az addig jól működő katolikus sajtó

számára. Az első valós programdokumentumot a Kovrig Béla által írt *Merre megyünk?* című rövid, harmincoldalas összefoglaló alkotta. A munka nagy erőssége, hogy összegzi a manchesteri kapitalizmussal és a marxizmussal, illetve egyéb totalitárius rendszerekkel szembeni álláspontokat, de emellett egyértelműen pozitív programot, reális alternatívát is hirdet a magyar jövő számára. Részletesen elemzi az egyes társadalmi alrendszereket, melyek jövőbeni reformját a szolidaritás programja mentén az ökumenizmus jegyében a „szeretet, igazságosság, biztonság és béke” alapelveivel kívánta előmozdítani. „Szeretet, igazságosság, biztonság, béke! Ezt akarjuk, ez a mi erkölcsi forradalmunk a francia forradalom és a bolsevizmus szellemével, a 19. század világával szemben. Ez a mi

»politikánk«. Ennek szellemében sűrűsödik népünk életének mély folyásában a magyar értelmiség, munkásság, parasztság egységessé váló akarata” – fogalmazott írásában Kovrig.⁶¹

Mindez azonban már nem válhatott valósággá. A korszak drámaiságába jól illeszkedik, hogy a KSZN megjelenését a nyilvánosság előtt épp arra a napra tervezték, amikor a Magyar Királyság végérvényesen elvesztette szuverenitását, és saját jövője kicsúszott kezei közül: a zászlóbontásra 1944. március 19-én került volna sor.⁶² Az egyre drámaibb háborús és belpolitikai viszonyok, a német megszállás közepette a KSZN tevékenysége fokozatosan szűkült, egyre inkább csak az illegalitásba kényszerült ellenálló mozgalmak irányába tudott kezdeményezőleg fellépni. Az első programdokumentumot már 1944-ben követte a háborús körülmények között titokban terjesztett, háromkötetes *Magyar Társadalompolitika* című munka, melyet Kovrig mellett Kerék Mihály agrárpolitikai szakíró, Cser János kultúrpolitikai szakértő és Tóth József főiskolai tanár jegyzett.⁶³ A rendkívüli köteteket egyetemi tankönyvnek álcázva Kolozsvárott adták ki, maga Kovrig Béla töltötte be a Kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem rektori pozícióját. Ezzel el lehetett kerülni a német megszállás miatti cenzúra vegzálását. E nagyvű, átfogó munka kivonatolt összegzését már 1944-ben terjeszteni

⁵⁸ EPL Egyházkormányzati Levéltár, Serédi Jusztinián egyházkormányzati iratai 8118/1944.

⁵⁹ Bárány Apor Vilmos győri püspök levele Serédi Jusztinián hercegprímásnak. Uo. 7557/1943.

⁶⁰ „Öminenciája veszélyesnek tartja, hogy a püspöki kar a nagy nyilvánosság előtt politikai irányítást adjon. Egyébként részint személyes érintkezésben, részint egyes felmerült esetekkel kapcsolatban részint maga, részint a püspöki kar körvonalazta álláspontját.” EPL Püspökkari konferenciák jegyzőkönyvei, 1943. október 6.

⁶¹ Kovrig i. m. 1943, 30.

⁶² EPL Egyházkormányzati Levéltár, Serédi Jusztinián egyházkormányzati iratai 8118/1944.

⁶³ Vida A Demokrata Néppárt... i. m. 1990, 160–161.

kezdték a népmozgalmon keresztül, *Utunk, a magyar társadalom újjáépítése, a szociális mozgalmak számára* címmel.⁶⁴ Ezek a dokumentumok a későbbiekben szintén meghatározó kiindulópontot jelentettek a modern kereszténydemokrata irányultságú magyar politikai erő, a Barankovics vezette párt létrehozásához.

A megszállt országban a KSZN teljesítette hivatását, ébren tartotta a katolikus megújulás lehetőségét a háború utáni ország számára. Elmondható, hogy mindezek okán a győri találkozót korszakalkotó jelentőségűnek tartjuk. A magyarországi katolikus reform (hivatásrendi) szervezetei alapvetően a jezsuita közgazdaságtani gondolkodás mentén, a jézustársasági szerzetesek szervezőmunkája révén szökkentek szárba. Így mindvégig jellemző volt rájuk a fáradhatatlan munkabírási, a szigor és vasfegyelem, mellyel kitartottak célkitűzéseik mellett, míg ezek elérését az adott helyzethez alkalmazkodni képes keretek között kívánták. A reform hívei, a KSZN vezetői „a keresztény humánusmot és szociális progressziót képviselő, a proházskai örökség ébrentartására törekvő”⁶⁵ magyar katolikus megújulás elkötelezettjei voltak. Ezzel a 20. század első felének magyarországi tudományossága és a hivatásrendi szervezetek gyakorlati kiépítése nemcsak lépést tartott az európai fejlődéssel, de komoly mértékben hozzájárult az államról folytatott vita kiszélesítéséhez és elmélyítéséhez. A társadalom és a gazdaság

új alapokon történő átszervezésének gondolata így nem vált egy szűk, szélsőjobboldali, reakciós, esetleg fasiszta vagy éppen szélsőbaloldali, kommunista körjáratított terrénúmvá. A katolikus államreform hívei ezekkel szemben sokkal inkább olyan, a konzervatív-keresztény körökben általánosan elterjedt nézetrendszert alkottak, melyek hitük szerint a demokratikus politikai *mainstream* részévé válhattak. Szerencsésebb körülmények között, Nyugat-Európa 1945 utáni történetében a katolikus egyház társadalmi tanítása nagymértékben járult hozzá a modern piacgazdasági és államszervezési modell kialakításához.⁶⁶ Varga László páter, Kovrig Béla, Freesz József, Meggyesi Sándor, P. Kerkai Jenő vagy Mihelics Vid a katolikus hivatásrendiség, a szubszidiaritás és szolidaritás oldaláról újította meg a két világháború közötti államkonceptiót. Terveik szerint mindennek eredménye lehetett volna „a lüktető önkormányzati élet, életerős, öntevékeny, szerves társadalom, a hétköznapok szabadságainak sikeres egyeztetése, demokratikus szellem a gazdálkodás világában, a társadalmi vezetőréteg egészséges kiválasztása, rátermett és érdemes gazdasági hierarchia, fejlett foglalkozási hivatástudat és etika, a termelés önfegyelmzése és egységes munkamorál, a gazdasági és szociális politika rugalmas, szakszerűen gyakorlaltias, mert a különböző vidékek és foglalkozások sokrétűségével és gazdag tagozódásával számoló megvalósítása, a központosító merev etatizmus megszüntetése

éppen az állam erejének és tekintélyének fejlesztése érdekében.”⁶⁷ Ez rendkívüli módon egybecsengett a montesquieu-i hatalommegosztás és kiegyensúlyozás (fékek és ellensúlyok) elvével. Beemelték a politikai gondolkodásba a közjó és a civil társadalom szerepét, az alulról szerveződő keretek segíthettek a megfelelő érdekartikulációban, az „organikus demokrácia” megteremtésében. Az 1943. augusztusi győri találkozó e tekintetben utat mutatott egy, az ellenzéki mozgalmakkal is összhangba hozható, a háború után létesítendő új, demokratikus állami, szolidáris és szubszidiárius társadalmi és gazdasági berendezkedés irányába. Ennek megvalósítása azonban előbb a német terror, majd a szovjet megszállás és a diktatúra kiépülése miatt már nem következhetett be.

⁶⁴ Kovrig i. m. 2019, 364.

⁶⁵ Vida A Demokrata Néppárt... i. m. 1990, 160–161.

⁶⁶ Vö: Petrás Éva: A kereszténydemokrácia eszmétörténete Magyarországon a kezdetektől 1949-ig. In: Fontaine, Pascal: *Út Európa szívébe 1953–2009. A Kereszténydemokrata Képviselőcsoport és az Európai Néppárt története az Európai Parlamentben*. Magyar kiegészítés: A magyar kereszténydemokrácia útja Európa szívébe. Szerk. Kiss Mária Rita. Budapest, Barankovics István Alapítvány, 2015, 695–714.

⁶⁷ Kovrig i. m. 1943. 21.

Jónás Róbert

Egy „nosztalgiává lett” tanácskozás

Hatalom és népi ellenzék Monor előtt és után

BEVEZETŐ

1985 júniusában rendezték meg Monoron azt a háromnapos konferenciát, amelyre utóbb a Kádár-korszak egyik nagyjelentőségű ellenzéki tanácskozása-ként emlékezünk. Jelentőségét az adta, hogy az „egymással különböző szögekben szembenálló” ellenzékiek – Csurka Istvánt¹ idézve „a demokratikus ellenzéknek nevezett, javarészt marginalizálódott elemekből álló »baloldal« és a nép-nemzeti írókból, történészekből álló és az őket sleppként követő »mezei hadaknak« is nevezett népi értelmiségből rekrutálódó »jobboldal«” – felismerték az együttműködés fontosságát és közös cselekvésre szánták el magukat. Elszánásukra nem korszakhatárként emlékezünk vissza, mert nem volt az. Sokkal inkább nevezhetjük mérföldkőnek, amely felállításának pillanatában még úgy tetszett, valami kezdetét jelenti, de alig két évvel később Monor már nem realitásként, hanem emlékként volt jelen. „Monorból

nosztalgia lett”² – állapította meg Csurka –, az együttműködés szándékát és szellemét pedig gyorsan felőrölte a rendszerváltás politikai realitása, amelyben a formálódó ellenzéki mozgalmak elvei és eszméi politikai érdekek mentén kezdtek kikristályosodni.

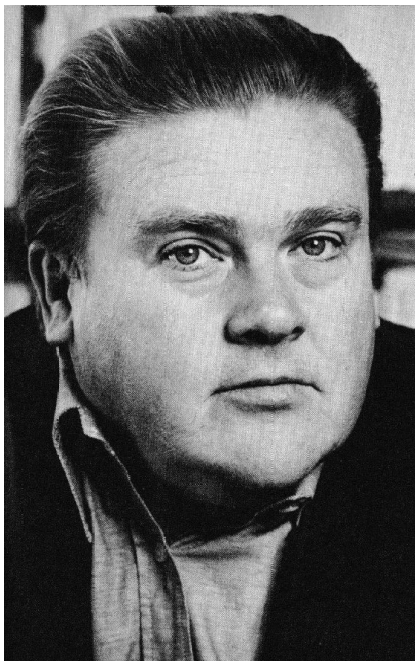
Bár a monori tanácskozás önmagában nem vált korszakhatárrá, de egy korszak határán zajlott, és ha nem is döntő, de jelentős hatást gyakorolt arra a folyamatra, amelynek során a határon túli magyarság ügye közös üggyé, és végül a hatalom által is felvállalt feladattá vált a határon innen, az anyaországban. Jelen írásunkban tehát, amelyben a monori tanácskozás kisebbségi magyarsággal kapcsolatos részét értelmezzük, éppúgy helye és szerepe van az ellenzék – és benne hangsúlyozottan az ügyet következetesen képviselő népi ellenzék –, mint az önmagára saját kezével kovácsolt ideológiai bilincseitől lassan és nehézkesen megszabaduló állampárt vizsgálatának.

A HATALOM ELLENZÉKKÉPE A NYOLCVANAS ÉVEK ELEJÉN

A monori tanácskozás előzményeinek felvázolásához elengedhetetlen annak a kontextusnak a megrajzolása, amelyben megvilágítható a hatalom és ellenzék viszonyának néhány, témánk szempontjából fontos aspektusa. Anyolcvanas években a hatalom az ellenzéki máskéntgondolkodókról alkotott megítélésének két alapküldetése az MSZMP Politikai Bizottságának 1980. december 9-i határozata és 1982. március 30-i állásfoglalása. Mindkettőt a párt Központi Bizottsága Tudományos, Köznevelési és Kulturális Osztályának (TKKO) jelentései alapján tárgyalták a Politikai Bizottságban, és megállapításait felhasználva születtek a PB határozatok. A dokumentumok megmutatják, hogyan gondolkodott a hatalom az ellenzékéről, milyen fogalmi keretek között értelmezte tevékenységüket, milyen korlátok között kívánta tartani a működésüket, miket tartott ebben az időszakban még eltűrhetőnek vagy már nem tolerálhatónak.

¹ Csurka István (1934–2012): író, politikus. 1957-ben végzett a Színház- és Filmművészeti Egyetem dramaturgia szakán. 1956-ban a főiskola nemzetőrségének vezetője, szerepvállalása miatt fél évre internálták. 1973 és 1986 között a *Magyar Nemzet* munkatársa. Az 1985-ben megtartott a monori tanácskozás szervezőbizottságának tagja és a rendezvény egyik előadója. 1987-ben részt vett a lakiteleki találkozón. A *Hítel* folyóirat szerkesztőségének, majd védnökségének tagja. A Magyar Demokrata Fórum egyik alapítója, Ideiglenes Elnökségének, majd Elnökségének tagja, 1991 és 1992 között a párt alelnöke. Alapítója és haláláig elnöke a Magyar Igazság és Élet pártjának. 1990 és 1994, majd 1998 és 2002 között országgyűlési képviselő.

² Egy Csurka levél 1987-ből. [Közreadja: Kenedi János]. *Népszabadság*, 1990. 05. 11. 6.

„Monorból nosztalgia lett.” Csúrkás István. Fotó: Csígy László. (In: *Körkép* 84. Szerk. Kardos György. Budapest, Magvető, 1984, 8. számú fotó).

Az MSZMP – okulva 1956 tapasztalatából – folyamatosan figyelmének homlokterében tartotta az értelmiség, különösen a kritikus értelmiség tevékenységét. A hetvenes évek második felétől kezdődő időszakban azonban az ellenzéki tevékenységgel kapcsolatban újfajta kihívással szembesült, amely több

okra vezethető vissza. Véget ért a Kádár-korszak felívelő időszaka, amely addig a mindennapi élet számos területén érzékelhető fejlődést biztosított. A gazdaságban jelentkező válságtünetek, az arra adott túlideologizált, hatásában gyakran csekély eredményességű politikai válaszok az értelmiség egy részét kritikára, annak eredménytelensége pedig szervezkedésre ösztönözte. Ez a szervezkedés olyan, többnyire a rendszer fennállása és működése szempontjából komolyabb kihívást nem jelentő belpolitikai vonzatú eseményekben öltött testet, mint a *Bibó Emlékkönyv* elkészítése, az Írószövetség 1981-es közgyűlése, a kimondhatóság határainak folyamatos feszegetése a nyilvánosságban, vagy a különböző szamizdatok terjesztése, de időnként nemzetközi eseményekkel összefüggésben is megmutatkozott, mint például a Charta 77, a lengyel Szolidaritás támogatása, vagy éppen Duray Miklós³ ügye, amelyek a hatalom számára már külpolitikai összefüggésekkel is bírtak. Összességében tehát

a megváltozott körülmények „szinte szükségszerűen írták elő”⁴ a politikai vitát és vele a megélénkülő ellenzéki tevékenységet.

A TKKO 1980-as jelentése bár megemlíti nemzetközi vonatkozású eseményeket, elsősorban belpolitikai kontextusban értékeli a „belső ellenséges-ellenzéki, ellenzékiekcsodó csoportok” tevékenységét. A dokumentum az ellenzéki tevékenység előzményei között említi az 1968-as korčulai nyilatkozatot⁵ és a Lukács-iskola marxizmus alapjait megkérdőjelező, illetve a létező szocializmust bíráló tevékenységét, a humán értelmiség részéről pedig a határon túli magyarság helyzete miatti, pártot és rendszert egyaránt érintő kritikákat. A jelentés rámutatott, hogy a hetvenes években jobbra elméleti kritika síkján mozgó ellenzékben az akkori vezető szerepet játszó tagok – Fehér Ferenc, Heller Ágnes, Kemény István, Konrád György, Márkus György, Szelényi Iván – hosszabb-rövidebb, illetve végleges külföldre távozásukkal egy új, elsősorban

³ Duray Miklós (1945): felvidéki magyar író, politikus. 1963-tól a Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kulturális Egyesülete (CSEMAK) tagja, majd 1968-tól elnökségi tagja. Innen 1969-ben kizárták és eltiltották a politizálástól. 1978-ban alapítója, majd 1989-ig szóvivője a Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottságnak. A *Bibó Emlékkönyv* egyik szerzője. Politikai tevékenysége miatt 1982-ben és 1984-ben is letartóztatták. Szabadulása érdekében indított nemzetközi tiltakozásban a magyar ellenzék számos ismert alakja is részt vett. 1988-ban tagja lett a Szabad Kezdeményezések Hálózatának. 1990-ben alapítója és elnöke az Együttélés Politikai Mozgalom nevű csehszlovákiai magyar pártnak.

⁴ Rainer M. János: Húsz éve. A másik Magyarország Monoron 1985-ben. In: *A monori tanácskozás 1985. június 14-16.* Szerk. Rainer M. János. Budapest, 1956-os Intézet, 2005, 14.

⁵ Az 1968-as Csehszlovákia elleni katonai intervenció idején a jugoszláviai Korčulában éppen szimpóziumot tartottak *Marx és a forradalom* címmel. A résztvevők tiltakozó nyilatkozatban ítélték el a beavatkozást. Az eseményen hat magyar meghívott, Márkus György, Sós Vilmos, Tordai Zádor, Heller Ágnes, Márkus Mária és Tőkei Ferenc vettek részt. Közülük öten – Tőkei kivételével – aláírták a nyilatkozatot, sőt külön nyilatkozatot is írtak, amiben a beavatkozást mint a szocializmus fejlődésére veszélyt jelentő cselekményt ítélték el. Az ügy részleteiről lásd: Rainer M. János: Prága – Korčula – Budapest, 1968. augusztus 21. *Élet és Irodalom*, 2008. 08. 08. 5., 14.

Bence György,⁶ Kis János⁷ és Kenedi János⁸ nevével fémjelozhető csoport vált meghatározóvá, akik a hetvenes évek végétől direkter cselekvésben – aláírásgyűjtések, szamizdat kiadványok, repülőgyetemek – megmutatkozó kritikai tevékenységet fejtettek ki, elsősorban azt célozva, hogy a fiatal értelmiségi generációt egy másfajta politikai kultúrával ismertessék meg.

A dokumentum kitért a népiek és az emigráció határon túli magyarság, elsősorban a csehszlovákiai és romániai magyarok érdekében történő együttműködésére, amelyet olyan nacionalista megnyilvánulásként azonosított, amely alkalmas lehet a két tábor – a demokratikus ellenzék és a népiek – közötti kapcsolat elmélyítésére is. A jelentés kiemelte, hogy az ellenzéki csoportok együttműködése már a *Bibó Emlékkönyv* kapcsán is megmutatkozott, amely a legalitás határait addig tiszteletben tartó értelmiségiek szerepvállalásával és a konkrét, belpolitikai kérdések felvetésével

az ellenzéki együttműködés új szakaszát is jelentette.⁹ A TKKO jelentése tehát ívet rajzolt, és folyamatként tekintett az ellenzék mintegy évtizedes tevékenységére, amely ekkor érkezett el szerveződésének következő, immár a veszélyesség új fokát jelentő fázisába.

A jelentés vitájában, a Politikai Bizottság ülésén Kádár János világossá tette, hogy az ellenzéki tevékenység megélénkülésére politikai kérdésként tekint, és azok ellen politikai eszközökkel kell harcolni, ahol pedig szükséges, adminisztratív eszközöket kell bevetni – ajánlása szerint utóbbit visszafogottabban, „nem durván, nem késsel-baltával” kell alkalmazni. A szerényebb eszközök a párttagok esetében a kizárást, a Művelődési Minisztériumon keresztül történő anyagi megvonásokat, szerkesztőségekre történő nyomásgyakorlásokat, a magánlakásokon szervezett gyűlések megakadályozását jelentették.¹⁰ Ezek a mindennapi gyakorlatban lényegében a publikálás és a véleménynyilvánítás

akadályozását, illetve az egzisztenciális ellehetetlenítést jelentették.

Lényeges különbséget fedezhetünk fel a jelentés és az az alapján meghozott határozat között. Míg előbbi tágabb keretek között értelmezi az ellenzéki tevékenységet és differenciáltabban is látja azt, külön-külön foglalkozva a demokratikus ellenzékkel és a népiekkel, addig utóbbiban ez a különbségtétel nem jelenik meg. A határozat – amelynek hangvétele talán Kádár felszólalásának hatására jóval keményebb, mint a jelentésé – általánosan fogalmaz az ellenzékiekről, többnyire az „ellenséges-ellenzéki” kifejezést használva rájuk, nem említve külön a népieket.¹¹

Az ellenzékiekhez való hatalmi viszonyulás másik fontos dokumentuma a két évvel később, 1982 márciusában elfogadott állásfoglalás volt. Míg 1980-as határozat megszületését elsősorban a belpolitikai megfontolások diktálták, addig 1982-ben a hangsúly már a nemzetközi

⁶ Bence György (1941–2006): filozófus. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának filozófia szakán végzett 1966-ban. 1966 és 1968 között a Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Intézetének tudományos segédmunkatársa, ahonnan politikai okokból eltávolították. Kezdeményezője és egyik aláírója a Charta 77 nyilatkozatnak, a *Bibó Emlékkönyv* egyik szerzője és szerkesztőbizottságának tagja. 1989 és 1995 között a *Budapesti Könyvszemle* szerkesztőbizottságának tagja, majd elnöke. 1990-től az ELTE egyetemi tanára.

⁷ Kis János (1943): filozófus, politikus. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának filozófia szakán végzett 1967-ben. 1967 és 1973 között az MSZMP tagja, ahonnan nézetei és tevékenysége miatt kizárták. Kezdeményezője és egyik aláírója a Charta 77 nyilatkozatnak, a *Bibó Emlékkönyv* egyik szerzője és szerkesztőbizottságának tagja. 1981-től a *Beszélő* szamizdat szerkesztője, 1990-től szerkesztőbizottságának elnöke. Az 1985-ben megtartott a monori tanácskozás szervezőbizottságának tagja és a rendezvény egyik előadója. Egyik alapítója a Szabad Kezdeményezések Hálózatának, majd az abból megalakuló Szabad Demokraták Szövetségének, amelynek 1990 és 1991 között elnöke volt.

⁸ Kenedi János (1947): író. 1967 és 1970 között a Magvető Kiadó szerkesztője, ahonnan politikai okok miatt eltávolították. Egyik aláírója a Charta 77 nyilatkozatnak, a *Bibó Emlékkönyv* egyik szerzője és szerkesztőbizottságának tagja. 1984 és 1989 között a *Máshonnan Beszélő* szamizdat szerkesztője. Az 1985-ben megtartott a monori tanácskozás szervezőbizottságának tagja, Csoóri Sándor ott elhangzott referátumának opponense. Részt vett az SZDSZ megalakításában, a párt Országos Tanácsának tagja. 1988-ban a Nyilvánosság Klub ügyvivő testületének tagja. 1989 és 1991 között a *Holmi* folyóirat szerkesztője és szerkesztőbizottságának tagja.

⁹ A jelentést és a határozatot Sipos Levente bevezető tanulmányával közölte a *Társadalmi Szemle*. Sipos Levente: MSZMP dokumentum az ellenzékéről, 1980-ból. *Társadalmi Szemle*, 1992/5, 79–94.

¹⁰ Kádár János hozzászólása. MNL (Magyar Nemzeti Levéltár) OL (Országos Levéltára) M-KS 288. f. 5/815. ő. e.

¹¹ Csizmadia Ervin szerint a jelentés és a határozat közötti különbözőség mögött Aczél György és Pozsgay Imre népiekkel kapcsolatban meglévő ellentétes felfogása mutatkozott meg. A felvetésről lásd: Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék. Monográfia*. Budapest, T-Twins, 1995, 194–196.

eseményekre és folyamatokra esett. Az 1981. december 13-án Lengyelországban bevezetett szükségállapot erős figyelmeztetés volt a magyar párt számára, hogy fokozottabb figyelmet fordítson a hazai ellenzékre. A TKKO 1982-es jelentése¹² ezúttal is külön foglalkozott a demokratikus ellenzékkel és a népiekkel, határozott különbségeket feltárva a két ellenzéki csoportosulás tevékenységében. Előbbiekkel kapcsolatban az „áldikális” terminológiát használó jelentés tevékenységüket „külső ellenséges erők” eszközöként értelmezte, akiket ösztöndíjak, tanulmányutak, publikációs lehetőségek biztosításával, valamint anyagilag is támogattak – e tekintetben külön is megemlítve a *Magyar Füzeteket* és a Szabad Európa Rádiót. Ezen a ponton a jelentés az ötvenes évek hangulatát idéző logikával a demokratikus ellenzék tevékenységét egy szocializmusellenes nemzetközi imperialista hálózat részeként értelmezte, amelynek célja „a Magyar Népköztársaság politikájának lejáratása, e politika nemzetközi elismertségének aláaknázása”.

A jelentés a népiek tevékenységét elemezve kiemelte, hogy a Csoóri Sándor¹³ által vezetett „nacionalista beállítottságú ellenzéki csoport” fő törekvése az, hogy a határon túli magyarság ügyének

képviselésével társadalmi támogatottságot szerezzen, majd erre támaszkodva változást kényszerítsen ki a külhoni magyarsággal kapcsolatban követett magyar külpolitikában. A népiek azonban nem lépik át a legalitás határait, konspirációs tevékenységet nem folytatnak, nyugati kapcsolataik csak áttételesen, egyes emigráns csoportokon keresztül köthetők ellenséges kémszervezetekhez, e téren direkt tevékenységet nem fejtenek ki. A politikai ellenzéki szerep eszközeit nem a demokratikus ellenzékhez hasonló radikális akciókban, hanem a human értelmiség megnyerésében látják, céljaik – egy önálló lap elindítása,¹⁴ illetve az Írószövetség politikától való függésének lazítása¹⁵ – is ezzel a stratégiával állnak összhangban.

A TKKO jelentése nyomán meghozott politikai bizottsági állásfoglalás a nacionalizmussal kapcsolatban leszögezte, hogy „a népi hatalom, szövetségi rendszerünk támadása, a nacionalista uszítás” elfogadhatatlan, a szocialista törvényességnek pedig érvényt kell szerezni. Akár csak két éve, most sem vette át a két ellenzéki csoport közötti, a jelentésben világosan megfogalmazott megkülönböztetés logikáját, habár maga Kádár is tisztában volt vele, hogy jelentős különbségek vannak a két csoport között, amit a Politikai Bizottság ülésén meg is

fogalmazott. „Persze ez egy egész más társaság [a népiek – J. R.] tulajdonképpen, akkor is, hogyha helyes az utalás, hogy van érintkezési felület és pont közöttük. De ez egy más társaság, és más kezelést is kíván.”¹⁶ Ennek ellenére az ellenzéki csoportokra használt terminológia fogalmi tisztázása itt is elmaradt, a szöveg látszólag következetlenül használja az „ellenséges”, „ellenzéki” és „ellenzéki-ellenséges” kifejezéseket, elmosva ezzel a jelentésben bővebben tárgyalt két ellenzéki csoport közötti különbségeket egyszersmind – talán szándékolatlan – bizonytalanságot keltve a tekintetben, hogy a hatalom melyik máskéntgondolkodóra tekint ellenzékként, és melyikre ellenséggént.¹⁷

1982 őszére Kádár a lengyel válságból azt a következtetést vonta le, hogy egy esetleges magyarországi szükséghelyzet esetén szovjet beavatkozásra nem számíthatna, így felértékelődött a belső feszültségek csillapítása és a rend kikényszerítése, ebből következően az ellenzék működését szűkebb határok közé kell kényszeríteni. A helsinki nyilatkozat aláírása óta azonban a kikényszerítés módjait illetően korlátozott eszközár állt a hatalom rendelkezésére. A főtitkár ellenzékkel kapcsolatos nézeteinek a Politikai Bizottság 1982. szeptember 28-i ülésén,

¹² *Jelentés a Politikai Bizottság számára az 1980. december 9-i az ellenséges-ellenzéki, ellenzékiekedő csoportok tevékenységéről hozott határozata végrehajtásának tapasztalatairól.* MNL OL M-KS 288. f. 5/850. ő. e.

¹³ Csoóri Sándor (1930–2016): költő, író, politikus. 1953 és 1954 között az *Irodalmi Újság* munkatársa. 1968 és 1988 között a MAFILM dramaturgja. A *Bibó Emlékkönyv* egyik szerzője és szerkesztőbizottságának tagja. Az 1985-ben megtartott monori tanácskozásszervezőbizottságának tagja és a rendezvény egyik előadója. A *Hítel* folyóirat szerkesztőségének tagja, majd főszerkesztője. Az MDF egyik alapítója, Ideiglenes Elnökségének, majd Elnökségének tagja.

¹⁴ Ez a lap volt a *Hítel*, amely végül csak 1988. november 2-án indult el.

¹⁵ Az Írószövetség 1981. december 12-13-i közgyűlésén ért véget az aczéki kultúrpolitika „békés egymás mellett élés” politikája, a hatalom és az írók között létrejött konszenzus felmondásra került. A közgyűlés jegyzőkönyvét Szeredi Pál bevezető tanulmányával lásd: *Jegyzőkönyv a Magyar Írók Szövetsége 1981. december 12-13-i közgyűléséről.* Szerk. Szeredi Pál. Pilisszentkereszt, Barangoló, 2020.

¹⁶ A Politikai Bizottság 1982. március 30-i ülésén Kádár János felszólalását lásd: MNL OL M-KS 288. f. 5/850. ő. e.

¹⁷ A Politikai Bizottság állásfoglalását lásd: Uo.

a XII. kongresszus óta elvégzett munka téziseinek megvitatásakor adott hangot. „A másik ilyen politikai természetű dolog, hogy itt vesződünk ilyen ellenzék, meg mit tudom én micsodákkal, valamiképpen ezt is érzékeltetni kéne, hogy azért kicsit más a politikai helyzet és én nemcsak pont ezekre a vacak csoportokra gondolok, hanem olyasmire, ahol kétely támad a párt politikájának, az építési program bizonyos elemeivel szemben. [...] Valamivel sokszor úgy küszködünk, ezzel az ellenzékkel én ott nem sokra tartom az adminisztratív eljárást, különösen szűken nem, de a politikai munkának én nagy jelentőséget tulajdonítok.”¹⁸

A fentebb tárgyalt, ellenzékkel kapcsolatban hozott PB állásfoglalás differenciálatlan ellenzék-képe nem lehetett alkalmas arra, hogy a hatalom eredményes válasszat adjon az egyre markánsabbá váló tevékenységükre. Az ellenzéki problematika árnyaltabb megközelítésének igénye azonban jelen volt, ez olvasható ki Horváth István belügyminiszter parlamenti felszólalásából is. Horváth a közrend és közbiztonság helyzetéről szóló, 1982. október 8-án elmondott beszámolójában a hazai ellenzék tevékenységét egy, a szocializmus ellen folyó nemzetközi imperialista küzdelembe ágyazva értelmezte. Értelmezésében a lazán szerveződött ellenzéki csoportok szembefordultak a szocializmussal, és ellenséges erők szövetségeivé váltak, támogató bázisukat pedig a politikailag tájékozatlan,

vagy a rendszer problémái miatt elbizonytalanodottak bevonásával igyekeznek megteremteni. „Különbséget teszünk azok között, akikkel politikai, eszmei vitát kell folytatni, és azok között, akik ellenséges belpolitikai elképzeléseiket összekapcsolják a törvényeinkbe ütköző, a szocialista rend ellen irányuló, büntetendő tevékenységgel.”¹⁹

A PB 1982-es állásfoglalásában használt nacionalista uszítókra tett utalás egyértelműen a népiekre vonatkozott, és egyre gyakrabban történt hivatkozás a politikai vezetés részéről a növekvő nacionalista veszélyre. A Központi Bizottság 1983. április 12–13-i ülésén Kádár János egyértelművé tette a párt nacionalizmussal kapcsolatos politikáját. „Fontos ideológiai, politikai feladat a nálunk is érezhetően növekvő nacionalista hullám leküzdése. [...] Az imperialisták jelenleg is szítják a nacionalizmust, mert nekik az az érdekük, hogy a szocialista országokban felhevítsék a nacionalista érzelmeket, s ezáltal szembeállítsák egymással a szocializmust építő népeket. A burzsoá nacionalizmus komoly veszély, az imperializmus egyik fontos kártyája és aduja, a szocialista eszmével szemben a rendszer ellenségeinek egyik fontos fegyvere. [...] Mindnyájunkban van egy természetes nemzeti érzés, ami azt is jelenti, hogy együttérzéssel, rokonszenvvel figyeljük a szomszéd országokban élő magyarok sorsát. De ehhez a természetes érzéshez semmi

köze sem lehet a nacionalizmusnak és a felelőtlenségnek.”²⁰

A HATALOM ÉS A NÉPIEK VISZONYA A NYOLCVANAS ÉVEK ELSŐ FELÉBEN

Jelen írásban nincs mód részletesen bemutatni a népiek nyolcvanasévek első felébeni tevékenységét, szerveződésük folyamatát és stációit, csupán e folyamatok néhány kiemelkedő esemélynéire – a *Hitel* alapítására, Csoóri Sándor Duray Miklós könyvéhez írt előszava miatt kapott szilenciumára és a tizenkilencek levelére térhetünk ki. Előbbi a népiek önszervezési kísérlete, utóbbiak pedig szűkebben vett témánk, a határon túli magyarsággal kapcsolatos népi álláspont bemutatása miatt megkerülhetetlen.

A *Hitel* folyóirat alapítása a hetvenes évek egyik értelmiségi beszélgetésén vetődött fel. Illyés Gyula megjegyzése, miszerint a fiatal írónemzedék nem tudott megszerveződni, Csoóri Sándorban egy lap megalapításának ötletét vetette el,²¹ amely ettől kezdve rendszeresen visszatérő igényévé vált a népi írók táborának. Illyés Gyula naplójában nyomon követhetjük, ahogy a saját folyóirat ügye éveken át ismételten felvetődött. 1978 májusában az *Élet és Irodalom* kritikája kapcsán került szóba, hogy indítani „kellene egy hetilapot az igazi irodalomnak”, októberben pedig az abbéli félelem okán, hogy a fiatal írónemzedék hangja elhalványul, „szétszóródik az elemien közös

¹⁸ A Politikai Bizottság 1982. szeptember 28-i ülésén Kádár János felszólalását lásd: MNL OL M-KS 288. f. 5/863. ő. e.

¹⁹ Horváth István belügyminiszter felszólalását lásd: *Az 1980. évi június hó 27-ére összehívott országgyűlés naplója*, 1. kötet. Budapest, 1986, [1002–1014.] 1005–1006.

²⁰ Az MSZMP Központi Bizottságának 1983. április 12–13-i ülésén Kádár János előadói beszédét lásd: MNL OL M-KS 288. f. 4/190–192. ő. e.

²¹ Domokos Máttyás: *Hitel. Beszélő*, 1999/4, [78–87.] 78.

kifejeznivalójuk is; csak azért, mert nem állnak föl külön terebélyű”.²² 1980 februárjában Csoóri Sándor születésnapját ünnepelve – Pozsgay Imre²³ társaságában – került elő ismét, ezúttal az Új Tükör ürügyén, amelyet a lapot szervező Aczél György²⁴ korábban a népieknek ígért. „Aczél ezt ígerte mint a népiek szócsövét, szemben az *Élet és Irodalom*mal. Így aztán ismét: lehet-e heti szemléje olyan iránynak, amely úgy-ahogy a jó európaiságot, békés nemzeti tudatot próbálja – mióta! – alakítani.”²⁵ 1980 decemberében a Bethlen Gábor Alapítvány engedélyeztetése mellett a Csoóri Sándorral, Kiss Ferenc²⁶ és Für Lajossal²⁷ zajlott megbeszélésen

a saját lap ügye is téma volt. Illyés pesszimista volt az ügyet illetően: „Járható út ez így egyáltalán? És: lapot a »népies« másodnemzedéknek is. Egyik kívánság sem teljesedhet, nyilvánvaló.”²⁸ A lap szerkesztőségének megalapítására Illyés Gyula 1982. november 2-i, nyolcvanadik születésnapja előtti estén került sor, a lap tervezetét pedig elküldték Köpeczi Béla művelődési miniszternek. Az igényt, hogy kell egy folyóirat, ahol a népi írók új nemzedéke hallathatja a hangját, a várakoztatás évei alatt sokan, sokféleképpen megfogalmazták. Mi most Csurka István szavait idézzük ide, aki keresetlen, egyszerű őszinteséggel fogalmazott Domokos Mátyásnak²⁹ írt

levelében 1984-ben. „Nekem a lapalapításra egyetlen indokom van: akarom. Büntetlen előéletű, magyar állampolgár vagyok, amelletts magyar író, ötvenéves, aki szeretném kicsinyes akadályoztatások nélkül a közönség elé tárni azt, ami összegyűlt a fejemben.”³⁰ A folyamatos időhúzás, a „kicsinyes akadályoztatások” végül mintegy tíz évvel vetették vissza a népiek lapalapítási szándékát, a *Hitel* végül már a rendszerváltás idején, 1988. november 2-án indulhatott el.

1982-től a hatalom a népiekkel kapcsolatban a nacionalizmus kártyáját vette elő. Míg a demokratikus ellenzékben „az imperializmus ügynökeit”, addig a

²² A május 27-i és október 23-i bejegyzéseket lásd Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1977-1978*. [Szerk. Illyés Gyuláné – Illyés Mária]. Budapest, Szépirodalmi, 1992.

²³ Pozsgay Imre (1933–2016): politikus. 1950 és 1956 között a Magyar Dolgozók Pártja (MDP), 1956 és 1989 között a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) tagja. 1965-től a Bács-Kiskun megyei pártbizottság Propaganda és Művelődési Osztályának vezetője, 1968-tól a pártbizottság ideológiai titkára. 1970-ben nevezték ki a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Osztálya Sajtóosztálya vezetőjének. 1971 és 1975 között a *Társadalmi Szemle* főszerkesztő-helyettese. 1975 és 1976 között kulturális miniszter-helyettes, 1976 és 1980 között oktatási, majd 1982-ig művelődési miniszter. 1988 és 1990 között államminiszter. 1980 és 1989 között a Központi Bizottság, 1988 és 1989 között a Politikai Bizottság, 1989-ben a Politikai Intéző Bizottság és a párt elnökségének tagja. 1990-ben a Magyar Szocialista Párt (MSZP) alelnöke és parlamenti frakciójának vezetője.

²⁴ Aczél György (1917–1991): 1945 és 1948 között a Magyar Kommunista Párt, 1948 és 1956 között az MDP, 1956 és 1989 között az MSZMP tagja. 1956 és 1989 között az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának, majd Központi Bizottságának tagja. 1970 és 1988 között a Politikai Bizottság tagja. A hatvanas évek második felétől különböző párt- és kormányzati funkciókban a magyar kulturális élet irányítója.

²⁵ Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1979–1980*. [Szerk. Illyés Gyuláné – Illyés Mária]. Budapest, Szépirodalmi, 1994, 193. Lásd még Révész Sándor: *Aczél és korunk*. Budapest, Sík, 1997, 227–228.

²⁶ Kiss Ferenc (1928–1999): irodalomtörténész. 1952-ben végzett magyar-történelemszakos tanárként a Debreceni Tudományegyetemen. 1956-os tevékenységéért a bíróság 8 hónap börtönbüntetésre ítélte. 1957 és 1962 között az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara 20. századi Magyar Irodalom Tanszékének tudományos segédmunkatársa. 1962 és 1984 között a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetének, majd Irodalomtudományi Intézetének tudományos munkatársa majd főmunkatársa. 1984 és 1997 között a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola tanszékvezető tanára majd professzora.

²⁷ Für Lajos (1930–2013): történész, politikus. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen szerzett történelemtanári diplomát 1956-ban. 1956-ban a Debreceni Forradalmi Bizottmány titkárává választották, amiért később internálták. 1964 és 1978 között a Magyar Mezőgazdasági Múzeum tudományos főmunkatársa, 1980 és 1987 között tudományos titkára. 1974-ben *Milyen nyelven beszélnek a székelők?* című írása komoly visszhangot keltett. 1985-ben részt vett a monori tanácskozáson, 1987-ben pedig a lakiteleki találkozón. Az MDF egyik alapítója, Ideiglenes Elnökségének és elnökségének tagja. 1990 és 1994 között az Antall-kormány honvédelmi minisztere.

²⁸ Illyés i. m. 1994, 298.

²⁹ Domokos Mátyás (1928–2006): irodalomtörténész. 1951 és 1953 között az Országos Természettudományi Múzeum könyvtárosa. 1953 és 1989 között a Szépirodalmi Könyvkiadó felelős szerkesztője, majd főszerkesztője. 1989 és 2000 között a *Holmi* társszerkesztője. 1991-től a Századvég, majd az Osiris Kiadó irodalmi vezetője.

³⁰ Domokos i. m. 1999, 82.

népiekben a „burzsoá nacionalizmus itthoni szálláscsinálói” vélte felfedezni.³¹ Ebben az összefüggésben érdemes látni Csoóri Sándor „nacionalizmusát”, amelyet Duray Miklós *Kutyaszorító* című könyvéhez írt előszavával bizonyított. Az előszó rámutatott a felvidéki magyarság jogfosztott helyzetére, ahol a romániai állapotokhoz hasonlóan Trianon után a kisebbségbe szorult, őshonos magyarságnak a csehszlovák hatalom is a beolvasztást és eltüntetését szánta sorsul. „Sokáig azt lehetett hinni, hogy ezek a titkosrendőrinek mondható módszerek csak a romániai magyarok megtörésében, széttűlésében fedezhetők föl. A hit tévhitnek bizonyult. A szlovákiai magyartalanítás, jogfosztás – a háború utáninál ugyan rejtettebben –, de pontról-pontra haladva hasonló eltökéltséggel folyik.”³² Csoóri nem állt meg a helyzet ismertetésénél, hanem kemény bírálatot fogalmazott meg a kialakult helyzet miatt, az Amerikai Egyesült Államokat „jóhiszemű dilettantizmusa”, a Szovjetuniót „harsány és igézetes, de hamisításon nyugvó internacionalizmusa”, a magyar politikai vezetést

pedig határon túli magyarok sorsát a környező államok belügyeként való kezelése miatt elmarasztalva. Csoóri azonban még a politikai vezetés nyílt bírálatánál is továbbment, és kritikája tárgya maga a rendszer, „a szocializmus végiggondolatlan eszmérendszere és gyakorlata” lett. Csoóri három, a kisebbségi létet fenyegető rendszerelemet azonosított be: az egypártrendszert, a korlátozott magántulajdont és az egyházak megtörését.³³

A Duray-könyv megjelenését követően a TKKO jelentést készített a kötetről és benne Csoóri írásáról, amelyet a Titkárság az 1983. június 13-i ülésén vitattak meg. A jelentés megemlíti, hogy Csoóri az előszó megírását és Amerikába csempészését lelkiismereti okokra hivatkozva magyarázta. A dokumentum helyzetértékelése szerint „Csoóri Sándornak a szovjet politikára és a nemzetiségi kérdés megoldatlanságát a szocializmus számlájára író megállapításai alkalmasak a szocializmusellenes, nacionalista indulatok felszítására és sértik külpolitikai érdekeinket.” A jelentés a tervezett intézkedések

között említi a „szocializmusellenes és nacionalista megnyilvánulások elleni ideológiai harc” fokozását, az írásra adandó kritikai válaszok közzétételét a *Magyar Nemzet*, valamint az *Élet és Irodalom*³⁴ hasábjain, emellett utazási és publikálási korlátozás bevezetését Csoóri ellen. A Titkárság határozata a jelentés ezen elemeit átvette.³⁵ A jelentés vitáján Kádár az egész ügyet provokációnak bélyegezte. „[...] valahol valakik kisütötték, hogy provokálnak – hogy kik, mik, azt nem tudom; a Csoóri maga önbegerjesztéssel csinálja, de azért abban kételkedek, hogy ez egyedül az ő elmeszüleménye volna”.³⁶ Beszédes tény, hogy eszerint a főtitkárban fel sem merült, hogy egy magyar értelmiségi őszinte, belső indíttatástól vezérelve is felelhet szavát a határon túli magyarokért. Bár a szankciók csak Csoórira vonatkoztak, Kádár szavai³⁷ nem hagynak kétséget afelől, hogy a teljes értelmiség számára figyelemztetésnek szánták.

A monori tanácskozást megelőzően a határon túli magyarság ügye a hatalom és a népi ellenzék között a tizenkilencek leveleként

³¹ Csizmadia i.m. 1995, 258.

³² Csoóri Sándor: Kapaszkodás a megmaradásért. In: Duray Miklós: *Kutyaszorító. Önéletrajz és beszélgetések önmagammal*. New York, Püski, 7–20.

³³ Uo.

³⁴ Csoóri írására született választ lásd Hajdú János: Utószó egy előszóhoz. *Élet és Irodalom*, 1983. 09. 16. 3–4.

³⁵ *Jelentés a Titkárságnak Csoóri Sándornak az Egyesült Államokban megjelent újabb írásáról és az ezzel kapcsolatos tervezett intézkedésekről, továbbá A Titkárság határozata egy, az Egyesült Államokban megjelent könyvről és az ezzel kapcsolatos tervezett intézkedésekről*. MNL OL M-KS 288. f. 7/675. ó. e.

³⁶ Kádár János felszólalása a Titkárság 1983. június 13-i ülésén. Uo.

³⁷ „Arról van szó, hogy volt egy embernek két vadászkutyája; illetlen szokásuk volt, időnként szellentettek – már elnézést kérek az elvtársnőktől – s ő leszoktatta őket erről, kegyetlenül megruházta őket minden alkalommal. Le is szoktak róla. Társaságban nem viselkedtek így a kutyák. Egyszer egy nagy vendégség volt ennél az embernél, s a két kutya is ott ült, s valamelyik vendég illetlenül viselkedett; erre a két kutya kiugrott az ablakon az üvegen keresztül. Tudták nagyon jól, hogy mit nem szabad csinálni, s még akkor is tartózkodtak, ha azt más valaki csinálta. Tehát ezt meg kell fogalmazni intelligensen.” Uo.

ismertté vált ügy kapcsán vált ismét ütközőponttá. 1984 nyarán Bíró Zoltán³⁸ lakásán tizenkilenc értelmiségi levelet írt Kádár Jánosnak. A levél – amely mint politikai megnyilatkozás a Magyar Demokrata Fórum megalakulásának egyik legfontosabb előzménye is egyben³⁹ – rámutatott arra, hogy a határon túli magyarság ügyében követett hivatalos politikai irányvonal nem alkalmas arra, hogy a határon túl a megmaradáshoz, határon innen pedig az egészséges nemzettudat kialakításához megteremtse az elemi feltételeket. A mellékletben megfogalmazott legfontosabb javaslatok a következők voltak: egy politikai státusszal rendelkező, a kisebbségi magyarság ügyeivel foglalkozó bizottság létrehozása, hiteles és pontos tájékoztatás a magyarságnak a magyarságról határon innen és túl a média, sajtó és a társadalomtudomány eszközeivel, intenzív kapcsolatok kiépítése az anyaország és a határon túl élő magyarság között a Bethlen Gábor Alapítvány és más szervezetek bevonásával, Magyarság- és Nemzetiségtudományi Intézet felállítása és a *Hitel* folyóirat engedélyeztetése.⁴⁰ A Politikai Bizottság 1984. július 31-i ülésén Aczél Györgyöt bízták meg azzal, hogy a tizenkilencek levelének ügyében tájékozódjon és megbeszélést folytasson a levélírókkal.⁴¹ A találkozóra augusztus

22-én került sor, ahol Aczél a levélben tett javaslatok részleteire kérdezett rá. A legfontosabb javaslat a kisebbségi magyarság ügyeivel foglalkozó bizottság volt, amellyel kapcsolatban kiderült, hogy a levél íróinak sincs egységes, kiforrott álláspontja. Csoóri Sándor az említett bizottságot a párt- és kormánysszervek mellett működő tanácsadó szervezetként írta le, Bíró Zoltán viszont egy tárcaközi bizottságként,⁴² akár a Minisztertanács mellett.

A levélre végül az év végén született hivatalos válasz. Az MSZMP Politikai Bizottságának 1984. december 18-i ülésén megtárgyalták a TKKO tizenkilencek levele ügyében összeállított jelentését. A dokumentum elismerte, hogy a népiek több kezdeményezése is támogatható lenne, a javasolt bizottsággal kapcsolatban azonban leszögezte: „Nem tartjuk indokoltnak és lehetségesnek a Minisztertanács mellett külön bizottság létrehozását a határon túl élő magyarság ügyében teendő lépéseink összehangolására.” A PB határozatára tett javaslat további tárgyalásokat javasolt, lényegében zsákutcába terelve ezzel a népiek kezdeményezését.⁴³ A népiek által javasolt bizottság életre hívása és hivatalos státusza több dolog miatt is lényeges kérdés. A státusz meghatározta volna a bizottság

lehetőségeit és vele a népiek hivatalos politikára gyakorolt érdekérvényesítő képességének mértékét. Amennyiben a hatalom engedményt tett volna, azzal a népieket valamilyen szinten integrálhatta volna a rendszerbe, a népiek ellenséges-ellenzéki csoportjából együttműködésben érdekelt ellenzékétté létrehozva. Ha ez megtörtént volna, a népiek feltehetően nem vettek volna részt a következő évben a monori találkozón, az Írószövetség 1986-os közgyűlése sem hoz olyan radikális változást, és talán akkor sem tévedünk, ha azt feltételezzük, hogy a népiek más pályát futnak be a rendszerváltás folyamatában is. Az elutasítás viszont elvágta ezek lehetőségét, és abban erősítette meg a népieket, hogy a hatalommal való együttműködés nem lehetséges.⁴⁴

A NÉPIEK ELLENZÉKISÉGÉNEK SAROKKÖVE – A HATÁRON TÚLI MAGYARSÁG ÜGYE A MONORI TANÁCSKOZÁSON

1985. június 14–16-án került sor Monoron arra a tanácskozásra, amelyen a késő Kádár-korszak máskéntgondolkodói vitatták meg a korabeli Magyarország politikai, gazdasági és társadalmi válságainak legjelentősebbnek és legsürgetőbbnek tartott kérdéseit. A konferencián Csengey Dénes⁴⁵ az összejövetel

³⁸ Bíró Zoltán (1941): irodalomtörténész, politikus. A hetvenes években a Pozsgay Imre vezette művelődési minisztériumban volt főosztályvezető. 1981–1983 között a Petőfi Irodalmi Múzeum megbízott igazgatója, majd 1988-ig az Országos Széchényi Könyvtár főmunkatársa. A *Hitel* egyik alapítója és főszerkesztője. Az MDF egyik alapítója, és első, ügyvezető elnöke. Az MDF-ben vállalt szerepe és tevékenysége miatt 1988-ban kizárták az MSZMP-ből.

³⁹ Bíró Zoltán: *Elhervadt forradalom*. Budapest, Püski, 1993, 10.

⁴⁰ A tizenkilencek levelét közli: *Rendszerváltó Archívum*, 2017/3, 42–49.

⁴¹ Több közismert személyiség beadványa Kádár János címére. MNL OL M-KS 288. f. 5/917. ő. e.

⁴² Pintér M. Lajos: *Ellenzékben 1968–1987*. Lakitelek, Antológia, 2007, 74–75.

⁴³ *Jelentés a Politikai Bizottság részére 19 értelmiségi Kádár Jánoshoz írott beadványáról*. MNL OL M-KS 288. f. 5/929. ő. e.

⁴⁴ Bíró i. m. 1993, 12.

⁴⁵ Csengey Dénes (1953–1991): író, politikus. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen szerzett magyar nyelv és irodalom, illetve történelem szakos tanári diplomát 1983-ban. A Fiatal Írók József Attila Körének titkára. 1985-ben részt vett a monori tanácskozáson,

célját firtató kérdésére Donáth Ferenc⁴⁶ a következő választ adta: „Tehát: összejövnünk azért, hogy gondolatainkat kicseréljük. Azért választottuk ezt a célt, mert jelenlegi helyzetünkben indultunk ki. Lényegében laza csoportok azok, melyek itt többé-kevésbé képviselve vannak. Egymástól külön teszik a dolgukat. Bizonyos vagyok benne, hogy a jövőben növekedni és sokasodni fognak, ezt helyzetünk alakulása fogja magával hozni. Országszerte laza kis közösségek fognak alakulni, különböző célok szolgálatában. Én tehát amellet vagyok, hogy annak érdekében cseréljük itt ki a gondolatainkat, hogy valamennyi ilyen laza kör jobban, másokról, más célokról és törekvésekről többet tudva folytathassa, amit maga tesz. Ennél messzebbre lehet éppen menni, de úgy érzem, hogy jelenleg nem kívánatos.”⁴⁷

A tanácskozás terve egyfajta általános szellemi igényként, de mind sürgetőbb kényszerként is 1982 óta folyamatosan jelen volt az ellenzékiek részéről, az ügy szervezőbizottsággal történő „intézményesítésére” azonban csak 1984-ben került sor. A szervezőbizottság a *Bibó Emlékkönyv* egykori szervezőiből alakult meg, amely a különböző felfogást képviselő ellenzéki

„Én tehát amellet vagyok, hogy annak érdekében cseréljük itt ki a gondolatainkat, hogy valamennyi ilyen laza kör jobban, másokról, más célokról és törekvésekről többet tudva folytathassa, amit maga tesz.” Donáth Ferenc a képen az utolsó szó jogán beszél a Nagy Imre és társai elleni perben 1958-ban. Fotó: Fortepan / Magyar Nemzeti Levéltár, 139380-as számú fotó.

csoportosulások együttműködésének példájával erősítette a monori tanácskozás szervezői és résztvevői közötti konstruktivitást. A szervezőbizottságban a korabeli ellenzék két nagy szellemi irányzata, a demokratikus ellenzék és a népiek egyaránt képviseltették magukat. Tagjai Donáth Ferenc, Kenedi János, Kis János, Bauer Tamás,⁴⁸ Mészöly Miklós,⁴⁹ Csurka István és Csoóri Sándor voltak. A tanácskozáson négy referátum hangzott el, előadók Csurka István, Csoóri Sándor, Kiss János és Bauer Tamás voltak. Jelen írásunkban Csoóri *Eltemetetlen gondok a Dunatáján*

című, a határon túli magyarsággal foglalkozó referátumát, Kenedi János opponensi véleményét és az előadást követő vita főbb megállapításait tekintjük át.

Csoóri előadásának sorait olvasva kibomlanak előttünk a tizenkilencek levelében javasolt témák – a magyar nyelvű oktatás és tájékoztatás javítása, a hivatalos politikai irányvonal megváltoztatásának szorgalmazása –, de megjelenik az a már stratégiai szinten megmutatkozó különbözőség is, amely ott feszült a hatalom más országok belügyeként kezelt magyarkérdése és

1987-ben pedig a lakiteleki találkozón. Az MDF egyik alapítója, Ideiglenes Elnökségének, majd Elnökségének tagja. A *Hitel* szerkesztőségének tagja. 1990-től haláláig az MDF országgyűlési képviselője.

⁴⁶ Donáth Ferenc (1915–1986): politikus. 1937-ben részt vett a Márciusi Front, 1939-ben pedig a Nemzeti Parasztpárt szervezésében. 1945 és 1948 között az MKP, 1948 és 1951 között az MDP Központi Vezetőségének tagja. 1951-ben koholt vádak alapján 15 év fegyházra ítélték, 1954-ben bocsátották szabadon. 1958-ban, a Nagy Imre-perben 12 év börtönre ítélték, 1960-ban szabadult. Egyik aláírója a Charta 77 nyilatkozatnak, a *Bibó Emlékkönyv* szerzője és szerkesztőbizottságának elnöke. Az 1985-ös monori tanácskozás fő szervezője.

⁴⁷ *A monori tanácskozás... i. m.* 2005, 106.

⁴⁸ Bauer Tamás (1946): közgazdász, politikus. A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen szerzett közgazdász diplomát 1968-ban. 1968 és 1988 között a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének munkatársa, majd főmunkatársa. 1966 és 1974 között az MSZMP, 1985 és 1988 között a Hazafias Népfront Országos Tanácsának tagja. Az 1985-ben megtartott a monori tanácskozás szervezőbizottságának tagja és a rendezvény egyik előadója. A Szabad Kezdeményezések Hálózatának és a Szabad Demokraták Szövetségének egyik alapítója, a párt Országos Tanácsának tagja.

⁴⁹ Mészöly Miklós (1921–2001): író. A Pázmány Péter Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karán szerzett jogász diplomát 1942-ben. Egyik szerzője a *Bibó Emlékkönyv*nek. Az 1985-ben megtartott a monori tanácskozás szervezőbizottságának tagja. 1990-ben a Magyar Írószövetség elnökségi tagjává választották.

a népiek nemzetközi közvélemény erejében bízó hite között, mely utóbbi – talán nem túlzás – sok tekintetben ugyanolyan illuzórikus elképzelés volt, mint a hatalom által követett politika. Csoóri helyenként rendszerkritikává sűrűsödő, határozott, egyenes gondolatait olvasva eszünkbe jut az is, vajon ezt a mély alapokon nyugvó szemléletmódot képes lett volna megselezíteni, javaslatait politikailag elfogadhatóvá gyúrni a remélt tárcaközi bizottsági munka. Létezhetett-e egyáltalán olyan közös metszet, amelyben a hatalom és a népiek eredményesen működhettek volna együtt a kisebbségi magyarság ügyében?

Csoóri a magyar–román viszonyt „lélektani és politikai hadiállapotnak” leírva mutatott rá, hogy a két ország – és két nép – közötti helyzet javulásának már az alapfeltételei – az elemi jószándék és a jóhiszeműség – is hiányoznak. Az okot a történelemben, a trianoni döntésben és annak pszichotikus hatásában látta, amely mindkét népet neurotizálta, és amelyet valójában egyik sem értett meg. „A magyarok azt nem értették meg, hogy Trianonban, mi volt, ami történelmi szükségszerűség, a románok pedig azt, hogy mi volt benne meggyalázás és nyers erőszak.”⁵⁰ A határkérdéssel kapcsolatban érdekes felvetést tett: „Meggyőződése, hogy minden másképpen történik velünk és körülöttünk,

ha a trianoni döntés olyan területeket szakít és hagy meg, mint a második bécsi döntés; Észak-Erdély – zömében magyar lakossággal – Magyarországhoz, s Dél-Erdély pedig Romániához kerül.”⁵¹ Erdély Magyarország és Románia közötti megosztásának gondolatához Horthy kiugrási kísérletének felidézésekor is visszatért. Úgy vélte, ha a kormányzó már márciusban megkísérli a kiugrást, Észak-Erdély talán megmaradhatott volna. „S mennyivel mást jelentene ma egy két oldalról kiegyensúlyozott térség; egy Észak-Erdélyt finoman ellenpontoszó Dél-Erdély és fordítva. Ettől a kisebbségi ügy nem maradhatott volna meg olyan egyértelműen belügynek. S nemcsak Romániában, de Csehszlovákiában se.”⁵² Erdély szétszakításának gondolata egyszerre csalja elő belőlünk a veszteség fájdalmát és a megmenekítés reszkető örömét, így adva a Trianon jelentette sebre keserédes gyógyírt. Bár Csoóri nem fejtette ki részletesen, de a felosztással nemcsak a veszteség fájdalmára, hanem a kisebbségi magyarság jogfosztottságára, kiszolgáltatottságára és az erőltetett asszimilációs törekvésekre is megoldást javasolt. A felosztást követően a magyar és román részben egyaránt maradtak volna etnikai kisebbségek, akikkel jól bánni a többségnek elemi érdeke lett volna, így vált volna a békés egymás mellett élésben érdekeltté mindkét nemzet. Hasonló gondolatot

fogalmazott meg Illyés Gyula 1979-ben, Janics Kálmán⁵³ könyvéhez írt előszavában. Illyés nyugati példákat sorra véve jutott arra a következtetésre, hogy a nemzetiségi probléma – „míg el nem következik az utópista és a tudományos szocializmusnak egyként áhított nagy jóslata: az államok elhalása” – ezzel a módszerrel oldható meg: „[...] és ahol az etnikumok nem széthátrálhatók? Ahol az anyanyelvek csoportjai mozaikszerűen – a francia szaktudomány szavával *en puzzle* – osztódnak innen és túl bármikor megrajzolható vonalakon? A szakismerőknek van erre is ajánlatuk. Vonalon innen és vonalon túl – mint a mérleg két tányérján – legyen itt is, ott is akként népcsoport, hogy sorsa figyelmet nyerhessen innen is és onnan.”⁵⁴

Az előadás politikai szempontból is a leginkább húsba vágó részét a Kádár-rendszer kritikája adta. Csoóri rámutatott, hogy az „államilag ellenforradalomnak keresztelt” 1956 után a kádári konszolidáció a társadalmat mindennapi létezésében érzéketlenné tompította a nemzeti sorskérdések iránt, a mégis érzékenységet tanúsítókra pedig a „nemzetieskedés” és a „nacionalizmus” billogját sütötte. A magyar vezetés passzivitása és az elnyomó, „kisebbségtartó állam” aktivítása mellett maga a szocializmus az, amely a határon túl rekedt magyar közösségek kíméletlen asszimilációjának keretét biztosít.

⁵⁰ *A monori tanácskozás... i. m.* 2005, 51.

⁵¹ *Uo.*

⁵² *Uo.* 55.

⁵³ Janics Kálmán (1912–2003): felvidéki magyar orvos, politikus. 1990-ben egyik alapítója és tiszteletbeli elnöke a Magyar Kereszténydemokrata Mozgalomnak. 1990 és 1992 között országgyűlési képviselő.

⁵⁴ Illyés Gyula: Bevezető, nem is egy könyvhöz. In: Janics Kálmán: *A hontalanság évei: a szlovákiai magyar kisebbség a második világháború után 1945–1948*. Bern, EPMSZ, 1979, 16. A két gondolat sor hasonlóságáról lásd bővebben: Nagymihály Zoltán: „A hazám határai is folyékonyabbak...”. Trianon és a belőle fakadó magyar „sorsproblémák” Illyés Gyula „tudattisztító” esszéiben. In: *Trianon 100. Tanulmányok a békeszerződés centenáriuma*. Szerk. Barna Attila. Budapest, Ludovika, 2020, 537–547.

A magyar vezetés által a határon túli magyarság ügyében követett „tapintatos taktika”, amely saját passzivitását és érzéketlenségét felelősségérzetté magasztalta – tudniillik, ha a magyar kormány fellépne a kisebbségi magyarokat ért jogfosztások ellen, azzal felfingerelné a kisebbségtartó államot, amely e kisebbségen állna bosszút – oda vezetett, hogy Romániában, vagy épp a „Kelet Svájcában”, Csehszlovákiában már olyan elemi jogok sem érvényesülhetnek, mint a szabad anyanyelvhasználat vagy az anyanyelvi oktatás. Csoóri úgy vélte – és ez a gondolata képezte Kenedi János opponensi véleményének kritikai alapját –, hogy az 1956-tal és az 1968-as gazdasági reformmal Magyarországra vetült nemzetközi figyelem nyílt, demokrata fellépéssel felhasználható és felhasználandó volna a kisebbségi magyarság ügyének javítására.⁵⁵

Az opponensként *Demokratának lenni: igen, de miért?* című előadásával felszólaló Kenedi János méltatta Csoóri szavait, rámutatva, hogy ma az ő hangja az, amely a demokratikus világba eljuttathatja a kisebbségi magyarság panaszait, egyúttal utalva arra is, hogy Csoóri szavai nem minden előzmény nélkül valók a költő közéleti tevékenységében. „A mai előadás, mely kiegészítése és folytatása Duray Miklós könyvéhez írott előszavának, alighanem 1948 óta a legjelentősebb írói cselekedet a nemzeti kisebbségeink védelmére fölszólító hazai szavak közül.”⁵⁶

Kenedi a Csoóri előadásában tett állításokból kettőt,

a demokratikus teljesítmény, valamint a nemzetközi bizalmat teremtő gazdasági reform külpolitikai értékébe vetett hitet vette górcső alá. Előbbihez Csoóri egy történelmi példáját, Horthy kiugrási kísérletét felhasználva tette kritika tárgyává a költő demokratikus föllépést javasló gondolatmenetét. Rámutatott arra, hogy milyen kockázatokat hordoz, és mennyire ingatag alapot jelent a külpolitikában, ha a demokratikus teljesítménytől reméljük a nemzetközi bizalmat, és vele a kisebbségi magyarság érdekében történő nagyhatalmi beavatkozást. A kiugrási kísérlet megítélése szempontjából a szövetséges nagyhatalmak szemében irreleváns tényező volt a kísérlet demokratikussága, csak a tény számított, hogy sikerrel járt-e, vagy sem. A román kilépést sem annak demokratikus értéke, hanem katonai és politikai relevanciái miatt értékelték, mert ez volt az a tényező, amely ott és akkor értéket jelentett a szemükben. A gazdaság és a bizalom kapcsolatának kérdésében példák sorával támasztotta alá, hogy a nyugati demokráciák a remélt haszon érdekében fenntartások nélkül teszik félre a demokratikus eszméiket, és tartanak fenn gyümölcsöző gazdasági kapcsolatokat olyan országokkal, ahol ezek az eszmék nem érvényesülnek. A döntő tényező nem a demokratikusság, hanem az érdek: Románia nemzetközi megítélése a hetvenes években belviszonyainak ellenére is pozitív volt, és a kettészakított Németország nyugati felének kancellárját sem rettentették vissza a lengyel diktatúra viszonyai Jaruzelski támogatásától, mert a

német egyesítés ügye fontosabb volt számára, így inkább „A »belnémet« pecsenyét sütögette az európai demokrácia alá gyújtott rőzsekötegen. Az olcsó külpolitikai bizalmat tehát, – vonta le a következtetést Kenedi – melyet a gazdasági partnerkapcsolatok éltetnek, néha a csőd és a népirtás se rendíti meg, néha pedig a bankóval kitömött bizalom a szabadságakarat kinyilvánításával szemben keresi az érvényesülést épp a kettészakított etnikum egyesítése reményében.”⁵⁷

Kenedi végül maga kanyarodott vissza arról az útról, amely érveit a demokrata megközelítés ellenzői mellé sorolta volna – ezzel egyszersmind tompította is korábbi szavainak élet, amelyek ugyan nem bántón megfogalmazott, tartalmában mégis kemény kritikáját jelentették a Csoóri által képviselt jóindulatú naivitásnak. Veszélyes útnak vélte hárommillió magyar sorsát arra a nyugati demokráciafelfogásra bízni, amely kettős mércét alkalmazva másfajta demokráciát kér számon a „barbár keletiekén”, mint amit a saját maga számára fenntart, de úgy vélte, ebből nem következhet az, hogy igényeinket lejjebb adva „hozzá zülljünk a nyugati demokráciák értékcsuszamlásához”, éppen ellenkezőleg. A demokráciát önmagunk miatt kell a saját életviszonyainkban kiteljesíteni, mert csak a demokratikus viszonyok adhatnak keretet az emberi jogok védelméhez, csak ebben biztosítható a nemzeti ségek méltó emberi létezése, és a kisebbségi magyarság jogainak ügye is hitelesen csak demokrata alapról képviselhető a világban.

⁵⁵ A monori tanácskozás... i. m. 2005, 57.

⁵⁶ Uo. 59.

⁵⁷ Uo. 61.

Az előadást és opponensi véleményét követő vitában Kis János a kormány cselekvési lehetőségeit pragmatikusan elemezve arra mutatott rá, hogy a kormány cselekvési köre a határon túli magyarok ügyében valóban szűk. Aktívabb külpolitika megvalósítása a nemzetiségi kérdésben mindenképpen szövetségesek bevonását tenné szükségessé, azonban a Szovjetunió nem érdekelt egy olyan probléma felélesztésében, amely konfliktusokat idézne elő a saját befolyási övezetében, a lehetséges további szövetségesek pedig – Lengyelország, Bulgária vagy Jugoszlávia – maguk is érzékenyek e kérdésre a saját területén élő nemzetiségek miatt. A nyugati nagyhatalmak a térség kisebbségi problémáinak elővételeztetélét Európa békéjének veszélybe kerüléseként értelmezik, így szövetségesként szintén nem szólíthatók meg. Kis a megoldást a térség országainak demokratikus elveket valló csoportjaival való együttműködésben látta, amelyek elegendő társadalmi nyomást kifejtve rákényszeríthetik a kormányt arra, hogy feladja az 1968 óta e kérdésben követett passzív külpolitikáját. Az ilyen együttműködés azonban megkívánja a történelmi sérelmekkel kapcsolatban képviselt álláspont újragondolását. Kis a kisebbségi magyarok múlt jogán való létezése mellett az emberi léthez kapcsolódó alapvető jogok érvényessége alapján való létezésre történő hivatkozást javasolta. „Azért követelünk méltányos bánásmódot a magyar kisebbségek számára, mert ez kijár nekik. Emberek élnek együtt, államalkotó nem magyarok és

kisebbségi magyarok, és a kisebbségi magyaroknak joguk van hozzá, hogy emberhez méltóan, egyenrangú polgárként élhessenek az országukban, normális kapcsolatokat tarthassanak fenn az anyaországgal”.⁵⁸

Csurka István a magyar kormány passzivitásának gyökerét 1956-os forradalom következményeiben vélte felfedezni. A forradalom a környező országok politikai vezetőit a magyar kisebbségek még erősebb elnyomására sarkallta, megtörésük, beolvasztásuk ügye immár a szövetségi rendszer biztonságát garantáló szükségletté lépett elő.

A nemzeti kérdés és vele a kisebbségi magyarság ügye, a „résnyire felhúzott zsilipeken” kiáradó nemzeti érzés, amelyben milliók rezdültek együtt határon innen és túl, és vele az ügyet nemzeti sorskérdésnek valló népi ellenzék veszélyessé vált a hatalom számára. Előkerült a nacionalizmus billoga, amely rákerült mindenkire, aki emlékeztette a hatalmat arra a tényre, hogy amikor az uralomra felhatalmazást kapott, a kisebbségi magyarság ügyében nem engedtek számára illetékességet. Csurka ennek ellenére – elkerülendő a kisebbségi magyarság *Endlösung*-ját – a hatalommal való megbékélést szorgalmazta, az értelmiség számára pedig léte alapvető feltételét kérve, „egy kis belső hivatalos nyilvánosságot”.⁵⁹

A kormányzati szerepvállalás kritikája Für Lajos hozzászólásában is megjelent. Egyetértve Kis János külpolitikai mozgástérrel és a szövetségi rendszer korlátozó

hatásával kapcsolatban adott helyzetelemzésével kiemelte, hogy az értelmiségnek elemi kötelessége nyomást gyakorolni a kormányzatra, amely az egypárti berendezkedés okán a kisebbségi magyarság érdekében felhasználható leghatékonyabb eszközök – diplomácia, a tömegkommunikáció, közoktatás, könyvkiadás – fölött kizárólagosan rendelkezik. Visszautalt a tizenkilencek levelében megfogalmazott javaslatokra, a *Hitelre*, és a kisebbségi ügyekkel foglalkozó, kormányzattal együttműködő bizottságra. A kisebbségi sorba szakadt magyarság túlélési esélyeiről Für a legpesszimistább hangon szólt.⁶⁰ És hogy miért kell megtenni mégis mindent, arra Németh László soraival válaszolt: „Miért kell mégis erőltetnünk a helytállást? Mert így kívánja életünk méltósága, a testünkben szálló sors, s az elszántságot kedvelő idő. A történelem népekben él és népekben gondolkozik, népével az egyén földi halhatatlanságának is vége, semmiféle nemzetközi megváltás nem mentheti meg a rajtunk átszálló életet a jövőnek, ha a népnek, melyben atomok voltunk, magvaszakadt. Reménytelen a harcunk? A nagyság, mint maga az élet is, reménytelen, s a reménytelenségben, a falhoz állított népek harcában van valami kétszer kettő fölötti remény. A történelem a tragikus életérzés csodája, Marathonnál a reménytelenség győzött.”⁶¹

Csoóri zárszavában pesszimizmusának adott hangot azt illetően, hogy lehetséges-e befolyásolni a hatalom kisebbségi politikáját. „Az igazán kemény kérdés, hogy

⁵⁸ Uo. 144.

⁵⁹ Uo. 148.

⁶⁰ Uo. 159–160.

⁶¹ Németh László: Debreceni káté. In: *A minőség forradalma IV. Mozgalom*. Budapest, Magyar Élet, 1940, 10–12.

kisebbségi ügyben mire tudnánk rábeszélni esetleg rászorítani a kormányt. Nehezemre esik kimondani: nem sokra. Már csak azért se, mert az államférfiaink közül egyiknek sincs történelmi tudata. Megragadni egy remek pillanatot, nem csupán szituációs készség dolga, hanem történelmi érzéké is. Ennek a mostani magyar kormánynak is fölkínált a történelem egy alkalmas helyzetet, amit elmulasztottak. A románokkal kötendő »barátsági szerződésre« gondolok.”⁶²

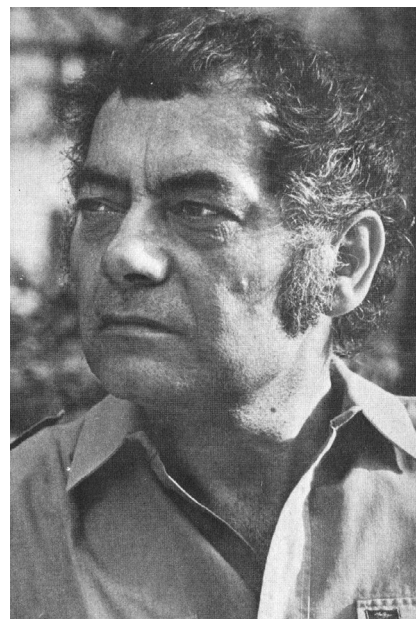
A hatalom részéről a monori tanácskozásra adott reakció meglehetősen késlekedéssel és igen visszafogottan érkezett – emögött az Európai Kulturális Fórum megrendezése állt, amelyet a hatalom szeretett volna zökkenőmentesen lebonyolítani. A tanácskozást így nem tiltották be, és bár több résztvevővel „elbeszélgettek”, senkit nem ért nagyobb retorzió, kivéve Csurka Istvánt, akit – nyilvánvalóan monori szereplésével összefüggésben, ugyanakkor egy, Egyesült Államokban, a Püski Kiadónál kiadott kötetére hivatkozva – szilenciummal sújtottak.

A monori konferenciáról a TKKO 1986 februárjában készített jelentést. A dokumentum kiemelte, hogy első alkalommal került sor ilyen széles, a demokratikus ellenzék és a népiek mellett a közgazdászokat, szociológusokat, írókat, történészeket

és környezetvédőket is magába foglaló ellenzéki összejövetelre, amelyből arra következtetett, hogy tudatos nyitás történt az ellenzéki csoportosulások között, hogy egy „átfogó igényű közös gondolkodás” kereteit megteremtsék. A jelentés rögzítette, hogy a tanácskozáson a különböző értelmiségi csoportok nem fogalmaztak meg közös cselekvési programot – tegyük mellé rögtön, hogy ez nem is volt cél sőt, Donáth Ferenc bevezetőjében le is szögezte, nincs ilyen szándék.⁶³

A HATALOM ÉS A NEMZETISÉGI KÉRDÉS – MONOR ELŐTT ÉS UTÁN

A népiek és a hatalom a kisebbségi magyarság – ezen belül is a romániai magyarság – helyzetével kapcsolatban nagyon hasonló helyzetértékelésből indult ki. A Politikai Bizottság 1984. július 3-i ülésén a magyar-román kapcsolatok helyzetéről szóló vitán a vita alapjául szolgáló, a két ország viszonyát áttekintő dokumentumban Horn Gyula,⁶⁴ a jelentés készítője olyan megállapításokat tett a romániai magyarság állapotával és a hivatalos román politikával kapcsolatban, amelyek akár a népiektől is elhangozhatott volna. „A román politika nagyszámú romániai magyarságot, az ország területi egységét fenyegető potenciális veszélynek tekinti. Nyíltan törekszik a magyarság

„Az igazán kemény kérdés, hogy kisebbségi ügyben mire tudnánk rábeszélni esetleg rászorítani a kormányt. Nehezemre esik kimondani: nem sokra.” Csoóri Sándor. Fotó: Vahl Ottó. (In: Szép versek, 1982. Budapest, Magvető, 1983, 14. számú fotó).

erőltetett ütemű asszimilálására, a magyarságtudat visszaszorítására. Korlátozza és jórészt formálissá teszi az anyanyelvi oktatást, szakemberképzést a nemzetiségi színházak, kiadók, lapok működését. Adminisztratív és rendőri intézkedésekkel kényszeríti a nemzetiség szellemi vezetőit, hogy hagyjanak fel a magyarság politikai, jogi, kulturális érdekeinek védelmével.”⁶⁵ Mindezek ellenére a határozati javaslatban megfogalmazottak megmaradtak a korábban alkalmazott – és tegyük hozzá, hatástalannak bizonyult – megoldások mellett. „A helyzet megváltoztatása és a kedvezőtlen folyamatok visszaszorítása nemcsak rajtunk

⁶² A monori tanácskozás... i. m. 2005, 191–192.

⁶³ A dokumentumot közli: Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék. Dokumentumok*. Budapest, T-Twins, 1995, 259–266.

⁶⁴ Horn Gyula (1932–2013): politikus, közgazdász. 1954-ben szerzett közgazdász oklevelet Rosztovban, az Állami Közgazdasági és Pénzügyi Főiskolán. 1956-ban a megalakuló Magyar Szocialista Munkáspárt tagja lett, és 1957 júniusáig karhatalmistaként vett részt a forradalom leverésében, amiért a Munkás-Paraszt Hatalomért Emlékéremmel tüntették ki. 1961 és 1963 között a szófiai magyar nagykövetség, 1963 és 1965 között a belgrádi magyar nagykövetség attaséja. 1968-ban nagykövetségi titkár, a következő évben nagykövetségi tanácsos. 1974 és 1983 között a MSZMP KB Külügyi Osztályának helyettes vezetője, majd 1985-ig vezetője. 1985 és 1989 között a Központi Bizottság, 1989-ben a Politikai Intéző Bizottság tagja lett. 1989 és 1990 között külügyminiszter. 1990 és 1998 között az MSZP elnöke. 1994 és 1998 között a Magyar Köztársaság miniszterelnöke.

⁶⁵ MNL OL M-KS 288. f. 5/915. ő. e.

múlik, lehetőségeink e téren igen korlátozottak. [...] A légkör élezése nem javítaná a magyar nemzetiség helyzetét [...] a magyar–román viszony nemzetközi szempontból is rendkívül érzékeny kérdés. További kiéleződése alkalmat adna a szocialista közösség megosztásában érdekelt nyugati körök újabb manipulációira, és felkeltheti velünk szemben szövetségeseink bizalmatlanságát is.”⁶⁶ Vagyis a hivatalos álláspont lényegében változatlanul azt képviselte, hogy jobb, ha a magyar állam nem csinál semmit, ezzel mintegy felmentést adva önmaga számára, és tegyük hozzá, indirekt módon el is ismerve alkalmatlanságát is arra, hogy a politikai határokon túl élő magyarokat képviselje és megvédje. Felületes magyarázat volna erre a passzivitásra, ha azt csupán a rendszer érzéketlenségével és nemzetietlenségével próbálnánk magyarázni. Az álláspont mögött történelmi értelmezések és meggyőződések húzódtak meg, amelyeknek az ülésen tett felszólalásában Kádár hangot is adott. Értelmezésében a „haladó erők”, a kommunisták és a szociáldemokraták a második világháború végén a végveszélyből mentették meg a magyar államiséget, amely „utolsó csatlósként” maradt a náci Németország mellett. „[...] ezt elsősorban internacionalista pozícióval sikerült elérni és a népek barátságának a törekvésével” – vonta le a következtetést a főtitkár, majd hozzátette

– Én úgy mondom magamban, hogy a proletár internacionalizmus és a hazafiság számomra egyazon kérdésnek a két oldala. Tartalmilag pedig azonos. Mert amit így hívunk, hogy népek barátsága, szomszédok felé a megfelelő gesztusok megtétele az egy internacionalista álláspont volt és szerintem egyben hazafias álláspont is volt.”⁶⁷

Kádár hazafisággal kapcsolatban kifejtett álláspontja rendszerének első, e kérdésre átfogó értelmezést adó tézisének megállapításaiban gyökerezett. Az MSZMP 1959-ben hozott, *A burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról. Tézisek* című, funkciója szerint a hazai nacionalizmus elleni küzdelemhez eszközt adó állásfoglalása a nacionalizmust a „burzsoázia ideológiájaként” értelmezte, amelyet a tőkés és a munkásosztály megosztásának, illetve a szocialista rendszer gyengítésének és a szocialista országok közötti ellentétek szításának eszközeként alkalmaztak. Az állásfoglalás a nemzetközi osztályharc eszközeként értelmezett nacionalizmussal a szocialista hazafiság fogalmát⁶⁸ állította szembe, amely a tőkés rendszer elleni harcban, a szocializmus építésében fejeződik ki, nyer értelmet. A „nemzeti érzéseket tolvajköpönyegnek” használó burzsoázia hamis hazaszeretete helyére a „kommunista hazafi” ideálképét állította, így adva meg a hazafiság definícióját: „Aki hú a Magyar Népköztársasághoz, aki

munkájával, eszével és szívével segíti népünk felemelkedését, az hazafi.”⁶⁹ A dokumentum értelmezései mellett, hogy egy sor új kérdést vetettek fel, legalább annyira nem adtak választ a régi kérdésekre sem. A „nacionalizmus útvesztőiben”⁷⁰ még a párt vezetői is bizonytalanul navigáltak, és nem értették, hogy az egyébként túl magasröptűnek ítélt anyagot hogyan lehet a hétköznapi kommunikációban és propagandában érvényesíteni, hogyan lehet választ találni benne a tömegek felől érkező bizonyos kérdésekre. A dokumentum 1959. január 20-i politikai bizottsági vitáján Marosán György államminiszter a határkérdés kapcsán mutatott rá az anyag hiányosságára: „Tavaly a kínai kérdés kapcsán Tajvannal kapcsolatban találkoztunk ezzel a dologgal, amikor az emberek felvetették, hogy ha Kínának jogos az igénye Tajvanra, akkor nekünk miért nem jogos Erdélyre? Ez ellen kell harcolni és elérni, hogy a határkérdést ne vág hassák mindig a kommunisták fejéhez. [...] Az anyagban azt meg lehet mondani, hogy az illegalitás idején a magyar kommunisták és a Szovjetunió is ellenezte Triant, de akkor azt is meg kell mondani, miért nem ellenezzük most. Enélkül hogyan fogják az emberek ezt a kijelentést fogadni? Ez fel fog nyitni egy csomó problémát: ha akkor a kommunistáknak az volt az álláspontja, miért nem ez most is?”⁷¹ Münnich Ferenc, a Minisztertanács akkori

⁶⁶ Jelentés a Politikai Bizottságnak a magyar–román kapcsolatok fejlesztésének feladatairól. Uo.

⁶⁷ Kádár János felszólalását lásd: Uo.

⁶⁸ A fogalomról bővebben lásd: Pap Milán: „A nép és a szülőföld igaz szeretete.” A szocialista hazafiság fogalma a Kádár-rendszerben. *Politikatudományi Szemle*, 2013/1, 68–86.

⁶⁹ A burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról. Tézisek. In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1956–1962*. Budapest, Kossuth, 1964, [328–352.] 328–329.

⁷⁰ A tézisekről és a pártban zajlott vitákról lásd: Kalmár Melinda: *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája*. Budapest, Magvető, 1998, 244–253.

⁷¹ Marosán György felszólalását lásd: MNL OL M-KS 288. f. 5/113. ő. e.

elnöke a népek szabad önrendelkezéséről szóló lenini elveket elővéve mutatott rá, hogy a második világháborút követően a szocialista országokban ezek a lenini elvek nem érvényesültek. „Mi nem jöhetünk elő hivatkozással Leninre, mással kell most magyarázni mindent. Meg kell mondani, hogy ahol szocialista országok alakultak, ott a nemzetiiségeknek megvan az önrendelkezési joguk.”⁷²

Kádár nézeteit vizsgálva röviden szólni kell arról is, hogyan látta a főtitkár a határon túli magyarság problémáját, érzékelte-e a súlyát és milyen megfontolások húzódnak meg a három évtizeden át követett passzív álláspont mögött. Részben az 1956 utáni tapasztalatokból, részben a szocializmus internacionalista dogmájából következően Kádárban sokáig élt az a meggyőződés, hogy a nacionalizmus veszélyt jelent az elért eredményekre és magára a rendszerre is, és úgy vélte, hogy a marxista szemléletmódból levezetett és a magára nézve kötelezőnek tartott nacionalizmus elleni fellépést a környező szocialista országok vezetői is kötelezőnek tartják magukra nézve.⁷³ Kádár 1958-as marosvásárhelyi látogatásán elmondott beszéde jól mutatja azt az alapállást, amely

talán leginkább az érzéketlen és ideológiavezérelt kifejezésekkel írható le. „Itt laknak magyar származású emberek is” – mondta, majd hozzátette, a határkérdés csak „alárendelt kérdés”, a szabadságot pedig nem az országhoz tartozás, hanem a szocialista rendszer biztosítja, ezért „mindannyiunk célja egy: az, hogy eljussunk a szabadság országába, a szocialista társadalomba! Ennél fontosabb cél nem élhet olyan ember szívében, aki érzi a nemzeti kérdés jelentőségét!”⁷⁴ Álláspontja mellett 1964-ben is kitartott, amikor azt a Hruscsov által javasolt nemzetközi egyezményre adandó választ vitatták meg, amelyben minden résztvevő országnak garantálnia kellett, hogy nincsenek területi követeléseik. A Politikai Bizottság 1964. január 7-i ülésén ezzel nem mindenki értett egyet, Kádár azonban leszögezte: „A véleményem az, hogy végül is a kommunizmus eszméje győzni fog és ez fogja megoldani a népek kérdéseit, a nemzeti fejlődés problémáit, a határvitákat.”⁷⁵ A hetvenes években a határon túli magyarság iránti növekvő hazai érdeklődés és az abból fakadó cselekvési kényszer terelte a pártot a nemzetiségek híd szerepének hangsúlyozása felé,⁷⁶ ami azonban mind a határon

innen, mind azon túl kevésnek bizonyult. Mindezek ellenére Kádár álláspontja nem változott, még a nyolcvanas években is ugyanazokat a válaszokat kínálta a kisebbségi magyarság problémáira, mint harminc éve: szocialista hazafiság, internacionalizmus, szocializmus.⁷⁷

Visszatérve 1985-be, a pártvezetést tehát a határon túli magyarság ügyében lényegében saját, évtizedekkel korábban kialakított ideológiai alapvetése kötötte gúzsba, és noha érzékelték, hogy tehetetlenségük csak növeli az ellenzék erejét, a rögzült alapvetésektől csak nehezen tudtak elszakadni. A párt márciusban tartott XIII. kongresszusán a Központi Bizottság beszámolója nemzetközi összefüggésben, óvatosan fogalmazva jelentette meg a kérdést: „A nemzetiségeknek fontos szerepük van a magyarok és a szomszéd népek közötti barátság fejlesztésében. Természetesnek tartjuk és elősegítjük a velük azonos anyanyelvű nemzetekkel épülő kapcsolatokat. Hasonlóképpen természetes igénynek tartjuk, hogy a szomszédos országok magyar nemzetiségű állampolgárai is ápolhassák anyanyelvüket, fejleszthessék nemzeti kultúrájukat.”⁷⁸ A kérdést felszólalásában

⁷² Münnich Ferenc felszólalását lásd: Uo.

⁷³ Földes György: Kádár János és az erdélyi magyarság. In: Uő: *Évek és töréspontok. Gazdaság, politika, ideológia 1945 után*. Budapest, Napvilág, 2018, [156–193.] 159.

⁷⁴ Kádár János: Pohárköszöntő a magyar párt- és kormányküldöttség tiszteletére Marosvásárhelyen rendezett díszebéden, 1958. február 25. In: *Kádár János művei, 1956–1958. I.* Budapest, Kossuth, 1987, 413–415.

⁷⁵ MNL OL M-KS 288. f. 5/324. ő. e.

⁷⁶ Az MSZMP KB üdvözlője a román pártkongresszushoz. *Népszabadság*, 1974. 11. 26. 1.

⁷⁷ Tanulságos e tárgyban Szüts Pál bukaresti magyar nagykövet visszaemlékezése egy 1987-ben, Szűrös Mátyással folytatott beszélgetésére. Szüts felvetette a romániai magyarság ügyét: „De legalább azt mondjuk ki, hogy a nemzetiségekkel szembeni diszkrimináció, embertelen bánásmód, az erőszakos asszimiláció nem tekinthető belügynek. Ha az emberi jogok betartását követelhetjük a nemzetközi fórumokon, miért nem tehetjük azt a nemzetiségek esetében is? Azért, mert a kommunista pártok gyakorlatában van egy olyan dogma, hogy a nemzetiségi kérdés minden ország belügye? Nem kellene ezen már túllépniünk? Kádár Jánosnak kellene ezt felvetni!” Szűrös röviden válaszolt: „Tudod, hogy az öregnek is megvannak a maga korlátai.” Szüts Pál: *Bukaresti napló, 1985–1990*. Budapest, Osiris, 1998, 40–41.

⁷⁸ *A Magyar Szocialista Munkáspárt XIII. kongresszusának jegyzőkönyve*. Budapest, Kossuth, 1985, 111.

Aczél György belpolitikai összefüggésben érintette: „A »mai magyarok« cselekvő hazafiságából semennyi nem lehet sok, de a nacionalizmusból bármilyen kevés is sok. Mert a nacionalizmus a nemzeti lét kérdéseire adott korlátolt, szűklátókörű, veszedelmes válasz. [...] A nacionalizmus ártalmas Magyarországon és mindenütt, bármilyen okból, bárki folyamodjék is hozzá. És a nacionalizmusra, bárhol jelentkezik, nem lehet nacionalizmussal válaszolni; ebben is van nekünk történelmi tapasztalatunk, ezért nem alkuszunk.”⁷⁹ Még a népiekkel kifejezetten jó – és Aczélénál előbb és őszintébb – viszonyt ápoló Pozsgay sem lépett ki a sorból. Beszédének határon túli magyarsággal foglalkozó része rövid volt, és a változás legcsekélyebb reményét sem hordozta. Felszólalásában egyetértését fejezte ki a Központi Bizottság beszámolójának határon túli magyarsággal kapcsolatos soraival, majd a lenini elvekre hivatkozva fejtette ki, hogy a 20. században civilizált állami létezés alapfeltétele a többségi nemzet türelme a kisebbségekkel szemben, amely kisebbségeknek így pozitív szerepe lehet az adott társadalom fejlődésében. Pozsgay tehát nem tért el a hivatalos irányvonalától, egyedül talán a román kisebbségi politikát mint „későn jött, de annál kihívóbb nacionalizmust”⁸⁰ azonosító szavai jelenthettek némi újdonságot.

A kongresszus tehát a határon túli

magyarok ügyében csak a régi, hatástalan válaszokat kínálta. Annál figyelemfelkeltőbbre sikerültek Losonczi Pálnak, az Elnöki Tanács elnökének 1985-ös országgyűlési kampányban Kaposváron elmondott szavai. Bár Losonczi a XIII. kongresszuson elhangzottakra hivatkozva, annak több elemét szövegűen átvéve beszélt a határon túli magyarság ügyéről, szavai nyíltabban és egyértelműbben csengtek. „A legtermészetesebb igény, hogy a szomszédos országok magyar nemzetiségű lakossága a mindennapok valóságában, a gyakorlatban is tanulhassa és használhassa anyanyelvét, gazdagíthassa nemzeti kultúráját, ápolhassa rokoni, baráti és intézményes kapcsolatait – hazája hű állampolgáraként – az anyanemzettel, a szocialista Magyarországgal.” Majd – mintegy üzenetként az ellenzék felé hozzátette: „tiltakozunk a múlt sebeinek szüntelen felszaggatása ellen, éppen úgy, mint a történelemhamisítással párosított ábrándok szövögetése, azok nyílt vagy burkolt hirdetése ellen”.⁸¹

A nemzetközi diplomáciában 1985 nyarán mutatkozott jele annak, hogy a kisebbségi magyarság ügyében talán némi változás történhet a hatalom politikájában. Ottawában, az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet tízéves évfordulóján nemzetközi tanácskozást tartottak, ahol a magyar küldöttség részéről Demus László kijelentette, a

nemzeti kisebbségek ügye véglegesen nem megoldható és a magyar kormány elemzi a helyzetet. Szavainak hatására az angolszász országok küldöttségei bírálták a csehszlovák, lengyel és román, emberi jogokat sértő gyakorlatait.⁸² A reményt keltő diplomáciai akciónak azonban közvetlen folytatása nem volt.

A belpolitikában viszont nagyrészt az ellenzéknek köszönhetően a nyolcvanas évek második felében a határon túli magyarság ügye tényezővé vált. Ebben része volt a monori tanácskozásnak is, amelynek anyaga a szamizdatoknak köszönhetően, ha nem is széles körben, de a téma iránt fogékonyak között elterjedt, és hatással volt a közvéleményre, ezt pedig a hatalom már nem ignorálhatta. A hatalom akkori álláspontját Pach Zsigmond Pál⁸³ írásában követhetjük. Pach úgy vélte, a második világháború előtt és alatt „szennyeződött” nemzet-tudat által kitermelt sokfajta nacionalizmus visszaszorítása érdekében vívott eszmei harc történelmi feladata a marxizmus és a magyarság, valamint a szocializmus és a nemzettudat egyesítése. A negyvenes-ötvenes évek hidegháborús légkörében egysíkúvá vált nacionalizmuskritika korszakhatárát az ötvenes évek vége jelentette, amikor a fentebb említett 1959-es, *A burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról* szóló állásfoglalás is született – mintegy válaszképpen az 1956-os „nacionalista megnyilvánulásokra,

⁷⁹ Uo. 329–330.

⁸⁰ Uo. 418.

⁸¹ Nemzetiségeink egyenjogú állampolgárokként támogatják országépítő törekvéseinket. *Magyar Nemzet*, 1985. 05. 31. 3.

⁸² Földes György: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés, 1956–1989*. Budapest, Napvilág, 2007, 349.

⁸³ Pach Zsigmond Pál (1919–2001): történész. 1948 és 1992 között a Magyar Közgazdaságtudományi Egyetem (1953-tól Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, 1990-től Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem) Gazdaságtörténeti Tanszékének tanára, 1963 és 1967 között az egyetem rektora. 1962-től a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 1970-től rendes tagja. Az MTA Történettudományi Intézetének egyik alapítója, igazgatóhelyettese, 1967 és 1985 között igazgatója.

szovjet- és kommunistaellenes jelenségekre”. A hatvanas években a rendszer konszolidációja a „nemzettudat tisztítása” szempontjából sikeres folyamatot indított el, és úgy tűnt, a nacionalizmus veszélye gyengült, de vele új veszély született, a kispolgári közömbösség, amelyet a párt az 1974-ben elfogadott, *A szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus időszerű kérdései* című állásfoglalásában jelzett. A két állásfoglalás közötti időszak jellemzője a határon túli magyarság problémájának előtérbe kerülése. A hetvenes évek hazai és nemzetközi szocializmusát ért kihívások, a gazdasági feltételek kedvezőtlen hatásai belső feszültségek felhalmozódásához vezettek, amelyek a nemzettudatra is kihatással voltak. A számottevő nemzeti kisebbségekkel nem rendelkező Magyarországon ez az értelmiség egy része kritikus szemléletmódjának megerősödéséhez vezetett, amellyel azonban Pach szerint – egyértelmű utalást téve Csoórirra – csak „gyengítik a nemzet önbi-zalmát, elhintik a kishitűség magvait”. A szomszédos országokban viszont a szocializmus válságidőszaka más mechanizmusokat indított el, amelynek eredményeképpen a nacionalizmus elleni harc a kisebbségi nemzetiségek nacionalizmusa elleni harccá vált. A szerző konklúziója

végül is nem ad semmi újat a már ismert hivatalos állásponthoz képest. A megoldás a szocialista internacionalizmus és „a szocialista demokrácia további fejlesztése hazánkban és a szocialista közösség országaiban”.⁸⁴

1985–1986 fordulópontot jelent a hatalom határon túli magyarságot illetően követett politikájában. A változás – amelynek kialakulásában Monornak és a népiek hosszú évek óta következetesen képviselt álláspontjának is szerepe volt – olyan nyomást eredményezett a politikai vezetés felé, amit immár nem lehetett figyelmen kívül hagyni. 1986-ban arra még nem érett meg az idő, hogy felismerjék, a problémára marxista keretek közötti értelmezésében nem lehetséges helyes válaszokat adni, de maga a felismerés, hogy új válaszokra van szükség, megtörtént. A romániai magyarság helyzete olyan mértékben romlott,⁸⁵ hogy lassan tarthatatlanná vált a hosszú ideje hangoztatott érv, miszerint az erőteljesebb fellépés csak ártana a határon túli magyaroknak, így a hatalom lassan elkezdett elszakadni a korábbi álláspontjától és óvatos lépésekkel megindult a kisebbségi magyarság képviselőinek útján. A bátrabb külpolitikai cselekvésnek belpolitikai hozadéka is volt,

ellenszert jelentett az ellenzék vádjaira, de egyben közelebb is hozta a hatalom és ellenzék álláspontját. A hatalom részéről 1988 elején Szűrös Mátyás⁸⁶ kijelentette, „A határainkon kívül élő magyar nemzetiség a magyarság része”,⁸⁷ Szokai Imre⁸⁸ és Tabajdi Csaba⁸⁹ a korábbi nemzetpolitikával kapcsolatban a kritikus hangot sem nélkülöző cikke pedig egy új nemzetpolitikát jelzett.⁹⁰ Eközben 1988 elején megalakult a Menedék Bizottság, a Magyar Demokrata Fórum pedig nyilvános vitát rendezett a Jurta Színházban a romániai magyarság helyzetéről. A külpolitikai irányváltás eredményeképp Magyarország az elkövetkező néhány évben még a rendszerváltás előtt újrafogalmazta a nemzeti kérdéshez és a határon túli magyarsághoz fűződő viszonyát és új alapokra helyezte a magyar nemzetpolitikát.

⁸⁴ Pach Zsigmond Pál: A nemzettudatról napjainkban. *Társadalmi Szemle*, 1986/1, 20–33.

⁸⁵ Földes i. m. 2007, 352–358.

⁸⁶ Szűrös Mátyás (1931): politikus. 1951 és 1956 között az MDP tagja. 1959 és 1962 között a Külügyminisztériumban előadó majd főelőadó. 1962 és 1965 között a berlini nagykövetség harmadtitkára, 1965 és 1975 között az MSZMP KB Külügyi Osztályának munkatársa, majd vezetője. 1983 és 1989 között külügyi KB titkár. 1989 és 1990 között a Magyarország ideiglenes köztársasági elnöke. 1985 és 2002 között országgyűlési képviselő. 1989-ben az Országgyűlés elnöke.

⁸⁷ Ország, világ, magyarság. *Népszabadság*, 1988. 01. 26. 3.

⁸⁸ Szokai Imre (1951): politikus. 1974-től a Külügyminisztérium munkatársa. 1990 és 1991 között miniszterhelyettes, majd helyettes államtitkár.

⁸⁹ Tabajdi Csaba (1952): 1974 és 1975, majd 1981 és 1983 között a Külügyminisztérium előadója. 1978 és 1989 között az MSZMP tagja. 1986 és 1989 között az MSZMP KB Külügyi Osztályának osztályvezetője, majd helyettes vezetője. 1989 és 1990 között a Minisztertanács Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Kollégiuma Titkárságának a vezetője.

⁹⁰ Szokai Imre – Tabajdi Csaba: Mai politikánk és a nemzetiségi kérdés. *Magyar Nemzet*, 1988. 02. 13. 10–11.

Nagymihály Zoltán

Szellem és cselekvés

Lakitelekről három tételben – 1979, 1985, 1987

„A hely, a homok, ami közelebb és távolabb körülölel bennünket, drámai és biztató tanulságokat rejteget számunkra.”¹ *Agenius locit* a történész Für Lajos² idézte meg imígyen az első lakiteleki találkozó keretei között. A Bács-Kiskun megyei, korábban kevesek által ismert település nevét mindenki összeköti a rendszerváltással és a sokak szerint annak lökést adó (de legalábbis dinamikáját meghatározó) tanácskozással. Azt már kevesebben tudják, hogy a Lezsák Sándor³ kertjében

felállított legendás sátor tulajdonképpen hosszú évek – nem fizikai, de szellemi – építkezésének eredménye volt. A következőkben három találkozó történetét elevenítjük fel – 1979, 1985 és 1987 más és más szempontból volt jelentős. A tanulmány az eseménysorozat áttekintésével azt is be kívánja mutatni, hogyan lett egy nemzedéki önszerveződési kísérletből kulturális igénybejelentésen át politikai cselekvés.

EGEREK A MACSKÁK KÖZÖTT (1979)

„Lakitelek először” – Bíró Zoltán, az 1979-es találkozó egyik, akkor a Kulturális Minisztérium főosztályvezetőjeként tevékenykedő kulcsfigurája⁴ így idézte meg harminc év távlatából a fiatal írók találkozóját.⁵ „Ős-Lakitelek” – így a megvalósulásban elévülhetetlen szerepet játszó Csoóri Sándor.⁶ Tény ugyanakkor, hogy a tanítóként a fővárosból 1969-ben a településre érkező Lezsák Sándor

¹ Für Lajos írásban benyújtott hozzászólása. In: *Lakitelek, 1987. A magyarság esélyei. A tanácskozás hiteles jegyzőkönyve*. Szerk. Agócs Sándor – Medvigy Endre. Lakitelek, Antológia, 1991, [183–189.] 183.

² Für Lajos (1930–2013): történész. 1956-ban a debreceni Kossuth Kör, a forradalom idején pedig a Hajdú-Bihar Megyei Forradalmi Bizottság titkára volt. A megtorlás idején internálták, szabadulása után emigrált, de néhány hónap múlva hazatért. 1964-ben helyezkedhetett el tudományos pályán, a Magyar Mezőgazdasági Múzeum tudományos főmunkatársaként. 1987-ben a lakiteleki találkozó résztvevője és szervezője, a Magyar Demokrata Fórum (MDF) alapítója. 1989-ben a szervezet köztársaságielnök-jelöltje, 1989 és 1996 között a párt elnökségi tagja, 1994 és 1996 között elnöke. 1990 és 1994 között honvédelmi miniszter.

³ Lezsák Sándor (1949): költő, tanár, politikus. 1969-ben költözött Lakitelekre, ahol a tanyasi iskola képesítés nélküli oktatója, 1974-től a lakiteleki általános iskola tanára. 1969 és 1985 között a Lakiteleki Művelődési Ház színjátszó csoportjának vezetője. Az 1979-es, 1985-ös és 1987-es lakiteleki tanácskozások szervezője, az MDF alapítója. 1988 és 2004 között a szervezet elnökségi tagja, 1988–89-ben ügyvezető elnöke, 1996 és 1998 között elnöke. 2004-ben kizárták az MDF-ből, ettől kezdve a Nemzeti Fórum elnöke. 1994 óta országgyűlési képviselő (1994 és 2004 között az MDF színeiben, 2004 és 2006 között függetlenként, 2006 óta a FIDESZ képviselőjeként). 2006 óta a magyar Országgyűlés alelnöke.

⁴ Bíró Zoltán (1941): irodalomtörténész. 1974 és 1980 között a Kulturális Minisztérium közművelődési osztályának vezetője. Részt vett a nemzeti ellenzék szerveződési folyamatában: a nemzettudat kérdéseit és különösen a határon túli magyarság problémáit taglaló tizenkilencek levelének egyik aláírója. 1987-ben a lakiteleki találkozó résztvevője és szervezője, az MDF alapítója. 1988 áprilisában három társával együtt kizárták a Magyar Szocialista Munkáspártból (MSZMP). 1989-ben az MDF első, ügyvezető elnöke. 1990-ben kilépett a pártból, 1991 és 1996 között a Nemzeti Demokrata Szövetség (NDSZ) társelnöke volt.

⁵ Bíró Zoltán: Lakitelek először. In: *Fiatal Írók Találkozója. Lakitelek, 1979–2009*. Szerk. Tóth Erzsébet – Agócs Sándor. Lakitelek, Antológia, 2009, 10–12.

⁶ Csoóri Sándor: Az Illyés-babona. *Hitel*, 1993/11, [6–13.] 12. Csoóri Sándor (1930–2016): költő, író. 1953-tól jelentek meg versei és írásai. A szerveződő, Illyés Gyula nyomdokain haladó népi-nemzeti ellenzék meghatározó képviselője: elsőként emelt szót a határon túli magyarság sorsproblémái miatt. *Iszaposó* című szociográfiája miatt a hatvanas években, Duray Miklós kötetéhez írt, a szocializmus gyakorlatát nyíltan bíráló előszava miatt a nyolcvanas években kapott szilenciumot. 1985-ben felszólalt a monori találkozón, 1987-ben az MDF alapítója, szervezője, 1988 és 1993 között a szervezet elnökségi tagja. 1991 és 2002 között a Magyarok Világszövetsége (MVSZ) elnöke.

kezdettől egy „kis szigetet”, „köztársaságot” álmodott maga köré: színjátszókör, könyvklub szerveződött, felvidéki és erdélyi estre került sor már a hetvenes évek elején.⁷ *A haza és a nemzeti önismeret* – a hivatalos sajtó tudósításában a cím kissé másként, *Korszerű nemzeti önismeret*ként jelent meg⁸ – címmel meghirdetett, '79-es nemzedéki tanácskozás persze kétségtelenül új minőséget jelentett, már csak a határozottan és szinte kihívóan a nemzettudat kérdéseit feszegető tematikája és a település vonzásokörén túlmutató hatósugara

miatt is.⁹ Nem véletlen, hogy az ötletgazda és fő szervező, Lezsák Sándor visszaemlékezése szerint bár már 1977 második felében eltervezték a generációs fórumot, az 1978 májusában meghiúsult.¹⁰ Az elmaradt találkozó egy évvel későbbi megrendezéséhez több dolog együttállására volt szükség: leginkább a nemzeti sorskérdéseket már számos, a közbeszédben vitát provokáló esszében ország-világ elé táró Illyés Gyula támogató hozzáállására és részvételére (ennek elérésében Csoóri Sándornak volt komoly szerepe).¹¹ Nem elhanyagolható ugyanakkor

a már említettek mellett a Magyar Írószövetség titkára, Fábián Zoltán; az Írószövetség ifjúsági szervezeteként létrejött, ám az évek során egyre inkább önállóságra szert tevő Fiala Írók József Attila Körének titkára, Ördögh Szilveszter, illetve a KISZ Bács-Kiskun megyei Bizottságának politikai munkatársa, Komáromi Attila segítségével és támogatása.¹²

A témáról, a hangulatról, a résztvevők összetételéről és a tanácskozás lefolyásáról talán Szentmihályi Szabó Péternek¹³

⁷ Szikra János: Nem a magam helyét kerestem a világban, hanem másokét. Beszélgetés Lezsák Sándorral. *Köznevelés*, 1990. 04. 20. [5–7.] 6. Lezsák Sándor egy, 1981-es, a miskolci *Napjaink*nak adott interjújában nem véletlenül és meglehetősen hangsúlyosan a nemzeti öntudatlanság egyik fontos elemeként beszélt a határon túli magyarság sorsproblémáiról: „Túl voltam már azon is, hogy a könyvtárban véletlenül a kezembe került egy folyóirat, az *Irodalmi Szemle*. Megdöbbenve olvastam megjelenésének helyét: Bratiszlava. Ma is megrázza magát és ágaskodik bennem a fölháborodás: nekem arról nem szóltak az iskolában, hogy magyar anyanyelvűek Magyarországon kívül is élnek. Utazni kezdtem, bátyámmal gyalog bejártuk Szatmárt, majd Kassától Pozsonyig az ott élő magyar képzőművészekkel ismerkedtem. Másképpen kezdtem olvasni, gondolkodni. Ekkoriban találtam rá Sütő Andrásra, Tamási Áronra, Szilágyi Domokosra.” Magyar József: „Én most erősen élek”. Beszélgetés Lezsák Sándorral. *Napjaink*, 1981/9, 24–25.

⁸ Fiala írók találkozója. *Magyar Hírlap*, 1979. 04. 26. 8. A tanácskozás jegyzőkönyve: *A haza és nemzeti önismeret*. Szerk. Pintér Lajos. *Forrás*, 1979/9, 64–128.

⁹ „Ördögh Szilveszter, a Fiala Írók József Attila Körének vezetője részletes beszámolót készített a találkozó előkészületeiről, de már a monológ kezdetén Dobozy Imre [az Írószövetség akkori elnöke – N. Z.] megakasztotta: »Mi is lesz a témája? Önismeret?« »Igen, a nemzeti önismeret« – erősítette föl a címet Ördögh Szilveszter. »Nemzeti önismeret? Fog ez menni? Nem inkább szocialista önismeret?« – nézett Dobozy Agárdi Péterekre. Súlyos csönd volt. Ma sem tudom, honnan vettem a bátorságot, talán a jó Isten sugott, mert megszólaltam: »De Illyés Gyula ezt a címet javasolta. Beszéljünk a nemzeti önismeretről, a nemzettudatról. A korszerű nemzeti önismeretről.« A csönd még súlyosabb lett. Dobozy csodálkozva felém fordult, szinte kiesett az elnöki pozícióból. Megint író volt, a csodálkozása rádöbbenés. »A Gyula ezt mondta?!« »Igen, Illyés Gyula ragaszkodik ehhez a címhez. Vita a korszerű nemzeti önismeretről. Erről akar beszélni.« Újra csönd volt. [...] Ördögh Szilveszterre pillantottam, arca meg sem rezdült. Egyedül ő sejtette vagy tudta, hogy nem mondok igazat a találkozó címről. Illyéssel erről nem beszéltem. [...] Később Illyésnek mindezt elmondtam, aki csak derűsen mosolygott.” Lezsák Sándor: A tilalom és a tűrés határán. In: *Fiala írók Találkozója... i. m.* 2009, 16–18.

¹⁰ Uo. 16.

¹¹ „Ekkor jött el hozzám Lezsák Sándor azzal a nem mindennapi ötlettel, hogy beszéljem rá Illyést: menjen el ő is Lakitelekre, hiszen ha elmegy, világraszóló botrány lenne megakadályozni az összejövetelt. Egy másodperc alatt végiggondoltam, hogy ez erkölcsi és politikai drámát jelent, igazi kihívást. Az irodalom nevében kérhetek-e ilyent Illyéstől? De ki mástól, ha tőle nem. Ha viszont kérek: az hadüzenet. Elsősorban neki, mégpedig az újabb írói nemzedékektől. Másodsorban pedig hadüzenet a hatalomnak s külön Aczél Györgynek is. Fölmentem Illyéshez, és eldadogtam neki a palotaforradalom tervét, a következményekkel és az esélyekkel együtt. Azonnal megértette, hogy mi, kisemmizett kurucok, szegénylegények, Rákóczi akarunk belőle »csinálni«. Rákóczi, akinek most azonnal szembe kell fordulnia az Udvarral. Rám nézett és a hetvenhét éves Illyésből elővillant az *Ozori példát* író fiatal Illyés, és csak annyit kért: »Fontos ez a Lakitelek?« Fontos – válaszoltam neki. »Akkor szerezzon egy autót, álljon ide a ház elé, s Flórával együtt lemegyünk« – mondta már magázódva s huncutul, szürrealista emlékeinek villanófényében állva. Pedig ő is tudta pontosan, hogy dinamit-csomagot vesz át tőlem.” Csoóri i. m. 1993, 12.

¹² Lezsák i. m. 2009, 16.; Bíró i. m. 2009, 10–12.; Kriskó János: Kecskemét volt a mérce. [Interjú Komáromi Attilával]. *Forrás*, 2012/7–8, [98–109.] 101.

¹³ Szentmihályi Szabó Péter (1945–2014): író, költő. 1971 és 1975 között a Gondolat, 1979-től a Szépirodalmi Könyvkiadó szerkesztője. A rendszerváltás után a Szépirodalmi Kiadó ügyvezető igazgatója, illetve mások mellett a *Magyar Fórum*, a *Magyar Demokrata* és a *Magyar Hírlap* publicistája volt.

Lezsák Sándor és Zalán Tibor az 1979-es fiatal írók találkozásán Lakiteleken. Fotó: Wikimedia Commons / Bahget Iskander

a találkozón elhangzott emlékezetes parabolája nyújtja a legjellemzőbb adalékot. „Az egerek összegyűltek egy konferenciára, hogy megbeszéljék az egértudat kérdéseit. A korszerű egérismeretet felvetették történeti, morális és sok másfajta szempontból. Több egér síkra szállt a szomszéd éléskamra egereivel szemben, mások éppen az ő példájukat említették dicsérően. Többen fölvetették az egérnemzet sürgető demokratizálódásának szükségszerűségét, egyes egerek pedig felmondták saját életrajzukat, s azt, hogy ők milyen jó egerek. Viszont a fiatal egerek más cincogásért könnyen elhagyják az éléskamrát, amely nevelte őket. Nacionalista, patrióta, kozmopolita és internacionalista egerek nézték egymást

fásultan, időnként rájuk vetült a Macska árnyéka, aki éppen aludt, de az is lehet, hogy jóllakottan figyelte őket, és jól szórazkodott. De a Macskáról senki sem beszélt, s ez így is van jól, mert a macskák nemzetségének önismeretét csak a macskáknak van joguk megvitatni, különben pedig: hamm bekaplak, fecsegő kisegér!”¹⁴ A felszólalások szövegyűjtését megvizsgálva úgy tűnik: a „macskáról” valóban kevesen beszéltek, ám a nemzettudat jelen állapotának határozott kritikája a hatalom jelenlévő szereplőinek (is) elevenébe vághatott. Ratkó József¹⁵ rövid, ugyanakkor rendkívül keményre sikerült hozzászólása alighanem sokak egyetértését váltotta ki. Eszerint a kommunista diktatúra – a költő szerint legalábbis 1948–50-től

nagyjából 1965–67-ig – határozott célkitűzése volt a nemzeti és történelmi tudat „tudatos, rideg és kegyetlen szétverése”. „A magyar állampolgár mindenféle közösséghez tartozott: tartozott óvodai kiscsoporthoz és pártcsoporthoz, szakszervezethez, de nem tartozott, a felszínen legalábbis nem tartozhatott a nemzetéhez, mint közösséghez.”¹⁶ Görömbei András¹⁷ komplett témakatalógussal¹⁸ jelentkezett a problémákról: a közösségi felejtésről, a magyar történelem, a határon túli magyarság és a szomszédos népek nem kellő ismeretéről, a közoktatás hiányosságairól, a nemzetről szóló negatív torzképek kizárólagosságáról.¹⁹ Lezsák Sándor nemcsak a tanácskozás időbeli csúszását emelte ki, de az egy héttel korábban elhunyt Bibó Istvánról is megemlékezett, szóvá téve a róla való hallgatás kényszerűségét. A Bibóról szóló mondatát – „Anélkül, hogy ismerném: nem tudom megítélni, hogy mit kell elítélnem”²⁰ – a kiterjesztő értelemben számos egyéb történelmi eseményre és elhallgatott alakra igaz volt. Nem véletlen – és nyilván az általános hangulat leképződéseként is értékelhető – az önkritikától sem mentes zárszót mondó írószövetségi elnök, Dobozy Imre fiatal nemzedékhez szóló kifakadása: „Hogy az ördögben lehet, hogy ti, akik 25 és 35 életév között vagytok,

¹⁴ Szentmihályi Szabó Péter: Vállalni és felvállalni. *Forrás*, 1979/9, 97–98.

¹⁵ Ratkó József (1936–1989): költő. 1955-től jelentek meg versei, az alakuló költői csoportosulások közül a miskolci kötődésű Hetekhez csatlakozott. Költeményeiben markánsan jelenítette meg a magyar nemzet aktuális sorskérdéseit (a demográfiai hanyatlást vagy a nemzettudat válságát) is.

¹⁶ Ratkó József: A megíratlan idő. *Forrás*, 1979/9, 76–77.

¹⁷ Görömbei András (1945–2013): irodalomtörténész. 1970-től tanított a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen. A népi írók egyik legjelentősebb kutatója. 1992-től a *Hitel* folyóirat szerkesztője volt.

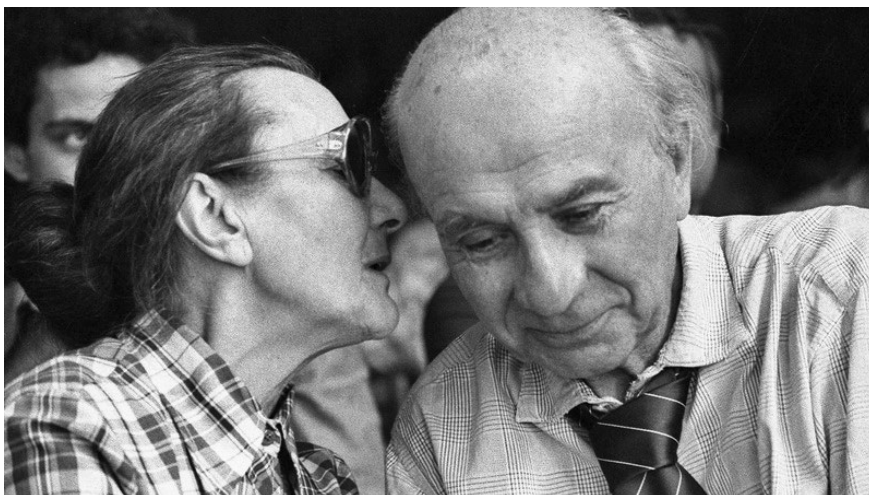
¹⁸ A szintén jelenlévő Pete György, az *Életünk* főszerkesztője megfogalmazása. Szerinte valójában Görömbei tartotta a találkozó valódi zárszavát, ahhoz már szinte nem is volt érdemes, és nem is lehetett semmit hozzátenni. Pete György: Hova tűnt a sasmadár, avagy Illyés Gyula ítélőszéke előtt. A *Fiatal Írók 1979-es lakiteleki találkozására emlékezve*. In: *Fiatal írók Találkozója... i. m.* 2009, [216–220.] 218–219.

¹⁹ Görömbei András: A sajátosság méltósága. *Forrás*, 1979/9, 98–100.

²⁰ Lezsák Sándor: A gyümölcsöt tartó ág. *Forrás*, 1979/9, [107–109.] 108.

és átveszitek, mert át kell, hogy vegyétek belátható időn belül a stafétabotot, ilyen bizalmatlanságban, ilyen gyanakvásban éltek! Hát ez a rendszer nevelt föl benneteket, s ez a rendszer nem bíz benneteket? Ez így nincs rendjén! Ott kezdjen bárki is gyanakodni, ahol oka van rá! Ahol nincs oka, ott ne gyanakodjon.”²¹ Szintén különös szereplő volt Agárdi Péter, aki nemcsak mint a nemzedékhez tartozó kritikus, irodalomtörténész, de a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága kulturális osztályának munkatársaként is volt jelen, és fel is szólalt az eseményen. Későbbi visszaemlékezése szerint ő maga is érezte ezt a kettősséget, ám úgy vélekedett: „nem éreztem magam »a nemzedéken kívül« s még kevésbé »a másik oldalon«”.²²

Túlzás lenne persze azt állítani, hogy a törésvonalak a „hivatalból” a hatalmat képviselők és a valamiféle „proto-ellenzéki” narratívát megjelenítő fiatal írók között álltak fenn. A megnyitót Buda Ferenc költő, a bevezető előadásokat Tordai Zádor filozófus, Szakály Ferenc történész és Huszár Tibor szociológus tartotta. Csak előbbi kettő hozzászólását elemezve is látványosak a hangsúlybeli különbségek. Buda Ferenc – a találkozó szinte teljes jegyzőkönyvét közlő *Forrásból* „talán eltúlzott szerkesztői elővigyázatosság”²³ okán kihagyott – előszava fennkölt, ugyanakkor kellően határozott felütést biztosított a találkozóznak: „Az idej

Illyés Gyuláné Kozmutza Flóra és Illyés Gyula az 1979-es fiatal írók találkozásán, Lakiteleken. Illyés „utolsó fejedelmi beszédét” mondta el (Pintér Lajos). Fotó: Wikimedia Commons / Bahget Iskander

március kokárdátlan ifjai, lányai, lámpavasra kötözött lobogói láttán ismét feltolult bennem a kérdés, hol a hazád, mi a te hazád? [...] A haza fogalma nem fér meg az államhatárok között. Átszáll fölöttük, akár a törvényen kívüli madár. Mert a velem azonos anyanyelvűek egyharmada ott él, hal, túl a határokon. Mert ha kimondom, Arany János, Ady Endre, Bartók Béla, Petőfi Sándor nevét, nyomban ki kell mondanom azt is, hogy Nagyszalonta, Érmindszent, Nagyvárád, Nagyszentmiklós, Segesvár. A nevek, adatok, tények tovább sorolhatók. Hanyag tájékozatlanság idehaza, és tudatos hamisítás odaát mit sem változtat rajtuk. Nincs miért elhallgatni: fokozódó aggodalommal figyeljük a határon túli magyarság sorsának alakulását.”²⁴ Tordai Zádor ezzel szemben a nemzetet valamiféle tagadástartalomra – például a szomszédos népek elleni gyűlöltre – épülő, erőszakos asszimilációt célul kitűző és a sajátjai ellen

forduló közösségként ábrázolta.²⁵ Idézte Illyés Gyula *Szakvizsgán – nacionalizmusból* című esszéjének nevezetes gondolatait – „nemzeti, aki jogot véd, nacionalista, aki jogot sért”²⁶ –, „megtisztítva” azonban annak eredendően nemzeti vonatkozású tematikájától, szigorúan emberi jogi alapra helyezve azt. „Jogot véd: kinek a jogát? Mondjuk a magunkét. De ez csak akkor nem jognak sértése, ha nem marad ennyinél. Hanem éppenhogy mindenki jogát jelenti. És főképpen: a másként beszélő, másként gondolkodó és élő ember, a kisebbségben élő jogát. Csak akkor nem sért jogot, amikor jogot véd. Nem elég annyi, hogy a szomszédos és a másként élő nem nyomjuk el. Nem elég megtűrni őt – bár ez is sokat jelenthet. Az igazi különbség abból van, hogy a jogvéde általános érték. Tehát a kisebbség jogait jelenti: mindenfajta kisebbségét.”²⁷

²¹ Dobozy Imre: Ez itt Kelet-Közép-Európa. *Forrás*, 1979/9, [123–127.] 126–127.

²² Agárdi Péter: Lakitelekről – 10 év után. *Forrás*, 1989/5, [65–69.] 69.

²³ Buda Ferenc: 1979–2009. In: *Fiatal írók Találkozója... i. m.* 2009, [24–27.] 24.

²⁴ Uő: Haza és nemzeti önismeret. *Fiatal Írók Találkozója, Lakitelek*, 1979. Megnyitó. In: *Csönd, ének, csönd... Buda Ferenc ötven esztendő*. Szerk. Agócs Sándor. Kecskemét, Magyar–Finn Kulturális Egyesület, 1986, 25.

²⁵ Tordai Zádor: A nemzet et(n)ikai szabályzat. *Forrás*, 1979. szeptember, 64–69.

²⁶ Illyés Gyula: *Szakvizsgán – nacionalizmusból*. Útjegyzetek. *Népszabadság* (Vasárnapi Melléklet), 1970. 05. 24. 5.

²⁷ Tordai i. m. 1979, 69.

Mint láttuk, a nemzet- és történelmi tudat aktuális kérdéseinek elemzése terén kiemelt problematikaként jelent meg a határon túli magyarság helyzete – éppúgy a szomszédos országok elnyomó politikája, mint a magyarországi közbeszédben való elhallgatásuk szempontjából. Természetesen hosszan érintette a kérdést Illyés Gyula zárszava is. A Lakitelekre Csoóri és Szervátiusz Tibor²⁸ társaságában megérkező Illyés „utolsó fejedelmi beszédében”²⁹ a kisebbségek világproblémájának és az ifjú nemzedék feladatainak keretei közé illesztette e kérdéstről nyújtott mondanivalóját. „A terület úgyis akadálytalanul a tiétek, hogy nem említhettünk a

nemrég annyi gyanúval fogadott magyar sorskérdések közül tán már egyetlen sem, amit nem fogadnának ma minden fórumon azzal: lássuk, mi is az tulajdonképpen. Nemegyszer leírtam, optimistán nézem ennek az egész kérdésszövevénynek az alakulását. Beleértem én magam a határon túli magyar anyanyelvűek kérdésébe is. Ez fokozatosan olyan világproblémává alakult már (mert nemcsak a mi ügyünkről van szó), hogy itt a világszemlélet változása, fejlődése fog a segítségére sietni mindannak a [...] beolvasztási, népelnyomási, népnyelvpusztítási áramlatnak is, aminek bizony a magyar nyelv súlyos áldozata lehet. [...] De ugyanakkor óriási

tétre tudom figyelmeztetni e nemzedék íróit: vagy végeznek ők is valamit, vagy vállalnak részt a föladatból, vagy jeltelenül elmegy ez a nemzedék az irodalom és a nemzet történetében. Itt volt számára az alkalom, itt volt előtte éző problémaként a lehetőség.”³⁰ Illyés utalt a *Válasz Herdernek és Adynak* című esszéje³¹ kapcsán őt ért román támadásokra és az erre adott elégtelen magyarországi reakciókra,³² de arra a helytelen és a szomszéd államok sovinizmusát fokozó magyar politikai gyakorlatra is, amely szemet huny az elszenvedett sérelmek fölött, sőt még a védekező kisebbségi magyarságot vádolja nacionalizmussal.³³ A határon túli magyarság – addig

²⁸ Szervátiusz Tibor (1930–2018): szobrászművész. A kolozsvári Képzőművészeti Főiskolán tanult, gyakorlaton már 1955-ben eljutott a moldvai csángók közé. Szobrászművész édesapjával 1977-ben települt át Magyarországra. Összetéveszthetetlen stílusú szobrai közül legismertebb az andezit Ady, a tüzes trónra ültetett Dózsa, de szintén az ő és édesapja nevéhez köthető Tamási Áron farkaslakai síremléke.

²⁹ A *Forrás* akkori szerkesztője, Pintér Lajos megfogalmazása. Pintér Lajos: Az áthúzott ünnep. In: *Fiatal írók Találkozója... i. m.* 2009, 174–175.

³⁰ Illyés Gyula: Lehet még nemzedék? *Forrás*, 1979/9, [117–123.] 118.

³¹ Illyés Gyula: Válasz Herdernek és Adynak. *Magyar Nemzet*, 1977. 12. 25. 13.; 1978. 01. 01. 9.

³² Illyés Gyula körül „forrt a levegő” ezekben az években. A határon túli – és különösen az erdélyi – magyarság jogfosztottságát plasztikusan bemutató, a *Magyar Nemzet* karácsonyi és újévi számaiban megjelent esszéje román részről durva gyalázkodás volt a válasz, egy Mihnea Gheorghiu nevű akadémikus tollából. Illyés hamar megírta *Fegyelmeztet* című válaszát, amelynek közlését a legfelsőbb körök letiltották – helyette Pach Zsigmond Pál történész, akadémikus válaszolt, a vádak egy részét elutasítva, de Illyést is bírálva. Nemcsak a válasz, de a nemzeti sorskérdésekkel fokozottan foglalkozó – Illyés által munkássága „legközéletibb, legfontosabb” könyvének nevezett – *Szellem és erőszak* sem jelenhetett meg. A dabasi nyomda raktárában álló mintegy harmincezer példányból Illyés ötöt kapott meg, a többi nem kerülhetett nyilvánosság elé. Egy kijutott az emigrációba, azt Molnár József müncheni Aurora nyomdája reprintként kiadta. (Magyarországon a válasz és a kötet is csupán 1988-ban jelenhetett meg, és válhatott közkinccs.) 1979-ben szintén az emigrációnak köszönhetően, az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadásában jelent meg Janics Kálmán *A hontalanság évei* című kötete, és az ahhoz írt Illyés-előszó. Bővebben lásd: Pomogáts Béla: Kérdések és válaszok a történelemnek. Illyés Gyula és az erdélyi magyarság. *Helikon*, 2007. 07. 25. 4–7.; Illyés Gyula: Válasz Mihnea Gheorghiu-nak. *Fegyelmeztet*. *Magyar Füzetek*, 5 (1979), 13–22.; Pach Zsigmond Pál: A Dunánál. Itt élned kell. *Élet és Irodalom*, 1979. 07. 08. 3–4.; Illyés Gyula: *Szellem és erőszak*. Budapest, Magvető, 1988 [1978]; Illyés Gyula: Bevezető, nem is egy könyvhöz. Janics Kálmán: *A hontalanság évei. Új Látóhatár*, 1979/3–4, 169–182.

³³ Illyés a Délvidéken született és élt, magát „jugoszlávként” definiáló kommunista íróval, Sinkó Ervinnel folytatott korábbi vitáját idézte fel: „[Sinkó] vezérelvének tekintette, hogy mint hű internacionalista, a nacionalizmus ellen küzdve elsősorban az ottani magyar anyanyelvűek netáni nacionalizmusa ellen eleve táborot gyűjtson; ehhez kérte közreműködésemet, helyeslésemet. Feleletem rövid volt: Nagyon tetszetős gondolatot ismételsz azzal, hogy söpörjünk mindnyájan a magunk ajtaja előtt. De ha a másik ajtó elől a söprűk felénk söpörnek? Mindig, mindenhol, első helyen a nacionalista túlkapások ellen beszéljünk, úgy leszünk internacionalisták. [...] Ez volt számomra mégis az egyik okosító alapvizsga: hol, milyen mértékben beszélhetek én a saját ajtóm előtt is, itthon is világosan, időszerűen nacionalizmusról. Mert lám, ha én ma, olyan helyzetű magyaroknak mondom, hogy óvakodjanak a nacionalizmustól, akik csak szenvednek a nacionalizmustól, és csak védekeznek annak túlkapásai – túlsóprései – ellen, akkor – zavar támad, porfelleg mindenütt.” Illyés Lehet még... i. m. 1979, 120. Ezt a gondolatot a Janics-könyvhöz írt előszavában szintén határozottan kifejtette: „A magyar szellemi élet végleg kiiktatta magából azt a különös szemléletet, mely meglepő metatézissel az elnyomás nacionalizmusa helyett az elnyomást

meglehetősen szokatlan módon – egy hivatalos, nemzedéki találkozáson nemcsak a tanácskozás tárgya volt, de alanyként is megjelenhetett. A siménfalvi születésű, Sepsiszentgyörgyön élő költő, Farkas Árpád, ha nem is hivatalosan, de jelen volt a találkozón – sőt, Illyés Gyula jelenlétében mondta el *A szivárgásban* című versét.³⁴ Az új nemzedék tagjai elsőkézből értesülhettek az erdélyi magyarság egyre nyomorúságosabb sorsáról: „Sürgetek sajgó igéket, / lázítok velőt, verőereket, / s mi belőlünk loppal illan el, már újratermelik / működő

álmaink és »szorgos szerveink«, / fogyunk-növünk, / fogyunk-növünk, / de vagyunk! részt veszünk / e lakomán, s jelöljék májfoltok bár testem: / – lélegzünk!, élünk! ím / Csodák Csodáját / újra és újra megjelentem!”³⁵

Természetesen nem a határon túli magyarságé volt az egyetlen vizsgált téma a nemzettudat alakulása szempontjából. Kiss Gy. Csaba³⁶ kelet-közép-európai dimenziójúvá tágította az elemzési keretet: a Lengyelországban, Szlovéniában és Csehszlovákiában a nemzeti

összetartozás tudatának megerősítésére szolgáló kísérleteket ajánlotta a résztvevők és az illetékesek figyelmébe.³⁷ A fiatalok aktuális problémáit és az országból való kivándorlást mint jelenséget az egyre önállóbb hangvételű *Mozgó Világ* főszerkesztője, Veress Miklós és Kőbányai János³⁸ érintette. Fekete Gyula³⁹ életműve leghangosabb elemét, a magyar népesedés, népességfogyás problematikáját állította vizsgálódása fókuszába.⁴⁰ Jellemző, hogy a kérdés ekkor még annyira nem volt a közgondolkodás

szenvedők panaszaire kiáltott nacionalizmust, alapjában cserélve föl, kavarva össze a fogalmakat. Mert ugyancsak bőven szolgáltatva érvet mindazoknak, akik szándékukban a népiért »nacionalisták«. Az etnikumok már-már riasztóan gyorsuló önállósulása: a század váratlan tünete. Az, a nacionalizmus mehökkentő tobzódása is. A kettőt mindazonáltal lényegileg összerokonítani, az az ok és okozat iskolázatlan összetévesztése. Hisz a két irányzat éppenséggel tűz és víz. Esetleg mégis, talán, itt-ott kiegészítik egymást? Élesen kizárja egyik a másikat: hisz legmélyebben épp azzal áll harcban. Ámulni való, hogy szellemi körök is milyen nehezen birkóztak meg e kettő nagyon is egyszerű elválasztásával.” Illyés Bevezető... i. m. 1979, 181.

³⁴ Görömbei András visszaemlékezése jól mutatja, mennyire különösnek és szokatlanoknak tűnt sokak szemében az esemény: „Első este a forró eszmecsereből kihívott Farkas Árpád. Kinn, a szabadban mondta el nekem *A szivárgásban* című versét. Megbeszéltük, hogy másnap Illyés Gyula jelenlétében is elmondja ezt a tanácskozásunk témájába vágó művét. Amikor szót kért, az elnöklő Csák Gyula a mellette ülő Ördögh Szilvesztertől kérdezte meg, hogy ki az a Farkas Árpád. Aztán pedig nem akart neki szót adni, mert nem magyarországi. Ebből azonban botrány lett volna. Különösen Illyés Gyula és Csoóri Sándor jelenlétében. Így kapott szót Farkas Árpád. És így hangzott el a tanácskozáson a fiatal írók legfontosabb hozzászólása. [...] Farkas Árpád elmondta [...] a verset és indult vissza a helyére. Illyés Gyula azonban azonnal fölállt és utána ment, visszahívta a közönség elé.” Görömbei András: Emlék-lapozgató. In: *Fiatal írók Találkozója...* i. m. 2009, [30–38.] 35–37.

³⁵ A vers és a felszólamlás – alighanem az ő érdekében (is) – Buda Ferenc megnyitójához hasonlóan kimaradt a *Forrás*-számból. Medveczky Attila: A szabadság magasabb fokáért. [Beszélgetés Pintér Lajossal]. *Magyar Fórum*, 2009. 08. 27. 9., 18.

³⁶ Kiss Gy. Csaba (1945): irodalomtörténész, művelődéstörténész. 1974 és 1980 között a *Nagyvilág* folyóirat rovatvezetője, ekként is egyik úttörője volt a közép-európai (elsősorban a lengyel és a szlovák) irodalmak magyarországi megismertetésének. 1987-ben az első lakiteleki találkozó résztvevője és szervezője, az MDF alapítója, 1988 és 1990 között elnökségi tagja volt. 1993-ban kilépett a szervezetből 1988 és 1992 között a *Hitel* szerkesztőségének tagja volt. A budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem mellett a zágrábi, nyitrai, prágai és varsói egyetemen is tanított.

³⁷ Kiss Gy. Csaba: ...nálunk és más nemzeteknél. *Forrás*, 1979/9, 72–73. Kiss Gy. Csaba többek között „a csehek és a szlovákok közötti viszony rendezését sürgető” Vladimir Mináč munkásságát emelte ki. Kiss Gy. több alkalommal mutatta be a magyar közvélemény számára a szlovák író. Kiss Gy. Csaba: Vladimir Mináč új könyve. Parázsfűvés. *Kritika*, 1971/3, 16–19.; Uő: Egy párbeszéd kezdetén. *Mozgó Világ*, 1981/3, 12–16.

³⁸ Kőbányai János (1951): író, szociológus. A '70-es évektől fokozottan foglalkozott a társadalom periferiáján élők, így a „csövesek” problémáival, a beatnemzedékkel és a zsidó kultúra kérdéseivel. 1988-tól a *Múlt és Jövő* folyóirat főszerkesztője.

³⁹ Fekete Gyula (1922–2010): író. 1956-ban a Magyar Írók Szövetsége prózai szakosztályát vezette, a forradalom leverése után, decemberben letartóztatták, majd 1957-ben szabadult. A hatvanas évektől kezdve egyre határozottabb hangon jelezte a magyar népesedés krízisét, számos vitacikke, tanulmánya és több kötete jelent meg a témában. 1981-ben a Magyar Írók Szövetsége alelnökének választották. 1987-ben elnökölt a lakiteleki találkozón, az MDF alapítója és ideiglenes elnökségének tagja volt. 1988-tól a *Hitel* szerkesztőségének munkatársa. 1990 januárjától a Magyar Néppárt elnöke, 2004-től a Százak Tanácsa alapító elnöke.

⁴⁰ Fekete Gyula: A jövő kizsákmányolása. *Forrás*, 1979/9, 74–76. Az előadás jelentőségére jellemző, hogy amit Fekete Gyula elmondott a nemzetfogalomról és a demográfiáról, a maguk kidolgozottságában akkor hangzottak el először. Előbbi elemző, már sokkal korábban megszületett *Elfogultságaim térképe* című kötete csak 1981-ben kaphatott nyomdafestéket, míg a „jövő kizsákmányolásáról” szóló gondolatsor első kifejtését szintén e beszéd kínálta. Fekete Gyula: Sorskérdések – tíz év múltán. *Forrás*, 1989/5, 57–61.

középpontjában, hogy Fekete visszaemlékezése szerint nem váltott ki különösebb visszhangot a társadalmi problémákra az átlagnál fogékonyabb írók körében sem: „Visszagondolva a lakiteleki felszólalásomra – az USA-ból (közölték pár hét múlva egy magyar nyelvű lapban) hamarabb kaptam rá visszhangot, mint a jelenlévőktől.⁴¹ Lehetséges, nem voltam elég direkt, de a lakiteleki hallgatóság nem adta jelét, hogy ráértett volna: az ő bőrükről van szó, a nemzedék sorsáról.”⁴²

Némileg különálló, egyben programadó hozzászólásnak tekinthető Szilágyi Ákosé,⁴³ aki a „nemzetközpon-tú értéktudat” és

az „értékközpon-tú nemzettudat” fogalmát állította egymással szembe, utóbbi mellett állást foglalva. Előadásának sajátos eleme volt, hogy a konzervatívizmust és a nacionalizmust mint a korban létező, releváns veszélyt mutatta be. (Alighanem az akkori *Mozgó Világ* főszerkesztő-helyettese, Alexa Károly harminc év távlatából leginkább az ő felszólalására utalva értékelt úgy, hogy a '79-es találkozó nemcsak azt jelezte, hogy „a nemzet képviselői felkészültek a nemzetről”, de egyben a „nemzetszkeptikusok” színrelépésének ideje is volt.)⁴⁴ Szilágyi véleménye szerint a magyar történelem egyetlen összefüggő, folyamatosan

jelenlévő hagyománya az általa „nemzetközpon-tú értéktudatnak” nevezett jelenség, amelynek „értékközpon-tú nemzettudattá” formálására csak kevesen, leginkább a „baloldali magyar radikalizmus” különböző képviselői tettek kísérletet. „A történelmileg felébredt nagy népek és a szerencsés fejlődésű kis népek számára nemzeti létük külön kérdéssé legfeljebb egy-egy kritikus ponton, legfőbb kérdéssé pedig soha sem válik” – összegzett.⁴⁵ Ugyanezt a problematikát feszegette az év augusztusában a magyar szellemi életben komoly vitát kavarázó, a tatabányai *Új Forrás*ban közölt dolgozatában.⁴⁶ Szilágyi megállapításai mögé kevesen sorakoztak

⁴¹ Fekete alighanem Kapótsy Béla New Yorkban élő professzor a Szabad Magyar Jogászok Világszövetségén elhangzott beszédére utalt, amelyet a *Katolikus Magyarok Vasárnapja* című lap közölt, 1981. augusztus–szeptemberében. A szerző három évvel később a római *Katolikus Szemle*ben hosszabb tanulmányban mutatta be a kérdés alakulását, ebben – némileg talán meglepő módon – jóval optimistább képet festett Fekete Gyulánál. „Magyarok közt, otthon és az emigrációban nagy számban akadnak »népesedési pesszimisták«. Népesedési pesszimizmusuknak ugyan némi alapot látszik adni, hogy a magyar népesség évi természetes szaporodása 1981 óta átváltozott évi természetes fogyássá, de ha népesedésünk távlatait belátható távon vizsgáljuk, különösen nemzetközi összehasonlításban, akkor egészen más, tárgyilagosabb, józanabb képet kapunk. Távolról sincsen okunk a derűlátásra, ha elsősorban a magyar népesség jövőbeli számát tekintjük a rendelkezésünkre álló népességi előreszámítások alapján. De éppen a nemzetközi összehasonlítások eredményeként látni fogjuk, hogy Magyarország népesedési jövője korántsem a legkedvezőtlenebb, akár a népesség számát, akár a női termékenységet vagy a természetes szaporodást tekintjük. S ha majd a tanulmány végén kitérünk arra, hogy a demográfia ma már nemcsak egy nép mennyiségi növekedésével foglalkozik, de számol annak minőségi javulásával is, akkor teljesen más kép alakul ki bennünk a magyar népesség jövőjéről.” Az általa ábrázolt adatok kapcsán – sajnálatos módon – a következő évtizedek inkább Fekete Gyula borúlátását igazolták. Kapótsy Béla: Magyar népesedési távlatok 1981-ben. *Katolikus Magyarok Vasárnapja*, 1981. 08. 30. 2., 1981.09.06. 2., 1981.09.13. 2.; Uő: Magyar népesedési távlatok. Nemzetközi összehasonlítás. *Katolikus Szemle*, 1984/4, 327–351.

⁴² Fekete i. m. 1989, 61.

⁴³ Szilágyi Ákos (1950): költő, író, esztéta. A hetvenes évek végétől számos, a fiatal írók új nemzedékét megszólító vitaindító írása jelent meg fővárosi és vidéki lapok hasábjain. 1979-től a Fölőspéldány művészeti és irodalmi csoport alapító tagja. 1980 végétől a Fiatal Írók József Attila Körének titkára. 1981 és 1984 között a *Medvetánc*, 1989-től a *2000* alapító szerkesztője.

⁴⁴ Alexa Károly: Borúlátó töredék, derűlátó kedéllyel. In: *Fiatal írók Találkozója...* i. m. 2009, 96–98.

⁴⁵ Szilágyi Ákos: Nemzet és érték. *Forrás*, 1979/9, 79–81.

⁴⁶ Szilágyi itt bővebben értelmezte kérdéshez való viszonyulását, a társadalmi emancipáció és a szocialista demokrácia megvalósítását nevezve meg a nemzet „görcsös élni akarása és folyamatos haldoklása, feltámadásai és eltemetetései” közötti ellentmondás feloldási lehetőségeként. Kiss Gy. Csaba ugyanebben a számban megjelent válaszában arra hívta fel a figyelmet, hogy Szilágyi gondolatmenete akaratlanul is arra enged következtetni, hogy álláspontja szerint jelen helyzetben „elsősorban a nemzetközpon-tú gondolkodást kell célba venni”. Kiss Gy. szerint, ahogy a gyümölcsök között is csak olyan létezik, amely valamelyik fajtához tartozik, úgy emberek is csak valamelyik etnikai alakulathoz tartozva lehetünk. Szintén határozott kritikát fogalmazott meg Szilágyi gondolatmenetével szemben Szörényi László irodalomtörténész, aki egyben a kétfajta gondolkodás közti komoly ellentétet is jelezte: „Szilágyi Ákos – ha jól hüvelykezem ki gondolatmenetét – attól fél, hogy a magyarság metafizikai fogalommá emelkedik, és így a világ igaz elsajátításának gátjává válik. Véleményem szerint attól kell félni, hogy a nemzeti sajátosságok eltűnésével arctalan tömeggé, értékek elsajátítására alkalmatlan csordává, vagyis lakossággá torzul az a kb. 15 millió ember, akinek sorsáról e Csepeli György által oly szánakozó mosollyal nézett értelmiségi purparlé folyik.” Szilágyi Ákos zárszavában megkísérelte pontosabban tisztázni az általa használt fogalomrendszert.

fel: a fiatal írók találkozásán szinte kizárólag Csordás Gábor⁴⁷ pedzegetett hasonló gondolatokat,⁴⁸ a folyóirat-vitában pedig Csepeli György⁴⁹ állt a legközelebb az álláspontjához.⁵⁰ Határozottan más gondolati síkon mozgott Czákó Gábor,⁵¹ Szigeti Lajos,⁵² Kis Pintér Imre⁵³ felszólalása, Görömbei András pedig a következőképpen tért vissza Szilágyi

gondolatmenetére: „Nem eléggé világos számomra a »nemzet-központú értéktudat« és az »értékközpontú nemzettudat« szembeállítása. Az ugyanis nyilvánvaló, hogy ami nem érték, az nem lehet nemzeti érték sem. De az is evidencia számomra, hogy a minőségen belül a sajátosság – így a nemzeti jelleg is – értékremsítő tényező.”⁵⁴

A lakiteleki nemzedéki „felvonulás” megmutatta: a nemzettudat legfontosabb kérdéseiben nincs egység a résztvevők között. A következő hónapok folyóiratokban – elsősorban a szombathelyi *Életünkben* és a budapesti *Élet és Irodalomban* – megjelent vitacikkek is ezt a tételt bizonyították.⁵⁵ Lakitelek ugyanakkor egy egyszerre irodalmi

Eszerint: „Az egyik nemzettudatban a »nemzeti« közvetít minden érték kategóriát, s az »individualitás«, a »szociális hely«, az etikai, művészeti, tudományos objektivációk csak a nemzetnek *alárendelt* szerepet játszhatnak; a másik nemzettudatban az érték kategóriák (pl. szociális igazság, jóság, demokrácia, boldogság, eredményesség, meghatározott társadalmi ügyek, eszmék, létformák) közvetítik magát a »nemzet« kategóriáját is.” Bibó Istvánra hivatkozva jelezte: a más államok nyújtotta kihívásokra és a nemzeti kisebbségeket sértő politikára csak a modernizáció és a demokrácia minél teljesebb megvalósítása lehet a válasz. A nemzethez és demokráciához, „hazához és haladáshoz” való viszonyulás itt vizsgált kérdései, a kettő közötti esetleges hierarchia felállítása, valamint ezek összefüggése a határon túli magyarság kérdésével és az anyaország ezzel kapcsolatos feladataival hasonlóképpen vetődik fel majd későbbi értelmiségi tanácskozásokon – leghangsúlyosabban talán Monoron, Csoóri Sándor és Kenedi János dialógusában. Szilágyi Ákos: Nemzet-központú értéktudat vagy érték-központú nemzettudat? Ideológiatörténeti vizsgálódások. *Új Forrás*, 1979/4 (július–augusztus), 42–48.; Kiss Gy. Csaba: Nemzet és érték nem alternatíva. Hozzászólás Szilágyi Ákos írásához – párbeszéd reményében. *Új Forrás*, 1979/4, [48–52.] 49–50.; Szőrényi László: Nemzet és lakosság. Hozzászólás Szilágyi Ákos cikkéhez. *Új Forrás*, 1980/4 (július–augusztus), [44–47.] 47.; Szilágyi Ákos: A nemzeti tudatreform zavarai. *Új Forrás*, 1980/6 (november–december), 27–32.; Csoóri Sándor: Eltemetetlen gondok a Dunatájon. Kenedi János: Demokratának lenni: igen, de miért? In: *A monori tanácskozás*, 1985. június 14–16. Szerk. Rainer M. János. Budapest, 1956-os Intézet, 2005, 48–63.

⁴⁷ Csordás Gábor (1950): költő, szerkesztő. 1980 és 1984 között a FIJAK, majd a József Attila Kör vezetőségi tagja. 1980 és 1985, majd 1986 és 1987 között a *Jelenkor* olvasószerkesztője, 1987 és 1990 között főszerkesztője. 1989 és 2015 között a Jelenkor Kiadó igazgatója.

⁴⁸ Csordás Gábor: „Én dolgozni akarok...”. *Forrás*, 1979/9, 94.

⁴⁹ Csepeli György (1946): szociológus, szociálpszichológus. 1972-től az ELTÉ-n, majd 1990-től a Miskolci Egyetemen is tanított szociológiai tárgyakat. 1975-ben IREX, 1989–90-ben Fulbright-ösztöndíjjal folytatott tanulmányokat az Egyesült Államokban. 1993-tól a Magyar Szociológiai Társaság elnöke, 2002 és 2006 között az Információs és Hírközlési Minisztérium politikai államtitkára volt. Fő kutatási területei közé tartozik az idegengyűlölet, a rasszizmus, valamint a nemzeti érzés tudományos vizsgálata.

⁵⁰ Csepeli György: A valóságba ágyazott érték. Hozzászólás egy nemzeti témájú vitához. *Új Forrás*, 1980/3 (május–június), 57–60.

⁵¹ Czákó Gábor (1942): író. 1978 és 1979 között az *Új Tükör*, 1979 és 1983 között a *Mozgó Világ*, 1989–90-ben az *Igen*, 1992 és 1998 között a *Magyar Szemle* szerkesztője volt. 1990 után Antall József miniszterelnöki tanácsadó testületében dolgozott. „Helyesnek tartanám, ha eszmecserénk során ezután különös figyelmet szentelnénk annak, hogy érték-e számunkra az, hogy magyarok vagyunk? Érték, vagy nem érték? Ugyanis, ha úgy érezzük, hogy nem érték, akkor menjünk haza. Ha úgy érezzük, igen, akkor magyarázzuk meg, miért az.” Czákó Gábor: A nemzethez tartozás: döntés is. *Forrás*, 1979/9, 77–78.

⁵² Szigeti Lajos (1951–2009): irodalomtörténész. 1975 és 2009 között a József Attila Tudományegyetem, majd Szegedi Tudományegyetem oktatója, 1991 és 2002 között a modern irodalmi tanszék vezetője volt. „Ma – napjainkban – már nem annyira a nacionalizmus, hanem egy ennél nagyobb veszély fenyegethet bennünket: mégpedig a szupranacionalizmus, a kozmopolitizmus; a nemzettudat, nemzeti önismeret kérdéseivel kapcsolatos, egyre általánosabbá váló közömbösség az, amitől én tartok.” Szigeti Lajos: Nacionalizmus, szupranacionalizmus. *Forrás*, 1979/9, 78–79.

⁵³ Kis Pintér Imre (1941): irodalomtörténész. 1974 és 1986 között a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének munkatársa, 1986 és 1989 között tudományos főmunkatársa volt. 1989–90-ben a *Magyar Napló* főszerkesztő-helyettese, 1991 óta a *Kortárs* főszerkesztője. „Ép lelkű embernél a nemzeti múlt tárgyilagos szemlélete és szeretete nem zárják ki, hanem éppen hogy feltételezik egymást.” Kis Pintér Imre: A történelem létemben meghatároz. *Forrás*, 1979/9, 91–92.

⁵⁴ Görömbei i. m. 1979, 100.

⁵⁵ Az ehhez a generációhoz tartozó és Lakiteleken is jelenlévő Zalán Tibor indította a vitát az „arctalan nemzedékről” szólva az *Életünkben*, 1979 novemberében. Néhány, erre reagáló írás után Sükösd Mihály, a *Valóság* főszerkesztője 1980 júniusában, az *Élet és Irodalomba* „hozta át” a vitát, az idősebb korosztály felől tekintve a nemzedékre. A vita súlypontja Csoóri Sándor vitacikke után került át a nemzedék vizsgálatától a nemzettudat állapotának értékelésére. Csoóri a vitában megszólalók hangját „fátyolosnak, fanyarnak és keserűnek” értékelte, afféle „panaszos üzeneteknek”, amelyeket „Mikes Kelemen-i levelekként”, „rodostói hangként” olvasott

Portrék az 1979-es fiatal írók találkozójáról (Kulin Ferenc, Márkus Béla, Dobozi Imre, Hatvani Dániel, Kántor Péter, Tóth Erzsébet, Pintér Lajos, Aczél Géza). A nemzedéki „felvonulás” megmutatta, hogy a nemzettudat legfontosabb kérdéseiben nincs egység a résztvevők között. Fotó: Wikimedia Commons / Bahget Iskander

és „irodalompolitikai” folyamat, a Fiatal Írók József Attila köre fokozatos önállósodásának jele is volt. A nemzedéki kísérlet

Írószövetségtől való függetlenedésében a nemzetkérdésben eltérően gondolkodó személyek és csoportok egyetértettek.

Lakitelek kapcsán a politikai vezetés még kerülte az adminisztratív intézkedéseket – ha a találkozó utóéletét tekintve több esetben, áttételes módon jelezte is a „nemtetszését”.⁵⁶ Ugyanez nem mondható el a másfél évvel későbbi, 1980 októberében zajló szentendrei találkozóról, amely után – igaz, csak néhány hónapra, de – a FIJAK betiltása következett. Ekkor ugyanis már a nemzeti önismeret és összetartozás tudatának vizsgálata helyett/ mellett egy még „szörnyűbb bűnre”, 1956 felemlégetésére került sor.⁵⁷

A forradalom emlékezete azonban a nyolcvanas évek hangsúlyos témájává vált – a következő, (szűkebb) társadalmi és hatósági figyelem Lakitelekre nem véletlenül e témában irányult.

valamiféle „jelen idejű száműzetésből”. „Mert vallani már régóta szabad: morogni, óbégatni, gúnyolódni, akár napestig. Elismerni a leveretésünket; elismerni azt, hogy halál kacérkodik velünk a nyári délutánokon s gyöngék vagyunk az ellenkezésben, de megkérdezni, hogy kiért s miért maradtunk lelkiileg angolkórosak, már nem ajánlatos. Illetve, ami még ennél a helyzetnél is rosszabb: a számonkérő hang eszünkbe se jut.” Galgóczi Erzsébet, Hajnóczy Péter, Csúrka István, Fekete Gyula és Moldova György a valóságot más és más műfajban, de egyaránt a maga mélységében feltárni igyekvő műveit felidézve úgy összegzett: „Mindegyikőjük könyveiből az kristályosodik ki összegzésül, hogy a hetvenes évek Magyarországa – a derűsebb ellenpontok: életszínvonal és szabadabb mozgás ellenére is – beteg lelkiületű ország.” Csoóri a nemzetet „közös vállalkozásként” definiálta, az egyén mellett a nemzet önazonosságának fontosságát is hangsúlyozva. Megállapításaival leghangosabban Mezei András és Eörsi István helyezkedett szembe, akik valamiféle „nemzeti egység gondolatra” törekvést érzékeltek Csoóri soraiból, inkább a vita és a szabadság határainak kitolását nevezve kíváncsúnak. Csoóri megállapításait leginkább Fekete Gyula és Kiss Ferenc irodalomtörténész osztotta. A hivatkozott írásokat lásd: Zalán Tibor: Arctalan nemzedék. *Életünk*, 1979/11, 957–968.; Sükösd Mihály: Továbbjutni (ha lehet). *Élet és Irodalom*, 1980. 06. 14. 5–6.; Csoóri Sándor: A panaszos hangról. *Élet és Irodalom*, 1980. 08. 09. 4.; Mezei András: Az ellenzék nem panaszkodik. *Élet és Irodalom*, 1980. 08. 16. 5.; Eörsi István: Csoóri Sándor panaszáról. *Élet és Irodalom*, 1980. 08. 30. 4.; Fekete Gyula: Darázsfszkek. *Élet és Irodalom*, 1980. 09. 20. 4–5.; Kiss Ferenc: Nemzet-vállalkozás? Levél Mezei Andrásnak. *Életünk*, 1980/11, 958–963.; Mezei András: Válasz Kiss Ferencnek. *Életünk*, 1980/11, 963–967.

⁵⁶ A *Forrás*-szám – a már jelzett beavatkozások után is – kiverte a biztosítékot bizonyos körökben. A találkozón fényképeket készítő Bahget Iskander egy, a lépcsősor rácsai mögött ülő résztvevőket ábrázoló képe az aktuális főszerkesztői értekezlet témája is lett. Alföldy Jenőt egy, az *Új Tükör*-be a találkozóról írt tudósítása miatt – saját visszaemlékezése szerint Aczél György jelzésére – a jövőbeli vezércikknek írásáról tiltották le. Lásd: Alföldy Jenő: Harminc év után. Márkus Béla: A rács mögött, Bahget Iskander: Illyés Gyula inggallérja. In: *Fiatal írók Találkozója... i. m.* 2009, 40–44., 50–57., 122–124.; Alföldy Jenő: Nemzeti, nemzedéki önismeret. *Új Tükör*, 1979. 06. 17. 5.

⁵⁷ Márkus i. m. 2009, 51. Lezsák Sándor és Fábri Péter felszólalása még csak említés szintjén utalt 1956-ra – mint amelyről más, 1945 utáni események mellett szintén nem tudhat semmit a nemzedék –, Tóth Erzsébet szavait azonban már egyfajta tetemrehívásként értékelte a hatalom. Utóbbi Méray Tibor *Nagy Imre élete és halála* című, 1978-ban emigrációban kiadott könyvét idézte, Kádár János 1956-os „szerepét, létezését, tevékenységét”, végsősoron felelősségét nyíltan említve. „Számomra ez a könyv, *Nagy Imre élete és halála* – bár, mint említettem, nem egészen Dosztojevszkij-szintű irodalom – ez a könyv, nem pedig egy gazdag öregasszony idézte elő a dosztojevszkiji pillanatot: elő a baltát, és ölni.” Lásd: Lezsák Sándor hozzászólása. Fábri Péter hozzászólása. Tóth Erzsébet hozzászólása. In: *Jegyzőkönyv a Fiatal Írók József Attila Körének 1980. október 30–31-i tanácskozásáról*. Szerk. Szeredi Pál. Pilisszentkereszt, Drop-Link, 2020, 60–86., 169–180.

KÖLTŐK AZ OKTÓBERI ERDŐBEN (1985)

„A fiatal írók találkozója nélkül nincsen Antológia-est, anélkül pedig nincsen 1987 és Magyar Demokrata Fórum” – Lezsák Sándor nem véletlenül vázolt folytonosságot az Antológia-estet eredeti felvételek és későbbi nyilatkozatok alapján feldolgozó, beszédes című *A vers ereje – Kádár félelme* című filmben.⁵⁸ Az est nem a semmiből szerveződött – bár tény, hogy az ötlet újszerű és meglepő volt. Az akkor a lakiteleki Petőfi Sándor Művelődési Ház megbízásos munkatársaként, népművelőjeként, a helyi Könyvbarátok Klubjának szervezőjeként tevékenykedő Lezsák Sándortól származott: fiatal helyi képzőművészeket (Tábori Aranka, Gyöngyösi Gyöngyi, Gulyás Géza) kért fel kortárs költők verseinek illusztrálására.⁵⁹ A vállalkozás persze több szempontból sem volt „aknák” nélküli. Az illusztrált költők között – akiknek kiválasztásában Lezsák segédkezett a fiataloknak – éppúgy volt a kommunista

hatalom számára nyilvánvalóan problematikus (Bari Károly, Balaskó Jenő, Buda Ferenc, Csoóri Sándor, Nagy Gáspár), mint határon túli (Farkas Árpád, Gál Sándor, Kányádi Sándor, Markó Béla, Szilágyi Domokos, Sziveri János, Szőcs Géza, Tolnai Ottó, Tózsér Árpád) vagy emigráns (Cs. Szabó László, Gömöri György, Határ Győző, Kemenes Géfin László, Kibédi Varga Áron, Márai Sándor, Saáry Éva, Thinsz Géza, Tollas Tibor, Tűz Tamás).⁶⁰ A kiállítás megnyitója elviekben a Könyvbarátok Klubja éves programjai közé ékelődött – a korábbi hónapokban Orosz István grafikus kiállításmegnyitójára, Serfőző Simon költővel való beszélgetésre, illetve az Egyesült Államokban élő, éppen otthon tartózkodó legendás könyvkiadó, Püski Sándor vendégül látására került sor⁶¹ –, ugyanakkor túl is mutatott azon: az esten többek között az illusztrált versek kortárs szerzői mondták el a nagy nyilvánosság előtt a sajátmaguk által kiválasztott egy-egy versüket. A megszólaló költők verseikkel az addig nyíltan kimondhatatlan,

sokakban égő gondolatokat öntöttek művészi formába. Az időpont, az október 22-ei dátum szintén nyilvánvaló üzenetet hordozott.⁶²

Az est – a hat évvel korábbtól eltérően – már nem egynemzedék, hanem egy értékrend, a nemzeti sorskérdések iránt elkötelezettek képviselőinek összegyűlekezését jelentette. 1956 ilyen szintű és fokú megidézése több szempontból is revelációs erővel hatott. Tény, hogy a nyolcvanas évek közepére a kommunista rendszerrel szemben kritikus értelmiség is egyre határozottabban nyilvánult meg a Kádár-korszak legsúlyosabb tabukérdésében. Magánlakáson már korábban is zajlott megemlékezés – elsősorban a forradalom emlékét egyik leghívebben őrző résztvevő, Krassó György⁶³ szervezésében. 1981 októberében és 1983 júniusában – a forradalom, illetve Nagy Imréék kivégzésének huszonötödik évfordulóján – a „demokratikus ellenzék” repülőegyetemi előadásai után került sor, a résztvevők körében

⁵⁸ *A vers ereje, Kádár félelme* (2015). Rend. Agócs Sándor. Bizonyos versek „hatalmára” jó példa Nagy Gáspár következő évben megjelent és a *Tiszatáj* szerkesztőségének eltávolításával járó *A Fiú naplójából* című költeménye. Az ezt követő retorziókra Vörös László, a lap akkori és 1989-ben visszahelyezett főszerkesztője így emlékezett vissza: „Több szavahihető és jól tájékozott ember mondta nekünk már akkor nyáron is, hogy személyesen Kádár János volt a kezdeményező, mert valaki fölhívta a figyelmét a költeményre és elhitette vele, hogy ő az a Júdás, aki a versben szerepel. Ezt követte az egymást megerősítő KB-titkársági és politikai bizottsági határozat a *Tiszatáj* felfüggesztéséről és a szerkesztők megfegyelmezéséről.” In: Könczöl Csaba: *A Tiszatáj-főnix*. Szegedi interjú Vörös Lászlóval és Annus Józseffel. *Kritika*, 1989/11, [21–25.] 22.

⁵⁹ Petrik Béla: „Ragyog az októberi erdő, ragyog az októberi nap...”. Az 1985 októberében rendezett lakiteleki Antológia-est. In: *Élő Antológia. Lakitelek, 1985. október 22.* Szerk. Agócs Sándor. *Lakitelek, Antológia*, 2017, [9–18.] 10–11.

⁶⁰ Uo. 11.

⁶¹ Lezsák Sándor: Levél a Könyvbarátok Klubja tagjaihoz (1985. december 9.). In: Uo. 116.

⁶² Az egyik fiatal képzőművész, Tábori Aranka nem véletlenül fogalmazott úgy visszaemlékezve: „sejtettük, hogy valamit nem tudhatunk”. In: *A vers ereje – Kádár félelme... i. m.* 2015.

⁶³ Krassó György (1932–1991): közgazdász, politikus. 1956 októberében részt vett a forradalomban, október 25-e után hat napig – a kijárási tilalom megszegése miatt – a Fő utcai börtönben raboskodott. November 4-e után lap indításával és röpiratokkal vett részt a forradalom utóvédharcaiban, november 15-én letartóztatták, majd tíz év börtönbüntetésre ítélték. 1963-ban szabadult amnesztiával. Már ettől az évtől folyamatosan rendőri megfigyelésnek és üldöztetésnek volt kitéve, többször rendőrhatalósági figyelmeztetésben részesült. Folyamatosan, többek között magánlakásokon tartott megemlékezésekkel őrizte a forradalom emlékezetét. 1982-ben hozta létre a Magyar Október szamizdat könyvkiadót. 1985-ben – bátyja, Miklós tragikus balesete miatt – kapott először útlevelet, ekkor emigrációban maradt. Létrehozta a Magyar Október Sajtószolgálatot, dolgozott a Szabad Európa Rádióknak és a BBC-nek. 1989-ben tért vissza Magyarországra, megalapította a Magyar Október Pártot és az ’56-os Szövetséget.

sem egyöntetű helyesléssel fogadott megemlékezésre.⁶⁴ De túl voltunk már Nagy Gáspár Nagy Imrét és a szabadságharcot leplezetlenül és kódolás nélkül megidéző, *Új Forrás*ban közölt versén is – „egyszer majd el kell temetNI / és nekünk nem szabad feledNI / a gyilkosokat néven nevezNI” –, amely a versrovatot vezető Sárándi József leváltásához és a szerző írószövetségi titkári pozíciójáról való lemondásához vezetett. A

vers Kádár és rendszere vérben fogant legitimációjára (illetve annak hiányára) utalt – ez pedig nyilvánvalóan minden határon túlmént a hatalom birtokosainak szemében.⁶⁵ 1985-re különös fénytörést adott az eseményeknek a Budapesten októberben megrendezett Európai Kulturális Fórum, illetve az azzal egy időben zajló ellenzéki ellenfórum.⁶⁶ Magánlakásokon – ebben az évben az Inconnu Csoport által üzemeltetett Artéria

Galériában – ezúttal is sor került '56-os megemlékezésre – ismét Krassó, illetve Pákh Tibor,⁶⁷ Rác Sándor,⁶⁸ Mécs Imre⁶⁹ és Gyenes Judith⁷⁰ játszott főszerepet.⁷¹

A lakiteleki – ki nem mondottan ugyan, de félreérthetetlenül – '56-ot megidéző megemlékezés mindezek ellenére sajátos fénytöréssel bírt: nem egy szűk értelmiségi csoportosulást fogott egybe, hanem mintegy ötszáz fős, az ország különböző részeiből

⁶⁴ Az Eörsi János és Bethlen Anna, majd Krokavay Zsolt és Melis Ildikó lakásán zajlott megemlékezéseken Krassón kívül Szabó Miklós történész és Petri György költő játszott fontos szerepet. A megemlékezésekről bővebben lásd: Modor Ádám: Temetetlen hősök és holtak a nappaliban. Ötvenhatos megemlékezések a besúgók jelentéseinek tükrében. In: Uő: *A titok meg a nyitja*. Budapest, Kairosz, 2004, 44–57.; Emlékezés halottakra. Beszélgetés Krassó Györggyel a Nagy Imre-perről és a magyar forradalomról. *Hírmondó*, 1984/2.

⁶⁵ Huszár Tibor Kádár-életrajzában azt írja: az Öröknyárról szóló belügyi jelentést a párt első titkára külön irattárában őrizte. Az is említésre méltó körülmény, hogy Nagy Gáspár először a debreceni *Alföld*nek küldte el a verset, ahol azonban felismerték a valós, nem is igazán kódolt jelentést, és visszaküldték azt. In: Petrik Béla: Tavaszunk az öröknyár. Bevezetés egy ismeretlen Nagy Gáspár-íráshoz. *Hitel*, 2010/5, 56–63.; Uő: „Engem csak a vers véd...”. Háttérvonások Nagy Gáspár rendszerváltó verseihez. *Hitel*, 2015/1, [6–18.] 10.

⁶⁶ A fórumról és ellenfórumról készült dokumentumokat lásd: Müller Rolf: *Európai Kulturális Fórum és ellenfórum*, 1985. Budapest, ÁBTL, 2005.

⁶⁷ Pákh Tibor (1924): jogász. 1945-ben Ausztriában szovjet hadifogságba esett, ahonnan három év múlva szabadult. 1949-ben jogász diplomát szerzett, 1950-től fordítóként tevékenykedett. 1956. október 25-én a Kossuth téri, parlament előtti sortűzben megsebesült, november közepéig kórházban volt. 1957-ben elbocsátották állásából, mert nem írta alá a magyar kérdés ENSZ előtti tárgyalását elítélő dokumentumot. 1960-ban politikai tanulmányok írása miatt letartóztatták, elsőfokon életfogytiglani, másodfokon tizenöt év börtönbüntetésre ítélték. 1966 után több alkalommal éhségsztrájkolt, ennek befejezésére többek között elektrosokkos „kezeléssel” próbálták kényszeríteni. 1971-ben elmebeteggé nyilvánították, szabadlábra helyezték, de rendőri felügyelet alatt maradt. A '80-as évek ellenzéki mozgolódásai során több alkalommal letartóztatták. 1980-ban a lengyel ellenzék mozgalmát támogatva a Podkowa Leśna-i templomban éhségsztrájkolt. A következő évben útlevele elkobzása ellen tiltakozott hasonlóképpen, ekkor elmeegógyintézetbe szállították, ahonnan az ellenzék tiltakozására végül elbocsátották. 1993-ban a Magyar Pszichiátriai Intézet bizottsága rehabilitálta, megállapítva, hogy nem elmebeteg.

⁶⁸ Rác Sándor (1933–2013): szerszámkészítő, politikus. 1956 október végén lett a Beloannisz gyár munkástanácsának tagja, majd november 16-án a forradalom utóvédharcaiban meghatározó szerepet játszó Nagy-Budapesti Központi Munkástanács elnöke. December 11-én Kádárral való tárgyalás ürügyén hívták a parlamentbe, ahol letartóztatták. 1958 márciusában életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték, 1963-ban amnesztiával szabadult. Szabadulása után a Híradástechnikai Szövetkezethnél dolgozott. Az '56-os hagyomány hű őrzője maradt: 1973. október 23-án házasodott össze feleségével, a '80-as években Krassó György felkérésére számos előadást tartott a forradalomról. 1988-ban a Történelmi Igazságtétel Bizottság alapítója, de a szervezetből hamar kilépett. 1989. június 16-án beszédet mondott Nagy Imre újratemetésén, sürgetve a szovjet csapatok kivonulását. 2003-tól haláláig a Magyarok Világszövetsége tiszteletbeli elnöke volt.

⁶⁹ Mécs Imre (1933): villamosmérnök, politikus. 1956-ban részt vett a *nemzetőrség* szervezésében és a forradalom utóvédharcaiban. 1957 júniusában tartóztatták le, 1958 májusában halálra ítélték. Ítéletét 1959 februárjában módosították életfogytiglanra, 1963-ban amnesztiával szabadult, a Híradástechnikai Szövetkezethnél helyezkedett el. 1979-től kapcsolódott a demokratikus ellenzék tevékenységéhez, amikor aláírta a Charta77 mozgalom letartóztatott vezetőivel szolidáris nyilatkozatot. 1988-ban a Szabad Kezdeményezések Hálózata, a Szabad Demokraták Szövetsége és a Történelmi Igazságtétel Bizottsága alapítója. 1988 és 1996 között az SZDSZ ügyvivője, 1990 és 2006 között a párt országgyűlési képviselője. 2006 és 2010 között a Magyar Szocialista Párt (MSZP) országgyűlési képviselője.

⁷⁰ Gyenes Judith (1932–2019): könyvtáros. 1954-ben kötött házasságot Maléter Pállal. 1957-ben az Agrártudományi Egyetemről és munkahelyéről is eltávolították. 1958-tól a Megyei Állami Gazdaságok Központjánál helyezkedett el. 1992 és 2010 között az 1956-os Intézet könyvtárosaként tevékenykedett. 1983-tól vett részt az ellenzék '56-os megemlékezéseiben, 1988-ban a TIB alapítója.

⁷¹ Modor Ádám: *Célkeresztben Krassó*. Budapest, Kairosz, 2006, 293–296.; Petrik i. m. 2017, 9.

érkező tömeget vonultatott fel.⁷² Az egész estét úgy vérezte át '56 emléke, hogy a forradalmat egyetlen szóval sem említette senki.⁷³ Pap Gábor művészettörténész kiállítás-megnyitója⁷⁴ után Lezsák Sándor bevezető szavai megadták az est valódi lelki mélységét, egy gondolat-sorban említve október hónapot és a *forradalmat*: „Lakitelek, ez a művelődési ház is Európában van. Az e falakon túli világ, akár az októberi erdő, éli a maga életét. De jöhet a november, aztán a dermesztő hideg, ez az erdő addig él, amíg fáit, bokrait megremegetti Petőfi két sora: »Európa csendes, újra csendes / Elzúgtak forradalmi...«”⁷⁵ Az első Lezsák utáni „megszólaló” Illyés Gyula

volt: az ő saját hangján, magneton-felvételről⁷⁶ hangzott fel a legendás, Magyarországon nyomtatásban csupán az *Irodalmi Újság* 1956. november 2-ai számában napvilágot látott verse, az *Egy mondat a zsarnokságról*. A – Csoóri Sándor megfogalmazásával – „házi őrizetben tartott, tárgyilagosan eszelős vers”⁷⁷ csak egy évvel később, 1986-ban jelenhetett meg Illyés válogatott kötetében.⁷⁸ Bár korábban többször felvetődött a magyarországi újraközlése – maga a szerző utasította el, hogy „ugyanazok próbálják visszacsempészni versét a köztudatba, akik egy évtizeden keresztül kitiltották onnan”⁷⁹ –, a rá való hivatkozás súlyos véteknek számított.

1982-ben Nagy Gáspár a verset megidéző költeményét cenzúrázták ki a *Tiszatáj* ünnepi Illyés-számából,⁸⁰ de Lezsák Sándor sem először vállalt fel konfliktust a témában. (A Fiatal Írók József Attila Köre egyik vezetőjeként 1982–83-ban beszélgetéssorozatot – Bíró Zoltán kifejezésével „erőszakmentes vallatást”⁸¹ – szervezett az Írószövetség 1945 utáni meghatározó szereplőivel a szervezet történetéről. A harmadik – utolsónak bizonyult – beszélgetésen 1956 tematikája került előtérbe: itt hangzott el először, nagyobb nyilvánosság előtt Illyés verse magnetofonról, a költő előadásában.⁸² A forradalom – és ezzel együtt a vers – tabuja maga után vonta a

⁷² Petrik i. m. 2017, 10. Az esemény a korabeli lakiteleki rendezvények közül is jól érzékelhetően kiemelkedett. Agócs Sándor költő – jelenleg az estre utaló elnevezésű Antológia Kiadó vezetője – úgy emlékezett vissza: már a megérkezéskor látványos volt a különbség – az addigi néhány helyett mintegy ötven autó állt a művelődési ház előtt és környékén. Azonnal nyilvánvaló volt, hogy nem egy egyszerű kiállítás-megnyitó következik. *A vers ereje – Kádár félelme... i. m.* 2015.

⁷³ Az állambiztonsági szakzsargon szerint: „A jelenlévők megítélése szerint a rendezvény hangulata, az elhangzott bevezető, és zárszó, valamint a versek mondanivalója egyértelművé tette a hallgatóság számára, hogy az est alig burkolt tisztelgés volt az 1956-os ellenforradalom emlékének, anélkül, hogy ez nyíltan elhangzott volna.” In: *Élő Antológia... i. m.* 2017, 110.

⁷⁴ Pap Gábor: Megnyitó. In: *Uo.* 20–21.

⁷⁵ Lezsák Sándor: Bevezető. In: *Uo.* 22–23.

⁷⁶ A felvétel Illyés Gyula 1966-os amerikai látogatása során készült el: a washingtoni Occidental Press vezetője, a '47-es emigráns Csicsery-Rónay István felkérésére mondta el más versek mellett ezt a költeményt is. A hanglezet és kazetta később Magyarországon és Erdélyben is szamizdatban terjedt. Lásd: Tóbiás Áron: Pulitzer-emlékérem egyetlen mondatért... Csicsery-Rónay István arlingtoni ígérete. *Magyar Nemzet*, 1993. 04. 02. 7.

⁷⁷ Csoóri Sándor: Egy vers megjelentetése. In: *Uő: Tenger és diólevél I.* Budapest, Püski, 1994, 407.

⁷⁸ Illyés Gyula: *Menet a ködben*. Budapest, Szépirodalmi, 1986, 380–387.

⁷⁹ Pomogáts Béla: Egy mondat a zsarnokságról. Megjegyzések Illyés Gyula költeményének élettörténetéről. *Korunk*, 2006/7, [888–892.] 891.

⁸⁰ Nagy Gáspár Illyés és Kodály Zoltán előtt egyszerre tisztelő versében a következő sorok verték ki a biztosítékot: „Én együtt látom őket / egy dalban és / egy mondatban / amíg csak itt magyar van / kiadhatatlan versben / megvágott filmszalagon / eldobott hangszalagon / s e század néz rájuk / lesütött szemmel – vakon.” [A kiemelés az eredetiben – N. Z.]. A vers végül 1984-ben, a miskolci *Napjainkban* jelenhetett meg. Bővebben lásd: Ekler Andrea: A vers ereje. Nagy Gáspár és 1956. *Bárka*, 2016/5, 80–83.; Nagy Gáspár: „Nem tudni, mit hoz a múlt”. Egy valamilyen okból megmenekült iratcsomó margójára. In: *Uő: Közelebb az életemhez*. Szeged, Tiszatáj, 2005, 135–147.; *Uő*: Három megjegyzés: egy válasz. Kodály és Illyés ünnepére. *Napjaink*, 1984/1, 3.

⁸¹ Bíró Zoltán: Előszó egy erőszakmentes vallatáshoz. In: *Írók az Írószövetség történetéről*, 1982–83. Szerk. Elek István – Lezsák Sándor – Márton Gyöngyvér. Lakitelek, Antológia, RETÖRKI Könyvek 18., 2016, 7–9.

⁸² A harmadik beszélgetés jegyzőkönyvét lásd: *Uo.* 159–255. Tanulságos idézni Karinthy Ferenc megállapításait, aki a rendszer szempontjából nevezte érthetetlennek, hogy Illyés verse az 1956 utáni három évtizedben nem jelent meg újra: „Én nem értem, hogy ezt az inget miért veszik magukra, akik vezetik ma a kultúrpolitikát... [...] Miért nem lehet ezt a verset, Illyés Gyulának ezt a gyönyörű versét, amelyik nemcsak 1950-ről, hanem minden zsarnokságról szól! [...] Én kiadnám ezt a verset, mert ezzel is megmutatnám, hogy szemben állok a zsarnoksággal, és ugyanígy elítélem, ahogy Illyés Gyula!” Karinthy megállapításait olvasva valószínűsíthető, hogy Illyés pontosan ezen okok miatt nem szerette volna verse újbóli megjelentetését. *Uo.* 212.

büntetést is: a diskurzus nem folytatódhatott, a beszélgetéssorozatot leltették.)⁸³

Nemcsak Lezsák megnyitója és az Illyés-vers idézte meg 1956-ot. Nagy Gáspár ezúttal a korabeli cenzúrán valahogy átsikló,⁸⁴ a forradalom utáni árulást rendkívül szuggesztíven megéneklő, a török hódoltság és a szovjet elnyomás között leplezetlen párhuzamot vonó versét olvasta fel. A *Két nyárfa a Hódoltságban* már alcímében – *Föllelt janicsárnapló 1556–57-ből* – utalt a szabadságharc leverésére és a kádári megtorlás korszakára, ugyanakkor arra is, hogy még az átneveltek és a forradalmat megtagadók is képesek elbizonytalanodni. Egyben figyelmeztetett arra is, hogy a birodalmat őrzők összetartó ereje nem más, mint a félelem. „Mert feljön a nap. És

tűző sugarában is dúdolgatok. Vigyázzban álmodok. Többször elfelejtem, hogy kinek a katonája vagyok. Elfelejttem Anatólia katonaiskoláit. Elfelejttem a legdiadalmasabb harcokat. A budai pasa bőrömbé égetett kitüntetéseit, amikor a harcosok és hűségeseik első sorába léptem. Allah irgalmazzon nékem! És a Hódoltságnak! Hogy a két nyárfát még sokáig előrizzem félelmemben.”⁸⁵ Míg Nagy Gáspár versével/verseivel, addig Buda Ferenc személyével és sorsával idézte meg 1956-ot. A költő húszéves fiatalként verseket írt a forradalom idején – ezek miatt egy év börtönbüntetésre ítélték. A költeményeket ugyan a közönség nagy része nem ismerhette, azok majd csak a rendszerváltó *Hitelben* jelenhettek meg⁸⁶, de a forradalom alatti szerepéről – Lezsák Sándor

korabeli kifejezésével: „sorsának tudatrándító évszámáról” – sokan tudhattak.⁸⁷ Buda ezúttal *Roham* című nagy hatású versét adta elő szuggesztíven – a záró versszak a nemzedék és a nemzet számára adott küldetést és a jövő iránti bizalmat egyaránt megszólaltatta: „Szakadék életünk örökös küzdelem ez öröme, maradék ifjúságunkért. Konok hit nélkül nem megy. Nélkülünk ki hajtana végre a virradatot? Füvek, levelek hatalmára esküszöm. Virulj fel, szabadulás.”⁸⁸

A nemcsak esztétikai, de erkölcsi mintaként is szolgáló költőelődöt, Nagy Lászlót Szervác József⁸⁹ és Csoóri Sándor verssel, az özvegy, Szécsi Margit pedig jelenlétével idézte meg. „Átdübörögtek patáitok, nem lovaké, / szűkülő tankoké/Rajta, feje fölül a csillagot / lerúgnátok ma is, le arcáról az

⁸³ Hogy az írószövetségi beszélgetések Antológia-esttel való párhuzama – jobban mondva előbbi utóbbi előzményeként való tárgyalása – nem önkényes, és nem csupán Lezsák Sándor személye köti össze a két eseményt, arról a 2016-ban kiadott jegyzőkönyv elolvasása során megbizonyosodhatunk. Ahogy az 1985-ös lakiteleki esten a képzőművészeti alkotások és a kiállítás-megnyitó egyfajta „fedősztoriként” funkcionált, úgy 1982–83-ban az Írószövetség 1945 utáni történetének mélyebb megismerése volt az ürügy. Az 1956 után többször „izgatásért” bebörtönzött, a kommunista diktatúra által szabadulása után is megfigyelt és ellehetetlenített Kasánszky Zsombor például az első beszélgetés zárásaként példátlanul kemény szavakkal állított emléket a forradalomnak: „Egy nép teljesen reménytelenül és teljesen elszántan lerázta azokat, akik ölték, akik azóta hülyére hazudták a fejét. És azóta itt valamennyire emberi az élet. [...] Amíg Nagy Imre előtt és a többi áldozat előtt fejet nem hajthat a magyar ifjúság, addig őszintén erről [...] nem lehet [...] tisztán beszélni. [...] Mert jól tudjuk, hogy mindent azoknak a VIII. kerületi kamaszoknak, a IX. kerületi, szerencsétlen sihedereknek köszönhetünk, akiken úgy ment át a tank – láttam a saját szememmel! –, hogy a hernyótalp nyoma rajta volt a kabátjukon. Hogy van vaj, kenyér, meg nem vagyunk nyomorban, azoknak az embereknek köszönhető, akik csodálatosan kifejezték, őszintén, a fiatalság lendületével, hitével egy nemzetnek az öneszmélését. Életem legnagyobb élménye volt – 16 évesen –, amikor mindenki boldog volt az utcán. Őszintén beszéltünk, és órák alatt eltűnt a rendszer, amelyik addig hazudott.” Kasánszky mindemellett nemcsak Bibó Istvánt idézte, de a Magyar Testvéri Közösség perében halálra ítélt és kivégzett Donáth György nevét is megemlítette a kommunizmus áldozataként. Uo. 99–102. Az esteken olyan, az 1945 utáni Írószövetség történetét meghatározó személyek emlékeztek vissza hosszabban, mint Barabás Tibor, Kuczka Péter, Tamási Lajos, Bárány Tamás és Fekete Gyula, előadást tartott a magyar irodalom ebben az időszakban született legfontosabb műveiről Pomogáts Béla, de szót kaptak a korabeli kommunista történetírás olyan képviselői is, mint Berecz János és Molnár János. A közönség soraiban – közülük többen hozzá is szólva – olyan, a korabeli közéletben és/vagy a későbbi ellenzékben fontos szerepet játszó személyek is megjelentek, mint Buda Ferenc, Csengey Dénes, Csoóri Sándor, Csurka István, Für Lajos, Könczöl Csaba, Krassó György, Tóth Erzsébet vagy Turcsány Péter. Uo.

⁸⁴ Nagy Gáspár: *Két nyárfa a Hódoltságban. Föllelt janicsárnapló 1556/57-ből. Tiszatáj*, 1981/3, 6.

⁸⁵ Uo.; A versről lásd: Jánosi Zoltán: „Kőbe csiszolt villám”. *Archaikus és folklórtudat Nagy Gáspár verseiben. Kortárs*, 2012/9, [76–83.] 79.

⁸⁶ Buda Ferenc: *Versek a Falak könyvéből. Rend; Tizenöt-húszéves halottak; Földfeketé; Pesten esik a hó. Hitel*, 1989. 06. 21. 4. A verseket az ötvenedik évfordulóra adták ki gyűjteményes kötetben: Uő: *Túl a falon. Az én ötvenhatom*. Budapest, Holnap, 2006.

⁸⁷ Lezsák Sándor: *Tűnődő hallgatás*. In: *Csönd, ének, csönd... i. m.* 1986, [29–35.] 30–31.

⁸⁸ Buda Ferenc: *Roham. Új Írás*, 1968/5, [23–25.] 25.

⁸⁹ Szervác József (1952–2001): költő. 1973-ban jelentek meg első versei, Nagy László mutatta be az *Élet és Irodalomban*. Részt vett a Fiatal Írók József Attila Körének tevékenységében, olykor helyszínt is biztosítva a találkozásoknak.

arcot. [...] Nagy László betakarva. / Körötte csak halál van. / Nagy László sírja fázik / a temető-házában”⁹⁰ – Szervác e verssorai is világosan utaltak arra, hogy nem csupán az egykori tekintélyes költőtársról szólt a megemlékezés. Nagy László aligha véletlenül „keveredett ide”: erkölcsi integritásához és a következő nemzedékek számára való példaadásához alighanem az 1956-hoz való viszonyulása is hozzájárult: a forradalom utáni verseiben példátlan nyíltsággal siratta meg az áldozatokat, és állított emléket

az elhazudott szabadságküzdelemnek.⁹¹ De szintén átvérezte ’56 hangulata Csoóri Sándor megszólalását is, aki a közép-európai, hangsúlyosan a lengyel-magyar sorsközösség megjelenítéseképpen az először az emigráns *Új Látóhatár*-ban megjelent, *Senkid, barátod* című versét olvasta fel.⁹² A költemény egy, Kovács Istvánnal⁹³ közös lengyelországi látogatás idején született, amikor a Szolidaritás vezetőjének, Lech Wałęsának a nagygyűlésére is ellátogattak.⁹⁴ (A verset Nagy Gáspár nem véletlenül tekintette

Zbigniew Herbert⁹⁵ *A magyaroknak* című, 1956-os poémája ikerpárjának.)⁹⁶

Nemcsak 1956 szavak nélküli megidézése feszegette a hatalom nem túl tágas tűréshatárait. Lezsák Sándor a magyar irodalom és kultúra határtalanságáról szólva a kultúrpolitika visszasságait kritizálta – azt, hogy a nyugati emigrációban született szellemi termékeket csempészárúként kezelik, a határon túli magyarság pedig egyre kevésbé kaphatja meg itthonról a megerősítő szellemi

⁹⁰ Szervác József: Némáság Napja, 1985. július 17. In: Uő: *Mi fájna?* Budapest, Magvető, 1987, 74–75.

⁹¹ Néhány idézet az 1965-ban megjelent, *Himnusz minden időben* című verseskötetből. „tördelve kezeimet álmélikodom: / nem hittem volna soha, / nem hittem volna soha: / hogy ti szüzek az ágyatokban / hideg fegyverrel feküsztek, soha: / hogy ti kölykek a tejfogatok / hirtelen kipotyog s iszonyatos / gyöngyvirág nyílik a kövezen...” (A város címere); „háborgóbban imádni nem lehet / halállal kacér hazát, szeretőt” (A vak remény), „Sortüzek döreje szédít, / szív szakad és vakolat, / gyász-szalagok közt az Édes / már megint sírfafakadt [...] félelem dobog a házban, a tájban körös-körül” (Varjú-koszorú). Nagy László verseiben megjelenik az életben maradtak önvádja, amely egyszerre adózik tisztelettel a hősök és halottak emlékének („torkolat-tüzek, láncok, / sikoly-címeres lányok, / üszöktől cirmos virágok, / komor vagányok”) és egyszerre próbál vezekelni („Meghalni se tudtál, / te csak az asztalra buktál, / beborultál [...] egy árva hajszálat se küldtél, / csak beleöszültél, / csak beleőrültél.”) (A falak négyszögében). Ez utóbbi lüktetésében szinte felidézi az *Egy mondat a zsarnokságról*-t. „Szabályos téiben / itt állsz egyedül ébren / a falak négyszögében / ágyudörejként / visszhangzó köhögésben, / lélekben is fázva, / késekkel koronázva, / bú-bajba csavarodva, / s már szégyellve szórod oldó / igéid a sorsra, / mintha már vétek volna, / ha a tavaszra gondolsz, / orgonákra, / lilán dagadó tüdő-fákra – / jaj neked aki voltál / tüzes királyka: / itt legbelül / félszegen, illetlenül / lehelsz a jégvirágra, / hogy kiláss a világba!” Két verse fenn is akadt a cenzúra „rostáján”: az egyik, amelyben a gyászkocsi vonul „át a zsvajon”, „fekete kamera” kíséretében, ami „fölvesz / minden elevent, megrakodik / rózsával, tökkel, gerincekkel” (Semmi fenség), és a másik, amely életadó támaszt tulajdonít a holtaknak („A vértanúk vajúdva, / magukból döngönyözve / uszítanak élni újra”) (Kitűnik származásom). A verseket lásd: Nagy László: *Himnusz minden időben*. Budapest, Szépirodalmi, 1965.; Domokos Mátyás: *Leletmentés*. Budapest, Osiris, 1996, 149–159. E sorok írója – Székér Nórával közös tanulmányban – foglalkozott a kérdéssel: Nagymihály Zoltán – Székér Nóra: Eszme a magasban. A nemzeti ellenzék példaadó elődei. In: *Forrásvidék. A nemzeti demokratikus gondolkodás a magyar folyóiratok tükrében, 1956–1987*. Lakitelek, Antológia, RETÖRKI Könyvek 26., 2017, [81–126.] 101–108.

⁹² Csoóri Sándor: *Senkid, barátod. Új Látóhatár*, 1981/3–4, 489.

⁹³ Kovács István (1945): költő, történész, polonista. Az ELTE történelem–lengyel szakán végzett, itt kapcsolódott a Kilencek költőcsoport tevékenységéhez. 1971–72-ben a Herder-díjas Illyés Gyula ösztöndíjasaként hallgatott a Bécsi Egyetemen. 1981-től az ELTE Lengyel Tanszékének tudományos munkatársa volt. 1994–95-ben, valamint 1999 és 2003 között krakkói főkonzul.

⁹⁴ Sutarski Konrad: Csoóri Sándor és lengyel kapcsolatai. *Hitel*, 2017/1, [82–88.] 83–84.

⁹⁵ Herbert, Zbigniew (1924–1998): lengyel költő. A második világháború idején a Honi Hadsereg tagjaként vett részt az ellenállásban. 1950-ben jelentek meg első versei, 1956-ban költeménnyel mutatott szolidaritást a magyar forradalommal. A nyolcvanas években a lengyel ellenzék meghatározó költője. 1986-tól Párizsban élt, 1992-ben tért haza.

⁹⁶ „Kézünket kinyújtva / állunk a határon / s a levegőből roppant zsinórt / fonunk nektek testvérek / az elfúló kiáltás / s a görcsbe rándult öklök / haranggá jajdulnak s a szív / nem verhet riadót / a véres kövek kérnek / haldokló vizek kérnek / s mi állunk a határon / csak állunk a határon / állunk a józan ész / jól-fontolt határán / innen nézzük a tűzvészt / halálba bámulunk” – szól Herbert verse Gömöri György fordításában. „dehát kid vagyok, nagyhitű, sápadt ország? / Senkid, barátod, csalános magyar, / ki címeres utcáidon lődörög áfonyaízű délben / s igaz gyászában is / szeretőt keres magának lányaid közül, / mert érinteni akar, / mert szorítani, / tombolni veled levél és sugár-zenére, / túrni a poshadt cékla szagát órákon át / a zöldségbolt előtt, / túrni a tűrhetetlent, / a legvadabb reményért sorban állva” – így Csoóri Sándor huszonöt évvel később. Herbert, Zbigniew: *A magyaroknak*. [Ford. Gömöri György]. *Délamerikai Magyarorság*, 1961. 10. 20. 3.; Csoóri i. m. 1981, 489.; Nagy Gáspár: *Ami augusztus óta történt...* Kiss Gy. Csaba: *Lengyel napló*, 1980–82. *Hitel*, 1997/9, [104–107.] 106.

táplálékot.⁹⁷ Ennek igazolásaként hozta fel, hogy Kányádi Sándor *Fekete-piros* című, 1972-es verse is csupán hangszalagról szólhat, hiszen „útlevél hiányában, a nagy távolságok, vagy a politikai fenntartások miatt csak ritkán vagy egyáltalán nem lehetnek köztünk azok, akik Kolozsváron, Újvidéken, Münchenben vagy Chicagóban élnek”.⁹⁸ Kányádi versének meghallgatása ugyanakkor nyilvánvalóan az összmagyar szolidaritás tudatát kívánta megerősíteni.⁹⁹ Az egyre nehezebb erdélyi helyzetre utalt Kovács István verse is, aki Borbáth Károlyra, a kolozsvári Babeş-Bolyai Egyetemről a nagyenyedi kollégium könyvtárába,

majd Vargyasra száműzött és a Securitate által üldözött történetre emlékezett, akinek sanyarú sorsában Erdély magyarságának cserbenhagyottságát látta megtestesülni.¹⁰⁰

„Ilyet még sosem éltem át: vastapsot, igazi, ütemes vastapsot kapott Buda Ferenc és Ratkó József. Mint a rocksztárok. Ahogy körülnéztem, a széksorokban jobbra huszonéves fiatalok ültek” – nem véletlenül idézte meg így a hangulatot az országos napilapokban egyetlenként tudósító, „bűnéért” aztán felelősségre is vont Kovács Júlia.¹⁰¹ És aligha véletlen a szerzők kiemelése: a legszuggesztívebb, egyben

legnagyobb ünneplést kiváltó felolvasás alighanem Ratkó Józsefé volt. Ratkó – Görömbei Andrással is „egyeztetve”¹⁰² – a *Tánc* című versét olvasta fel.¹⁰³ A közállapotokat művészi élességgel bíráló, egyben dermesztően magával ragadó költemény meggyőző erővel, tablószerűen azonosítja a magyar társadalom legfontosabb problémáit: a korábbi évek, évtizedek nemzeti büntudatkeltésének következményeit, a történelmi tudat hiányosságait, a népességfogyást, a születések csökkenő és a halálozások növekvő számát, Közép-Európa megosztottságát.¹⁰⁴ A tablót teljessé teszi, hogy Ratkó a verset Fábry Zoltánnak,

⁹⁷ Lezsák i. m. Előszó, 2017, 23.

⁹⁸ Élő Antológia i. m. 2017, 34. Az útlevél megvonása Kányádi Sándorra éppúgy igaz volt, mint sok más erdélyi magyar értelmiségire. 1987-ben amikor nyugati útjára nem kapott útlevelet, ez volt az utolsó csepp a pohárban: tiltakozásul kilépett a Román Írók Szövetségéből. Bővebben lásd: Szíki Károly: A létnek értelmet adó igék. Beszélgetés Farkas Árpád Kossuth-díjas költővel. *Agria*, 2018. tele, [87–96.] 90.

⁹⁹ „Honnan e mozdulat-ország? / S milyen titkos adó-vevők fogják, / folyton sugározván, / az egyazon vér és velő / hullámhosszán?” – szól a vers. Kányádi Sándor: *Fekete-piros*. In: Uő: *Fekete-piros versek*. Budapest, Magvető, 1979, 214–217.

¹⁰⁰ Kovács István: Vallomás. Borbáth Károlynak. *Népszava*, 1984. 06. 02. 9.; *A vers ereje – Kádár féleme... i. m.* 2015. Borbáth Károly életéről és megfigyeléséről lásd: Szécsi Antal: *Meglesett élet. Besúgó jelentések dr. Borbáth Károly történetéről*. Székelyudvarhely, Udvarhelyszék Kulturális Egyesület, 2011.

¹⁰¹ Kovács Júlia: Élő Antológia. *Népszava*, 1985. 10. 30. 6. Kovács Júliát a cikke után nem sokkal eltávolították a *Népszava* kulturális rovatától. Az ő írásán kívül csupán Beke Mihály András tudósított az estről, a *Köznevelés* egyik 1985. decemberi számában. Petrik i. m. 2017, 17.; Beke Mihály András: *Verssek visszfénye. Köznevelés*, 1985. 12. 06. 12.

¹⁰² Babosi László: A moralitás esztétikuma. Beszélgetés a hatvanéves Antall Istvánnal Ratkó Józsefről és a *Hangsúly* című hangos folyóiratról. *Magyar Napló*, 2013/7, [34–48.] 44.

¹⁰³ Ratkó József: *Tánc*. Fábry Zoltánnak. *Életünk*, 1979/7, 515–516.

¹⁰⁴ „Magyarország temetőföld, / posztumusz humusz. / Történelme soha el nem / évülő priusz. [...] Bűnrel itt minden – halotti / anyakönyv a rög. / Írva benne jó magyar, vad / tatár és török. [...] Magyarország temetőföld, / toroz és vigad. / Holtjaiból kóstolót küld / szomszédainak. // Duna-környék szétszórattott, / éhes népei, / vagyunk ma is ama székely / György vendégei. // Magyar, oláh, szláv – mindigre / ebhitű pogány, / csüddöngölőt járunk ma is / Ady homlokán. [...] Életet aki ha itt vet, / húsba vet magot. / Holtból bú elő a kisdéd / jövőd halott. // Mégis: hogyha szülni már egy / ringyó sem akad, / hónom alatt költöm ki a / fiacskáimat.” Uo. Aligha véletlen, hogy a vers több évvel születése után, csupán 1979-ben jelent meg a szombathelyi *Életünk*ben. Ratkó egy 1979-es szentendrei író-olvasótalálkozón – amelynek szövege 1991-ben, a *Magyarok* című lapban jelent meg – annak tulajdonította, hogy a verset hosszú ideig nem közölték, mert szerepelt benne az „oláh” szó. „Például van egy versem, amit azért nem közölnek, mert a magyar és a román állam között az első államközi szerződés az volt, hogy az oláh szót nem lehet magyarul leírni az ezután megjelenő cikkeken, verseken. [...] Bennem az oláh szónak nincs pejoratív értelme, annál is inkább, mert nyelvtanilag származtatható a vláhból. A másik, hogy szerintem, ha megváltoztatnám ezt a szót, mondjuk románra, akkor nem pontosan azt mondaná, amit akarok mondani, mert ez az ötödik kötetnek lesz a nyitóverse, és ott a büntudatról is szó van. Arról, hogy gyűlöljük egymást. Nem azért nem akarom megváltoztatni, mert én fasértban szeretnék lenni a szerkesztő urakkal, egy ördögöt, azért, mert Ady is így írta, és ez a versszak Adyra utal, egyértelműen benne van Ady. [...] De hát itt a románok nem is tudnak erről a versről, nem is biztos, hogy kifogásolnák. Nem hiszem, hogy engednem kellene ebben az esetben.” A költő ugyanitt beszélt példátlan nyíltsággal a nemzettudat torzulásairól, magyarországi demográfiai krízisről és az abortuszok hatalmas számáról. „a szomszéd népek egyike-másika igen jó megoldást talált. Nem a románokra gondolok, akiknél nem lehet elkaparni a gyereket, hanem a németekre, vagy a franciákra, ahol a gyerek felnevelési költségeinek kb. a 70 százalékát vállalja

a csehszlovákiai magyarság legendás – egyben megkérdőjelezhetetlenül baloldali, a világháború utáni jogfosztást a legmegrázóbban megéneklő – képviselőjének ajánlotta.¹⁰⁵ Az sem véletlen, hogy Nagy Gáspár egy, Ratkónak írt levelében – melyben „óriási és egyre aktuálisabb” versnek nevezte a *Táncot* – párhuzamot vont a magyar öntudat szomszédos országokban és Magyarországon egyaránt tapasztalható elnyomása között, a költeményt „az itthoni (!) kisebbségbe apasztottak panaszáának”, „bátor tiberi gesztusnak” nevezve.¹⁰⁶ Az Ady Endrét megidéző Baka István¹⁰⁷ pesszimista korrajza szintén kritikát mondott a társadalmi közállapotokról („Hová robog ez a vonat ki tudja / az állomások

régen elmaradtak / megfulladok de zárva minden ablak”),¹⁰⁸ Aczél Géza¹⁰⁹ verse pedig nyíltan néven nevezte a szovjet megszállást, a magyarságtól idegen diktatúra berendezkedését („számban kosz íze szememben valami reménytelen rendetlenség / orrom is húzódik lassan – uraim ázsia szag van”).¹¹⁰

Lezsák Sándor zárszavában így összegezte a katartikus estét, még tovább erősítve az '56-os utalásrendszert: „Hitem szerint ez a mai este közösen teremtett vers. Költők, grafikusok, népművelők és Önök tették azzá, ami. Élő, eleven vers. Virrasztott benne a történelem, a költő szava, ragyog az októberi erdő... Őrizze meg jól az emlékezetünk!”¹¹¹ Az évtizedekig elhallgatott és

elhazudott forradalom emlékét szavak nélkül is, a művészet és a közösségi emlékezet erejével feloldó est nyílt hadüzenetet jelentett a hatalom történelemképe számára. Petrik Béla joggal állapítja meg: „ez a fórum, amelyen valóságosan képviselte magát a teljes, hangsúlyosan vidéki Magyarország, virtuálisan pedig az egész világ magyarsága [...], jelentőségét tekintve messze túlmutatott a demokratikus ellenzék bármely korabeli, néhány tucat ellenzéki személyt megmozgató, így teljesen elszigetelt és lokális megmozdulásán”.¹¹² Az adminisztratív hatalmi reakciók is ehhez mértek voltak: Lezsák Sándort a lakiteleki művelődési házi állásából,¹¹³ a vele szorosan együttműködő Kozma Hubát – aki a kiállítást Kiskunmajsán kívánta

át az állam. Nálunk az új családjogi rendelkezésekkel is kb. 26–28 százalék. Azt hiszem, a megoldás a százalék közötti különbség. [...] Hivatkoznak itt egyesek arra, hogy a népnek joga van, szabadságjoga eldönteni, hogy mikor hány gyereket szüljön. Ez természetes, csakhogy egy nemzetnek, egy nemzettel összes asszonyának nincs joga arra, hogy tizenvalahány esztendő alatt négymillió gyereket elkaparjon. Ez nem szabadság. A szabadság, mint tudjuk, a felismert szükségszerűség irányába ható cselekvés. Nem hiszem el, hogy a szocializmusban az, hogy négymillió gyereket elkaparunk, a felismert szükségszerűség irányába ható cselekvés lenne.” Bosnyák Sándor (Szerk.): A hatalom és az ember viszonya foglalkoztat. 1979. április 5-én Ratkó Józseffel való szentendrei író-olvasó találkozóról készült magnófelvétel. *Magyarok*, 1991/3–4, [133–147.] 134–135., 139.

¹⁰⁵ Fábry Zoltán *A vádlott megszólal* című, 1946-ban írt megrázó manifesztumából 1967-ben a *Kortárs* közölt részleteket, majd 1968-ban, a prágai tavasz eltiprásakor – bizonyítva a magyar kisebbség folyamatos hűségét – a pozsonyi *Irodalmi Szemle* is. A szöveg nyomtatásban ekkor jelenhetett meg először. Fábry Zoltán: A vádlott megszólal. A cseh és szlovák értelmiség címére. *Irodalmi Szemle*, 1968/7, 577–591, 1968/9, 676–691. Fábry a magyarországi közéleti vitákhoz is hozzászólt: 1969-ben például a Gulyás Mihály *Tétova gondolatok a hazáról* című, a nemzettudat általános hiányát szóvá tevő írására érkezett Rényi Péter-féle ledorongoló kritikát tette határozott bírálat tárgyává. Lásd: Uő: Kritikai jegyzet. *Kortárs*, 1969/9, 1497–1498.

¹⁰⁶ Idézi: Babosi László: „Magasles és bunkerek közt”. Nagy Gáspár levelei Ratkó Józsefhez. *Hitel*, 2009/5, [31–39.] 35.

¹⁰⁷ Baka István (1948–1995): költő. 1971-ben végzett a szegedi József Attila Tudományegyetem magyar–orosz szakán. A hetvenes évektől a *Tiszatáj* meghatározó szerzője, a kommunista diktatúra háttérbe szorított szerzőinek fordítója.

¹⁰⁸ Baka István: Ady Endre vonatán. *Tiszatáj*, 1980/9, 8.

¹⁰⁹ Aczél Géza (1947): költő, szerkesztő. 1971-ben végzett a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem magyar–orosz szakán. 1978 és 2015 között az *Alföld* szerkesztője, főszerkesztő-helyettese, majd főszerkesztője.

¹¹⁰ Aczél Géza: A térség kritikája. *Tiszatáj*, 1986/1, 4. Aczél a Lezsák Sándor lakásán az est előtt tartott délutáni összejövetelen az onnan jelentő ügynök elmondása szerint hasonló szellemben nyilatkozott: „...a sajtószabadság hiányáról szólva arról beszélt, hogy Magyarország »Moszkva provinciája, nincs önálló magyar gazdaság és kultúrpolitika. A baj okát kellene megszüntetni, de erre nincs mód...«”. A 85–90 fős baráti kör összejöveteléről tudósító jelentés szerint többek között aláírásokat gyűjtöttek a bős–nagygyarosi vízlépcsőről szóló népszavazás kiírásához, valaki pedig a Párizsban élő szociológus, Kemény István tiszteletére megjelent, *Isten éltessen, Pista!* című kötetet árulta. In: *Élő Antológia... i. m.* 2017, 106–108.

¹¹¹ Lezsák Sándor: Zárszó. In: *Élő Antológia... i. m.* 2017, 93.

¹¹² Petrik i. m. 2017, 10.

¹¹³ Gyöngyösi György: *Levél Lezsák Sándornak a megbízásos jogviszony megszüntetéséről* (1985. november 15.). In: *Élő Antológia i. m.* 2017, 115.

Fekete Gyula, az első lakiteleki találkozó „kormányosaként” a történelmi előzményekről is megemlékezett. Fotó: Lakiteleki Rendszerváltó Archívum.

megrendezni – a Kiskunmajsai Helytörténeti Gyűjtemény éléről bocsátották el.¹¹⁴ A kommunista diktatúra „normális” ügymenete szerint az Antológia-est emlékeztetét is el akarta törölni a föld színéről: az eseményről készült, a Magyar Televízió Szegedi Stúdiója által készített felvétel megsemmisítését Kornidesz Mihály, az MSZMP KB tagja és tv-elnök rendelte el, ám arról a szegedi stúdió munkatársa, Regös Sándor – komoly személyes bátorságról tanúságot téve – másolatot készített.¹¹⁵

A teljes hírzárlat persze nem lehetett sikeres: Lezsák érdekében a felolvasó költők egyike, Nagy Gáspár szervezett aláírásgyűjtést – elsősorban a

többi, esten megszólaló költőt szólítva meg –, de a Szabad Európa Rádió és a Tollas Tibor szerkesztette *Nemzetőr* is beszámolt az eseményről, méltatva azt.¹¹⁶ Az „októberi erdő” ragyogására alighanem két évvel később, a politikai cselekvés kezdeteikor és a fórumteremtés idején is emlékeztek az összegyűltek.

A MAGYARSÁG IGAZI ESÉLYE(I)RŐL AZ ALFÖLD KÖZEPÉN (1987)

„Lakiteleknek lassacskán már történelmi szerepe kezd lenni. Nagy szó ez, de irodalomtörténeti szerepe már van, hiszen ezelőtt nyolc évvel, amikor itt a fiatal írók összejöttek, magában véve Illyés Gyula jelenléte és felszólalása is

irodalomtörténetivé avatta azt az alkalmat... [...] Volt ezután itt más összejövétel is, amikor tizennégy-tizenöt költő estjére félezen összejöttek az ország minden részéből ide, szintén Lakitelekre. Vagy a köztünk lévő Buda Ferenc ötvenedik születésnapját ünneplendő ugyancsak összejöttek ugyanezen a helyen, Lakiteleken, sokan barátok;¹¹⁷ úgyhogy ez már jogot ad arra, hogy a *genius loci* emlegessemezzúttal, és szeretném, hogy ha ez a mostani összejövétel szintén helyet kapna a lakiteleki, már-már a történelmet [...] érintő események sorában” – az 1987-es találkozón elnöklő Fekete Gyula így végezte el egyszerre a hely szellemének azonosítását, és tett a jövőbe mutató (valónak bizonyuló) előretekintést.¹¹⁸ Az irodalom és a kultúra helyett (vagy sokkal inkább mellett) persze ezúttal már egyértelműen a politikáé, a változtatás reményéé, a *magyarság esélyeit* kutató várokozása volt a főszerep. E tanulmányban már csak területi korlátok miatt sem térhetünk ki hosszabban a találkozó megvalósításának kétségtelenül fontos előzményeire – a „tizenkilencek” levelére és annak pártbéli fogadtatására, a monori találkozóra és a „második Monor” megghiúsulására, vagy éppen a Bethlen Gábor Alapítvány hosszú évek küzdelme után való engedélyezésére. Röviden csak annyit jegyzünk meg, hogy minden itt felsorolt esemény fontos szerepet

¹¹⁴ Hajagos Csaba: Egy nemzeti kulturális fórum vezetőjének őszinte vallomása: avagy hol kezdődött az „ellenzékiesség” 1985-ben Magyarországon? *Hitel*, 2015/7, 76–86.

¹¹⁵ Petrik i. m. 2017, 16.

¹¹⁶ Babosi i. m. 2009, 37.; Petrik i. m. 2017, 17.; Ny. Gy. [Nyitrai Gyula]: Kultúrpolitika a gyakorlatban. Egy lakiteleki grafikai kiállítás következményei. *Nemzetőr*, 1985/12–1986/1, 7.

¹¹⁷ Buda Ferenc 1986. novemberi, ötvenedik születésnapjára szűkebb baráti társaságban került sor Lakiteleken. A köszöntés természetesen a hatóságok figyelmét sem kerülhette el. Ahogy Lezsák Sándor két évtizeddel később visszaemlékezett: közel száz barát gyűlt össze, az érkezőket rendőrök igazoltatták, és végig erős készséggel voltak jelen – miközben a község kisböltjét kirabolták. Stefka István: Alapító atya. Rendszerváltók 45. – Lezsák Sándor. *Magyar Nemzet*, 2005. 12. 17. 30.

¹¹⁸ Fekete Gyula hozzászólása. In: *Lakitelek*, 1987 i. m. 9.

játszott a tanácskozás megszervezésében.¹¹⁹ Az évek során megszerveződött és megedződött az a „kemény mag”, amely az első lakiteleki találkozó szervező társaságát adta: a Magyar Demokrata Fórum hét alapítója (Bíró Zoltán, Csoóri Sándor,¹²⁰ Csurka István,¹²¹

Fekete Gyula, Für Lajos, Kiss Gy. Csaba, Lezsák Sándor), kiegészülve a szervezésben szintén oroszlánrészt vállaló Bakos Istvánnal¹²² és Bihari Mihállyal.¹²³ (Az MDF szervezői között szintén ismert Csengey Dénes¹²⁴ és Joó Rudolf¹²⁵ valamivel később, a

tanácskozás után csatlakozott a „hetekhez”).

A tervezett – vagy ekkor inkább még csak remélt – változtatások gyökerességére jó példa lehet a végül 1991-ben megjelent¹²⁶ lakiteleki jegyzőkönyv első és

¹¹⁹ Bíró Zoltán a „tizenkilencek” levelének „elaltatását” nevezte annak a pontnak, amikor világossá vált, hogy „a hatalommal semmiféle további egyezkedésnek nincs értelme és nincs helye, az együttműködés minimumának sincs esélye és jogosultsága”. A monori közös ellenzéki találkozó és a magát demokratikus ellenzéknek nevező csoportosulás *Társadalmi Szerződésének* megjelentetése azt tette világossá a nemzeti ellenzék számára, hogy fontos, hogy szűkebb, „saját körben” is definiálja önmagát. A Bethlen Gábor Alapítvány kiépülő szervezeti keretei az előzetes megbeszéléseknek adtak teret – 1987. szeptember 5-én például Für Lajos nagymarosi lakásán a BGA titkársági ülésének keretében zajlottak a találkozó megszervezésének utolsó simításai. Lásd bővebben: Bíró Zoltán: *Elhervadt forradalom*. Budapest, Püski, 1993, 12.; Szeredi Pál: Sztereotípiák boncasztalon. A lakiteleki találkozó előtörténetének néhány legendájáról. *Rendszerváltó Archivum*, 2017/3, 20–32.; Szécsi Árpád: A „szabadság kis köreitől” a választási győzelemig. A Magyar Demokrata Fórum története a korai kezdetektől 1990. március 25-ig. In: *Tudományos diákköri dolgozatok* – Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2001/2, [188–232.] 197–200.; Uő: A Bethlen Gábor Alapítvány kronológiája, 1979–1990. <https://bethlenalapitvany.com/alapitvanyrol/kronologia/> (Utolsó letöltés: 2022. 03. 04.)

¹²⁰ Fontos körülmény, hogy Csoóri Sándor, mint a szervezők talán legtekintélyesebb alakja – amerikai emigrációs körútja miatt – nem vett részt az első lakiteleki találkozon. Az 1987 augusztusában, a Lake Hope-nál zajló Itt-Ott találkozon elhangzott *A nemzet mi vagyunk* című előadásában számos olyan témát is érintett, amelyek Lakiteleken is előkerültek. Előadásában a magyarság önvésztesének folyamatát detektálta, annak forrásvidékeként a 16–17. századi, katolikus–protestáns hasadást azonosítva. „Előbb a náció, aztán a religió” – idézte Bethlen Gábort, a nemzeti egység fontosságát és az egyes árnyalatok ezen kereteken belüli értelmezhetőségét hangsúlyozva. Világossá tette: a közgazdászok által meghirdetett reformprogramok fontosak ugyan, ám elsők között inkább azt kellene tudakolni, hogy „mi lesz belső tulajdonviszonyainkkal? Mi lesz a magyarság lelkiületével, műveltségével, folyamatosan romló tudatával?” A társadalmi válság egyik legfontosabb jeleként beszélt arról, hogy semmilyen kibontakozási lehetőségre nincs esély, mert Magyarországon „egy állam működött a nemzet helyén”. A teljes beszédet lásd: Csoóri Sándor: *A nemzet mi vagyunk. Itt-Ott*, 1987/3. 12–21.

¹²¹ Csurka István (1934–2012): író, politikus. 1956-ban a Színház- és Filmművészeti Főiskola *nemzetőr*ségének vezetője volt, e tevékenységéért internálták. A kistarcsai táborban az állambiztonság beszervezte, de jelentéseket nem adott. 1985-ben előadást tartott a monori találkozon. 1986-ban a Püski Kiadónál emigrációban megjelent kötete miatt szilenciumra ítélték. 1987-ben az első lakiteleki találkozó résztvevője és szervezője, az MDF alapítója, 1988-tól elnökségi tagja, 1991–92-ben alelnöke. 1993-ban kizárták a pártból, ekkor megalapította a Magyar Igazság és Élet Pártját (MIÉP), amelynek haláláig elnöke volt. 1990 és 1994, majd 1998 és 2002 között országgyűlési képviselő.

¹²² Bakos István (1943): művelődéskutató. 1970 után a Magyar Tudományos Akadémia Tudományszervezési Intézetében, a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsában és a kormány Tudománypolitikai Bizottságában, 1979-től pedig a Művelődési Minisztériumban dolgozott. 1980-ban a Bethlen Gábor Alapítvány kezdeményezője és szervezője. Az 1987-es lakiteleki találkozó egyik szervezője, az MDF mint mozgalom tagja, ám annak 1989-es párttá alakulása után kilépett a szervezetből. 1994–1999 között az MVSZ főtájkára.

¹²³ Bihari Mihály (1943): jogász, politológus. 1973-tól oktató az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán, 1984-ben hozta létre az egyetem politikatudományi csoportját. 1987-ben az első lakiteleki találkozó egyik szervezője és résztvevője. 1988-ban kizárták az MSZMP-ből, 1989-ben az MDF párttá alakulásakor távozott a szervezetből. 1994 és 1998 között az MSZP országgyűlési képviselője. 1999 és 2008, majd 2010 és 2013 között az Alkotmánybíróság tagja, 2005 és 2008 között a testület elnöke.

¹²⁴ Csengey Dénes (1953–1991): író, politikus. 1978-tól jelentek meg írásai, 1983–84-ben a FIJK titkára volt. 1987-ben az első lakiteleki találkozó résztvevője, a tanácskozás után az MDF szervezője, 1988-tól haláláig elnökségi tagja lett. 1989. március 15-én a Szabadság téren tartott nemzeti ünnepen jelképesen az ő beszédével „foglalták le” a Magyar Televízió épületét. 1990–91 között MDF-es országgyűlési képviselő.

¹²⁵ Joó Rudolf (1946–2002): politológus, diplomata. 1981 és 1985 között a budapesti Gorkij Könyvtárban dolgozott, a nemzetiségi kérdés alakulását és a határon túli magyarság helyzetét kutatta. 1985-től a Magyarságkutató Intézet főmunkatársa. 1987-ben az első lakiteleki találkozó résztvevője, a tanácskozás után az MDF szervezője. A Fórum által kezdeményezett, erdélyi magyarság helyzetét elemző 1988-as jelentés szerkesztője. 1991 és 1994 között a Honvédelmi Minisztérium, 1998 és 2000 között a Külügyminisztérium államtitkára.

¹²⁶ A szervezők – Bíró Zoltán, Csurka István és Für Lajos szerkesztésében – már korábban megpróbálták megjelentetni a jegyzőkönyvet, a Művelődéskutató Intézet égisze alatt, ez azonban – politikai okokból – kútba esett. A tanácskozáson jelen lévő Püski Sándor maga is felajánlotta a kiadás lehetőségét. Ezekkel kapcsolatban lásd: Feljegyzés a lakiteleki tanácskozás szervezői és a Művelődéskutató Intézet munkatársai közötti, az 1987. szeptember 27-i tanácskozás jegyzőkönyvének kiadása tárgyában történt egyeztetésről

utolsó mondatának kiemelése. Lezsák Sándor az összegyűlteket üdvözlő beszédében Kölcsey Ferenc 1834-es, a reformkor derekán elhangzott szavait idézte: „A szólásszabadság, Tekintetes Rende, egyike a tiszteletre legméltóbb jogoknak oly nemzetnél, mely századok óta megyénként s országosan gyülekezik s a maga sérelmei és kívánságai felett előszóval szokott értekezni; s nálunk annál tiszteletreméltóbb, mivel itt a sajtószabadság eltapodva van, s érzelmeinket és gondolatainkat egymással megszorítás és akadály nélkül közölni csak gyűlési beszédek alatt lehetséges.”¹²⁷ Serfőző Simon kizárólag írásban benyújtott hozzászólása, a kötet záró – a vidék Magyarország szenvedését bemutató, ugyanakkor az ott élők és dolgozók nagyszerűségéről értekező – szövege a következőképpen végződik: „Ha a rendszer bízna bennük, hihetnének a jogbiztonságban. Ha egy szabad ország szabad polgárai lehetnének.”¹²⁸ A változások szellemi megalapozásaként – hangsúlyozottan nem részletes

programdokumentumként – a *Lakiteleki Nyilatkozat* szolgált. Sorai jó érzékkel tértek ki a magyar társadalom legfontosabb aktuális problémáira, és – habár annak váza már előre elkészült – tulajdonképpen le is követték a lakiteleki vita dinamikáját és meghatározó felszólalásainak tartalmát is. „A magyarság történelmének egyik súlyos válságába sodródott. Népmozgalmi erejében megropant, önhitében és tartásában megrendült, kohéziójának kapcsai tragikusan meglazultak, önismerete megdőbbenően hiányos. Összeomlással fenyegető gazdasági válságnak néz elébe. A magyar etnikumot példátlan szétagoltság sújtja. Nemzetünknek nincs közösen vállalható jövőképe. Az országot megrázó társadalmi-gazdasági válság, a demokrácia, a politikai intézményrendszer elégtelensége, a közerkölcs súlyosbodó gondjai, a kulturális élet, a közoktatás aggasztó tünetei, megmaradásunk gondjai kaptak hangot az eszmecsere során. A magyarság esélyeit kutató jelenlevők és felszólalók a józanság

és megfontoltság jegyében igyekeztek mérlegelni a kilábalás és a kikerülhetetlen megújulás, az igazán hatékony reformok módzatait. [...] Viták után a résztvevők egyetértettek abban, hogy egy ilyen közmegegyezés csak valamennyi progresszív társadalmi erő összefogásával teremthető meg. [...] Ezért javasolják a Magyar Demokrata Fórum létrehozását, amely a folyamatos és nyilvános párbeszéd színtere lehetne.”¹²⁹ A szervezők nemcsak a nyilatkozat megszületésének, de Bíró Zoltán előzetesen szintén eltervezett felszólalásának is komoly jelentőséget szántak. A találkozó derekán, a szünet előtt szólásra emelkedő Bíró a következőképpen válaszolt a már többek által érintett „mit kellene csinálni?” kérdésre: „A mi igazi kérdésünk most tehát elsősorban az, hogy mit tegyünk és mit tehetünk ebben a helyzetben. Egyelőre azt hiszem, aligha többet, mint hogy kinyilvánítjuk igényünket és szándékunkat egy olyasféle fórum létrehozására, amely a jövőben képes lehet közvetítő, tényfeltáró és javaslattevő szerepet

(1988. január 19.). In: *Dokumentumok a Magyar Demokrata Fórum korai történetéből, 1987–1989.* Szerk. Székér Nóra – Riba András László. Lakitelek, Antológia, RETÖRKI Könyvek 27., 28–34.; Kozák Gyula: Megzápult-e a lakitelki gondolat, avagy: hol is van a jegyzőkönyv? *Beszélő*, 1990. 12. 01. 8–9.

¹²⁷ A szöveg eredeti helye: Kölcsey Ferenc: A szólásszabadság ügyében. In: *Kölcsey Ferenc összes művei.* Budapest, Szépirodalmi, 1960, [9–11.] 9. Idézi: Lezsák Sándor felszólalása. In: *Lakitelek, 1987 i. m.* 1991, [5–7.] 5. Kiss Gy. Csaba visszaemlékezésében különösen fontosnak titulálta, hogy Lezsák Sándor első szavai a szólásszabadságról szóltak. In: Kiss Gy. Csaba: *Harminc év után: 1987. Személyes történelem.* Budapest, Nap, 2017, 120.

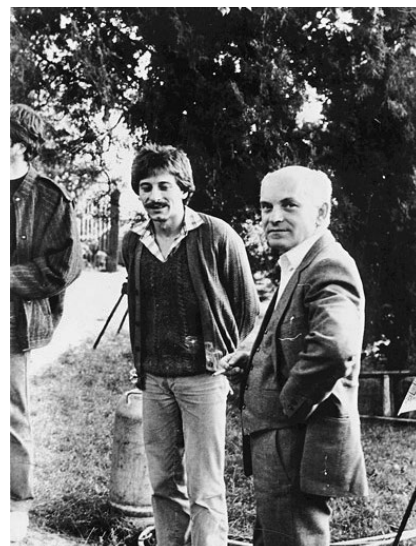
¹²⁸ Serfőző Simon írásban benyújtott hozzászólása. In: *Lakitelek, 1987 i. m.* 1991 [211–213.] 213.

¹²⁹ Lakiteleki Nyilatkozat. In: *Uo.* 177–179. A nyilatkozat nagyrészt Für Lajos keze munkáját dicséri. A történész egy, a nyugati emigrációban, az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem 1987. áprilisi, magiasói előadásában a nyilatkozattal szinte szó szerinti átfedésben lévő gondolatokat fogalmazott meg: „Kiindulnunk abból kell, hogy a magyarság, mint népközösség, történelmének egyik, vagy éppen legsúlyosabb válságába sodródott. [...] Biológiai erejében megroppant, önhitében és tartásában megrendült, a köznormák és kohéziós kapcsok meglazultak, szétestek, magyarságtudata eltorzult és megdőbbenően hiányos, etnikumát példátlan szétagoltság sújtja. Hiányzik a demokratikus politikai struktúra, amelynek pluralista rendszerében öntevékenyen, gyorsabban láthatna hozzá a bajok orvoslásához. Nem lehet kétséges: megmaradásának és megújulásának ügyére kell koncentrálni legjobb erőinket – otthon, a kisebbségben és a nagyvilágban egyaránt.” In: Für Lajos: Kétfelé nyitott szem. Hogyan látják Magyarországon a Nyugaton élő magyarságot és mit várnak tőle? *Új Látóhatár*, 1987/3, [281–296.] 290–291. Kiss Gy. Csaba visszaemlékezése szerint Für Lajos már egy kész szöveggel várta a tanácskozás előtt néhány nappal tartott találkozójukon, ebbe dolgozta bele néhány módosító javaslatát. A találkozózn – Fekete Gyula javaslatára – egy „szövegező bizottságot” is felállítottak, amely szintén véleményezte és minimálisan alakította a szöveget. Ennek – az említettekén kívül – Bíró Zoltán, Krasznai Zoltán, Lengyel László és ifj. Bibó István is tagja lett. In: Kiss Gy. i. m. 2017, 92–94., 124–125.

betölteni az államhatalom és a társadalom között: amely a részvétel, a párbeszéd és az együttműködés egyik szerény lehetőségét nyújthatja minden tiszta szándékú *magyar demokrátának*, aki a nemzet ügyét, a magyarság jövője esélyeit a szívében viseli.¹³⁰ Bíró világossá tette, hogy a zárónyilatkozatban már nagy kezdőbetűkkel szereplő Magyar Demokrata Fórum¹³¹ „nemzet és demokrácia ügyét kívánja szolgálni”, zászlólobogtatás és harci kürtök fújása helyett „a magunk ízlése és lehetősége szerinti” csendes építkezést tűzi ki célul. Egy „kis társadalmat” – közösséget – kíván létrehozni, amely aztán a „nagy társadalomra”, az egész ország politikai nyilvánosságára hatást gyakorolhat.¹³²

A „magunk ízlése szerinti” építkezés nyilvánvalóvá tette, hogy az összegyűltek – legalábbis

a szervezők szándéka szerint – a korábbiaknál hangsúlyosabban kívánták önmagukat, a magyar társadalomban és közgondolkodásban elfoglalt helyzetüket definiálni. A „kit nem hívtak meg” vitája szinte a tanácskozás kezdetétől komoly indulatokat váltott ki, és egyik legfontosabb oka lett a Lakitelekről szóló utólagos ellentmondásos értékeléseknek. A *Lakiteleki Nyilatkozat* szövege nyilvánvalóvá teszi, hogy a résztvevők a válságból való kiutat „valamennyi progresszív társadalmi erő összefogásában” látják. A nemzeti ellenzék tagjai nem kívánták elvágni a kapcsolódási pontokat a pártvezetés bizonyos kérdésekben hasonlóan gondolkodó reformereitől (a több alapítóval jó, baráti viszonyt ápoló Pozsgay Imre, a Hazafias Népfront főtitkára meghívása és vállalkozása a fő előadás megtartására ennek leglátványosabb bizonyítékát jelentette),

Agócs Sándor és Bíró Zoltán. Bíró a fórumteremtést bejelentő beszédének különleges jelentősége volt. Fotó: Lakiteleki Rendszerváltó Archívum

de a több kérdésben szintén szövetségesnek tekinthető „demokratikus ellenzék” néhány meghatározó képviselőjétől sem (Konrád György¹³³ jelenléte és felszólalása pedig az erre való akkori fogadókészség egyik jó

¹³⁰ Bíró Zoltán felszólalása. In: *Lakitelek*, 1987. i. m. 1991 [95–98.] 97. Már a bejelentés előtt többen hasonló szellemben keresték a kibontakozást. A problémákat a pártvezetés felé is eljuttató, fórumhoz hasonló csatornák létrehozásáról beszélt Benda Kálmán, a helyi közvélemény képviselője is ellátó zene- irodalom- és művészetkedvelő baráti körök megerősítéséről ifj. Fasang Árpád. A szervezők szűk csoportjához tartozó Bihari Mihály a reformbázis szélesítését tartotta legfontosabbnak, Lakiteleket egy demokratikus reformmozgalom kibontakozásának egyik kezdőpontjaként definiálva. A szervezők koncepciójához talán a leghasonlóbb verziót – spontán módon – Elek István ismertette: „Hogyha egyáltalán valamit tehetünk, akkor a leggyorsabban meg kell tennünk azt, hogy kezdeményezünk egy szellemi mozgalmat, amely természetesen politikai jelentőségre tesz szert abban a pillanatban – hiába nevezzük csupán szelleminek. [...] Kezdeményezzünk egy ilyen szellemi mozgalmat, reformklubok létrehívását, hozzunk létre egy valamilyen demokrata kört, nemzeti demokrata kört, vagy bármit, legyen bármi a neve, amely e mozgalom szervező erejének tekinti magát.” Bíró Zoltán felszólalása után Morvai László a Bajcsy-Zsilinszky Baráti Társaság nevében ajánlotta fel a szervezet kereteit, szakcsoportjait a fórum megteremtéséhez. A találkozón Gombár Csaba szót ejtett a „pártelvű pluralizmus” kérdéseiről, az esetleges többpártrendszerrel – ám ezt jelen helyzetben inkább párton belüli „platform- és frakciószabadságként” tartotta értelmezhetőnek. Konrád György a majdani helyzet kapcsán szintén arról beszélt, hogy a jövőben a különböző erőknek „a magyar politikai hagyományok alapján”, nem egy-, vagy két-, hanem többpártrendszer keretei között kell megszerveződni. Sajátos – és többek számára provokációval felérő – felszólalás volt az erdélyi szamizdat *Ellenpontok* korábbi szerkesztője, az 1984-ben Magyarországra települt és nemsokára svédországi emigrációt választó Tóth Károly Antal javaslata, aki – egy joghézagra hivatkozva – Országgyűlési Párt megalakítását javasolta, mondván: amit a törvény nem tilt, azt meg is lehet tenni. In: *Uo.* 48–49., 86., 91–92.

¹³¹ A névről is az 1987. szeptember eleji találkozón született döntés, a „fórum” szót Kiss Gy. Csaba javasolta. Kiss Gy. *i. m.* 2017, 91–92.

¹³² Bíró Zoltán felszólalása *i. m.* 1991, 97–98.

¹³³ Konrád György (1933–2019): író. 1955-től jelentek meg írásai. A hatvanas-hetvenes években publikált, a hivatalos kritika által bírált regényei (mint *A látogató* vagy *A városalapító*) komoly népszerűsége tettek szert a „máskéntgondolkodó” értelmiség körében. 1973-ban Szelényi Ivánnal közösen írt *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című kötete után – „államellenes izgatás” miatt ügyészi figyelemztetésben részesítették. A „felajánlott” emigrációs lehetőséggel nem élt. Belső emigrációban élt, ugyanakkor több kötete számos nyugati nyelven megjelent. 1984-ben Herder-díjjal ismerték el munkásságát. A '70-es évektől részt vett a „demokratikus ellenzék” tevékenységében. 1988-ban a Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) alapító tagja, 1991-ben a Demokratikus Charta szervezője.

Konrád György európai keretek között értelmezte a magyarságtudat formálódásának kérdéseit. Fotó: Lakiteleki Rendszerváltó Archívum

példája).¹³⁴ Az utóbbi csoportosulás keménymagjának tekintett *Beszélő-kör* hiánya ugyanakkor téma volt a találkozón: Benda Kálmán¹³⁵ és Bába Iván¹³⁶ mellett lehangsúlyosabban a reformközgazdász csoportosulás meghatározó alakja, Lengyel László tette szavá mindezt, valamiféle kirekesztésre és a népi-urbánus vita újraéledésére utalva.¹³⁷ Fekete Gyula levezető elnökként – részben utalva a megosztottság már korábban is tapasztalható jelenlétére – finoman azt jelezte, hogy „soha föl nem merült bennem, hogy

kirekesztettnek érezzem magam, mert egy másikfajta baráti társaság itt vagy ott összejött, és engem nem hívott meg”,¹³⁸ míg Bíró Zoltán a két világháború közötti rossz emlékű vita idejétmúltságára és már akkor is pontatlan meghatározására hívta fel a figyelmet.¹³⁹ A gordiuszi csomót Konrád György vágta át, több szempontból jelentős és hosszabban is elemezni érdemes hozzászólásával. Konrád abból indult ki, hogy elfogadja, hogy „ez egy baráti társaság összejövele, amely egyszersmind ennél a baráti társaságnál messzebb nyúló érdekek és feladatok perspektíváin gondolkodik”. „Helyénvaló, ha egy ilyen sátor kifejezi önérzetét, identitását, önarcképének főbb karakterisztikumait, ha megfogalmazza a maga különállását a magyar közvélemény egészén belül, és egyszersmind az összetartozását is” – közölte, arra biztatva a jelenlévőket, hogy – már csak a politikai pluralizmus kibontakozása érdekében is – „bátran mondják meg, hogy ők kicsodák”. Azt ugyanakkor nyilvánvalóvá tette, hogy a jelen nem lévők közül sokan „a magyar nemzeti függetlenség, a demokrácia, az önkormányzat kérdéseiről elmondták a véleményüket nyílt

beszédben”, „öncenzúra nélkül”, s azt is, hogy a Lakiteleken önmagát meghatározni készülő csoportosulás – Konrád megfogalmazása szerint „népi politikai csoportosulás, kulturális csoportosulás” – nem kezdeményező, „de mindenképpen idejében felzárkózó” ereje lehet a következő időszaknak.¹⁴⁰

A szervezők korábbi munkásságát és szerepvállalását, nemzeti sorskérdések iránti elkötelezettségét ismerve nem meglepő, hogy a tanácskozás egyik legfontosabb kérdése – a nyolc évvel korábbiakhoz hasonlóan – a nemzettudat és a nemzeti önismeret állapotának vizsgálata volt. A *Lakiteleki Nyilatkozat* e téren sem hagyott kétséget afelől, hogy a helyzet válságos: „a magyarság [...] önhitében és tartásában megrendült, kohéziójának kapcsolai tragikusan meglazultak, önismerete megdőbbszentően hiányos”. A lehangsúlyosabb, legnagyobb elismerést kiváltó és a szocializmus kereteit leginkább feszegető fő előadást tartó Csurka István a fő problémák között azonosította a nemzeti közömbösséget, a „bűnös nép” tudatának meghonosodását, a kishitűségre való nevelést. Az általa meghirdetett

¹³⁴ Máig pontosan tisztázatlan kérdés, hogy a „demokratikus ellenzék” keménymagjának tekintett *Beszélő-kör* tagjait Pozsgay Imre kifejezett kérésére nem hívták-e meg a találkozóra. Valószínűbbnek tűnik, hogy a szervezők maguk is úgy gondolták, hogy a Hazafias Népfront főtitkárának jelenlétében semmilyen szinten sem lenne szerencsés – a hatalom célkeresztjében álló szamizdatosok meghívásával – egy esetleges hatósági fellépés kiprovokálása. Az is tény, hogy a *Társadalmi Szerződés* meghirdetésének módja – és abban leginkább Kis János és Kenedi János részvétele – komoly bizalmatlanságot okozott a nemzetiek körében.

¹³⁵ Benda Kálmán (1913–1994): történész. 1942 és 1945 között a Teleki Pál Tudományos Intézet munkatársa, 1945 és 1947 között az ennek utódszervezeteként működő Történettudományi Intézet, 1947 és 1949 között a Kelet-európai Tudományos Intézet igazgatóhelyettese. 1949-ben politikai okokból elbocsátották, 1950-től a Dunamelléki Református Egyházkerület levéltárosa. 1957-től az MTA Történettudományi Intézetében dolgozott. 1980-tól a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének vezetője.

¹³⁶ Bába Iván (1950): szerkesztő, diplomata. 1976 és 1983 között a Magyar Rádió Irodalmi Fősztályának szerkesztője, majd a *Nagyvilág* folyóirat rovatvezetője. A rendszerváltás idején a *Dátum* és a *Magyarok* főszerkesztője. 1998 és 2000 között varsói nagykövet, 2000 és 2002, majd 2010 és 2014 között a Külügyminisztérium államtitkára.

¹³⁷ Lengyel László felszólalása. In: *Lakitelek 1987 i. m.* 1991, 76–79.

¹³⁸ Fekete Gyula hozzászólása. In: *Uo.* 80–81.

¹³⁹ Bíró Zoltán felszólalása i. m. 1991, 97.

¹⁴⁰ Konrád György hozzászólása. In: *Lakitelek 1987 i. m.* 1991, 86–89.

„antikatasztrófa-program” megvalósításának egyik legfontosabb feltételeként „magyarságunk tiszta újra megélését” nevezte meg, azt is világossá téve: a programnak egész nemzetben kell gondolkodnia.¹⁴¹ „Magyarságunk az elmúlt évtizedekben jobban összetöppedt, mint az országhatáraink” – összegzett.¹⁴² Csengey Dénes hozzászólásában hangsúlyozottan nem Európa-ellenes hangot kívánt megütni, de magyarság és európaiság főszórtól eltérő megközelítését ajánlotta. Szembeszállt azoknak a gondolkodásával, akik „már a magyarságról sem merészelnek úgy gondolkodni, hogy közben ne kiáltoznák folyvást és torkuszkadtából Európa nevét”, világossá téve: az ő koncepciója szerint „Európát, nemzeti kultúránk örökös fölöttes énjét nem érdeklik a buzgó tanítványok, a fürge utánczók, a hűséges követők. Csak a megformált, erős, új minőségek érdeklik. [...] Ha nem vesszük a bátorságot ahhoz, hogy a nemzet belső kötéseinek helyreállításán munkálkodjunk, hát maholnap lezuhanunk Európáról, mint egy darab rosszul odakent, mállott vakolat”.¹⁴³ A magyarság csak akkor maradhat meg Európában, ha azt új, sajátos magyar minőségével gazdagítja – ezzel a később felszólaló Konrád György sem vitatkozott, aki szintén érintette a nemzeti öntudatok

újraéledésének szükséges folyamatát, ugyanakkor másfajta, az Európai Közösség keretei között definiálva azt. „...ebből mindenképpen ki fog emelkedni a külső szemlélő számára [...] egy külön tónus, ami a magyarokat jellemzi Európában: ahogy van egy lengyel tónus, van egy francia tónus, van egy svéd tónus...”. Lényegbevágó megállapítása szerint a nemzeti öntudatra ébredés fokozatosságát az jelzi, hogy „melyik nép nemzeti öntudata milyen vereséget szenvedett az elmúlt száz év [...] vagy akár hosszabb időszak történelmében”, így Németországban következhet be mindez utoljára.¹⁴⁴ Szintén nem elvonatkoztatható az öntudat kérdéseitől a nemzeti emlékezet hiányosságának vizsgálata. Vigh Károly történész, a Bajcsy-Zsilinszky Társaság vezetője – Csurka „saját Március Tizenötödikén” hiányára vonatkozó megállapításával összececsengve – szövé tette a nemzeti ünnepek negligálását, az ünnepelni szándékozók ellehetetlenítését és rendőrkordonok közé szorítását, egyben javasolta március 15-e piros betűs nemzeti ünnepé nyilvánítását.¹⁴⁵

Monorhoz és a korábbi ellenzéki fellépésekhez hasonlóan az 1987-es lakiteleki találkozó idején is égető és kínzóan (sőt egyre inkább) aktuális kérdés

volt a határon túli magyarság sorsproblémáinak vizsgálata. Átfogóan és mondandójuk középpontjába állítva ugyanakkor kevesen, leginkább ketten foglalkoztak a kérdéssel: Csurka István és Vásárhelyi Judit.¹⁴⁶ Mivel a hatalommal szemben álló értelmiség különböző csoportjait képviselő két személyről van szó, talán nem meglepetés, hogy – Monorhoz hasonlóan – itt is eltérő megközelítésekkel találkozhatunk. „Folyik, szakad, ürül ki a magyarságból az ember, az érték” – indította drámaíróhoz méltón érzékletes képpel vizsgálódását Csurka, világossá téve: a magyar irodalom több korszakában előrevetített nemzethalál – az anyaországiak számára – megfoghatatlannak tűnő lidérce a határon túliak számára mindennapi valóság. A nyelv, a kultúra, a magyarság elvételére tett kísérletek után jogos kérdésként merül fel, hogy „messze az idő, amikor az utolsó erdélyi magyar is beletörik ebbe a gonosz ajánlatba?” Csurka hasonló problémaként rögzítette, hogy az anyaországi magyarok nemzedékeinek tudatából kiesett a határon túli magyarság – így a megmaradáshoz már kevés, ha szolgálatkész és nagyszerű osztályfőnökök a történelmi Erdélybe viszik osztálykirándulásra diákjaikat: kormányzati cselekvésre és a határon túli magyarság

¹⁴¹ Csurka István hozzászólása. In: *Lakitelek 1987 i. m.* 1991, 24–35. E gondolatokkal egybevág a fiatal kisebbségkutató, történész Filep Tamás írásban leadott hozzászólása, aki a tanácskozás hiányosságaként rögzítette, hogy elenyészően kevesen szóltak „a nemzet egészének gondjairól”, ez pedig azt bizonyítja, hogy „a magyar közgondolkodás leszűkült a trianoni határokra, aki átfogó nemzeti programot akar létrehozni, de megfélemezik erről, csak bitorolni fogja a nemzet fogalmát”. Filep Tamás írásban leadott hozzászólása. In: *Uo.* 210.

¹⁴² Csurka István hozzászólása i. m. 1991, 30. A nemzettudatot ért sérelmeket Für Lajos írásban leadott hozzászólásában egyenesen „szellemi filoxéra-járványnak” nevezte. Für Lajos írásban leadott hozzászólása i. m. 1991, 185.

¹⁴³ Csengey Dénes hozzászólása. In: *Lakitelek 1987 i. m.* 1991, [63–69.] 63.

¹⁴⁴ Konrád György hozzászólása i. m. 1991, 87.

¹⁴⁵ Vigh Károly írásban leadott hozzászólása. In: *Lakitelek 1987 i. m.* 1991, [195–198.] 198. Az Országgyűlés 1988 decemberében döntött március 15-e piros betűs nemzeti ünnepé nyilvánításáról.

¹⁴⁶ Vásárhelyi Judit (1944): tanár. 1984-ben a Duna Kör alapító tagja, emellett számos környezetvédő mozgalom és szerveződés tagja (például a Független Ökológiai Központé). 1987-től a Soros Alapítvány ügyintézője, majd programszervezője.

problémáinak nyílt, sajtóbeli megjelenítésére van szükség.¹⁴⁷ Csurka tehát egyértelműen a nemzettudat (annak anyaországi hiányosságai és az ahhoz való határon túli ragaszkodás) felől közelített a kérdéshez. Vásárhelyi Judit ezzel szemben a társadalom demokratizálásának kívánságát állította a menekültkérdést érintő elemzésének középpontjába. Az erdélyi társadalom demokratikus mintáit, a megmaradt (főleg személyi jellegű) autonómiákat, a toleranciát, a mérsékelt vagyoni differenciálódást egyaránt olyan értéknek tekintette, amelyekből a magyar társadalom is példát meríthet. Fontosnak nevezte, hogy a kétségkívül jelenlevő érdeklődés a „romantika, az anyanyelv szeretete, sajnálat, nacionalizmus, csodálatos tájak, néprajzi érdeklődés, esztétikai méltányolás”, „a faragott tulipánok” mellett vagy helyett „a polgárosultság törmelékei”, „az egykori autonómia még mindig fellelhető nyomai” irányába forduljon.¹⁴⁸ Csurkával szemben tehát – az ellentétet nyíltan nem említve – Vásárhelyi a magyar menekültekben nem elsősorban vagy kizárólagosan az egységes nemzet tagjait, hanem az erdélyi múlt demokratikus mintáinak továbbadóit látta. A témában meglepően kevés stratégiai jellegű hozzászólás hangzott el.

Ezek látszólagos hiánya mellett jelezni kell azt is, hogy a konkrét cselekvés kezdetei Lakitelekkel megkezdődtek. Filep Tamás, a kisebbségi kérdés fiatal szakértőjének írásban leadott hozzászólása átfogó, koordinált munkát javasolt Vigh Károly vezetésével és a Magyarországi Kutató Csoport támogatásával.¹⁴⁹ Für Lajos szintén írásban sürgette, hogy a szervezők kérjenek fel egy négy-öt fős, az erdélyi magyar helyzetben járatos személyből álló csoportot, hogy tíz-tizenöt oldalas memorandumban készítsenek állapotfelmérést a jelen helyzetről. A válságos helyzet miatt javasolta a memorandum-tervezet mihamarabbi, „még ebben az évben” történő megvitatását. „A szétszórt partizánakciókat össze kell hangolni, átfogó koncepció kell” – fogalmazott Für.¹⁵⁰

A társadalmi és gazdasági válság rögzítése és az arra reagáló, kíváncsnak vélt reformkezdeményezések megfogalmazásaszintén meghatározó részét képezte a tanácskozásnak. A *Lakiteleki Nyilatkozat*ban nevesített „társadalmi-gazdasági válság” közül a nemzeti ellenzék egyértelműen előbbinek tulajdonított komolyabb jelentőséget. A tanácskozáson is sorjázta a drámaibbnál drámaibb

megfogalmazások. Csurka István nyíltan is sokkal lényegesebbnek nevezte a gazdasági reformnál a társadalmi megújulást, a szükséges gazdasági javaslatok elfogadása pedig „nem jelentheti a nemzeti sorskérdések megoldásáról való lemondást”. Csurka a keserű számokra emlékeztetett: a (szinte) „világelsőséget” öngyilkosságban, halálozásban, nem-szaporodásban, népességfogyásban és „emigránstermelésben”, és a szörnyű kettéhasadástól is óva a társadalmat.¹⁵¹ Lezsák Sándor megnyitójában Csoóri Sándort idézte, a „beteg lelketű országról”, hozzátéve: ebben a gyenge helyzetben az elszakított magyarság védelmezésére is képtelen az anyaország.¹⁵² Csengey Dénes és Serfőző Simon hosszan kitért a vidéki Magyarország válságára. Előbbi Budapestről szólva úgy fogalmazott: a főváros „általában idegen hatalmi érdekeket és kultúrhatásokat közvetített”, az tulajdonképpen ma sem Magyarország, hanem kettészakadva lebeg Moszkva és a Nyugat között”, alatta azonban „hallgat és sötétlik Magyarország”, amely elveszítette kollektív öntudatát, önbecsülését, életösztönét, magyarságát.¹⁵³ Utóbbi a vidéki magyarság folyamatos keserveit, történelmi lenézettségét, alávetettségét és fásultságát elemezte, rögzítve:

¹⁴⁷ Csurka István hozzászólása i. m. 1991, 26–31.

¹⁴⁸ Vásárhelyi Judit hozzászólása. In: *Lakitelek 1987 i. m.* 71–74.

¹⁴⁹ Filep Tamás írásban leadott hozzászólása i. m. 1991, 210.

¹⁵⁰ Für Lajos írásban leadott hozzászólása i. m. 1991, 188–189. A cselekvés pontosan ennek nyomvonalán indult el. A Für által javasolt memorandum helyett végül egy nagyobb lélegzetvételnél „jelentés” készült. A dokumentum szerzői között találjuk az MDF alapítói és szakértői közül a munka koordinálásával megbízott, a nyugat-európai autonómia kérdéseket jól ismerő Joó Rudolf mellett Kiss Gy. Csabát („Dávid György” álnéven) és ifj. Entz Gézát („Köszegi László” álnéven), akik a kisebbségi munkacsoport tagjaiként vettek részt a munka koordinálásában. Az erdélyi *Ellenpontok* szerkesztői közül Ara-Kovács Attilát és Tóth Károly Antalt, valamint a „demokratikus” ellenzékhez kötődő Vásárhelyi Juditot is a szakértők között találjuk. A jelentés szövegét lásd: *Jelentés a romániai magyar kisebbség helyzetéről*. Szerk. Joó Rudolf. In: *Jelentések a határon túli magyar kisebbségek helyzetéről*. Budapest, Medvetánc, 1988, 57–138.

¹⁵¹ Csurka István hozzászólása i. m. 1991, 24–28.

¹⁵² Lezsák Sándor hozzászólása. In: *Lakitelek 1987 i. m.* 1991, 5–6.

¹⁵³ Csengey Dénes hozzászólása i. m. 1991, 64–65.

„csoda, hogy mindezek ellenére jutottunk valamire”.¹⁵⁴ Varga Csaba¹⁵⁵ az értelmiség „alulteljesítését” tette szóvá, problémaként rögzítve, hogy az európai szintre emelkedett elitértelmiségnek nem sikerült felemelnie a közép-értelmiséget, amely a mindennapi gyakorlatban lehetne képes „népből nemzetet szervezni”.¹⁵⁶ Czákó Gábor világméretű emberkísérletként beszélt a megelőző évtizedekről, a „Pénz századáról”. Ő is világossá tette: ha „az önkiszákmányolás fokozásával és az adóforintok kamatoztatásával ki is lábalnánk a gazdasági csődből”, a társadalmi válság nem oldódna meg.¹⁵⁷ Krasznai Zoltán¹⁵⁸ – egyetértve Csurka Istvánnal – maga is úgy vélte, hogy egészséges lelkiületű országok a legsúlyosabb gazdasági válságokból is kilábalhatnak, de a „keleti mérce szerint jelentékeny gazdasági gyarapodás” kétségessé válásával „a nemzet újkeletű, egydimenziós identitása is eltűnik a süllyesztőben”.¹⁵⁹

A gazdasági válságot első sorban tünetként és nem a problémák legfontosabbjaként érzékelő általános gondolkodással leginkább Lengyel László helyezkedett szembe. Úgy vélte, a jelenlévők nem néztek szembe a krízis valós mélységével. „Most nézzünk szembe azzal, hogy ha néhány hónapon belül nem lesz változás a gazdaságban, akkor nincs kiút. Lehet kijátszani mindenféle politikai eszközöket, lehet arcul ütni ellenzéket vagy nem-ellenzéket, meg lehet gumibotozni a fél országot, vagy lehet édesgetni – nem változtat semmit azon a tényen, hogy nem vagyunk Európában. [...] És ezt jobb lenne, ha az itt vitatkozók figyelembe vennék, akár arról beszélnek, hogy hol van Budapest, vagy hol van a vidék, vagy hol van a magyar értelmiség – a magyar értelmiség pillanatok alatt gyümölcsszedővé válik.”¹⁶⁰ Lengyel arra is emlékeztetett, hogy korábban Csurka Istvánnak és a „népi tábornak” is felajánlotta, hogy tárgyaljanak

a gazdasági reform kérdéseiről, de „eddig nem tartottak erre igényt, és én ezt súlyos hibának tartom”.¹⁶¹ Való igaz, hogy a nemzetiek közül hosszabban csak Ifj. Fekete Gyula¹⁶² érintette a gazdasági változásokat. Ő igen élesen bírálta a bevezetett adótörvényeket,¹⁶³ amelyek valamiféle „államkapitalizmus” felé viszik az országot. „Az új adótörvény a szocializmus egyik alapvetőbb törvényét, a munka szerinti elosztás elvét megszünteti. Aki például hatszor annyit dolgozik és keres, mint egy kisebb képességű munkatársa, annak kb. három és félszer annyi a nettó jövedelme. Ha több eltartottja van, akár még rosszabbul is élhet” – idézte az adótörvény visszaságait, hangsúlyosan utalva a demográfiai tényezők figyelembe nem vételére. Szerinte a „fiskális szempont” győzött a népgazdaság szempontjai fölött. Másfajta szellemiségű reformokat sürgetett az egészségügy, a lakáspolitikai, a vállalati rendszer, a nyugdíjak

¹⁵⁴ Serfőző Simon írásban benyújtott hozzászólása i. m. 1991, 211–212. Csurka István is viszonylag hosszan beszélt a parasztság megszűnésének következményeiről: arról, hogy bár ez a folyamat lezajlódott, éppen úgy létezik egy „kultúra alatt élő társadalmi réteg, mint korábban, csak most már kulturális és erkölcsi abroncsai is lepattantak róla”. A helyzet megoldásaként Csurka „szellemi földosztásról”, Csengey pedig „levegőosztásról” beszélt. Lásd: Csurka István hozzászólása i. m. 1991, 31–32.; Csengey Dénes hozzászólása i. m. 1991, 67.

¹⁵⁵ Varga Csaba (1946): szociológus, író. 1984 és 1988 között a Népművelési Intézet munkatársa, 1989–90-ben a Nemzeti Parasztpárt utódszervezeteként létrejött Magyar Néppárt országos titkára.

¹⁵⁶ Varga Csaba hozzászólása. In: *Lakitelek 1987 i. m.* 1991, [113–115.] 114.

¹⁵⁷ Czákó Gábor hozzászólása. In: *Uo.* 134–138.

¹⁵⁸ Krasznai Zoltán (1951–2017): közgazdász, szerkesztő. A '80-as években több szamizdatlapban jelentek meg írásai, 1982-től a Bethlen Gábor Alapítvány titkárságának tagja volt. 1989-ben az MDF Szabadelvű Körének alapítója, 1991 és 1993 között a *Magyar Nemzet* főszerkesztője volt.

¹⁵⁹ Krasznai Zoltán hozzászólása. In: *Lakitelek 1987 i. m.* 1991, [160–163.] 161.

¹⁶⁰ Lengyel László hozzászólása i. m. 1991, 76–77.

¹⁶¹ *Uo.* 79.

¹⁶² Ifj. Fekete Gyula (1947): közgazdász, statisztikus, politikus. A nyolcvanas években elsőként kezdeményezte a létminimum-számítás hivatalossá tételét. 1988–89-ben az MDF gazdaságpolitikai, 1989–90-ben szociálpolitikai-népjóléti szóvivője. 1990 és 1994 között országgyűlési képviselő, a ciklus során csatlakozott a frakción belül létrejött, a pártvezetéssel és főleg az erőltetett privatizációval szemben kritikus Monopoly Csoportoz.

¹⁶³ Az első lakiteleki találkozó előtti egyik utolsó, közös ellenzéki nyílt levél a kormány gazdaságpolitikai programját bírálta. Az aláírók között a hatalommal szembenállók minden csoportja képviseltette magát. A Lakiteleken jelenlévők közül aláírta a nyilatkozatot Ágh István, Alexa Károly, Bába Iván, Balczó András, Benda Kálmán, Bihari Mihály, Buda Ferenc, Czákó Gábor, Csurka István, Fekete Gyula, Für Lajos, Kodolányi Gyula, Konrád György, Kulin Ferenc, Lengyel László, Lezsák Sándor, Pomogáts Béla, Szécsi Margit, Tóth Károly Antal és Závada Pál. Nyílt levél az Országgyűlés tagjaihoz. *Beszélő* (21) 1987/3, 15–20.

területén.¹⁶⁴ Bogárdi Zoltán¹⁶⁵ a mezőgazdaság problémáit elemezte hosszabban, amelyet ugyan húzóágazatnak gondolnak sokan, ám „illúzió, hogy semmi baj nincs”. Az egész rendszer önkiszákmányoláson alapul, a háztáji gazdaságot kellene igazán támogatni – hangoztatta.¹⁶⁶

A nemzetiek felfogásából kiindulva ugyan részterületként, de igen hangsúlyos részterületként került elő a kultúra és az oktatás kérdése. Csurka István elsőre meglepően hangzó megfogalmazása egyfajta *igénybejelentésnek* is felfogható: „Nem azért tartjuk szükségesnek a kultúra szerkezetének megváltoztatását, [...] mert műveink nem jelennek meg vagy nem a támogatott szférában jelennek meg, ha megjelennek, és még csak nem is azért, mert nem tudjuk elmondani, amit el akarunk mondani – noha természetesen erről is szó van –, hanem azért, mert magyar kulturális égboltot akarunk kifeszíteni a magyar társadalom fölé, olyan égboltot, amelyre úgy néz fel a legegyszerűbb ember is, mint a csillagfényes augusztusi égboltra. Mint a sajátjára.” A szónok reagált a „Nyugat-ellenesség” várható vádjára is: azt már csak azért is igaztalannak nevezte, mert a nyugati nemzetek felett is „saját kultúrájának égboltja feszül”, így

önmagunk kifejezésével, egyfajta saját identitás megfogalmazásával az ezen már túllévő nyugati társadalmakra kell hasonlítani.¹⁶⁷ Ifj. Fasang Árpád zongoraművész egy korábbi, 1985-ben megtett javaslatát felidézve a magyar *Himnusz* születésnapját a magyar kultúra napjává tette volna, amely „koncentráltan ráirányítaná az egész társadalom figyelmét arra, hogy gazdag nemzeti kultúra örökösei vagyunk”.¹⁶⁸ Varga Csaba és Sz. Tóth János¹⁶⁹ a régi népi kultúra elemeinek megőrzését és széles körben való terjesztését elengedhetetlennek tartotta a magyar kultúra fejlődése szempontjából. A legkomplexebb, már-már programszerű elvi hozzászólást Kósa Ferenc filmrendezőtől hallhatták a jelenlévők. Kósa tételmondata úgy hangzott: „Abból a tényből [...], hogy a politikai fennhatóság életveszélyes lehet a kultúrára és a művészetekre nézve, egyáltalán nem következik az, hogy a piac parancsuralmába nem dögölhetünk bele. Viszont, ha a politikai fennhatóság mellé ráadásként megkapjuk a piacit is – biztosan beledöglünk...”. Kósa a hamis alternatíváktól való megszabadulást, a piaci és a politikai „istenségektől” való megszabadulást, egy szóval: a szabadság biztosítását tartotta a legfontosabbnak.¹⁷⁰ Az

oktatás területét érintő rövidebb hozzászólások közül érdemes megemlíteni Sz. Tóth Jánosét, aki a cseperedő népfőiskolai mozgalmak segítségét nevezte legfontosabbnak; Czákó Gáborét, aki az ázsiai „kistigrisek” példáját felidézve nevezte stratégiai kulcságazatnak az oktatást; vagy Kodolányi Gyuláét,¹⁷¹ aki írásban benyújtott hozzászólásában valamiféle „sétáló oskolák”, országos hálózatban összefogott szabadegyetemek elindítását javasolta.

1987-ben a „máskéntgondolkodó” értelmiség köreiben már nem volt, nem lehetett vita abban, hogy az egyes területek mellett átfogó politikai reformra is szükség van. A bevezető előadást tartó Pozsgay Imre meg is próbált megfelelni a várakozásoknak: elengedhetetlennek nevezte egy népszavazási törvény, egy új alkotmány, a köztársasági elnöki intézmény bevezetését, illetve a törvényhozás párttal szembeni szuverenitásának biztosítását. Pozsgay marxista klasszikusokat – köztük az eszmerendszer névadóját – idézve, a kommunista diktatúra gyakorlatával meglehetősen szembenálló gondolatot kifejtve úgy fogalmazott, hogy „a szabadság olyan mértékű, amilyen mértékben korlátozzák

¹⁶⁴ Ifj. Fekete Gyula hozzászólása. In: *Lakitelek 1987 i. m.* 1991, 124–128.

¹⁶⁵ Bogárdi Zoltán (1947): kertészmérnök, politikus. 1983-tól a Rakpart Klub egyik vezető szervezője. 1985-től gazdálkodott, 1988–89-ben a Honismereti és Társadalompolitikai Klubok Országos Tanácsának elnöke. 1989–90 és 1991 és 1994 között az MDF elnökségének tagja, 1990 és 1998 között a párt országgyűlési képviselője volt. 1992 és 1994 között a Bábolnai Rt. igazgatótanácsának elnöke.

¹⁶⁶ Bogárdi Zoltán hozzászólása. In: *Lakitelek 1987 i. m.* 1991, 156–158.

¹⁶⁷ Csurka István hozzászólása i. m. 1991, 34.

¹⁶⁸ Ifj. Fasang Árpád hozzászólása. In: *Lakitelek 1987 i. m.* 1991, [82–84.] 83. A Hazafias Népfront Országos Tanácsa 1988 decemberében hozott döntést január 22-e magyar kultúra napjává nyilvánításáról.

¹⁶⁹ Sz. Tóth János (1947–2019): szociológus, népművelő. 1977-től az Országos Közművelődési Központ osztályvezetője, 1987-től igazgatóhelyettese. 1988-tól a Magyar Népfőiskolai Társaság titkára.

¹⁷⁰ Kósa Ferenc hozzászólása. In: *Lakitelek 1987 i. m.* 1991, [145–152.] 146.

¹⁷¹ Kodolányi Gyula (1942): író. 1966-ban szerzett diplomát az ELTE magyar–angol szakán, 1970 és 1990 között tanított a BTK-n. 1972–73-ban és 1984–85-ben ACLS-, illetve Fulbright-ösztöndíjas volt az Egyesült Államokban. 1988-tól az MDF tagja, 1990 és 1994 között a Miniszterelnöki Tanácsadó Testület vezetője, 1992-től a *Magyar Szemle* folyóirat alapító főszerkesztője.

az államot”.¹⁷² Bihari Mihály a válság megoldásának egyetlen eszközeként a szocializmus, a magyarság és a demokrácia értékeinek összeforrasztását nevezte meg. Makovecz Imre¹⁷³ – elsősorban személyes élményeiről szóló – hozzászólásában világossá tette: a legfontosabb tény, miszerint „az a társadalmi struktúra, amelyben élek, [...] egy totális államrend, és mint ilyenek, Magyarországon ennek nincs belpolitikája”, továbbra is érinthetetlen.¹⁷⁴ Szabad György történész a reformkort ajánlotta példaként: amikor egy felkészült nemzedék átfogó programot tudott kidolgozni – a jobbágyfelszabadítástól a Corvinák hazahozataláig. A végcél pedig nem lehet más, mint „Magyarország nemzeti jogállamként való újrateremtése”.¹⁷⁵ Szesztay András szociológus az egyház- és valláspolitikai reformkoncepció kidolgozását, a „harmadik generációs szabadságjogok” (a környezet vagy a nemzeti kisebbségek) képviselőjét nevezte fontosnak.¹⁷⁶ Többen adtak hangot annak a véleményüknek, hogy a reformok megvalósításához hiányzik a társadalom hatalomba vetett bizalma (Csengey, Lengyel, Salamon Konrád, Pomogáts Béla, Varga Csaba). Arra is több előadó figyelmeztetett, hogy a

szükséges reformok megvalósításának esetleges alternatívája egy radikális, véres, forradalmi átalakulás, amelyet azonban minden áron el kell kerülni (Csurka, Konrád, Kósa). Csengey Dénes úgy vélte, hogy az új nemzeti gondolatnak a jövőben lehetetlen eltekintenie a nemzeti függetlenség követelésétől – ám ez nem jelent feltétlenül „csóvás jelszavakat” – forradalmat sem –, hiszen a magyar történelem tanúsága alapján az akár „kiegyezés keretei között is” megvalósulhat.¹⁷⁷ Sánta Ferenc¹⁷⁸ elméleti jellegű, írásban leadott hozzászólása meglehetősen nyíltan fogalmazta meg ezt a dilemmát, egyben egy békés rendszerváltás modelljét is pontosan bemutatva: „Minden társadalmi megrázkódtatás megelőzésének legalkalmasabb ellenszere az idejében meghozott reform. Az egyetlen, amivel elkerülhető a feszültség robbanása. *Semmi nem tételezi fel inkább egymást, mint forradalom és reform*; mert a győztes forradalomnak szüntelen reformok útján kell megújítania önmagát. Cél és eszköz semmiben nem társul szorosabban egymáshoz. Ha a magyarországi kommunista vezetés ezt teljes mélységében felismeri, akkor tudnia kell, hogy reform, megújulás *csak szabad*

emberek, intézményesen biztosított és maradéktalanul érvényesített szabadságjogok útján valósítható meg. Le kell mondania monopol státusáról és kizárólagos jogairól, bírálhatatlanságáról és sérthetlenségéről. [...] Át kell adnia a hatalmat az ország lakosságának, a nemzetnek, a közösségre kell bízni azt, hogy kit óhajt politikusainak, és kit nem.”¹⁷⁹

Lakitelek kétségkívül megváltoztatta a magyar rendszerváltás mélyben érlelődő folyamatának dinamikáját. Bíró Zoltán nem véletlenül emlékezett úgy, hogy „a több mint tíz órás találkozó és eszmecsere az elszántság, az önmérséklet és a lelki töltekezés nagy alkalma volt. Évtizedek óta az első. Talán ötvenhat óta először: a szabadság pillanata.”¹⁸⁰ Feltételezhetjük, hogy 1956 tudata ott volt a fejekben és a szívekben – ha emlékezete most nem is került elő olyan intenzíven, mint két évvel korábban. Lezsák Sándor nem véletlenül idézte megnyitójában Nagy Lászlót: „A torkon vágott forradalmak pirosát és gyászát viseljük belül”, hozzátéve: „az újabb torokra mért ütés végzetes, önmegsemmisítő lehet”.¹⁸¹ A régi tapasztalatok ismeretében új utakra van szükség. Az '56-os

¹⁷² Pozsgay Imre hozzászólása. In: *Lakitelek 1987 i. m.* 1991, [11–22.] 16–17.

¹⁷³ Makovecz Imre (1935–2011): építész. 1977 és 1981 között a Pilisi Parkerdőgazdaság főépítésze. 1981-ben alapította meg saját önálló irodáját, a Makona Tervező Kiszövetkezetet. 1992-ben a Magyar Művészeti Akadémia alapító tagja. A magyar organikus építészet meghatározó alakja, nevéhez olyan maradandó értékű épületek fűződnek, mint a paksi és a csíkszeredai templom, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem piliscsabai épületegyüttese, a makói Hagymaház és a sevillai világkiállítás magyar pavilonja.

¹⁷⁴ Makovecz Imre hozzászólása. In: *Lakitelek 1987 i. m.* 1991, [51–54.] 51.

¹⁷⁵ Szabad György hozzászólása. In: *Uo.* 61–62.

¹⁷⁶ Szesztay András hozzászólása. In: *Lakitelek 1987 i. m.* 1991, 100–101.

¹⁷⁷ Csengey Dénes hozzászólása i. m. 1991, 67–68.

¹⁷⁸ Sánta Ferenc (1927–2008): író. 1954-től jelentek meg első írásai, 1956-ban részt vett a Petőfi Kör tevékenységében. Hatvanas években született, történelmi környezetbe helyezett regényei (*Az ötödik pecsét*, *Húsz óra*) erkölcsi és társadalmi kérdéseket egyaránt feszegettek. 1994-től a Magyar Művészeti Akadémia tagja volt.

¹⁷⁹ Sánta Ferenc írásban leadott hozzászólása. In: *Lakitelek 1987 i. m.* 1991, [190–194.] 193.

¹⁸⁰ Bíró i. m. 1993, 16.

¹⁸¹ Lezsák Sándor hozzászólása i. m. 1991, 6. Az eredeti idézet helye: Nagy László: Előszó. In: *Elérhetetlen föld. Kilenc költő versei.* Szerk. Angyal János. Budapest, Írószövetség KISZ-szervezet, 1969, 3.

résztvevő és elítélt Dénes János jelenléte és hozzászólása erősítette ezeket a „nosztalgiákat”. Dénes – derűtséget és talán valamiféle feszültségoldást is kiváltó – felszólalásában a *Társadalmi Szerződés* programjából is idézett, mégpedig annak legprovokatívabb megnyilvánulását: „Kádárnak mennie kell”. „Én úgy gondolom, ennek a kijelentésnek feltétlenül a meggondolás tárgyát kellene képeznie” – tette hozzá.¹⁸² A legkonkrétabban, mély tiszteletet kifejezve – igaz, csak írásban – Sánta Ferenc idézte fel '56-ot: „Olyan emberek kezébe került az ország, akik gyűlölettel voltak eltelve a magyar nemzet iránt, akik alkalmatlanok voltak egy forradalmi folyamat levezetésére. Gyűlöletük oly mértékű volt, hogy a nemzetet egészében érdemtelennek ítélték a szabadságra, alkalmatlanságuk pedig oly mértékű, hogy a forradalmat végső veszélybe sodorták, a despotizmus mocsarába süllyesztették. [...] A meggyalázott nemzetet arra kényszerítették, hogy ezrek életét feláldozva forradalommal tisztítsa meg a forradalmát. Meg is tette, remélve azt is, hogy felszabadíthatja magát az önkényuralomba, barbarizmusba süllyedt sztálinista elnyomástól.”¹⁸³

Szekér Nóra megfogalmazása szerint „a lakiteleki találkozó névsorát nézve az embernek szinte az az érzése támad, mintha a belépőt egy-egy elgáncsolt »nemzetmentő« próbálkozás felmutatása jelentette volna”.¹⁸⁴ Az öttusázó olimpiai bajnok Balczó András, a Martonvásáron, illetve

Szentendrén klubot szervező Bogdán Emil és Dragon Pál, a kommunista diktatúra tabujáról filmeket készítő Gulyás testvérpár, a Kilencek és a betiltott *Mozgó Világ* szerkesztői, Makovecz Imre vagy Nagy Gáspár neve megerősíti ezt a tézist. Lakiteleken egy pillanatra a magyar értelmiség meghatározó, sok kérdésben másképpen gondolkodó képviselői egy sátor alatt latolgatták a magyar jövő esélyeit – az aktuális „világhelyzettől” függetlenül, saját útjukat igyekezve kijelölni. A helyzet szépségét és kesernyés mivoltát egyszerre érzékeltették Kósa Ferenc gondolatai: „Mi, [...] mai magyarok, noha tudván tudjuk, mi minden történhet velünk és az emberiséggel tíz perc alatt, ülünk itt az Alföld közepén egy sátorban, [...] és úgy beszélgetünk egy emberibb és igazságosabb társadalomról, mintha minden csak rajtunk múlana. Különös, de eszünkbe se jut, hogy tán mégse... Ez a szelíd és lírai feledékenység a mi igazi esélyünk...”¹⁸⁵ A kötöttségek és kényszerpályák nélküli önmeghatározás igénye eszünkbe juttathatja Szárszót. Az 1987-es Lakitelek résztvevői éppúgy nem kívántak kész modelleket átvenni és a jövőendő magyarságra erőszakolni, ahogy a balatonszárszói elődök sem. Petrik Béla joggal állapítja meg: „Ahogyan az 1943-as Szárszói Találkozó, úgy az 1987-es Lakiteleki Találkozó legfőbb bűne ugyanis az értékelések során az volt a politikai vezetés szemében, hogy a kíváncsok és egyedül üdvözítő politikai és kulturális berendezkedéssel szemben alternatívát kínált, ha tetszik, nem állt bele az idő diktálta fősodorba.

A népi írók és a harmadik utas mozgalom képviselői 1943-ban, két évvel a vesztes világháború befejezése előtt, a hatalomba készülők kommunistákkal szemben, a balra kilendülő inga mozgásával ellentétesen, a paraszti-polgári demokrácia ideáját ajánlották egy feltétlen szovjet orientáció helyett, a Nyugat és Kelet között egyensúlyozó, a belső értékekre alapozó semlegesség lehetőségét. Az 1945-ös választások eredménye igazolta, hogy sikerrel. A lakiteleki népi-nemzeti ellenzék 1987-ben, két-három évvel a rendszerváltás előtt egy parlamentáris nemzeti-demokrata társadalom eszményét villantotta fel, egy feltétlen észak-atlanti dominanciájú, a globális pénzügyi világnak felajánlkozó orientációval szemben, a nemzeti adottságokra és a kétezres éves keresztény európai értékekre és hagyományokra építő modellét. Az 1990-es választás eredménye igazolta, hogy sikerrel.”¹⁸⁶

¹⁸² Dénes János hozzászólása. In: *Lakitelek 1987 i. m.* 1991, 132. Az eredeti idézet helye: *Társadalmi Szerződés. Beszélő*, 20 (1987/2), 4.

¹⁸³ Sánta Ferenc írásban leadott hozzászólása i. m. 1991, 193.

¹⁸⁴ Szekér Nóra: Elmúlt jövő. Az első lakiteleki találkozó harminc év távlatából. In: *MDF-tanulmányok*. Szerk. Szekér Nóra – Szeredi Pál. Lakitelek, Antológia, RETÖRKI Könyvek 32., 2018, [7–61.] 12.

¹⁸⁵ Kósa Ferenc hozzászólása i. m. 1991, 152.

¹⁸⁶ Petrik Béla: A lakiteleki találkozó három évtized múltán. *Hitel*, 2017/11, [53–61.] 57.

Pál linkás Barnabás

A „rövidnadrágos politizálás” kezdetei

A Bálványosi Szabadegyetem kezdetei és történelmi előképei

1990. július 21-én *Átmenet a diktatúrából a demokráciába* mottóval nyitotta meg kapuit az első Bálványosi Nyári Szabadegyetem. A találkozó ötlete még 1989 decemberében Kézdivásárhelyen született, ahol a Fiatal Demokraták Szövetségét (FIDESZ) képviselő Németh Zsolt és orvos barátja, Szabó Miklós, valamint a velük utazó BBC-tudósító és nem mellesleg az Angol Liberális Demokrata Pártot képviselő David Campanale és helyi fiatalok éjszakába nyúlóan beszélgettek arról, mit is kellene és lehetne csinálni a forradalom utáni helyzetben. A szabadegyetem megszervezésének ötletén túl, a felfokozott hangulatú napok eredménye egy négyponthoz nyilatkozat¹ aláírása

volt, melyben az aláírók – az angol Fiatal Szociál-Liberális Demokraták, a FIDESZ és a romániai Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség kézdivásárhelyi szervezetének képviselői, egyben a későbbi bálványosi találkozó szervezői – hitet tettek az európai egyesülés, a vasfüggöny felszámolása, az emberi szabadságjogok, valamint a piacgazdaságon és parlamenti demokrácián alapuló rendszerek kialakulása mellett. A következőkben arra vállalkozunk, hogy körüljárjuk a „tusványosi folyamathoz”² vezető főbb állomásokat, és felmutassuk, milyen minták és előzmények alapján született egy olyan szabadegyetem, amely a rendszerváltás utáni magyarságpolitika alakulására is hatással volt.

ELŐKÉPEK ÉS ELŐZMÉNYEK

Ha a bálványosi táborozás, szabadegyetem történeti gyökereit keressük, akkor vissza kell nyúlnunk egészen a csehszlovákiai magyar fiatalok két világháború közötti ideológiai útkezeséhez és nem utolsósorban mítoszt teremtő táborozásaihoz. A Trianon után felnőtté váló csehszlovákiai magyar fiatalok – akik egyetemi tanulmányaikat már nem Budapesten és nem magyarul végezték, hanem Pozsonyban, Brnóban és Prágában – kulturális önszerveződő csoportjai,³ így a prágai Szent György Kör,⁴ majd az ebből kinövő Sarló mozgalom⁵ és az ugyancsak prágai cserkész-körökből megalakuló Prohászka

¹ Európa Fiataljai! A Fiatal Szociál-Liberális Demokraták, a Fidesz és a MADISZ nyilatkozata. (Kézdivásárhely, 1989. december 31.) In: *Tiszta lappal. A FIDESZ a magyar politikában, 1988–1991*. Szerk. Bozóki András. Budapest, Fidesz, 1992, 231.

² A „bálványosi folyamat” fogalma első ízben talán az 1995-ös táborról az egyik szervezőként beszámoló Klein Andrásnál tűnik fel: „Rögtön fölmerül a kérdés: vajon az itt kialakult párbeszéd alternatívája lehet-e a jelenlegi hivatalos román–magyar kormányközi politikának. Ha szimbolikusan szeretnénk közelíteni a témához, meg kell jegyezni, hogy éppen a szabadegyetem ideje alatt fulladt kudarcba Kovács László bukaresti útja. Ebből messzemenő következtetéseket levonni persze nem lehet, de megállapítható, hogy Bálványoson, ugyan a kormányzással járó felelősség nélkül, de konkrétabb eredményeket sikerült elérni. Bár még távol állunk egy végleges és reális alternatívától, ám annak kialakításában segíthet a bálványosi folyamat. [...] Az őszinte párbeszéd elindult ellenzéki szinten. Ám hogy lesz-e konkrét eredménye, az attól függ, hogy a bálványosihoz hasonló folyamatok képesek lesznek-e befolyásolni a politikai életet, illetve ki tudnak-e nevelni egy, a demokrácia iránt elkötelezett politikai réteget.” Klein András: VI. Bálványosi Nyári Szabadegyetem. *Pro Minoritate*, 1995/2, 12–13.

³ Erről bővebben: Bajcsi Ildikó: Ideológiai válaszutak a két világháború közötti csehszlovákiai magyar ifjúság körében. *Per Aspera ad Astra*, 2020/1, 7–25.; illetve Uő: *Kisebbségi magyar küldetés Csehszlovákiában. A sarlós nemzedék közösségi szerepvállalása Trianon után*. Budapest, L'Harmattan, 2021.

⁴ Szent György Kör: Az 1920-as–'30-as években Prágában tanuló magyar egyetemi és főiskolai hallgató regőcserkészek önszerveződő csoportja, 1928-as gombaszögi táborozásuk után a radikális tagjaiból alakult a Sarló-mozgalom.

⁵ Sarló: Részben a prágai Szent György Kör falujáró mozgalmának radikális tagjaiból és a Losoncon megjelenő *A Mi Lapunk* c. folyóirat szellemi holdudvarából szerveződő baloldali magyar ifjúsági mozgalom a két világháború közötti Csehszlovákiában. Az 1931-es pozsonyi kongresszusukon a mozgalomban vezető szerepet vívó Balogh Edgár unszolására és erőltetésére a Sarlót beolvasztották a Kommunista Pártba, ezután a mozgalom meghasonlott, és gyakorlatilag felmorzsolódott.

Körök⁶ által szervezett találkozók, táborok az első előképei a Tusványosi folyamatnak. 1928 augusztusában a Rozsnyóhoz közeli Gombaszögön táboroztak a csehszlovákiai magyar cserkészek, és a természet- és falujáró hagyományok újragondolásán túl a Sarló mozgalom alapjait is itt rakták le.⁷ A „Gombaszög-mítosz” itt gyökerezik: később a CSEMADOK (Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesülete) az 1960-as évektől itt rendezte központi rendezvényeit, majd a rendszerváltás után, több kitérőt követően, a szlovákiai kötődésű egyetemista klubok és az ifjúság legfontosabb találkozója a Diákhálózat⁸ és a *Sine Metu* polgári társulás által

szervezett Gombaszögi Nyári Tábor lett.

A Prágában tanuló magyar egyetemisták Ady Endre Diákköre 1965-ben *Nyári Ifjúsági Találkozó* néven Berzétékőrösön, majd 1972-ig minden évben más helyszíneken (Abara, Pinc, Keszegfalva, Kéménd, Kaposkelecsény, Körtvélyes, Jászó) szervezett találkozót az egyetemista kluboknak. A hetvenes évek közepén a csehszlovák kommunista hatalom adminisztratív módon próbálta meg ellehetetleníteni a magyar ifjúság önszerveződő táborait,⁹ erre válaszul hívták életre 1975-ben¹⁰ a ma is létező Honismereti Kerékpártúrát (HKT), amelyek

mozgótábor lévén kicselezték a jogi korlátokat.¹¹ 1977-től *Nyári Művelődési Tábor* néven Örsújfalun (majd változó helyszíneken) újrakezdődtek az ifjúság közös táborozásai, és ezzel egyidőben járási táborok is indultak, amelyek szintén az ifjúság önszerveződését segítették.

A csehszlovákiai magyar fiatalok honismereti és önszerveződő csoportjai,¹² nyári találkozóik erősen hatottak a magyarországi fiatalokra, ráadásul anyaszeresek a magyarországi előadók is rendszeresen szerepeltek a klubmozgalom rendezvényein. A magyarországi rendszerkritikus fiatalok a hetvenes évektől bekapcsolódtak

⁶ Prohászka Körök: A két világháború között a csehszlovákiai magyar egyetemi és főiskolai hallgatók katolikus hitbuzgalmi és kulturális szervezete. Alapítói részben a Szent György Kör azon tagjai közül kerültek ki, akik a gombaszögi táborban zászlót bontó Sarló baloldaliságával nem tudtak azonosulni. *Új Élet* címmel Kassán (1932–1941), majd Budapesten (1942–1944) adták ki lapjukat.

⁷ „A gombaszögi tábor történelmi pontot képvisel a csehszlovákiai magyar ifjúság fejlődésében. A Sajó völgyében szétterülő tíznapos táborban fektették le a főiskolai hallgatók a népi gyökerű magyar cserkészlet alapjait, hogy: »a kisebbségi magyar ifjúság a földből és a falúból őserőt merítve egészséges munkásként állhasson be a haladó kor egyetemes demokráciájába«. Gombaszögön változott át a Szent György Kör Sarlóvá, ott született meg a *Vetés*, és ott bontakozott ki tisztább képben az egész mozgalom lényege.” Szalatnai Rezső: Új arcú magyarok. *Korunk*, 1929/12, [875–881.] 877.

⁸ Az 1990-ben alakult Diákhálózat a Szlovákiában, Csehországban és Magyarországon tanuló szlovákiai magyar egyetemisták kulturális és érdekvédelmi ernyőszervezete.

⁹ „Az AED [Ady Endre Diákkör] 1975. március 15-én felhívással fordult a főiskolák klubokhoz, melyben a »Csak tiszta forrásból« eszmére hivatkozva fejezik ki: a fiataloknak igényük van arra, hogy megismerjék nemzetiségi kultúrájukat, s tegyenek is érte. A tábor megrendezésére a javasolt helyszínen, Nyárasdon a helyi Egységes Földművelésügyi Szövetkezet (EFSZ) támogatásával került volna sor. Hasonló, a szükséges ideológiai indoklásokat tartalmazó levelet küldenek a dunaszerdahelyi Járási Népművelési Intézetnek is. Az EFSZ támogatásának ellenében 20 táborozó két hétig dolgozott volna a szövetkezetben a nyári betakarításnál. Már-már úgy tűnt, hogy az igyekezetet siker koronázza, amikor Presinszky Lajos, az előkészítő bizottság elnöke Dunaszerdahelyről arról értesítette a szervezőket, hogy a táborozást a magas vízállás és »chygieniai okok« miatt nem tudják megrendezni. A valóságos tény természetesen kicsit másképpen nézett ki. A SZISZ [Szocialista Ifjúsági Szövetség] járási elnökét magukhoz hívták a SZISZ KB illetékesei, s utasították, hogy a rendezvényt fújja le.” Puntigán József: *Honismereti kerékpártúrák 1975-1994*. Dunaszerdahely, Lilium Aurum, 1995, 11–12.

¹⁰ Az első túrát az AED Merva László vezetésével 1975. augusztus 8–12. között Pozsonyepérs és Muzsla között rendezte, hogy minden érdeklődő fiatal megközelíthesse, akár Prágából indul, akár a keleti végekről. Beszámoló a táborról: Molnár László: Kerékpár, sátor és... *Új Ifjúság*, 1975. 09. 09. 2.

¹¹ „Szabó Rezső jogász adta azt a zseniális ötletet, hogy kétnaponta új táborhelyre költözzön a csapat, így tudtuk kijátszani az akkori szigorú megkötést.” Iboš Emese: Negyvenöt éve minden nyáron kerékpárral barangolnak. *Új Szó* (Online), 2019. 07. 24. <https://ujso.com/regio/negyvenot-eve-minden-nyaron-kerepparral-barangolnak> (Utolsó letöltés: 2022. 03. 03.)

¹² A csehszlovákiai magyar klubmozgalomról lásd bővebben: Czaboczkó Szabolcs: *Kék a sátram, recece... Fejezetek a csehszlovákiai magyar ifjúsági klubmozgalom történetéből (1948–1992)*. Pozsony, Phoenix Library, 2021.

a Honismereti kerékpártúrákba,¹³ és jónéhányan a csehszlovákiai magyar klubmozgalom táboraiiban is feltűntek. A Rakpart Klub¹⁴ vezetője, Horváth Mihály¹⁵ éppen az 1988-as Abroncsosi Művelődési Táborban szenvedett tragikus motorbalesetet. A Rákóczi Szövetség alapítói közül többen – Czenzhe Miklós¹⁶, Simén András¹⁷, Balázs György¹⁸ – az első táboroktól aktív résztvevői, szervezői voltak a kerékpáros mozgalomnak, míg Lezsák Sándor kezdeményezésére lakiteleki fiatalok is bekapcsolódtak a túrákba.¹⁹ Németh Zsolt már érettségi után a felvidékiekkel biciklizett, majd a nyári ifjúsági táborokban is részt vett,²⁰ sőt 1992-ben

– már országgyűlési képviselőként – egy örsújfalusi táborban ismerte meg későbbi feleségét.²¹ Az itt szerzett tapasztalatok, élmények és minták visszaköszönnek a Bálványosi Tábor gondolatában is, annál is inkább, mert Tárnok Mária, Tusványos későbbi magyarországi főszervezője, valamint a Kisebbségekért – Pro Minoritate Alapítvány kuratóriumi elnöke párkányiként szintén az ifjúsági klubmozgalom rendezvényein, táborain „nőtt fel”.

A nyolcvanas évek elejétől a magyarországi klubmozgalom és a szakkollégiumi hálózat is megvalósított egy sor olyan rendezvényt

és programot is, amelyek később mintaként szolgálhattak a bálványosi szervezőknek: a Rakpart Klubban, az *efLapok*ban és a szakkollégiumiok védett fórumain a rendszerkritikus ifjúság egy sor fontos – addig tabusított – témát vitatott meg. A monori találkozóval gyakorlatilag párhuzamosan zajló IV. Szakkollégiumi Találkozó néven szervezett, de valójában első ilyen ifjúsági nyári táborban – ahogy Monoron is – a kisebbségi létben élő magyarság helyzete is terítékre került, ennek témafelelőse Németh Zsolt volt. A szakkollégiumok további táborai, majd a '88-as szárszói találkozó, a Magyarságkutató Csoport (1988-tól

¹³ A harmadik, 1977-es túrán a felvidéki fiatalok mellett már Budapestről, Szegedről, sőt Erdélyből is voltak vendégek, míg az esti táborüznél többek között Benda Kálmán történész és Jánosy István író előadásait hallgathatták a résztvevők. Molnár László: Honismereti kerékpártúra Gömörben. *Honismeret*, 1978/1, 12–13.

¹⁴ Rakpart Klub: A nyolcvanas évek klubmozgalmának meghatározó, talán leginkább rendszerkritikus klubja, amely 1982-ben alakult a Belgrád rakpart 24. szám alatt. Bár az Országos Béketanács keretei között jött létre, annak támogatása 1984-ben megszűnt. 1986-ban – az 1956-os forradalomról szóló 1985. decemberi (Szabó Miklós) és a demokratikus politikai reformokról (Bihari Mihály) szóló előadás miatt – felfüggesztették működését, csupán 1988-ban indulhatott újra. A viták során gyakran kerültek elő a gazdasági és politikai reform kérdései, valamint a határon túli nemzeti kisebbségek helyzete.

¹⁵ Horváth Mihály (1953–1988): Az ELTE történelem–népművelés szakán végzett. 1982-től a Rakpart Klub alapítója és vezetője, 1985-től a Klubtanács titkára. 1986-ban a Rakpart Klub működésének felfüggesztése után a rövid ideig létező Citromos Teaház szervezője. 1988-ban a Szabad Kezdeményezések Hálózata szóvivője.

¹⁶ Czenzhe Miklós (1964): történész, levéltáros. Az ELTE BTK történelem-levéltár szakán végzett. Egyetemi tanulmányai mellett bekapcsolódott a Rákóczi Szövetség szervezésébe, a szervezet megalakulása után a szervezőtitkári feladatokat látta el. Jelenleg az Evangélikus Országos Levéltár vezetője, fő kutatási területe a Szepesség története.

¹⁷ Simén András: mérnök, fizikus. 1977-ben az első magyarországi résztvevők között csatlakozott a felvidéki honismereti kerékpártúrák résztvevőihöz. Éveken át egyik magyarországi szervezője volt a biciklitúráknak. Részt vett a Rákóczi Szövetség megalapításában, majd hosszú időn keresztül a szervezet titkári feladatait is ellátta.

¹⁸ Balázs György (1951): néprajztudós. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem néprajz–földrajz szakán végzett. Dolgozott a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumban, a Mezőgazdasági Múzeumban, majd 1999–2010 között Néprajzi Múzeum főigazgató-helyettese volt. Fő kutatási területe a hagyományos malmok technikátörténete. Részt vett a felvidéki honismereti kerékpártúrák szervezésében és a Rákóczi Szövetség megalakításában, ahol a 2010-es évekig aktív társadalmi munkát végzett.

¹⁹ 1973 őszén Lezsák Sándor magyar–történelem szakos hallgatóként a kassai Fábry Klubban tartott előadást a Tisza menti népszokásokról, majd pár héttel később szintén Kassán részt vett a csehszlovákiai magyar ifjúsági klubok képviselőinek találkozásán. Czáboczký *i. m.* 2021. 139–140. Az 1977-es III. HKT-ra már lakiteleiek is érkeztek, az egyik főszervező Mihályi Molnár László visszaemlékezése szerint ekkor „Lezsák Sanyi maga helyett Tábori Kálmánt küldte Lakitelekről”. Puntigán *i. m.* 1995. 141. Ez a hagyomány tovább folytatódik, hiszen a Lakiteleki Népfőiskolához szorosan kötődő IKON Egyesület is rendszeresen szervez Honismereti Kerékpártúrákat.

²⁰ Czáboczký *i. m.* 2021. 180–181.

²¹ Lásd Németh Zsolttal készült interjúnkat folyóiratunk e számában.

Intézet)²² munkája, az erdélyi segítőakciók,²³ az Erdély-tüntetés mind-mind olyan állomásai a rendszerváltáshoz vezető útnak, amelyek, ha nem is közvetlenül, de közvetve, hatásaiban mindenképp alakították azt a szellemi közeget és baráti kapcsolatokat, amely a Bálványosi Szabadegyetem életre hívását segítette.

AZ ELSŐ BÁLVÁNYOS

1989 decemberében a Temesvárról érkező hírekre válaszul az ellenzéki szervezetek december 18-án este szolidaritási tüntetést szerveztek a

budapesti Hősök terén. Itt Németh Zsolt már bízva a romániai forradalom győzelmében, félelemmel teli örömmel üdvözölte az eseményeket, és a román-magyar megbékélés lehetőségét vetítette előre.²⁴ December 22–23-a között Lovas Zoltán újságíró és Németh Zsolt elsőként kereste fel a Szilágymenyőre száműzött Tőkés Lászlót,²⁵ és közvetítették az aggódó magyarországiak üdvözlését. Szenteste a Hősök terén rendezett ökumenikus éjfélti istentisztelet után²⁶ – a Ceaușescu házaspár kivégzése napján – az első segélyszállítmányokkal egy időben

érkezett Erdélybe Németh Zsolt, dr. Szabó Miklós és a BBC-tudósító, David Campanale, hogy tájékozódjanak a kialakult helyzetről, és „tolmácsolják Magyarországot és Nagy-Britannia szolidaritását”. Felvették a kapcsolatot a Kolozsváron, Marosvásárhelyen, Sepsiszentgyörgyön és Kézdivásárhelyen működő magyar és román ifjúsági szervezetekkel. A körút állomásaként, december 30-án Sántha Attila²⁷ meghívására a kézdivásárhelyi Ifjúsági Klubban tartott – a hangulatnak megfelelően igen emelkedett – előadást Németh Zsolt és David Campanale

²² A Magyarságkutató Csoport (1988-tól Intézet) Juhász Gyula vezetésével jött létre 1985-ben az Országos Széchényi Könyvtárban. A korábban az Állami Gorkij Könyvtár Nemzetiségi Kutatócsoportja által végzett történeti, nemzetiségi és bibliográfiai kutatásokat vitte tovább. Feladata a határokon túli (kisebbségi és emigrációban élő) magyarsággal kapcsolatos komplex kutatások szervezése, önálló tanulmányok, valamint szükség esetén külpolitikai háttéranyagok készítése volt. Az intézet a kereteiben készült publikációkat a *Magyarságkutatás* című évkönyvben jelentette meg, a kutatók azonban számos hazai és külföldi folyóiratban is közöltek tanulmányokat. A *magyarságkutatás könyvtára* címmel könyvsorozatot indítottak, amelyben olyan hiánypótló művek kaptak helyet, mint pl. a kolozsvári egyetem története, a romániai magyarság története 1918-tól 1989-ig, a beregszászi gimnázium története, valamint a kisebbségekre vonatkozó dokumentumok gyűjteménye stb. Az Intézetet 1992-ben a Teleki László Alapítványba olvasztották. Bővebben: Nádor Orsolya: A magyar mint idegen nyelv/hungarológia oktatásának történeti áttekintése a kezdetektől napjainkig. In: *A magyar mint idegen nyelv. Hungarológia. Tankönyv és szöveggyűjtemény*. Szerk. Giay Béla – Nádor Orsolya. Budapest, Osiris, 1998, [55–126.] 121.

²³ Erről a témáról lásd Ablonczy Bálint a közelmúltban megjelent publikációt: Ablonczy Bálint: Szolidaritás és ellenállás. Református hálózatok erdélyi segítőakciói a hetvenes-nyolcvanas években. In: *Hagyomány, identitás, történelem 2019*. Szerk. Kiss Réka – Lányi Gábor. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye, 2020. 313–332. illetve Uő: „Tenni nemcsak valami ellenében – ám valamiért is lehet.” Erdélyieket támogató illegális segélyszervezet a Kádár-rendszer végén. In: *Hagyomány, identitás, történelem 2020*. Szerk. Kiss Réka – Lányi Gábor. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye, 2021, 385–400.

²⁴ Németh Zsolt beszédét közli: *Tiszta lappal... i. m.* 1992, 227–228.

²⁵ Lovas Zoltán 2020-ban így emlékezett Tőkés László felkutatására: „A romániai forradalom kellős közepén, 1989. december 22-én azzal küldött ki engem és Németh Zsolt későbbi külügyi államtitkárt Erdélybe a FIDESZ, hogy találjuk meg az akkor már napok óta elérhetetlen Tökést. [...] Még aznap kiértünk Temesvárra a püspök fivéréhez, Andrásához, őt is ismertük, megbízott bennünk, és vele kiegészülve hajnalban elindultunk Menyőre, ahová, mint kiderült, áttelepítette Lacit a román hatóság. Bezörgettünk, semmi, megint zörgetünk, megint semmi, mire a tesó bekiabált, hogy »én vagyok az, az András, gyere már ki, ne légy ilyen beszari!«. Erre kidugta orrát, hogy »és a szekusok?«. [...] Mi meg húztunk haza a felvétellel, nem volt tréfa, csomó ellenőrzőpont, ha nincs velünk Tőkés András, aki perfektül beszélt románul, nem jutunk messzire, [...] Azért csak elértük a határt, Vásárosnaménynél jöttünk át, be az első kapitányságra [...] mi be egy rendőr Zsiguliba, szírnázva hoztak bennünket Pestig. Felfoghatatlan értékkel bírt a film, az, hogy megvan Tőkés, olyan volt, mintha Petőfit találtad volna meg Segesvár után, élve. Még úgy is, hogy sajnos szinkronhibás volt a felvétel, és csak egy rövid szakasz maradt használható. A tévéfőnök Horváth Ádámnak tetszett, betette a híradóba, és kérte, előtte valamelyikünk mondja el két percben a magyar népnek, hogy mi a tosz folyik odakint. Németh Zsolttal feldobtunk egy kétforintost, isten bizony így történt, én nyertem, beültem, elmondtam, és az okosságom végére odabiggyesztettem, hogy másnap, vagyis december 24-én éjfélre, aki tud, jöjjön a Hősök terére, ökumenikus misére a romániai forradalom áldozataiért.” Nagy József: Mi lett a rendszerváltás legnagyobb botrányának két főszereplőjével? *24.hu*, 2020. 01. 23. <https://24.hu/kozelet/2020/01/23/dunagate-vegvari-jozsef-lovas-zoltan-titkosszolgalat/> (utolsó letöltés: 2022. 03. 11.)

²⁶ „Mellettem álló barátaim, Lovas Zoltán és Németh Zsolt tegnapelőtt a FIDESZ üdvözlését vitték Tőkés Lászlónak. Tegnap visszatértek és Tőkés László üdvözlését hozzák a magyar népnek. Szilágymezőn [helyesen: Szilágymenyő] találkoztak Tőkés Lászlóval, az ottani fatemplom kis kerítéséből származik az a szilánk, amelyet most, mint jelképes gyertyát meggyújtanak. Emlékezzünk.” Rockenbauer Zoltán megnyitó beszéde a Hősök terén rendezett karácsonyi ökumenikus istentiszteleten. In: *Tiszta lappal... i. m.* 1992, 230.

²⁷ Sántha Attila (1968): költő. A Bálványosi Szabadegyetem alapítója. 1994-től az *Előretolt Helyőrség* folyóirat alapító szerkesztője.

a közép-európai átalakulás lehetőségeiről.

A fiatal angol újságíró személyes Erdély-élményeit is megosztva biztatta a helyi fiatalokat, és felhívta a figyelmet arra, hogy a bukott rendszer emberei megkísérik átmenteni hatalmukat: „A nyugati világ és a Nagy-Britannia-i Liberális Demokrata Párt üdvözlétét hozom számotokra. Most, amikor lehullott a Kelet és Nyugat között negyven éve feszülő vasfüggöny, szeretnénk biztosítani titeket a nyugati államok feltétlen rokonszenvéről. Én személyesen harmadszor járok Romániában, legutóbb Brassóban készítettem titokban filmfelvételeket. Csodálatosnak tartom, hogy sikerült leráznotok a nyakatokról a világ egyik legjobban megszervezett diktatúráját, és igazi reveláció számomra, hogy a csodálatos tájat csodálatos emberek teszik otthonossá. A segítségnyújtás óhaja már régóta él bennünk, nyugatiakban, és talán most érkezett el a cselekvés órája. Mindenesetre az, hogy az 1987-ben különválasztott Tőkés családot újra egyesítették, többek között az Angol Liberális Demokrata Párt erélyes fellépésének is köszönhető. Tőkés László és felesége kálváriáját – hála az összehangolt erőfeszítéseknek – akkor pillanatnyilag sikerült enyhíteni. Mostan egy új korszak kezdődik Románia történelmében. Legfontosabb, hogy az országban a törvényesség uralkodjon, amely liberális alkotmányon és a liberális jogok biztosításán alapul. Nem engedhetitek meg, hogy a volt kommunista és sovíniszta erők teret nyerjenek, visszarendeződjenek. A reformkommunizmus fából vaskarika, amely halálra van ítélve. Példa

Hallgatóság az I. Bálványosi Nyári Szabadegyetemen. Fotó: Fortepan / Szűcs Tamás, 196691-es számú fotó.

erre Magyarország, ahol a Magyar Szocialista Párt sem mentheti át hatalmát. És szerintem Gorbacsov is elbukik, annak ellenére, hogy ő indította el a változásokat, hisz egy emberellenes rendszer nem kozmetikázható, nem festhető át. Egy magyarországi néni megkérdezte egy politikustól: »Ki találta ki a kommunizmust, a politikusok vagy a tudósok?« A válasz: »Természetesen a politikusok.« Mire a néni így felelt: »Gondoltam, mert a tudósok előbb patkányokon kísérletezték volna ki.« És azért, hogy többé ne felelőtlen politikusok, hanem képzett tudósok legyenek a vezetőitek, szükséges az egyetemek függetlenné válása, magániskolák létesítése, a tanintézetek mindenféle ideológiától való mentesítése. Így létrejöhet egy igazi vezetőgárda, amely a nép előtt felel tetteiért, és amely radikális követelésekkel elnyeri a nép bizalmát. Radikális időköt élünk, és radikálisan kell cselekedni. Egyesek azt fogják mondani: »túl gyorsak, túl meggondolatlanok vagytok«. Ám ti ne hallgassatok rájuk. Ők azok, akik a megfontoltság álarca mögött a régi világot szeretnék átmenteni. A szocializmus sárkánya még mindig

él, és a levágott fejek helyett újak nőnek. Ti, a fiatalság vagytok a szabadság Szent György-kardja, amely leteríti a szörnyet. Hisz, ahogy a diktátor is mindegyre hangsúlyozta, a történelem kerekét nem lehet visszafordítani. Így legyen!”²⁸

Németh Zsolt beszédében tolmácsolta a magyarországi közhangulatot és az összefogást, hogy mindenki segíteni akar a romániai magyarságnak. Felhívta a fiatalok figyelmét, hogy a gyökeres változások véghezviteléhez nekik is tenni kell, akár az idősebbekkel is vitába szállva. „Örülök, hogy újból Romániában lehetek. Öt évig nem jöhettam, ki voltam tiltva, mert a moldvai csángóknál elkapott a milícia, s a feketelistára kerültem. De azért – másokkal együtt – figyeltem a romániai eseményeket, ha kevesebb is volt, lehetett az információ. Most a kézdivásárhelyi MADISZ²⁹ vendégeként nemcsak a magam, hanem a FIDESZ nevében is beszélek. Elmondhatom, hogy a romániai forradalomnak óriási hatása van a magyarországi közhangulatra. Valóságos mámor úszik a levegőben is: az emberek rádióval járnak az utcán, pezsgős

²⁸ Részletek David Campanale, az Angol Liberális Demokrata Párt képviselőjének beszédéből, amelyet 1989. december 30-án a kézdivásárhelyi Ifjúsági Klubban tartott. (Lejegyezte: Sántha Attila). *Székelv Újság*, 1990. 01. 13. 3. (Köszönöm Nagymihály Zoltán segítségét, aki felhívta a figyelmemet a tudósításra.)

²⁹ Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség: a romániai forradalom idején megalakult magyar ifjúsági szervezet.

üvegek durrannak, így köszöntik, hogy Romániában vége a diktatúrának. A Vöröskereszt, a Máltai Szeretetszolgálat falai között megindult az élet, adományok érkeznek, egyfolytában arról van szó, ki mit ajánl fel, ki mikor indul. A legszebb az volt, amikor egy öreg néni megmaradt gyógyszerét és ötven forintot vitt be. Minden réteg megmozdult, a taxisok ingyen szállítják a Romániába indulókat. Mindenki tenni akar valamit az itteni forradalomért. Mindezek jelzik, mennyire súlyos nyomásként nehezedett a magyarságra mindaz, ami Romániában volt, ami a romániai magyarsággal történt. Most mindenki felszabadult! Örömmel hallottuk, hogy itt már létrejött a MADISZ és az RMDSZ.³⁰ A FIDESZ nevében csak üdvözölni tudlak benneteket, hogy ilyen rövid idő alatt szervezetet alakítottatok, s már programotok is van. Hiszem, hogy a románságnak nemzeti érdeke a szabadság követelése, s ez a kisebbségek szabadságát is kell, hogy jelentse. Hiszen a román nem nacionalista nép, csak az elmúlt évtizedek sovínisza demagógiája tette magyarellenessé a tömegeket. S hogy ez megszűnik-e egyik pillanatról a másikra? Nem! Ehhez hosszú évtizedekre lesz szükség, de a folyamat elkezdődött. A magyarság jövőjét egyébként Romániában nemcsak az szabja meg, hogy mennyire lesz szervezett, hanem hogy milyen teret adnak a nemzetiségeknek a központi szervek. Nagyon fontos,

hogy milyen rendszert képzelnek el Bukarestben. Ha ott az »emberarcú szocializmus« eszméjét képviselik, az zsákutca. Mert a kommunizmus és sovinizmus egy töről fakadnak, édestestvérek. Véleményem szerint nagyon kell figyelni arra, ami az egész országban történik, nem szabad elszigetelődni, kapcsolatot kell teremteni a román szervezetekkel. Hiszem, hogy a liberális románság segítőkész és hajlandó az együttműködésre. A MADISZ-nak fontos szerepe lehet az RMDSZ-ben is, akár a vitát is kell vállalnia az »idősek« szervezetével. Véleményem szerint ezeknek a szervezeteknek nemcsak az érdek-, hanem a politikai képviselőket is kell vállalniuk. Mert feltétlenül szükséges az általános politikai keretek megteremtése, amelyek tudják biztosítani a magyarság jogait. Romániában egyszer már megjárta a nagylelkűt a nemzetiségekkel. Intézményeket adtak, de lehetőséget nem, hogy azokat megvédjék. És – hosszú távon gazdasági bázisra is szüksége van a romániai magyarságnak. Ezért a szervezeteknek gazdasági programja is legyen. S minden szervezetnek a morális politizálást kell megtanulnia és gyakorolnia.”³¹

Másnap a MADISZ, az angol Fiatal Szociál-Liberális Demokraták és a FIDESZ közös nyilatkozatot adtak ki Európa fiataljaihoz: „Európa Fiataljai! Mi, Nagy-Britannia, Magyarország és Románia fiatal demokratái kifejezzük közös

eszméinket és törekvéseinket. 1.) Európa még mindig megosztott. A kontinens egységesülését nem lehet a kelet-közép-európai régió nélkül elképzelni. Tegyük meg mindent, hogy a vasfüggöny maradványait is felszámoljuk. 2.) Üdvözöljük a kontinens kommunista rendszereinek felborulását, és a piacgazdaságon és parlamentáris demokrácián alapuló rendszerek kialakulását. 3.) Hitet teszünk az emberi szabadságjogok megteremtése mellett. Követeljük a vallási, nemzeti kisebbségek közösségi jogainak feltétlen biztosítását. 4.) Felkérjük Nyugat nemzeteit, kormányait, politikai szervezeteit, hogy minden eszközzel járuljanak hozzá Közép-Kelet-Európa forradalmainak sikereihez, a békés és demokratikus átmenethez.”³²

Ezt követően, a forradalmi mámorban, az óévet és a Ceaușescu-rendszert búcsúztató szilveszteri házibuliban született a nyári tábor ötlete.³³ Már konkrét előadók neve is felmerült a tervezettkor, hiszen Kovács Attila MADISZ szervező a *Székelly Újság* januári interjújában ekképp fogalmazott: „Július folyamán szervezünk egy politikai tábor, amelyen angol, magyar és román előadók beszélnek. Angliából például David Steel és Schöpflin György, az oxfordi egyetem tanárai jönnek. Esténként pedig a magyar nyelvterület tánc-együttesei húznák a talpalávalót. Ám egyelőre a legfontosabb,

³⁰ Romániai Magyar Demokrata Szövetség: A Ceaușescu-diktatúra bukását követően, 1989. december 25-én alakult meg a romániai magyarság nemzeti kisebbségi középkelet-európai érdekvédelmi szervezeteként. A szövetség a romániai magyarság különböző érdekvédelmi és politikai szervezeteinek legfőbb közössége, mely országos és helyi szinten is – más kisebb pártok és szervezetek mellett – ellátja a magyarság politikai- és középkelet-európai érdekvédelmét. 1990-től minden választáson parlamentbe tudott jutni, a Képviselőházba és a Szenátusba is képviselőket juttatott. Elnökei: Domokos Géza (1989–1993), Markó Béla (1993–2011) és Kelemen Hunor (2011–).

³¹ Meg kell tanulnunk a morális politizálást. Részletek Németh Zsolt, a FIDESZ képviselőjének beszédéből. (Lejegyezte: Ambrus Ágnes). *Székelly Újság*, 1990. 01. 13. 3.

³² Európa Fiataljai! i. m. 1992, 231.

³³ „Alig egy héttel a forradalom kitörése után, miközben fegyveresek vigyázták a kézdivásárhelyi garzonlakást, melyben három ország ifjúsági szervezeteinek képviselői szorogtak, olyan ötlet született, amely nemcsak korábban, de néhány hónappal később is abszurdnak tűnhetett.” Sántha Attila: Európai horizontok felé. Jegyzetek egy nyári szabadegetemről. *Művelődés*, 1990/8, [13–15.] 13.

ne hagyjuk, hogy a forradalom elsőkélyesedjen.”³⁴

Az ötletet követően hét hónappal – túl a marosvásárhelyi fekete márciuson és az országgyűlési választásokon – Bálványosfürdőn *Átmenet a diktatúrából a demokráciába* mottóval kezdődött a szabadegyetem, melyen első alkalommal mintegy hatvanan³⁵ vettek részt. Az első alkalom időpontja is szimbolikus volt, hiszen éppen az Anna-napi búcsú idejére került, amely a rendszerváltás előtt a romániai ellenzék fontos találkozóhelye volt.³⁶ A tábor előadói között volt a Londonban tanító Schöpflin György, Litván György történész, Pomogáts Béla irodalomtörténész, Lengyel László közgazdász és Norman Stone brit történész, de a Ceaușescu-korszakban üldözött értelmiségi csoport, a Limes Kör tagjainak – Balázs Sándor, Bíró Béla, Fábíán Ernő, Lőrincz Csaba

és Molnár Gusztáv – részvétele is szimbolikus jelentőséggel bírt. A szervezők célja egyrészt az volt, hogy megkezdődjék a román-magyar párbeszéd, másrészt, hogy a fiatalok szokják és „tanulják” a demokráciát, a politizálást, mindezt mégsem aktuálpolitika, hanem naponta egy-egy tudományág – irodalom, történelem, szociológia, közgazdaságtan, jog, politológia – egyetemesebb megközelítésének keretei között. Így foglalkoztak a transzilvanizmussal³⁷, Közép-Európa kérdésével, az elvándorlással és az asszimilációval, a jogállamisággal, a kisebbségi jogokkal és a többpártrendszer kérdéseivel. A román-magyar párbeszédet Smaranda Enache³⁸ vezetésével egy erdélyi civil szervezet, a marosvásárhelyi székhelyű Pro Európa Liga biztosította.³⁹

Toró T. Tibor tudósításából azt is megtudhatjuk, hogy már az első szabadegyetem programjában

voltak lazább elemek is: „Az előadások magyarul, románul és angolul folytak, hat napon át, napi 3-4 órában, a viták többször átcsúsztak a délutánba. Persze azért a Szent Anna-tóra, a Bálványosvárra, a Büdös-barlangra vagy a borvízstrandra is maradt idő, esténként pedig táncház és rockzene váltogatta egymást. Külön színfoltja volt minden napnak a tábori (Bálványosi Büdös) rádió műsora, főleg reggel szidták, amikor ébreszteni próbálta a hajnalbanyúló beszélgetések, nótázások résztvevőit.”⁴⁰

Az első tábor valóban „bálványdöntögetőre”⁴¹ sikerült, sőt beváltotta a hozzáfűzött reményeket, és hagyományteremtő lett. Hiányérzetünk abból adódhat, hogy a programfüzet azt ígérte, hogy az előadások szövegét a Századvég Kiadó megjelenteti, de erre nem került sor. Ugyanakkor a FIDESZ – alapvetően a táborszervezők körével nagy

³⁴ Sántha Attila: „Ki kell ejtenünk: antikommunizmus”. Beszélgetés MADISZ-képviselőkkel. *Székely Újság*, 1990. 01. 06. 3.

³⁵ Németh Zsolt egy „Egy 60 fős, jó hangulatú, ám szűk körű bálványosi táborozásra” emlékszik. Mások, például Pomogáts Béla jóval nagyobbak érzékelték a résztvevők létszámát: „A táborozáson egyetemi hallgatók és fiatal értelmiségiek gyülekeztek vagy kétszázan” A *Háromszék* tudósítója szintén 200–250 főre tette a szabadegyetem létszámát és megjegyzete: „Többnyire erdélyiek, de legalább harmincan vannak Magyarországról, átjöttek Csehszlovákiából és Kárpátaljáról is. A létszámok nem véglegesek, naponként látni most is fémvázak hátizsákokkal Bálványosfürdő felé tartó kirándulókat.” In: Németh Zsolt: Tusnádi jubileumra. *Pro Minoritate*, 2009/2, [3–4.] 3.; Pomogáts Béla: Bálványosi utazás. *Élet és Irodalom*, 1990. 08. 10. 4.; Sylvester Lajos: Bálványosi bálványdöntögetés. *Háromszék*, 1990. 07. 28. 1., 7.

³⁶ Löffler Anna: Bálványostól Tusványosig, avagy egy tábor, amely politikai folyamatá érett. *Polgári Szemle*, 2009/4. https://epa.oszk.hu/00800/00890/00041/EPA00890_Polgari_Szemle_345.html (Utolsó letöltés: 2022. 03. 10.)

³⁷ A transzilvanizmus politikai megközelítésben az erdélyi régió érdekeinek érvényesítését kitűző politikai ideológia, míg az irodalmi síkon a Trianon után az együttélő népek közeledését, megértését elősegíteni kívánó sajátos „erdélyi gondolat”. A táborban Pomogáts Béla és Kántor Lajos (irodalomkritikus, esszéíró, a kolozsvári *Korunk* főszerkesztője) tartott előadást a transzilvanizmusról.

³⁸ Enache, Smaranda (1950): tanár, emberi jogi aktivista. 1989 decemberében létrehozta az első marosvásárhelyi civil szervezetet, a Pro Európa Ligát, mely a demokrácia értékeinek tudatosítását tűzte ki céljául. A Bálványosi és Tusványosi Táborok rendszeres résztvevője volt. 1998 és 2001 között Románia finnországi nagykövete volt.

³⁹ A 1991-es tábor idején már román politikai partnere is lett a Bálványosi folyamatnak, ekkor a Polgári Szövetség is a társszervezők között volt. Lásd: Löffler i. m. 2009, illetve Uő: A bálványosi-folyamat, avagy egy generáció a Kárpát-medencei magyar politikában. *Pro Minoritate*, 2009/2, 9–25.

⁴⁰ A korabeli tudósítások közül – Sántha Attila *Művelődésben* írt beszámolója mellett – ez adja a legteljesebb összeállítást az egyes elhangzott előadásokról. Toró T. Tibor: *Átmenet a diktatúrából a demokráciába... Temesvári Új Szó*, benne: *Vétő*. (A Temesvári Magyar Ifjúsági Szervezet Lapja). 1990. 08. 18. III., illetve Sántha Attila i. m. 1990. 13–15.

⁴¹ „Egy majdani összegezést megelőzve máris kijelenthetjük: Bálványosfürdőn pillanatnyilag talán a legjelentősebb demokratikus szellemi önösszeszedésnek vagyunk tanúi. Mennyit féltettük az utánunk érkező generációkat, hogy visszaszorították, ki- meg beszorították, kiiktatták, leírták... Bálványosfürdőn a bálványok, a társadalmi tabuk olyféle döntögetése folyik, olyan felkészültséggel és receptivitással, s higgyük, hogy olyan hatással is, ami, nem is olyan soká, eme hírneves hely maradandó mondáinak, legendáinak magasságába emeli az itt történeteket.” Sylvester Lajos i. m. 1990. 7.

A rövidnadrágos politizálás egyik megteremtője Toró T. Tibor, az Erdélyi Magyar Néppárt (EMNP) későbbi elnöke. Mellette: Pomogáts Béla irodalomtudós és Kántor Lajos író, akik a transzilvanizmusról tartottak előadást. Fotó: tusvanyos.ro

átfedésben lévő – Közép-Európai és Kisebbségi Csoportjának tájékoztatójaként a 1991-es Bálványosra jelent meg a *Pro Minoritate* folyóirat, ami „a határokat túlélő kisebbségek lapja” kívánt lenni.

ÖSSZEZÉS

A magyar-román viszony rendeződésébe vetett kezdeti optimizmus később több kisebb-nagyobb hullámvölgyet is megélt. Már a második tábor idején az volt a szervezők tapasztalata, hogy „Közép-Európa népei egyre nehezebben értenek szót egymással, ugyanakkor sokak reménye szerint

a Nyugat nem csupán partnerévé válik a közép-európai népeknek az elkövetkező években, hanem egyrészt mintájává, másrészt vitáikban és együttműködésükben »mediátorává«, közvetítőjévé is.”⁴² A szabadegyetem és a kisebbségi kérdés párthovatartozástól függetlenül sokakat megmozgatott, de a kezdetektől egyértelműen meghatározó a szervezők személyén keresztül is a FIDESZ.⁴³

A harmincéves folyamat elemzésére ez a tanulmány nem vállalkozhat, de elmondható, hogy a FIDESZ-kormányzatok magyarságpolitikájának meghatározó irá-

nyának alakulásához a bálványosi, majd tusnádfürdői sátrak alatt született gondolatok is hozzájárultak, így a Magyar Állandó Értekezlet (MÁÉRT), státustörvény, határokon átívelő újraegyesítés az Európai Unióban, önkormányzatosság és autonómia, regionalizmus és összmagyar fejlesztési politika is részben ide kötődik.⁴⁴

Az eleinte „szűk”, meghívásos-baráti alapon alakuló táborozók köre 1997-re kinőtte a bálványosi helyszínt. A szabadegyetem átköltözött Tusnádfürdőre, ráadásul a homoródfürdői éves Erdélyi Diáktábor 1995-ös megszűnése után a lazább, fesztiválos irány is beépült a rendezvény programjába. A 2019-es harmincadik tábor után a 2020-as 31. Bálványosi Nyári Szabadegyetem és Diáktábor a pandémia miatt elmaradt: először 2021-re halasztották, majd az újabb járványhullámok miatt 2022. július 19–24. között tervezik megrendezni.⁴⁵ „Tusványos” az elmúlt harminc évben a baráti táborozástól és politikai „önképzéstől” eljutott odáig, hogy a FIDESZ, így a jelenlegi kormányzat egyik legfontosabb nemzetpolitikai műhelyévé váljék, s egyben politikai találkozóhellyé és igazi tömegrendezvénné nőtte ki magát.

⁴² Németh Zsolt: „Napforduló után”. *Pro Minoritate*, 1991/2-3, 8-9.

⁴³ Az 1991-es Bálványosi Tábor után a *Beszélő* riportere, Bretter Zoltán „szemrehányóan” szembesítette Németh Zsoltot azzal, hogy „Nemigen láttam SZDSZ-es szakértőket, résztvevőket sem, és főként nem előadókat”. Németh Zsolt válaszában elmarasztalóan szólt az SZDSZ magyarságpolitikájának gyengeségéről, és egyszersind előrevetítette a tábor politikai arcélének alakulását: „Ebben semmilyen tudatosság nincsen. A szervezéshez elegendők voltunk a MISZSZ [Magyar Ifjúsági Szervezetek Szövetsége]-szel. Ami pedig azt illeti, hogy a határokon túli ügyeket össznemzeti alapon kellene csinálni, annak olyan kényszeres jellege van, amit mi nem szeretnénk felvállalni. Megkockáztatom azt a kijelentést is, hogy az SZDSZ kisebbségpolitikája eléggé gyöngye lábakon áll. A kisebbségi törvénnyel kapcsolatos előkészítő munkákban a tárgyalások és az álláspontok kialakítása elkezdődött, s ebben a folyamatban Törzsök Erika, az SZDSZ kisebbségi csoportjának vezetője intenzíven részt vett. Ugyanakkor az az érzésünk, hogy az SZDSZ-álláspont még kialakulatlan. Azt sem érzem, hogy az SZDSZ egyenlő hangsúlyt tehetne a kisebbségi kérdésre a határokon innen és túl. Ez pedig azért lenne igazán fontos, mert könnyen kialakulhat egy olyan polarizáció, amelyben az MDF, illetve a kormánypártok hitbizományává az idegenben élő, míg az SZDSZ hitbizományává a hazai kisebbségeket teszi. Azt hiszem, ez sem a hazaiaknak, sem a határokon túliaknak nem kedvező.” Bretter Zoltán: Interjú Németh Zsolttal: Folyosói beszélgetések helyett. Kisebbségekről és némely liberális pártokról. *Beszélő*, 1991. 08. 03. 22.

⁴⁴ Németh i. m. 2009, 4.

⁴⁵ 2021-ben Sátoraljaújhelyen a Rákóczi Szövetség táborában *Újraindítás-megújulás, reStart-reNewal* mottóval került megrendezésre a Kárpát-medencei Nyári Szabadegyetem egyfajta „pót-Tusványosként”.

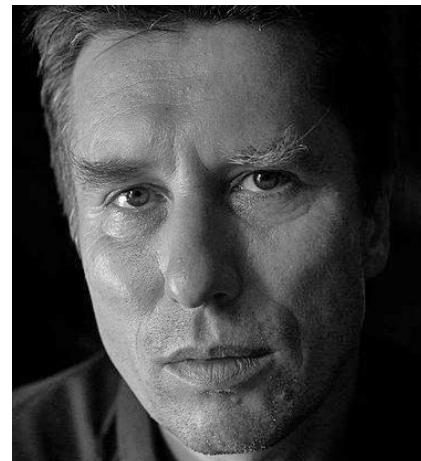
AZ EDDIG MEGVALÓSULT BÁLVÁNYOSI NYÁRI SZABADEGYETEM ÉS DIÁKTÁBOROK IDŐRENDJÉN

Ssz.	Időpont	Helyszín	Mottó
1.	1990. július 21–29.	Bálványosfürdő	Átmenet a diktatúrából a demokráciába
2.	1991. július 21–28.	Bálványosfürdő	Napforduló után
3.	1992. július 19–26.	Bálványosfürdő	III. Nyári Szabadegyetem
4.	1993. július 20–24.	Bálványosfürdő	Románia Kelet és Nyugat között
5.	1994. július 20–23.	Bálványosfürdő	A baloldali nosztalgia Közép- és Kelet-Európában
6.	1995. július 17–22.	Bálványosfürdő	Közös kihívások az átmenet során
7.	1996. július 22–27.	Bálványosfürdő	VII. Nyári Szabadegyetem
8.	1997. július 21–26.	Tusnádfürdő	A posztkommunizmus nyomorúsága
9.	1998. július 20–25.	Tusnádfürdő	Kelet-Közép Európából Európa felé
10.	1999. július 19–25.	Tusnádfürdő	Közép-Európa? Kelet-Európa? Balkán? – regionalizmus és integráció
11.	2000. július 24–29.	Tusnádfürdő	Politikusok rövidnadrágban
12.	2001. július 23–28.	Tusnádfürdő	Tíz évvel a Napforduló után – kényszerek és lehetőségek
13.	2002. július 21–28.	Tusnádfürdő	A polgári kibontakozás Európában
14.	2003. július 20–27.	Tusnádfürdő	Együtt vagy külön utakon – Integráció és nemzeti érdek
15.	2004. július 18–25.	Tusnádfürdő	Tusványos az igazi – Kelet-Közép-Európa az Európai Unió bővítése után
16.	2005. július 17–24.	Tusnádfürdő	Összetartozunk?! – Az Európai Unió kihívásai és lehetőségei
17.	2006. július 18–23.	Tusnádfürdő	Így is lehet – Egy másik Románia, egy másik Magyarország
18.	2007. július 17–22.	Tusnádfürdő	Vitán felül
19.	2008. július 15–20.	Tusnádfürdő	Más kép
20.	2009. július 14–19.	Tusnádfürdő	Tusványos, természetesen! Hús esztendőm hatalom
21.	2010. július 20–25.	Tusnádfürdő	Nyílt lapokkal. Tusványos 21.
22.	2011. július 19–24.	Tusnádfürdő	Összenő, ami összetartozik!
23.	2012. július 24–29.	Tusnádfürdő	Tusványos a világ közepe!
24.	2013. július 23–28.	Tusnádfürdő	A mi időnk
25.	2014. július 22–27.	Tusnádfürdő	Történetekből történelem!
26.	2015. július 21–26.	Tusnádfürdő	Több, mint fesztivál!
27.	2016. július 19–24.	Tusnádfürdő	Itthon voltunk, vagyunk, leszünk Európában!
28.	2017. július 18–23.	Tusnádfürdő	A biztos pont
29.	2018. július 24–29.	Tusnádfürdő	Szenvedélyünk Tusványos!
30.	2019. július 23–28.	Tusnádfürdő	Egy a tábor! Tusványos harminc!

Tomaji Attila

Vékony jégen

Németh László (1901–1975) – a történelem árnyékában

„Én hozom az álmot, Léthe-vízet
És Budapest ujjong, dalol, fizet.
Bizáncban is nőtt feledés moha,
De így feledni nem tudtak soha.
Én hozom az álmot, Léthe-vízet.”

(Ady Endre: *Budapest éjszakája* szól)¹

1.

Németh László a Móricz Zsigmond utáni korszak egyik legjelentősebb magyar próza- és drámaírója, kritikusa és esszéistája. Ha életművének jelenkori befogadástörténetére gondolok, döbbenetesen veszem tudomásul: mintha nem lenne rá szükség. Mára pusztán egy hómező, egy vákuum, egy már tiltást sem igénylő *terra incognita* mindaz, amit ez a lángész létrehozott, és letett Magyarország és Európa közös asztalára. Nincs a magyar irodalomnak és szellemtörténetnek még egy nagysága, akit ilyen sikeresen töröltek volna ki a nemzet emlékezetéből, jelenéből és talán jövőjéből is. Az iskolákban még opcionálisan sem szerepel a tananyagban egyetlen műve sem.

Egy hasonló (de csak hasonló...) sorsú másik íróról mondhatta azt egy egyetemi tanár a budapesti bölcsészkaron, hogy *Márai Sándor nevű magyar író nem létezik*, de ezzel az ellenkezőjét is rögzítette a diákságban. Németh Lászlóról manapság még egy ilyen mondat sem hangzik el. Pedig hiábavaló a forrást betaposni, mert úgyis kitör arrébb.

A múlt a mi legfőbb reményünk, írta Pilinszky,² mégis mindig akadnak, akik megpróbálják végképp eltörölni. Ez a törekvés ideig-óráig, akár évtizedekig is eltarthat, és gyakran részleges vagy teljes sikerrel jár. Előbb Németh László (általa is észlelt és belátott) tévedéseit szajkózzák a tévedhetetlenek. Aztán ezeket a „tévedéseket” tényekké

vastagítják, és arra használják, hogy a valóságot elfedjék velük. Rettenetes, hogy a tényektől sose ismerjük meg a valóságot, idézi szintén Pilinszky Rilket.³ A valóság, a forrás jelen esetben a teljes Németh László-i életmű. A kolozsvári *Korunk* egyik korabeli publicistája nemes egyszerűséggel az *irodalom fasisztájának* nevezte,⁴ tizenöt évvel később Horváth Márton,⁵ akinek a neve mára csak a történészhallgatók számára mond valamit, 1948-ban, az MDP Politikai Akadémiáján tartott előadásában így beszélt róla: „...az ellenséges írókra és irodalomra Németh László a legjobb példa. Németh László minden jel szerint jelentékenyebb ellenség, mint amilyen jelentékeny író...”⁶ Persze ezek a nevek mára eltűntek a sülyesztőben, de aminek okozói

¹ Ady Endre: *Budapest éjszakája* szól. In: Uő: *Szeretném, ha szeretnének*. Budapest, Nyugat, 1910.

² Pilinszky János: *Múltunk reménye*. *Új Ember*, 1975. 01. 05. 4.

³ Uő: *Két „rendhagyó” szent*. *Új Ember*, 1980. 04. 06. 6.

⁴ „Szöke Pál” [Bányai László]: *Az irodalom fasisztája*. *Korunk*, 1933/1, 79–80.

⁵ Horváth Márton (1906–1987): kommunista politikus, szerkesztő. 1948–1956 között vezető szerepet játszott a voluntarista kultúrpolitika és a sematizmus magyarországi megteremtésében. 1945 és 1950 között a *Szabad Nép* felelős szerkesztője, 1950 és 1954 között szerkesztőbizottsági tagja, 1954 és 1956 októbere között újra felelős szerkesztője volt.

⁶ Idézi: Domokos Mátyás: *Leletmentés*. Budapest, Osiris, 1996, 238.

voltak, a jelenség, az elítélés, az ellenségkép ma is változatlanul él és lobog, s ha véletlenül mindenek ellenére Németh szoba kerül, újra megerősítést nyer az a szemlélet, hogy kívül tágasabb. Ugyanis, ha „beengedték” volna, vele a minőség is betört volna a szűk szobákba és a még szűkebb homlokok mögé. Ezért újra és újra el kell mondani, hogy ki és mi is volt ez az író. Mert Tandori Dezső *haikujával* szólva: „Azt mondják, mindig / rajtunk is múlik minden. / – Rajtam ne múljon!”

2.

Németh László a 14. század óta bányavárosként és pénzverőhelyként ismert Nagybányán született 1901. április 18-án. A nagybányai városi anyakönyvbe Németh László Károly néven jegyezték be, és a Híd utcai református templomban keresztelték meg 1901 júniusában. (Szülőháza 1971-ben a létező szocializmus városrendezési dühének esett áldozatul.) A városka, ahol egyébként Tersánszky Józsi Jenő is született, akkoriban mintegy 10 000 lakost számlált. A középfokú oktatás története az 1547-ben Kopácsi István református prédikátor által alapított Schola Rivulina középtanodáig vezethető vissza. Édesapja, a Mezőszilasról származó Németh József – a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem egykori hallgatója, Tersánszky Józsi Jenő is szeretett tanára – földrajzot, történelmet és testnevelést tanított a város gimnáziumában, édesanyja, Gaál Vilma háztartásbeli volt. Németh László már kisgyerekként elkerült innen, mivel apját 1903-ban Szolnokra, 1907-ben pedig Budapestre helyezték át. A család 1914 nyarán épp egy velencei utazáson vesz részt,

mikor Szarajevóban, június 28-án Gavrilo Princip szerb diák lelövi az Osztrák–Magyar Monarchia trónörökösét, Ferenc Ferdinánd főherceget és hitvesét, Chotek Zsófiát. Ez a terrorakció vált az első világháború kitörésének közvetlen okává, pontosabban régóta keresett ürügyévé, lehetőséget teremtve az európai hatalmi viszonyok átrendeződésére. Az ezt követő mozgósítási parancsra Németh László édesapja népfelkelő hadnagyként vonult be, rövid kiképzés után a galíciai harcmezőre került, majd 1914 végén csapatát a Kárpátokba, a Přemysl körüli harcokba vezényelték. Németh József már 1915 elején hadifogságba került, és a kínai határ melletti Acsinszkba vitték. (Kevésbé ismert tény, hogy a háború kitörésekor Németh még katonatiszt akart lenni, a Ludovikára készült.) Az apa csak 1921 októberében térhetett haza, később megírta *Hét év* című emlékiratát, amelyet *Naplójával* együtt a család őrizgetett, s csak 1993-ban jelenhetett meg.⁷ Ezekben az apa nélkül töltött hosszú években alakul ki benne az irodalom iránti érdeklődés, amiben jelentős szerepet játszott a *Nyugat* folyóirat rendszeres olvasása, valamint magyartanára, az irodalomtörténetéről elhíresült Pintér Jenő órái is a VI. kerületi reáliskolában (később: Kemény Zsigmond Gimnázium). Németh László 1917 szeptemberében a budapesti Toldy Ferenc Főreáliskolába iratkozik be, ahol részt vesz az önképzőkör munkájában, első írásait itt olvassa fel. 1918 nyarán Gödöllőn ismerkedik meg leendő feleségével, az akkor tizenhárom éves Démusz Gabriellával. 1919 nyarán féltékenységi miatt sikertelen öngyilkossággal próbálkozik, a lány ezzel eldicsekszik,

Németh László szülei, Németh József és Gaál Vilma esküvői képe, 1899-ből.
Fotó: Németh László Társaság

ezért Németh megszakítja kapcsolatukat. Négy éven át nem is beszélnek egymással.

A világháború elvesztése után, 1919 elején egyik barátjához, Oszoly Kálmánhoz írt levelei egyikében így tesz tanúbizonyságot hazája iránti szeretetéről: „Oda az ország, és én most kezdem érezni: mit jelent Európa utolsó, rabszolga országában élni. Nem tudom, mi nagyobb bennem: az *ántánt* gyűlölete vagy a saját tehetetlenségünk fölötti kétségbeesés. [...] Nem tudom, mi a terved: maradsz vagy még? Én fönntartom ígéretemet: megyek professzornak, és ha nem lesz szükség professzorra, nevelősködöm, körmölök, és ha nem lesz szükség írnokokra, beállok gyári munkásnak. Mindegy. Mindegy. Ettől a rögtől nem válok meg semmiért. Csinálok, amennyit lehet; csinálom jól-rosszul, dolgozok, de itt élek, és magyar bűzán élek. Most még jobban szeretem az én nyelvemet; Petőfi, Arany, Ady nyelvét, mint valaha, mert éppen az én népem lesz az egyetlen nép, amelyik

⁷ Németh József: *Hét év, 1914–1921; Napló, 1898–1911*. Szerk. Hegedős Mária. Budapest, Magvető, 1993.

Németh József és Németh László 1905 körül. Az édesapa 1915 elején került hadifogságba, és csak 1921 októberében térhetett haza.

Fotó: Németh László Társaság

csak a nyelvében élhet. Én az utamon maradok.”⁸

Élete első húsz évének legfontosabb eredménye, hogy életben maradt, nem került a frontra, a korszak tudatosan tanulmányozott szellemi élete felkeltette becsvágyát az irodalom iránt, felismerte és megnevezte az apja, anyja és a tágasabb családjában zajló pusztító lelki-testi viszonyokat, megértette a kettős örökséget, az eszményített apa és a vele szemben álló anya alakjának jellemzőit, tudomásul vette a család, az ország, az életmód és társadalmi berendezkedés szétesését. Mindez egy életre elegendő tapasztalatot adott neki ahhoz, hogy készen álljon a 20. századi válság és modern életérzés kifejezésére, miközben a hagyományhoz fűződő meghitt viszonya továbbra is megmaradt.

1920-ban a pesti bölcsészkarra felvételizik, de elégedetlen a képzés színvonalával, ezért átiratkozik az orvosi karra. Itt szerez diplomát 1925-ben, és a Szent László Kórház cselédkönyves orvosa lesz. De elszakadni az irodalomtól már nem tud: intenzív kapcsolatba lép kamaszkora kedvelt írójával, Szabó Dezsővel, és a diplomaszerezés évében beküldi egyik régi novelláját (*Horváthné meghal*) és tanulmányát (*Ady-vers genezise*) a *Nyugat* pályázatára.

Decemberben értesül arról, hogy novellája első helyezést és ötmillió koronás pályadíjat nyert.⁹ Elszakadni kamaszkori szerelmétől, Démusz Gabriellától sem tud, a szülők tiltakozása ellenére feleségül veszi. Nászútra Bécsbe mennek, innen írja meg Osvát Ernőnek¹⁰ végzetes hatású levelét, amiben nem kevesebbről számol be, mint hogy „a magyar szellemi élet organizátora” akar lenni.¹¹ Nyílt sisak, romantika, ifjúkori hév és túlzás: lényegében mintha azt jelentené be, hogy Osvát szerepkörét készül átvenni. Bár eleinte fogorvosként dolgozik, életét visszavonhatatlanul az irodalom tölti ki. Tanulmányokat ír, a legtöbbet a *Protestáns Szemlé*be, főleg a hozzá hasonlóan érzett nemzedéktársairól, akikre írói lovagrendként tekint a magyarság felemelkedéséért folytatott küzdelemben. Keresi a helyét: 1927-ben egyszerre dolgozik a *Nyugat*, a *Napkelet* és a *Protestáns Szemle* számára, aztán később kevés időre a *Nyugathoz* pártol. 1928 nyarát Párizsban tölti feleségével, ahol leginkább – olvas: Proustot,

Gide-et, Ortegát, akikről esszéket ír. Leadja a *Napkelet*nek – ide tömörülnek a *Nyugatot* elhagyó fiatalok – első regényének, a 27 évesen írt *Emberi színjáték*nak első fejezeteit. Babits Mihály hívja a *Nyugathoz* társszerkesztőnek. Ady, Móricz, Babits mellett Erdélyi Józsefről, Reményik Sándorról, Szerb Antalról, Pap Károlyról, Illyés Gyuláról, Szabó Lőrincről, Halász Gáborról ír tanulmányokat. Másokat, fiatalabbakat is be akar mutatni, de Babits leállítja a sorozatot. Hatvany Lajos¹² is megtámadja, aki, mivel Németh Lászlót Babits egyik „fegyverhordozójának” tekinti, figyelmezteti, hogy az akkor elnyert Baumgarten-díjért cserébe a „zsidó-magyar adakozó” szellemét is igyekezzék megjeleníteni a tanulmányai-ban.¹³ Németh ezután visszaadja a díjat.

Triantont követően, a halálos sebet kapott ország legjobbjai sebláztól elgyötörten keresték a tiszta forrást, melyből ihatnának, a lehetőséget, hogy megfogalmazza a magyar bánatot, ahogy Ady írta *Elhanyagolt, véres szívünk* című versében:

„Sebeink megújulhattak százszor,
Úgy adta az Élet:

Támadtak a magyar sebeknél
Mindig tüzezebb kelevények
S mi árván, porban
Üszkösödtünk.

En-sírásunkat végigsírnunk
Hangosabb sírások
Nekünk soha meg nem
engedték:

⁸ Németh László *élete levelekben*, 1914–1948. Szerk. Németh Ágnes. Budapest, Magvető – Szépirodalmi, 1993.

⁹ A *Nyugat* novellapályázata. *Nyugat*, 1925. 12. 25.

¹⁰ Osvát Ernő (1876–1929): szerkesztő, irodalomkritikus, író. 1908–1929 között a *Nyugat* folyóirat szerkesztője.

¹¹ Németh László: *Homályból homályba* I. Budapest, Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977, 305.

¹² Hatvany Lajos (1880–1961): Kossuth-díjas magyar író, kritikus, irodalomtörténész. A korszak magyar irodalmának számos képviselőjével volt szoros barátságban, és támogatta őket akár anyagilag is (legismertebbnek Ady Endre példája tekinthető).

¹³ Gombossy Sándor [Hatvany Lajos]: Levél egy Baumgarten-díjashoz. *Századunk*, 1930/5, 278–284.

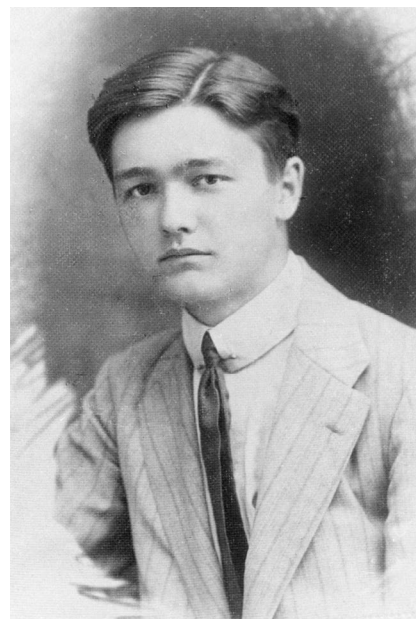
Úgy licitált reánk, mint vásott,
Kegyetlen uzsorás: a más sors.

Ha harcaink parázsa lobbant,
Világok gyúltak ki,
Sohse tudott az igazsághoz
Igazunk minket eljuttatni:
Hamupipőke a magyar kín.”¹⁴

3.

A húszas években felerősödött az érdeklődés a magyar falu és népművészet iránt, amely az igaz, nemzeti önismeret igényével társult. Ennek is köszönhető az empirikus szociológiai kutatások megkezdése. Nyilván a trianoni tragédia is közrejátszott abban, hogy a magyar értelmiség egy részében igényként merült fel egy új, reális nemzetismeret megszerzése, amit korábbi írók, így Ady, Móricz vagy Szabó Dezső eszméi is termékenyítettek. Trianon óta a hivatalos felfogás egyszerre vállalta az állam- és kultúrnemzeti felfogást (lásd Szent István-i állam-eszme vagy Klebelsberg Kunó elképzelései), az új nemzedék viszont, így Németh is, utóbbit tartotta követendőnek. Németh Lászlóban új irodalmi és politikai program körvonalazódik, amelyet hite szerint egy színre lépő fiatal írói nemzedék valósíthat meg. Első, e programot körvonalazó írása *Népiesség és népiség* címmel jelent meg, amelyben leszögezi, hogy „Ami pedig a jelent illeti, tagadhatatlan, hogy az egész magyar társadalomnak egyetlen rétege van, ahol a magyar poézis számbavehető érceket találhat: a föld népe.”¹⁵ Elkülöníti egymástól a népi és a népies irodalmat, ez utóbbi nem más, mint „Petőfi költői életformája”, annak utánzása, csak irodalmi iskola,

öröklött jelmez és dogmatika vagy „életpóz”, ahogy Halász Gábor mondta. S amit meghirdet: „a magyar költészet sohasem lehet más, mint népi. [...] legnagyobb képviselőiben mindig népi volt. [...] A legdekadensebbnek látszó, de igazi költő magyarról mindig kimutatható, hogy a néptől kapta azt a vitális szint, amely a nemköltőktől megkülönbözteti. [...] a népiség: a magyar költészetnek és a magyar népnek ős egymásrautaltsága: természeti igazság. Nagy magyar költő csak az lehet, aki a magyar eredetiség medencéjéből meríti meg a maga eredetisége korsaját.”¹⁶ Ugyanebben az évben az *Új reformkor felé* című írásában arról számol be, hogy „Trianon óta egy új írónemzedék előőrsei verődnek egyre sűrűbb rajvonalba”, és hogy „Ezekben a kritikus percekben a magyar író görcsösen keresi népe létjogát. Fölfedezi erői nagy tartályát, a föld népét, s fölfedezi *életerejé* bizonyítékát, a magyar irodalmat. A magyar nép Európa egyik legszívósabb népe, mindent kibírt, és sorsa, alkata, nyelve egy csodálatos, sejlő, de ki nem alakult kultúra humuszává rétegezte.”¹⁷ Programadó írásait egyre többen olvassák, a magyar szellem korábban szerteágazó higanygolyócskái egymás felé fordulnak, programokká, társaságokká, szellemi műhelyekké olvadnak össze. Kiemelendő közülük például az egyetemi fiatalságot tömörítő, a népi írók mozgalmának elindításáért sokat tevő Bartha Miklós Társaság, amely Ady és Móricz nevét tűzte zászlajára. A társaság 1925–30 közötti munkájában részt vett Németh László, Kodály Zoltán, Féja Géza, Erdélyi József,

Németh László érettségi képe (1919). „Oda az ország, és én most kezdem érezni: mit jelent Európa utolsó, rabszolga országában élni. Nem tudom, mi nagyobb bennem: az ántánt gyűlölete vagy a saját tehetetlenségünk fölötti kétségbeesés” – írta Oszoly Kálmánhoz ebben az évben.

Fotó: Németh László Társaság

Kodolányi János, József Attila, Illyés Gyula, akik írásaikkal egy új agrárprogram iránt keltettek figyelmet. Ez végső formáját 1930-ban nyerte el József Attila a magyar ifjúságot megszólító *Ki a faluba!* című, ma már szintén elhallgatott röpiratában.

Az új generáció első közös estje 1929. február 27-én még a pesti Vigadóban zajlott, a Bartha Miklós Társaság Új Magyar Föld költői estjén, ahol Németh László foglalta össze az új igényekkel fellépő nemzedék hitvallását. Azonban a „népiek” Debrecen választották szellemi központjuknak, itt született meg a népi írók legjelentősebb fóruma, a *Válasz* (1934) is, amelynek megalapításában és szerkesztésében (Fülep Lajos és Gulyás Pál mellett) társszerkesztőként ő is

¹⁴ Ady Endre: Elhanyagolt, véres szívünk. In: Uő: *A halottak élén*. Budapest, Pallas, 1918.

¹⁵ Németh László: *Népiesség és népiség*. *Napkelet*, 1928. 02. 15. 274–276.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uő: *Új reformkor felé*. *Napkelet*, 1928. 04. 01. 535–539.

Démusz Gabriella és Németh László 1925. decemberi házasságkötésükkor.
Fotó: Németh László Társaság

részt vett. A *Válasz*, bár a munkatársak többsége a népi irányzathoz tartozott, a teljes magyar irodalom orgánuma akart lenni. A debreceni helyszín kiválasztásának volt egy irodalompolitikai vetülete is: a budapesti hegemóniával szemben az irodalmi decentralizáció és policentrizmus gondolata, amitől a vidék fővárossal szembeni szellemi szuverenitásának megteremtését remélték. Ez a törekvés egyáltalán nem tekinthető elszigetelt kísérletnek: a kor jónéhány kiemelkedő írója (Németh mellett Kerényi Károly¹⁸ vagy Hamvas Béla¹⁹) messzemenően egyetértettek vele. Ma már – kissé leegyszerűsítve, ha centrum és periféria évszázados vitájaként fogjuk fel a város-vidék „küzdelmét” – talán jobban látható, hogy a korábban centrumnak gondolt főváros is

csak peremvidék volt, s ma is az a világ nagy centrumaihoz képest.

Már a harmincas évek elején megérkezett az irodalomba a népi írók újabb hulláma, például Szabó Pál, Veres Péter, Sinka István, Darvas József. Észrevehetően növekszik a népi írók hatása az irodalomban és a különféle vallási (pl. Soli Deo Gloria) és politikai ifjúsági egyesületek (például a Turul Szövetség) körében. Németh László *Ember és szerep* című önéletrajzi esszé-sorozatának zsidókérdést is érintő fejezete is ez idő tájt jelent meg.²⁰ Illyést, a Németh-írástól nem független, de szelleméhez s céljaihoz méltatlan vitába akkor kényszerítette Zsolt Béla és Ignóus Pál – miután az öreg Ignóus²¹ s Hatvany Lajos megírták Németh Lászlót támadó

cikkeiket²² – lappangó antiszemizmussal vádolva meg Illyést, valamint hitlerizmussal a népi írómozgalmat és az akkor alig egy hónapos, még csak egyetlen számot megért *Választ*.²³ (Fontos cikk e témakörben Kardos Pál *Zsidó válasza*, amelyben a debreceni irodalomtörténész Németh és Illyés mellé állt.)²⁴ Ugyanez a hangvétel volt jellemző 1945 után is, de a vád ekkor már a népi írók szinte teljes táborára vonatkozott, holott az Illyés vezette *Magyar Csillag* – akár korábban a *Válasz* – nyilvánvalóan sikeresen kezelte a leginkább mesterségesen szított népi-urbánus ellentétet.

Németh László a magyar szellemi életben betöltött súlyának növekedését jelzi, hogy a Magyar Rádió elnöke, Kozma Miklós 1934 nyarán rábízta az irodalmi műsorok szerkesztését. Ezzel párhuzamosan a kormányzati politika is igyekszik a maga céljaira hasznosítani a mind nagyobb visszhangot keltő mozgalom eredményeit. Amikor Zilahy Lajos ötletére 1935 áprilisában Gömbös Gyula miniszterelnök több népi íróat eszmecserére hív meg, a csoportnak Németh is a tagja volt. A Gömbös-kormány olyan reform-ígérettekkel lépett fel, amelyekről a népi írók is cikkeztek például a *Magyarország* című napilapban. A Zilahy által felvázolt *Új Szellemi Front* célkitűzése – cserébe a beígért reformokért – a népi írók

¹⁸ Kerényi Károly (1897–1973): klasszika-filológus, vallástörténész, egyetemi tanár. 1948-ban hagyta el az országot, miután Lukács György egy írásában megállapította: nincs helye a magyar szellemi életben. Élete utolsó három évtizedében Svájcban élt.

¹⁹ Hamvas Béla (1897–1968): író, filozófus. 1935-ben – Kerényi Károllyal együtt – a többek között Németh Lászlót is tagjává fogadó Szigetkör alapítója. 1948-ban Lukács György „politikailag károsnak” nyilvánította tevékenységét, ezután B-listázták és kényszernyugdíjazták. Élete végéig gyakorlatilag belső emigrációba vonult.

²⁰ Németh László: *Ember és szerep. Kalangya*, 1934. 01. 01. 274–283.

²¹ Ignóus (Veigelsberg Hugó, 1869–1949): költő, író és újságíró. A magyar kritikátörténelem meghatározó alakja, a *Nyugat* első két évtizedében, 1908 és 1929 között a folyóirat főszerkesztője.

²² Ignóus: „Kalangya”. *Magyar Hírlap*, 1934. 05. 13. 5–6.; Hatvany Lajos: A szellem különítményesei. *Újság*, 1934. 05. 27. 27–28.

²³ Zsolt Béla: A nagyerdő és a nagyvilág. *Újság*, 1934. 05. 27. 9.; Ignóus Pál: Az út. *Esti Kurír*, 1934. 06. 05. 4.

²⁴ Kardos Pál: Zsidó válasz. *Válasz*, 1934/2, 153–157.

támogatásának megnyerése volt. Az erről szóló vitában felszólalt Németh, Illyés, Kodolányi, Sárközi György, Tamási Áron, Féja Géza és mások, akik készek lettek volna az együttműködésre. Zilahy és Németh Imre²⁵ kezdeményezésére Gömbös 1935. április 16-án személyesen is találkozott Zilahy házában néhány népi íróval (Féja, Illyés, Móricz Zsigmond, Németh, Szabó Lőrinc, Tamási Áron), de a kezdeményezés kudarcba fulladt, ugyanakkor kiváltotta az urbánusok (Bálint György, Ignotus Pál) ellenszenvét, tovább mélyítve az éledező népi-urbánus ellentétet. Az eredménytelen találkozó után főleg a fiatal értelmiség lendült mozgásba, mind tevékenyebbé váltak szervezeteik és intézményeik. A magukat már nyíltan is népinek valló folyóiratok közül a *Magyar Út* 1934-ben, a *Kelet Népe* 1935-ben, a *Magyar Élet* 1936-ban, a *Híd* 1937-ben indult. 1939-ben a Nemzeti Parasztpárt hetilapjává vált a *Szabad Szó*, 1941-ben rövid időre népi orgánummá lett a debreceni *Tiszántúl*. 1939-ben létrejött a Püski Sándor által alapított Magyar Élet Kiadó, majd a vele együttműködő Bolyai Akadémia, valamint a Turul és az Exodus Kiadó, amelyek többnyire a népi írók munkáit jelentették meg.

4.

A harmincas évek elején Németh László korábbi irodalomkritikusi tevékenységét felváltja az ideológiai jellegű programadás, meghirdeti a „minőség forradalmát”, amely egy „középső” út lenne a kapitalizmus és szocializmus

Babits Mihály, Török Sophie, Farkas Zoltánné, Németh Lászlóné, Erdélyi József, Németh László és Illyés Gyula 1931 szilveszterén az Attila úti lakásban. Fotó: Németh László Társaság

között. A „minőségszocializmus” szerinte olyan szellemi és erkölcsi felhajtóerő lehet, amely a nemzeti hagyományokból és az európai műveltségből egy új elitet („új nemesség”) teremt: az új értelmiség és a népi erő egymásra találásából pedig egy megújuló társadalom jöhetne létre. Hamar kiábrándul azonban: az évtized közepétől a társadalomból való kivonulás rezignált következtetése jelenik meg műveiben, cikkeiben. Pedig épp ebben az időszakban jut el a mozgalom a tetőpontjára. Darvas József, Erdei Ferenc, Féja Géza, Illyés Gyula, Kovács Imre, Ortutay Gyula, Szabó Zoltán művei, a „falukutató” társadalomleírások felrázzák a szélesebb közvéleményt is. A *Válasz* ekkorra nőtte ki magát az irodalom egyik szervezőjévé, és vált az 1937. március 15-én megalakult Márciusi Front lapjává. A Márciusi Front a szélsőjobb, a faji demagógia, a német térnyerés elutasítása és a társadalom megújulásának (földreform, demokratikus sza-

badságjogok stb.) programja akart lenni, azonban a belső viták felőrölték, a kormányzat betiltásokkal, sajtóperekkel üldözte az íróit²⁶. A Márciusi Front, majd az 1939. június végén létrejött Nemzeti Parasztpárt a népiek politikai tevékenységének is teret engedett. Németh mindkettőtől távol tartotta magát, a napi politika nem volt a kenyeré. A helyzetet súlyosbította, hogy 1935-ben hirdette meg a Komintern a népfrontot, és nemzetközi hálózatának tagjait arra utasította, hogy lépjenek *taktikai* szövetségre a „haladó erőkkel”, legyenek azok paraszti, polgári-demokratikus vagy szociáldemokrata csoportok. Ez időben tűnik fel például Erdei Ferenc, Darvas József vagy az a Donáth Ferenc, aki kommunista ügynökként jelen volt az 1936-os Debreceni Diétán, részt vett a népi mozgalom balra tolásáért felelős Márciusi Frontban, ott volt a Nemzeti Parasztpárt 1939-es megalakításán, sőt a *Szabad Szó* szerkesztője lett, és a szárszói

²⁵ Németh Imre (1893–1970): szerkesztő, lapkiadó, újságíró. 1935-ben a *Válasz* felelős szerkesztője, bár a tényleges szerkesztést Németh és Illyés végzi. 1935 májusában adja át a *Válasz* szerkesztését Sárközi Györgynek, de a lapkiadási jogot megtartotta a lap megszűnéséig, 1938-ig.

²⁶ A népi írók elleni kormányzati fellépések, perek – Gömbös Gyula halála után, amikor Darányi Kálmán volt a miniszterelnök – 1937–1938-ban zajlottak, többek közt Féja Géza, Kovács Imre, Illyés Gyula és mások ellen.

találkozón is feltűnt.²⁷ Mindezek nyomán és hatására 1938 végén a Márciusi Front széthullott, ahogy ekkor szűnt meg a *Válasz* is, és véglegesen elmélyültek a mai napig tartó gyilkos, népi-urbanus viták.

Szót kell ejtenünk Németh László Erdély iránti felfokozott érdeklődéséről is, amely már az 1920-as évek közepén, pályakezdő korszakában is jelentkezik, mikor az *Erdély lelke a legújabb irodalomban* című tanulmányát írja.²⁸ De később is, egymás után keletkeznek a kimagaslót, az egyedit és különöst kereső tanulmányok és kritikák az erdélyi költőkről és írókról (Áprily Lajos, Berde Mária, Gulácsy Irén, Makkai Sándor, Nyirő József, Reményik Sándor, Tamási Áron, Tompa László), valamint drámái (*Bethlen Kata*, *Eklézsia-megkövetés*, *Apáczai*, *A két Bolyai*). Mindben ugyanazt, a megmaradáshoz vezető utat keresi, kutatja, hozzájárulást az általános emberi értékekhez és az egyetemes magyar gondolat mélyebb kibontásához. Az 1928. július 5–7-én tartott marosvécsi találkozót követően meghívják az akkor induló folyóirat, az *Erdélyi Helikon* munkatársának. Sajnos nem tart sokáig ez az idilli helyzet, mert már 1933-tól, leginkább a marxista *Korunk* hasábjain,

megjelennek a fanyalgó kritikák is. „Szőke Pál”²⁹ 1933. januári publicisztikájáról, amelyben fasisztának és a baloldal ellenségének nevezi Némethet, már szoltunk korábban. Ezt a támadó hangvételt folytatja ugyanott „Jeszenszky Erik” is³⁰. Németh László a *Korunk* 1934. februári számában válaszol,³¹ amelyet követően Jeszenszky már nemcsak véleményét, de ítéletét is közli: „Németh László egyéni ideológiája csupán a monopolkapitalizmus fasiszta ideológiájának egyéni megjelenési formája.”³² A Jeszenszky Erik-név csak az egyik álneve a mögötte rejtőző Molnár Erik kommunista történésznek, aki 1944 decembere és 1956 októbere között a magyar kormányokban tájékoztatási, népjóléti, külügy-, igazságügy-miniszter volt. Mindez ma már alig is számítana, ha nem alapozta volna meg Németh László 1945 utáni megítélését mind Magyarországon, mind Erdélyben. Németh fontos erdélyi tárgyú művei közül meg kell említeni az 1935 nyarán tett romániai utazást követően írt útinaplóját, a *Magyarok Romániában*nt, de egyéb, Erdélyért aggódó munkáit vagy beszédeit is, mint például az *Erdély ünnepére* című tanulmányát (a teljesebb magyarság igénye; a

nemzeti kohézió növelésének feladata; lelki önkormányzat és szociális igazságtevés fontossága stb.),³³ a *Kisebbségből kisebbségbe* címűt (csoportérdekek szemben a magyarság közös, nagy, természetes érdekével stb.),³⁴ valamint az 1943-ban elmondott *Nagyváradi beszédet* (a nagy ellenség ellen nagy lelket kell növeszteni; szolidaritás; gandhizmus stb.). Ezeket a műveket manapság újra olvasva aligha adhat igazat valaki is az őt támadóknak.

1932 tavaszától Németh László elhagyja a *Nyugatot*, kizsorul a *Magyar Szemléből* az „antisemitizmus” rásült bélyege miatt, ugyanakkor a *Napkelet* se közli „filoszemitizmusa” miatt. Nem kíván egyik szekértáborhoz sem tartozni, ami minden korban – ma is – felér egy halálos ítélettel. Első kislánya (akinek Móricz Zsigmond volt a keresztapja) halála után kezdett hozzá *Gyász* című regényéhez, és első drámájával, a *Bodnárnéval* is elkészült. Ekkor jelenik meg a debreceni Gulyás Pál tanulmánya róla,³⁵ ekkortól datálható barátságuk – a magyar irodalom egyik legszebb férfibarátsága – is.³⁶ E tanulmány kimozdítja a holtpontról, célt és irányt ad számára: Gulyás a magyar ifjúság új orientációjának láttatja,

²⁷ Donáth későbbi szerepe még egyértelműbb: az 1943 júliusában létrehozott Békepárt (lényegében a Kommunisták Magyarországi Pártjának utóda) alapító és vezetőségi tagja, 1944-ben a *Szabad Nép* szerkesztője, a Magyar Frontban pedig a kommunisták képviselője. A KMP 1945. májusi konferenciáját követően a vezetőségbe is bekerül Apró Antallal, Farkas Mihállyal, Gerő Ernővel, Kádár Jánossal, Nagy Imrével, Rajk Lászlóval, Rákosi Mátyással és Révai Józseffel együtt. És Donáth az egyik kommunista, aki 1946-ban előbb kidolgozza az MKP agrárprogram-tervezetét, amelyben taktikai szempontból még „a dolgozó parasztság tulajdonának védelme” szerepel, majd ő lesz, aki végrehajtja a mezőgazdaság szovjetizálását, a „kulákok”, a „falusi burzsoázia” (!) teljes kifosztását.

²⁸ Németh László: *Erdély lelke a legújabb irodalomban*. *Társadalomtudomány*, 1926/5, 392–401.

²⁹ „Szőke Pál” Bánya László (1907–1981) magyar közíró, történész *egyik* álneve.

³⁰ Jeszenszky Erik [Molnár Erik]: Nyílt levél Németh Lászlóhoz, a „Tanú” szerkesztőjéhez. *Korunk*, 1933/11, 861–863.

³¹ Németh László: Válasz nyílt levélre. *Korunk*, 1934/2, 150–156.

³² Jeszenszky Erik [Molnár Erik]: Megjegyzés az előbbiekre. *Korunk*, 1934/2, [156–160.] 157.

³³ Németh László: *Erdély ünnepére*. *Magyar Élet*, 1940. október, 1–3.

³⁴ Németh László Kolozsváron elmondott, 1940. november 12-ei beszéde.

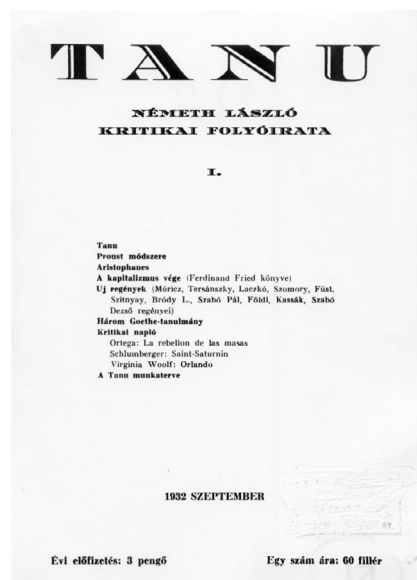
³⁵ Gulyás Pál: Németh László. *Protestáns Szemle*, 1932/6, 375–388.

³⁶ Ennek feltárását Lisztóczy László végezte el: Lisztóczy László: Gulyás Pál és Németh László barátsága. *Délsziget* (35), 1996.

és egy önálló folyóirat megalapítására biztatja. Itt és ekkor hangzik el először Németh László szerepének elismerése a magyar kritikaírásban.

1932 augusztusától jelenteti meg a *Tanút*, mert unja, hogy a folyóiratokat az öregek szerkesztik, de a fiatalok írják. A *Tanú* 1932. évi létrehozásával szabad fórumot akar, tájékozik és rögvest tájékoztatja is olvasóit, azzal a nyílt céllal, hogy növelje nemzeti önismeretüket. 1937 elejéig összesen 17 füzetet jelentet meg, egymaga írva mindet. Bár irtózik a politikától, Hitler uralomra jutása után egyre aktuálisabb, de az irodalmi célkitűzésektől soha el nem szakadó tanulmányok sorát írja (*Reform, Új politika, A Rádió feladatai* stb.). Egyik legjelentősebb közülük az 1933-as *Debreceni Káté* már-már költői hangvétellű dialógusa – az első változat Kodolányi János, a végleges Németh munkája –, amelynek végső következtetése, hogy a bennünket körbevevő kis népek történelmi közössége számára a magyarság egy „új nemesség” vezetésével, a műveltség, a minőség révén centripetális, vezető erővé válhat: „Minél súlyosabbak leszünk magunk, annál közelebb csúszik felénk e szövetség súlypontja, s minél nemesebb szerephez jutunk e szövetségben, annál szabadabban bontakozhat ki nemzeti erőnk. Határainkat befolyásunkban kell kitágítanunk: ez az igazi revízió.”³⁷

A világválság kora ez, a nyomor irtózat. Németh László szerint már nem elég az írás, személyes példamutatásra is szükség van. Felesége viszont épp ekkor határozta el, hogy saját otthonuk lesz: kölcsönökből felépíttette a Törökvész úti házat, amit Németh sosem bocsátott meg neki. Ebből a helyzetből született meg például *Bűn* című regénye. 1937-ben hétkötetesre tervezett regényciklusából (*Utolsó kísérlet*) csak négytel készült el. Hogy nem sikerült befejeznie a ciklust, abban közrejátszhattak a Farkas Gyula³⁸ által írt, 1867 és 1914 közötti magyar irodalomtörténet³⁹ nyomán felizzó ádáz viták. Farkas ebben a művében a német, szláv és zsidó asszimilációval magyarázta a magyar szellemi élet századvégi hanyatlását. Németh is részt kért a vitából, az 1939-ben írt *Kisebbségben* című röpirata is többek között ezért íródott. Azt veszi számba, mikor és hogyan veszett el a magyar a magyarban. A magyar irodalmat két szerencsétlenül megválasztott kifejezéssel, „mélymagyar” és „hígmagyar” írói típusra, alkatra bontva ábrázolja.⁴⁰ Amíg az előbbi a mindig lemaradó, de az igazi nemzeti értéket létrehozó, mellőzött alkotó tragikus sorsát jelöli, addig az utóbbi a minden körülmények között könnyedén érvényesülő írókat mutatja. Bár a polémiaiban Németh leginkább a Farkast támadó Szekfű Gyulával⁴¹ vitatkozott, olyan kifejezéseket használt és értékelési rendszert vázolt fel, amelynek utóbb általa is elismerten téves elgondolásai, fogalomhasználata mai napig

Németh László egyszemélyes kritikai folyóirata, a *Tanu* első számának címlapja. „A *Tanu* 1932. évi létrehozásával szabad fórumot akar, tájékozik és rögvest tájékoztatja is olvasóit, azzal a nyílt céllal, hogy növelje nemzeti önismeretüket.”

Fotó: Németh László Társaság

tartó értelmezési zűrzavart eredményeztek. 1940-ben adta ki Püski Sándor *A minőség forradalmát*, Németh a *Tanu* tizenhét füzetében megjelent tanulmányainak válogatott kiadását. Decemberben csatlakozik Móricz Zsigmondhoz, aki ekkor vette át a *Kelet Népe* szerkesztését. Ettől kezdve szellemi honvédelemre rendezkedik be, hiszen pontosan látja, akárki is nyeri meg a világháborút, védekeznünk kell, mert a magyarságot kiforgatják nemzeti múltjából és gyarmati néppé süllyeszti. A nemzetiszocializmussal és a kommunizmussal szemben a magyarságnak a saját útját kell választania. Tévedett volna?

³⁷ Németh László: Mozgalom. In: *Uő: A minőség forradalma – Kisebbségben* I. Budapest, Püski, 1992, 553.

³⁸ Farkas Gyula (1894–1958): tanár, irodalomtörténész, Németországban a Julius von Farkas névváltozatot használta.

³⁹ Farkas Gyula: *A magyar irodalom története*. Budapest, Káldor, 1934.

⁴⁰ Németh László: *Kisebbségben*. Kecskemét, Első Kecskeméti Hírlapkiadó, 1939.

⁴¹ Szekfű Gyula (1883–1955): történész, publicista, egyetemi tanár. A két világháború közötti időszak meghatározó és vezető történésze, 1927 és 1939 között a *Magyar Szemle* főszerkesztője, 1939 és 1944 között a *Magyar Nemzet* állandó publicistája. 1945 és 1948 között rendkívüli moszkvai követ, majd nagykövet.

Németh László az 1940-es években lányaival. Fotó: Németh László Társaság

5.

1943. július 31-én a Független Kisgazdapárt egy Bajcsy-Zsilinszky Endre által megfogalmazott memorandumot nyújtott át Kállay Miklós miniszterelnöknek, javasolva a háborúból való kilépést. Kállay 1943. augusztus 5-én fogadta az ellenzék vezetőit, majd a magyar kormány tárgyalási felhatalmazást adott Veress Lászlónak, aki a kairói és isztambuli titkos tárgyalásokon Kállay megbízásából képviselte Magyarországot. Ő írta alá 1943. szeptember 9-én az angol kormány megbízottjaival azt az előzetes megállapodást, amelyben Magyarország kötelezettséget vállalt arra, hogy ha a szövetségesek elérik az ország határait, leteszi a fegyvert, és hadserege átáll. A társadalmi *status quo* megőrzését a szövetségesek előtti kapitulációtól remélték, hiszen rövidtávon a német, középtávon pedig a szovjet megszállás fenyegette az országot. Előbbivel a nyilas, utóbbival a kommunista uralom járt volna együtt, mindkettőt el akarták kerülni. A diplomáciai játszmák körébe sorolható, hogy

a református egyház is megkísérelte érvényesíteni külkapcsolatait, illetve hogy a kormány bizonyos rendezvények engedélyezésével (például a szárszói konferencia) is jelezni próbált a szövetséges hatalmaknak. Mindenesetre a háborúba ájult Magyarország szellemi életének kimagasló csúcspontja a Soli Deo Gloria (SDG) nevű református diákszövetség Kabay Márton Körének és Püske Sándor Magyar Élet Kiadójának 1943. augusztus 23-28. között Balatonszárszón rendezett tábora és mintegy hatszáz résztvevővel folytatott országos konferenciája. Ez a joggal szimbolikussá vált történelmi esemény a népi mozgalom legnagyobb összejövetele volt, bár több jel is utalt a tábor megbomlott egységére: Illyés Gyula és Tamási Áron nem jelent meg, Szabó Zoltánt meg sem hívták, és a népiekhez közel álló értelmiségiek közül Zilahy Lajos vagy Kerék Mihály sem vett részt a találkozón. Közös nyilatkozat elfogadására sem került sor a tábor végén. A Trianon utáni Magyarországon – kivételesen ritka történelmi helyzetben, hiszen közmegegyezés,

Trianon elutasítása fogta össze és lendítette tovább a nemzetet – egyrészt magát az országot kellett újjáépíteni, másrészt, ami még fontosabb feladatnak bizonyult, a korszak eszmei útkeresései között kellett a leghelyesebb utat megtalálni, és főleg tudatosítani. Az SDG már korábban is rendezett Szárszón találkozókat, 1934-től pedig – miután Soos Géza átvette az SDG vezetését – programja egyértelmű célként határozta meg, hogy cselekvő egyházra van szükség, amelyik képes megoldásokat nyújtani a magyarság lelki egységére a földműves, iparos és értelmiségi ifjúság együttes táborozásaival, illetve a magyarság sorskérdéseire, a népesedésfogyásra, az elvándorlásra, a parasztság szociális problémáira. Mindez a népi mozgalomhoz kapcsolta őket. A magyar társadalom nagyobbik részét a szegénysorban élő és leginkább református felekezetű parasztság alkotta. Égető kérdéssé vált a földkérdés megoldása és az egészséges birtokstruktúra megvalósítása, ami egyben a parasztság modernizálásával is együtt járt volna. Ugyancsak égetően sürgősnek mutatkozott választ találni arra, hogy vajon a nagypolitika szorításába vergődő Magyarország hogyan állhatna ellen a nemzetiszocialista német terjeszkedésnek és a majdani kommunista szovjet elnyomásnak, megőrzendő a magyar függetlenséget. Az 1943. februári sztálingrádi csata után vagyunk, amikor sokak számára nyilvánvalóvá vált, hogy a németek elvesztik a háborút. Újabb jelzés volt az is, hogy az 1943. júliusi olaszországi partraszállást követően megbukott Mussolini, ami szintén nem sokkal a szárszói találkozó előtt történt.

Németh László nevezetes *Szárszói beszéde* sem a semmiből „villant”:

közvetlen előzményei között ott találjuk az 1942. novemberi lillafüredi írótalálkozót vagy az 1943-as nagyváradai előadást. Lillafüreden azt kérte az államhatalomtól, hogy támogassa az értelmiségiek igyekezetét, a nagy „szellemi közmunkákat”, hogy az ország minden pontjára kerüljön olyan ember, aki műveltséggel, öntudattal telíti környezetét.⁴² Nagyváradai beszédében a kisebbségi sorsba zuhant erdélyi magyarok feladatait részletezte, és a közösségi erkölcs, a felelősségvállalás, a józan számvetés és az egymás iránt tanúsított szolidaritás fontosságára figyelmeztette hallgatóságát. Németh csak vonakodva engedett Püski Sándor hívásának, hogy felszólaljon Szárszón, a tanácskozás harmadik napján. Soha nem nevezte népi írónak magát, inkább szolidaritását fejezte ki azzal, hogy megjelent. Előadása a kommunisták körében elutasítást váltott ki, és ennek következményei végigkísérték későbbi életét. Beszéde középpontjában a magyarság sorsának háború utáni, várható alakulása, és az erre adandó lehetséges nemzeti stratégia kialakítása állt, nem volt kétsége ugyanis afelől, hogy a hamarosan bekövetkező történelmi változások gyökeresen átírják a magyar út lehetőségeit. Ebben csak megerősíthette a vezér szerepére törő Erdei Ferenc előző napi előadása, amely szerint a magyar társadalom csak a nemzetiszocializmus és a marxista szocializmus között választhat, és hogy ez utóbbi Magyarország számára jobb lehetőségeket jelent.⁴³ Úgy tűnik, Erdei részben már

A szárszói konferencia résztvevői. Az első sorban Dömötör Sándor, Sebestyén László, Bözödi György, Veres Péter, Darvas József, Majláth Jolán, Erdei Ferenc, Kiss István, Nagy István. A második sorban, balról a második, csíkos kabátban Szent-Györgyi Albert. Fotó: Németh László Társaság

itt – a református egyház konferenciáján! – elképzelhetőnek tartotta azt a radikális fordulatot, amelyet a szovjet megszállás és a kommunista hatalomátvétel majdan eredményezni fog. Németh László azonban tisztán érzékelte, hogy egy külső erők által hatalomra segített politikai rendszer fog uralomra jutni, amely a magyarság számára veszélyeket hordoz, gyarmati sors vár rá, ez ellen kell fellépnie az úgynevezett *harmadik oldalon*. Nemcsak a diktatórikus rendszerektől (nácizmus, bolsevizmus) féltette a nemzetet, hanem a nyugat-európai kapitalizmustól is. Programja a magyar függetlenségről szólt, ezért ragaszkodott monomániásan a belső erőkre építő, sajátosan magyar harmadik út eszméjéhez, amelyet a legszigorúbb minőségigény jellemez. Németh utópiája szerint csak egy „értelmiségi társadalom” szellemi és erkölcsi

ereje vezethetné ki a magyarságot (és az európai nemzeteket) a modern kor nagy válságából. „Én az osztálytalan társadalmat, ha az nemcsak névleg van meg, de az emberek műveltségében is, másnak, mint értelmiségi társadalomnak el sem tudom képzelni. Ez az osztály az, amely a többit lassan magába ölelheti. [...] ma az értelmiség a Noé bárkája. Benne ring mindaz a hagyomány, küzdés, emlék, amit az izgalomba jött emberiség tán hajlandó volna föláldozni. S benne menti magát a Jövő nagy utópiája is: az osztályok valódi összeölelkezése – egy megtisztult értelmiségi kultúrában.”⁴⁴ Harmadikutas elképzelésében a magyarság lényegét szerinte kifejezni képtelen keresztény-nemzeti kurzussal szemben foglal állást, ugyanakkor a nyugati (kapitalista) és a keleti (szovjet) megoldást egyaránt elveti. A korábbi másfél évtizedben kifejtett nézeteire támaszkodva

⁴² A lillafüredi írói értekezlet, 1942. november. Jegyzőkönyv. Szerk. Kristó Nagy István. Lásd: http://ezredveg.vasaros.com/z/pdf/zk_Antologia_A_lillafuredi_iroi_ertekezlet.pdf (Utolsó letöltés: 2022. 01. 09.).

⁴³ Erdei Ferenc: A magyar társadalom. In: Szárszó. Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet-tábor előadás- és megbeszéléssorozata. Budapest, Magyar Élet, 1943, 12–40.

⁴⁴ Németh László: Második szárszói beszéd. In: A minőség forradalma – Kisebbségben II. Budapest, Püski, 1992, 1290.

A hódmezővásárhelyi leánygimnázium épülete. Bár az ellene irányuló vádak miatt lemondott a katedráról, a gimnázium tanári kara kiállt mellette, elítélve az ellene felszólalók magatartását. Fotó: Németh László Társaság

most is egy nemzeti radikális változás mellett tör lándzsát, amelynek vezetője a paraszt-ságra támaszkodó „új nemesség” lenne, alapját pedig egy radikális földreform szolgáltatná. Németh „Kert-Magyarország” elképzelése egy új földbirtokosságot hozna létre, és egyesítené mind a nyugati (individualizmus), mind pedig a keleti (kollektívizmus) berendezkedés erőit, anélkül, hogy egyik vagy másik mellett tenné le a voksot. A kapitalista vállalkozásnál kötöttebb, a keleti kollektívizmusnál szabadabb nagyüzemi termelést képzel el, amelynek központjai a történelmileg kialakult nagybirtokrendszer meglévő struktúrája alapján, a nemzeti integritás megőrzésével alakulnának ki. Erdei Ferenc a konferencia augusztus 25-i vitázáróján nyíltan kimondta, hogy számára „harmadik út” nincs, Németh Lászlót nem politikusnak, hanem írónak tekinti, aki éppen ezért soha nem tud kiegyezni az aktuális politikai vonallal, amely a hangsúlyt mindig az aktualitásra helyezi. Erdi szerint a politika nem tehet mást a mindenkor írói magatartással szemben,

mint hogy amíg szükséges, felhasználja, ideig-óráig eltűri.⁴⁵ Egymással versengő alternatívák csaptak itt össze, de amíg Németh a magyarság számára keresett megoldást és kiutat, addig a lelkes Lenin-rajongó, s ha kell, már a kommunistákkal is szövetkezni képes Erdi saját karrierlépcsőit is építgette.

A világháború után persze mindaz, ami Szárszón történt, tabukérdéssé vált. A nyolcvanas évek közepétől viszont a kommunisták igyekeztek a maguk „üdv történetébe” illeszteni, mint a Horthy-rendszerben folytatott ellenállás egyik fejezetét, mint egy kommunisták által vezetett népfrontos konferenciát, ahol ők lettek volna a kovász népe, a magyar antifasiszta mozgalom valódi képviselői. Szárszóról a valóságnak és az igazságnak megfelelő módon kell gondolkodni: itt a református egyháznak, az SDG-nek, a náciellenes nemzeti szellemi ellenállásnak és a népi íróknak egyaránt megvan a maga helye, mert ez egy közös örökség. Az 1944. március 19-ei német megszállás után a konferencia

vezetői közül sokan vettek részt az ellenállásban, maga Soos Géza, aki az embermentés, a nemzeti ellenállási mozgalom egyik kulcsfigurája lett, mégis emigrálnia kellett a kommunisták letartóztatása elől. Németh szintén a letartóztatástól tartva Illyés Gyulával együtt bujkált, zsilettpengét rejtettek a cipőjükbe, ha a Gestapo elfogná őket. Németh ciántablettát is tartott magánál. 1945 után a konferencia egyes résztvevői, mint például Erdi Ferenc, beke-rültek a hatalomba, másokat az első nagy koncepciók perben, a polgári erők és a Független Kisgazdapárt felszámolását szolgáló Magyar Közösség perben ítélték el.

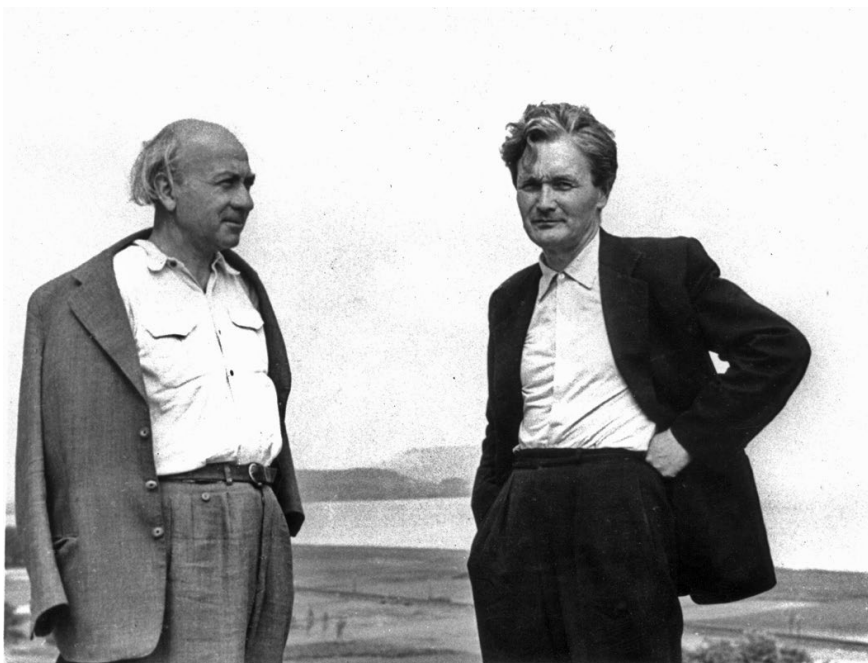
6.

Pest ostroma után a Törökvész úti ház romokban, Püski Sándor Békésre menekíti Németh Lászlót és családját. Némethet 1945. március 15-én a rendőrség letartóztatja, egy napon át a fal felé fordulva áll Féja Gézával, végül azonban kiengedik. Erdi Ferenc ekkor már parasztpárti belügyminiszter – bár személyesen is ott jár – nem igazolja író társát, szava sincs hozzá. A nyár folyamán különböző vidéki városokban munkát keres, Kristó Nagy István⁴⁶ segítségével szeptemberben Hódmezővásárhelyen helyezkedik el a Bethlen Gábor Református Gimnáziumban. A család szétszakad, felesége a két kisgyerekekkel Békésen marad, a két nagylány a Baár-Madas Református Gimnáziumba kerül internátusba. Mivel nem volt tanári diplomája, a kinevezéséről szóló hivatalos engedélyezési eljárás csak lassan haladt. Oklevél hiányában hol taníthatott, hol

⁴⁵ Erdi i. m. 1943.

⁴⁶ Kristó Nagy István (1921–2010): kritikus, irodalom- és művészettörténész.

nem. Közben Illyés biztatására megírta tanulmányát *A tanügy rendezéséről*. Szintén Illyés vont be az általa vezetett Népi Művelődési Intézet munkájába, és meghívta az 1946 októberében újra induló, általa szerkesztett *Válasz* munkatársai közé. Bár több alkalommal is sikeresen járt közbe Németh érdekében, ez nem azt jelenti, hogy Illyésnek komoly akaratértvényesítő lehetősége volt. Sokkal inkább azt bizonyítja, hogy az egyik legfontosabb „nemes vadnak” számított, akinek körülhurokolása a kommunisták leghőbb vágya volt, miközben a többi még szabad, kisebbnek tartott „vadra” is igényt tartottak (volna). Révai József így ír egyik cikkében: „Felesleges ma azon vitatkozni, hogy az értelmiség Szekfű Gyula vagy Németh László mögött álló része jelentősebb-e a magyar újjáépítés szempontjából. Nem a számszerű arányok döntenek itt. Szükség van az értelmiség mindkét táborára.”⁴⁷ Közben folytatódnak a Németh elleni támadások. A *Népszava* december 8-i számában Horváth Zoltán *Tiszta vizet a pohárba!* címmel többek között Németh László igazoltatását sürgette, 1946. január 23-án a rádióban Schöpflin Gyula *Kútmérgezők* címmel elsőként Németh László felelősségét firtatta. Németh erre reagálva, mintha létezne még demokratikus ügymenet, elegánsan lemondott a tanári katedráról. De Hódmezővásárhely, a gimnázium tanári kara kiáll mellette, visszahívják helyettesítő tanárnak, elítélve az ellene lázadó szellemi törpék magatartását. A helyi, újjáalakult Tornyai Társaság elnöke, Galyasi (Reisinger) Miklós

Illyés Gyula és Németh László az 1950-es években.
Fotó: Németh László Társaság

szociáldemokrata politikus javaslatára a társaság tagjává választották. A támadások és feljelentések a különböző sajtóorgánumban rendre folytatódtak, Horváth Márton például így ír: „A munkásírók nem írnak, mert elvették tőlük azt, amit gyűlölhettek: a faszizmust és demokráciánkban nem találták meg azt, amit szerethetnek. A túlsó oldalon már inkább próbálgatják az írók a kevés újságpapíron tollukat. (...) *Jól tudjuk, hogy a remekművek nem születnek az új élettel együtt*, megelőzik azt vagy utána jönnek. De az emberek, a harcban álló nép nem várhat erre. Mondják el, kiáltsák világgá akár alkalmi versek, dalok, darabok és plakátok – küzdelmünket a munkával, az éhséggel és belső ellenséggel. A mi harcunk, a mi munkánk most kezdődik igazán.”⁴⁸ Ebben a cikkben még Babits emléke és Márai jelene kerül osztűz alá, de Németh sem számíthat másra. Domokos Mátyás legalább harminc

emlékezetes sajtótámadást számolt össze, amely Németh Lászlót (gyakorta másokkal együtt) érte. Hogy az elkövetők nevét se feledjük, íme néhány: Horváth Zoltán (*Népszava*), Antal Gábor, Bóka László, Faragó László, Rónai Mihály András, Kósa János, Zsolt Béla (*Haladás*), Gogolák Lajos (*Kis Újság*), Schöpflin Gyula (Magyar Rádió), Darvas József (*Szabad Szó*), Keszi Imre (*Szabad Nép*), valamint Erdei Ferenc az első hazai koncepció per, a Magyar Közösség összeesküvése kapcsán 1947 februárjában *Az összeesküvők politikája és a harmadik út ideológiája* címmel írt Németh Lászlót is felelőssé tevő tanulmányt.⁴⁹ Az az Erdei, aki az 1940-es évek elején a szélsőjobboldali *Egyedül Vagyunk* pályázatára is írást küldött, és aki a Moszkvából hazatért bolsevisták által 1944. november 7-én Szegeden megalakított Magyar Kommunista Párttal azonnal kapcsolatba lépett, november 19-étől Révaival együtt

⁴⁷ Idézi: Domokos Mátyás: „Mi (nem) lett volna, ha...”. Németh László és a Méhes Zoltán-i sorsválasztás: az öngyilkosság. In: *Uő: Írósors. Németh Lászlóról*. Budapest, Nap, 2000, 55.

⁴⁸ Horváth Márton: Babits halotti maszkja. *Szabad Nép*, 1945. 05. 31. 5.

⁴⁹ Erdei Ferenc: *Az összeesküvők politikája és a harmadik út ideológiája*. *Fórum*, 1947/2, [93–104.] 93.

szerkesztve a *Délmagyarországot*, amely 1945-től kizárólag a Magyar Kommunista Párt lapjaként funkcionált.

1946 júniusában Németh Lászlók rendbe teszik a Törökvész úti házat, augusztusban a család egy része Budapestre költözik. 1947 őszén Illés Endre⁵⁰ és Illyés Gyula támogatásával megjelent az *Iszony*, amelynek megírását még Móricz Zsigmond kezdeményezte. Ennek sikere után *Őrültek* címen kezdett regényírásba vásárhelyi háziasszonyáról, amely 1956-ban jelent meg *Égető Eszter*ként. 1949-ben eladják a Törökvész úti házat, és a Szilágyi Erzsébet fasorba költöznek. A fordulat évében is folytatódik keserves kálváriája: bár közlik a hírt, hogy Baumgarten-díjas lett, nem kapja meg. A Révai Kiadó megkezdte az *Égető Eszter* kiadatási munkálatait, de Horváth Márton ismét ellenségnek nyilvánítja, ezért leállítják a könyv nyomtatását. Megélhetésük nincs fedezve, fordításokat vállal orosz, cseh, lengyel, német, angol, norvég nyelvekből, felesége mint kávéfőző dolgozik. *Anna Karenina*-fordítása Veres Péter közbenjárására jelenhetett meg. 1952-ben váratlanul József Attila-díjat kap, és a Nemzeti Színház felkéri a *Galilei* című dráma megírására. 1954-ben és 1955-ben is engedik próbálni az elkészült darabot, Major Tamással, illetve Bessenyei Ferencsel a főszerepben, de a

színház állandóan változtatásokat kér. A Majorral folytatott vitában az egyik vádpont: Németh önmagát ábrázolja Galilei sorsában és az inkvizíció az Államvédelmi Hatóság megfelelője. Jelentkezik életre szóló betegsége, a hipertónia. A feszültség miatt kiutat keres, megoldását a drámaírásban találja meg: gyors egymásutánban készülnek el új darabjai, a *II. József*, a *Petőfi Mezőberényben* és a *Szörnyeteg*. 1955 nyarán Sajkodra költözött. Tovább dolgozik az *Égető Eszter* kéziratán, a regény 1956-ban végre megjelenhet. Közben számos folyóirat is jelentkezik, amelyeknek a *Megmentett gondolatok* ciklusból ad részleteket közlésre. Sor kerül a *Galilei* bemutatójára is, 1956. október 20-án a Katona József Színházban. A szigligeti alkotóházban éri a forradalom híre. Megjelent a Vajdahunyad várában, ahol Petőfi Párt néven újjá alakult a népi írók hajdani politikai tábora, a Nemzeti Parasztpárt. Tagságot is vállalt a párt írói irányító testületében. Három megjelent írásban vázolta fel a forradalom utáni lehetőségeket tekintetbe vevő, reális magyar politika körvonalait.⁵¹ November 4-ét követően nem mer otthon maradni, családtagoknál, ismerősöknél húzódik meg. A bujkálás napjaiban, november 10-a és 20-a között veti papírra tizenhárom fejezetből álló összegző tanulmányát 1956-ról.⁵² Magda lánya és férje

emigrál. Németh szívpanaszai, magas vérnyomása miatt a bala-tonfüredi kórházba kerül. 1957. március elején megtudja, hogy Kossuth-díjra jelölték, ahogy többek között Szabó Lőrincet, Fülep Lajost, Kodály Zoltánt, Tímár Józsefet, Kiss Manyit, Borsos Miklóst, azokat, akiket eddig félreállított a hatalom. Jelölésének természetesen nem az az oka, hogy megváltozott volna a „besorolása”, sokkal inkább arról van szó, hogy a hatalom így kívánja kifelé demonstrálni: az értelmiség jelentős része végre megérti és támogatja a rendszert. Németh László sajnos elfogadta a díjat, bár nem ment el az ünnepségre, a kitüntetést felesége vette át, az ötvenezer forint tiszteletdíjat pedig a vásárhelyi gimnáziumnak adta, illetve a börtönben lévő barátok családtagjait támogatta belőle. Mikor 1958 júniusában Kállai Gyulától⁵³ felkérést kap, hogy a párt „szakértői” által készített népi írókról szóló állásfoglalást lássa el az észrevételeivel, ezt írja Kállainak: „A tanulmány... amelyet volt szíves utánam küldeni... sajnálattal látom, az én számomra nem tervezet... hanem ítélet, amelyhez alkalmazkodnom kell... kiállok a magyar írók sorából...”⁵⁴ 1959-ben meghívják az Írószövetség szervezőbizottságába, és felkérlik egy moszkvai utazásra is. A levert forradalom után Kádárék mindent elkövettek, hogy rendszerük szalonképesnek tűnjék a

⁵⁰ Illés Endre (1902–1986): drámaíró, könyvkiadó. 1957-től a Szépirodalmi Könyvkiadó igazgatója.

⁵¹ Németh László: *Emelkedő nemzet. Irodalmi Újság*, 1956. 11. 02. 2.; Uő: *Pártok és egység. Új Magyarország*, 1956. 11. 02. 1.; Uő: *Nemzet és író. Igazság*, 1956. 11. 03. 1.

⁵² Évtizedekig kéziratban lappangott, az 1956-os forradalom 55. évfordulójára jelent meg. Németh László: *A magyar forradalomról*. Budapest, Nap, 2011.

⁵³ Kállai Gyula (1910–1996): kommunista politikus. 1945 és 1948 között az MKP KV, 1948 és 1951 között az MDP KV tagja. 1951-ben letartóztatták, és 15 év börtönbüntetésre ítélték, 1954-ben szabadult. 1956 novemberétől 1989-ig a szűkkörű pártvezetés tagja: az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottságának, majd Központi Bizottságának tagja. 1949 és 1951 között külügy-, 1957 és 1958 között művelődési, 1958 és 1960 között államminiszter. 1965 és 1967 között miniszterelnök.

⁵⁴ Hagyatékban maradt levél. Idézi: Németh Ágnes – Gál Mihály: „Az én szárnyam a betű...” *Lyukasóra*, 2021/1.

nagyvilág számára. A nyílt ellenállás értelmét veszítette, az ország is beletörődött a megváltoztathatatlanba. Németh Lászlóra – de másokra, például Illyésre is – nagy nyomás nehezedett: próbálták rábeszélni őket a publikálásra, sőt, szovjet utazásokra is. Németh több meghívást is visszautasított korábban, most nem tudta, mitévő legyen. „Nekem iszonyú teher, de hátha használhatnék az országnak” – jegyezte fel magának.⁵⁵ Végül beadta a derekát. Feleségével szeptember 14. és október 14. között egy hónapra elutaztak a Szovjetunióba Király István⁵⁶ és felesége társaságában. (1955 végén Király volt az utastársa Illyés Gyulának is.) Az itt tapasztaltakból született 1961-ben *Utazás*⁵⁷ című szomorú „vígjátéka”. Persze csalódik most is, távollétében újra cikkekben támadják.

Visszahúzódik Sajkodra, a Bolyai-témával foglalkozik. Megjelenik a *Változatok egy témára* című kötete, amelyben tanulmány és dráma formájában is feldolgozza Bolyai János és Farkas életét. Naivul vagy inkább törhetetlen bizalommal ismét hinni kezd abban, hogy a forradalom tanulságai elősegíthetik az általa „minőségi szocializmusnak” hívott rendszer kiépülését. 1962-ben megjelenhet tanulmánykötete *Sajkodi estéék* címmel. Aczél György⁵⁸ kérésére levél formában megírja, hogy mit gondol a magyar oktatás, esztétika, iskola, színház, film stb. aktuális helyzetéről.

| Németh László feleségével 1965-ben. Fotó: Németh László Társaság

Természetesen nem tagadhatja meg önmagát, az irodalmi élettel kapcsolatban például a cárizmus irodalmi rendőrségét emlegeti, azokat az irányítókat, akik bár szocialistának vallják magukat, de nem azok vagy nem alkalmasak a betöltött szerepre, és hatalmukat mások tönkretételére használják. Az írás végül csak 1986-ban jelenthetett meg, a *Valóság* júniusi számában.⁵⁹

1963 végén szemében üvegtesti vérzések alakulnak ki, készül a hipertónia szövődményeként fellépő vakságra. Megjelenik *Kísérletező ember* című tanulmánykötete, amelyben pedagógiai, fordítói s legutóbbi betegségével kapcsolatos kísérleteiről számol be. Elkészül régen dédelgetett, *Irgalom* című regényével, amely az 1965-ös könyvhétre jelenik meg. Ebben

az évben Kodály Zoltánnal együtt megkapja a Herder-díjat, amelyet első alkalommal adtak át hét kelet-európai ország kiválóságának. Novemberben bemutatják az *Iszony* filmváltozatát, ez az év egyben a negyvenedik házassági és írói évfordulója. Ezt írja feleségének: „De akármilyen szép a család, jelentős a mű, legcsodálatosabb alkotásunk mégis: a viszonyunk... A te vetélytársad nem egy másik nő volt... hanem az Ideál, a Szerep... nem illettünk össze... [de] egy kapcsolat erejét, gyengéjét nem az mutatja meg, hogy mennyire rángatják, hanem hogy mekkora rángatás nem képes elszakítani.”⁶⁰ Állapota gyorsan romlik, lányának, Juditnak írja levelében: „Reggelinél a csésze a kezemből kicsúszott, a lábam elnehezedett... Pályám nyilván befejeződött. Mindenki azzal

⁵⁵ Németh László: *Utolsó széttekintés. Életrajzi írások, esszék, drámák, műhelyvallomások*. Budapest, Magvető–Szépirodalmi, 1980, 27.

⁵⁶ Király István (1921–1989): irodalomtörténész, egyetemi tanár. Legfontosabb kutatási területe Ady Endre munkássága volt.

⁵⁷ Bemutatója 1962-ben volt a Nemzeti Színházban.

⁵⁸ Aczél György (1917–1991): kommunista politikus. A Kádár-korszak egyik meghatározó alakja, pozíciótól függetlenül (művelődésminiszter-helyettesként, az MSZMP KB titkáráként, annak kultúrpolitikai munkaközösségének vezetőjeként vagy éppen a Minisztertanács elnökhelyetteseként) a kulturális élet legfőbb irányítója.

⁵⁹ Németh László: Ha én miniszter lennék. Levél egy kultúrpolitikushoz. *Valóság*, 1986/6, 1–45.

⁶⁰ Németh László: *Mérleg – 1965. Karácsonyi ajándék a hatvanéves Meminek az 1965-ös évfordulóra*. <http://www.nemethlaszlo.eu/merleg.html> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 09.)

Németh László Sajkodon az 1970-es évek elején.
Fotó: Németh László Társaság

repül, amivel tud, az én szárnyam a betű volt..."⁶¹

1967-ben közlik vele, hogy Összes művei kiadásra kerülnek, de erről írásos megállapodás nem születik. Előbb találkoznia kellett Kádár Jánossal, ami 1968-ban meg is történt az Írószövetségben. A találkozóról szóló hír és a közös fotó megjelent a sajtóban, ezt már követhette a szerződéskötés is az öt éven át, különböző kiadóknál megjelenő 18 kötet kiadásáról. Minden kötetéhez külön előszót ír. Szeretett városához kapcsolódó utolsó szép gesztusa, hogy kérésére Hódmezővásárhelyen jelentik be az életműsorozat elindítását. (Az utolsónak szánt *Sorskérdések* azonban Németh László életében nem jelent meg, 1989-ig kellett várni erre.⁶² Éppen addig, amíg a benne felvetett magyar(sors)kérdésekre és (sors) válaszokra a magyar társadalom jobbra immunissá vált.) 1969 tavaszán, négy év írásszünetet követően két hét alatt elkészül

utolsó írásával, a Semmelweis Ignácról szóló *Az írás ördöge* című drámájával. A Szegedi Nemzeti Színház 1970. február 6-án Hódmezővásárhelyen mutatta be, majd február 7-én Szegeden játszották. A következő öt évben már nem ír semmit, olvasni is alig tud. Agyvérzése után gyakorlófüzetekben tanul újból írni: „Ez volt az egyetlen igaz szenvedélyem. S szenvedély nélkül, üresen maradtam.”⁶³ 1975. március 3-án hunyt el. 1976-ban a hódmezővásárhelyi könyvtár az ő nevét vette fel, 1987-ben itt alakult meg a Németh László Társaság. Kéziratos hagyaték – drámák, tanulmányok, önéletrajzi írások versek, naplók és levelek – 2011-ben a Petőfi Irodalmi Múzeumba került.

7.

„Bizáncban is nőtt feledés moha, / De így feledni nem tudtak soha” – dalolta Ady 1909-ben, *Budapest éjszakája* szól című versében, és ma is friss ez a

dal. Németh László így beszélt Ady Endre című előadásában: „Egész bátran elmondhatjuk, hogy ő a magyarság igazi felfedezője. Mások lehajoltak a néphez, gondozták nyelvünket, megteremtettek egy-egy világító magyar-alakot, dohogtak sorsunk ellen; Ady volt az első, aki egybelátta a magyar életet, nevet és méltóságot szerzett sorsunknak, meghatározta helyzetünket s az európai kifejezésformák ellen eredményesen támasztotta fel a magyar jelleget.”⁶⁴ Ady az origó, az iránytű, belőle vont ki az esszenciát, őt követte, folytatta, mert az ő régi magyarsága vált Németh megújuló életforrásává. Amit Ady megmagyarázhatatlan és titokzatos módon mind tudott, azt Németh egy olyan értelmiségi, középosztálybeli családban kapta örökölni, ahol az európai műveltség alapvető viszonyítási pont volt. Ez a műveltség felölelte a filozófiát, az irodalmat, a nyelveket, a zenét, a matematika és a természettudományok ismeretét, és főleg az összeurópai összefüggések felismerését biztosította a számára. Mindezekre tartotta egyformán veszélyesnek a bolsevik és a nemzeti szocialista gondolkodást, de végsősoron a kapitalista haszonelvűséget is. Németh László számára magától értetődő volt, hogy a társadalmi reform és megújulás képviselője csak annak a társadalmi csoportnak a vezetésével lehetséges, amely ennek a széles európai műveltségnek a birtokosa, s amely a műveltség talaján állva lesz képes a szellemi és társadalmi megújulásra. Az ezt a mozgalmat

⁶¹ Németh – Gál i. m. 2021.

⁶² Németh László: *Sorskérdések*. Szerk. Sebestyén Lajos. Budapest, Magvető – Szépirodalmi, 1989.

⁶³ Németh László élete, munkatársa. <http://www.nemethlaszlo.eu/elete.html> (Utolsó letöltés: 2022. 02. 01.)

⁶⁴ Németh László: Ady Endre. In: Németh i. m. 1992/1, 449.

vezetni képes „új nemesség” – amely fogalmat korábban Nietzsche vezette be a diskurzusba – szellemi tartalmát majd mindegyik társadalmi csoport, de leginkább a parasztság arra érdemes tagjait is felszívó közép osztály adhatta volna, ahogy azt a *Debreceni Kátéban* is kifejtette. Egy nagy magyar szintézis, az európai kultúra magyar ágának megteremtésére törekedett, amilyen Goethe kora volt a németnek, vagy Dosztojevszkijé az oroszoknak. A nemzeti sorskérdések átgondolásával – a régi magyar hitvitázók szinte nem e földről való hevével – próbált meg ellentmondásával együtt választ adni az iszonyatos traumákra, a vesztes első világháborút, a forradalmakat és a trianoni döntést követően Magyarország előtt álló dilemmákra, középpontba helyezve a „minőségszocializmus” és a „harmadik út” eszméjét. A „harmadik út” – Nyugat és Kelet, Európa és a magyarság értékeinek szintézise – tehát egyfajta válasz az általános értékvesztés, a tömegbe olvadó egyéni sors, az eleven, élő életet eluraló anyagi világ jelenségeire, és a lelki-szellemi-morális reform szükségességét hirdeti. Az irredenta politika helyett a közép-európai térség kisértőinek összefogásában, politikai szövetségében hitt, a kultúra, történelem és nyelv által meghatározott nemzeti sorközösségben, amely egyszerre ellensúlyozhatná a szovjet és a német típusú rendszert. Már 1939 decemberében, nem sokkal a második világháború kitörése után, arról írt cikket, hogy a háború akár orosz, német vagy angol győzelemmel ér véget, csakis kedvezőtlen lehet a magyar

Németh László temetése a Farkasréti temetőben, 1975. március 7-én.
Fotó: Németh László Társaság

sorskérdések szempontjából, és nem marad számunkra más, mint az alkalmazkodás.⁶⁵

Mint Ady, ő is szemben állt a fennálló társadalmi renddel és a keresztény-nemzeti kurzus politikájával, és már a harmincas évek elejétől a társadalom gyökeres átalakításának a szükségszerűségét hirdette. Ezért talál utat a nemzeti radikalizmus irányához, elutasítva a nemzet sorközösségét figyelembe nem vevő szélsőséges bal- és jobboldaliságot, valamint a nemzeti szocialista megközelítést egyaránt. Politikai-közírói munkássága a kapitalista és a bolsevik-szovjet típusú rendszer alternatívájaként képzelte el a magyarság számára egyedül elfogadható új gazdasági-társadalmi berendezkedést (külső forradalom), amely azonban mit sem ér a fontosabb, belső forradalom nélkül, ugyanis az e nélkül bekövetkező társadalmi-gazdasági változások, véleménye szerint, nem eredményezhetnek a magyarság egészét átjáró, gyökeres megújulást. Konceptiójához egy életen át húzódott. Ez a gondolat

hivatkozási pont lett a magyar szellemi életben, legjelentősebb továbbvivője talán Bibó István. Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc követeléseinek közül számos ennek a gondolatnak a programjaként is értelmezhető.

Németh László magyarság és Európa viszonyáról gondolkodva a magyarság kultúránemzeti tradícióját hirdette, és azt, hogy Európa története az egyes nemzeti kultúrák vállalkozásainak sokévszázados folyamata: ezek napjainkban is időszerű problémák. „Ki itt a halott, Ady, vagy akik elfelejtik”, kérdezi Németh fent már említett előadásában.⁶⁶ A kérdés ma is ugyanez: Ki itt a halott, Németh László, vagy akik elfelejtik?

(Lapunk ezúton is köszönetet mond a Németh László Társaságnak, amely lehetővé tette az írásokban szereplő képek felhasználását.)

⁶⁵ Németh László: Ágak és gyökerek. *Magyarország*, 1939. 12. 23.

⁶⁶ Németh i. m. Ady Endre, 1992/1.

Az esszében nem hivatkozott, de felhasznált irodalom

Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom*. New York, Püski, 1983.

Füzi László: A tizenéves Németh László. *Iskolakultúra*, 2000/6–7, 43–47.

Irodalmi Magazin, 2021/1 – Németh László.

Kocsis Róza: Németh László Közép-Európa gondolata mai szemmel. In: *A mindentudás igézete. Tanulmányok Németh Lászlóról*. Szerk. Szegedy-Maszák Mihály. Budapest, JAK-Füzetek 17., Magvető, 1985, 202–207.

M. Kiss Sándor: *A szárszói beszéd és a népi mozgalom néhány összefüggése*. New York, Püski, 1987.

Máriás József: „A magyar vigyázó”. *Irodalmi tanulmányok, bibliográfia Németh Lászlóról*. Szerk. Cseke Gábor. <https://mek.oszk.hu/09000/09069/09069.htm> (Utolsó letöltés: 2022. 03. 08.)

Monostori Imre: A Németh László-recepció történetének főbb kérdései 1945 előtt. *Kortárs*, 2000/2, 51–72.

Monostori Imre: „Az ember célja mégis csak az üdvözülés”. Németh László: Napló. *Forrás*, 2007/6, 104–109.

Monostori Imre: Németh László „organizátori” szerepei és a Tanu. *Irodalomismeret*, 2011/1, 45–63.

Péter László: Hajsza Németh László ellen. *Kortárs*, 2003/2.

Péterfi Gábor: *Szabó Dezső és Féja Géza Trianon-reflexiója és külpolitikai nézetei*. Budapest, L'Harmattan, 2011.

Péterfi Gábor: Trianon és a revízió Németh László írásaiban. <https://ujkor.hu/content/trianon-es-revizio-nemeth-laszlo-irasaiban> (Utolsó letöltés: 2022. 03. 08.)

Petrik Béla: A népi mozgalom kezdetei. *Magyar Szemle*, 2004/3–4, 5–6.

Szociológiai Szemle, 2010/4.

Czáboczký Szabolcs

„Legyetek és maradjatok példaadón emberek az emberségben és nyelvetekben hű magyarok!”

Fábry Zoltán három levele a csehszlovákiai magyar ifjúsági klubok képviselői számára

Stószt, a Kassa melletti egykori hungarus öntudatú, német (mánta) bányászfalut elsősorban Fábry Zoltán¹ helyezte a magyar irodalom és közélet térképére. A két világháború közötti kommunista és antifasiszta íróról – sajnálatos módon – korszerű életrajzi kötet (még) nem rendelkezünk,² viszont fokozatosan újabb adalékok kerülnek felszínre nemcsak irodalmi, de politikai tevékenységéről is.³ Legismertebb írása a magyarok deportálása ellen felszólaló *A vádlott megszólal* című pamfletszerű esszé volt, amelyet 1946-ban a cseh és szlovák értelmiségnek címzett.⁴ Az addig meggyőződéses kommunista „stósi remete” mélyen csalódott Csehszlovákia Kommunista Pártjának (CSKP)

vezetőiben, akik a háború utáni újraépítés éveiben támogatták a magyar és német nemzetiségű csehszlovák állampolgárok kitelepítését az országból. Amikor a CSKP vezetők elhatározták, hogy a magyar közéletet újraindítják, az ezzel megbízott Magyar Bizottság tervei között szerepelt, hogy a létrehozandó csehszlovákiai magyar kulturális egyesület, vagyis a Csemadok elnöke Fábry lesz.⁵ A Csemadok a kommunista diktatúra évei alatt a legfontosabb magyar illetőségű társadalmi szervezet volt Csehszlovákiában, amely – adott időszaktól függően – a párt vagy épp annak befolyása alól függetlenedni kívánó magyar körök érdekeinek érvényesítése között lavírozott.⁶

¹ Fábry Zoltán (1897–1970): író, esszéista. A két világháború közötti csehszlovákiai magyar irodalmi élet legismertebb alkotója. Stószon született, az első világháborúban a galíciai fronton szolgált, mindez egész munkásságát meghatározta. Leszerelése után Budapesten folytatott rövid ideig felsőfokú tanulmányokat. Pacifista magatartású volt, az 1920-as évek második felében pedig a Csehszlovákia Kommunista Pártja (CSKP) vonzáskörébe került. Szerkesztette *Az Út* nevű kommunista folyóiratot az 1930-as évek elején, amelyben a Sarló mozgalom több tagja is publikált. Csehszlovákia fokozatos külpolitikai elszigetelődése idején a hitlerista nyomás alatt lévő köztársaság integritása mellett állt ki. A második világháború után kiábrándul a kommunista párt funkcionáriusainak ténykedései miatt, viszont hírneve és antifasiszta magatartása miatt a pártállam a „megtúrta” őt. Stószon hunyt el.

² Fábry Zoltán életét eddig Kovács Győző, Csanda Sándor és Fónod Zoltán kísérelte meg feldolgozni, főként irodalomtörténeti szempontokat követve. Kovács Győző: *Fábry Zoltán*. Madách, Pozsony, 1971.; Csanda Sándor: *Fábry Zoltán*. Madách, Pozsony, 1980.; Fónod Zoltán: *Perben a történelemmel. Fábry Zoltán élete és munkássága*. Madách, Pozsony, 1993. Érdemes megemlíteni még azt a Tóth László által szerkesztett kötetet, amely Fábry 1945–1948 között megjelent publikációit és személyes írásait válogatászerűen közölte, s amely részletes kronológiát is tartalmaz az író életére vonatkozóan. Fábry Zoltán: *Az őrhely megszólal. Naplók, emlékiratok, cikkek, levelek, 1945–1948*. Pozsony, Kalligram, 2007.

³ Popély Árpád: *Fél évszázad kisebbségben. Fejezetek a szlovákiai magyarság 1945 utáni történetéből*. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2014.

⁴ Először a prágai tavasz idején, 1968-ban jelenhetett meg nyomtatásban. Fábry Zoltán: *A vádlott megszólal. Irodalmi Szemle* (Pozsony), 1968/7, 577–591., 1968/8, 676–692.

⁵ Popély i. m. 2014. 127. A Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesülete 1949. március 5-én jött létre. Első elnöke Lőrincz Gyula (1910–1980) diószegi festőművész lett, aki egyben a Sarló mozgalom korábbi tagja volt.

⁶ Popély Árpád és Tóth László is a Csemadok „kettős szerepére” hívja fel a figyelmet.

A prágai tavaszt megelőző „kora tavasz”⁷ liberalizálódása a feltörekvő fiatal magyar értelmiség számára új lehetőségeket biztosított. A diákok keresték egymással a kontaktust, ezek a kapcsolat-építések – félig illegális módon – ifjúsági klubokként formát is öltöttek. Az 1960-as évek közepének legfontosabb diákkörei és klubjai a prágai Ady Endre Diákkör (AED, alakult: 1957 ősze), a pozsonyi József Attila Ifjúsági Klub (JAIK, alakult: 1964. február 21.), a kassai Új Nemzedék Ifjúsági Klub (ÚNIK, alakult: 1965 tavasza), a komáromi Petőfi Ifjúsági Klub (PIK, alakult: 1965. június) és a nyitrai Juhász Gyula Ifjúsági Klub (JUGYIK, alakult: 1965. október 12.) voltak. Az előbbi három klub vezetőinek (Duka-Zólyomi Árpád – AED, Duray Miklós – JAIK és Varga Levente – ÚNIK) szervezőkészsége révén került megrendezésre 1965 nyarán az I. Nyári Ifjúsági Találkozó (NYIT) a Rozsnyó melletti Berzétékőrs határában. Ezek a találkozók fontos szocializációs közeget nyújtottak a fiatal magyar értelmiség számára az 1960-as évek folyamán, ahol Dél-Szlovákia különböző pontjairól származó magyar nemzetiségű diákokkal találkozhattak.⁸ A következő három, Fábry Zoltán által írt levél e klubok képviselői számára íródott, amelyekből megtudhatjuk, hogy az akkor már idős „stószai remete” milyen viszonyt is ápolt a fiatalokkal. A levelek a somorjai Fórum Kisebbségkutató Intézethez tartozó Szlovákiai Magyar Levéltárban találhatóak az A. Nagy László⁹ által adományozott iratok között.

Fábry Zoltán és a kassai Új Nemzedék Ifjúsági Klub tagjai 1966 körül. Fotó: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Szlovákiai Magyar Levéltár

⁷ A cseh és szlovák szakirodalom az 1960–1961-től 1968 januárjáig terjedő időszakot „kora tavasz”-nak (*předjaří/predjarie*) nevezi.

⁸ Bővebben: Czaboczký Szabolcs: *Kék a sátram, recece... Fejezetek a csehszlovákiai magyar ifjúsági klubmozgalom történetéből (1948–1992)*. Pozsony, Phoenix Library, 2021.

⁹ A. Nagy László (1948): pszichológus, politikus. Bagyóson (Bodiná) született, gyermekkorát Sárosfán töltötte. A pozsonyi Comenius Egyetemen hallgatott pszichológiát és filozófiát. Ezen idő alatt aktív tagja volt a József Attila Ifjúsági Klubnak (JAIK), a Nyári Ifjúsági Találkozók (NYIT) egyik szervezője volt. 1968–1970 között a JAIK elnöki posztját töltötte be. 1978-ban a Csehszlovákiai Magyarok Jogvédő Bizottságának egyik alapító tagja, közvetlenül a bársonyos forradalom napja után pedig az 1989. november 18-án létrejött Független Magyar Kezdeményezés vezető politikusa. 1990 és 1992 között a Szlovák Nemzeti Tanács alelnöke, 1998-tól a Magyar Koalíció Pártja parlamenti képviselője, 2009-ben átlépett a Most-Híd pártba.

Források

1.

Fábry Zoltán levele a pozsonyi József Attila Ifjúsági Klubnak

(Stósz, 1965. május 26.)¹⁰

A pozsonyi József Attila Ifjúsági Klubnak

Štós, 1965. V. 26.

Kedves „minden tag”!

Szeretném úgy megköszönni soraitokat, hogy az köszönetnél, sablonnál több legyen: vallomás.¹¹

Ért már az életben sok minden: elkeseredés, visszhangtalanság, megértetlenség és megértés, siker, elismerés, köszöntés. Nem vagyok és nem voltam a napos oldal elkényeztetettje, és ha néha felém mosolygott a nap, az sose volt embert, lelket, testet átjáró melegség. Én, aki úgy éreztem, hittem és tudtam, hogy ezrek szószólója vagyok, valójában mindig magányos, magamra hagyott ember voltam. Nem mindennapi figura, inkább kivétel, szokatlan; valami, valaki, akire ma is úgy néznek, mint egy exotikumra [*sic!*]. „Stósz remete”, „magányos bölény”: van e kifejezésekben sok igazság, és mégis megtévesztő. Mert a világ egy kis pontban éppenúgy jelen van, mint a glóbuszban. De van magány-érzet, hidegség, ridegség, emberhiány. És így láz, sikoly, tárulkozott a melegség, emberség az ember felé.

A huszas évek elején írta le Győry Dezső¹² egyik versében ezt a sort, ezt a villanó portrét: „sápadt lázban égő, hősi furcsa Fábry”. Mindegyik jelző igaz. Ez volt a kezdet, a kaotikusan meztelen tárulkozás. A hősi furcsaság mára talán már kontúrokat kapott, a sápadt lázban égés is igazolódott. De egy valami mindenképpen megmaradt: a magány, az árvaság, a mindent megoldó és feloldó visszhang nélkülözése: az igazi, az emberi visszhang.

Magányosan tömeghang voltam és vagyok, de a tömegvisszhang kézzelfoghatón, láthatón, hallhatón máig sem ért el.

Szobámba világot zártam, szobámból világgá mehetek. Világgal társalgok, perlekedem, de hol maradnak az emberek, akik igent bólintanak, akik megfogják, megszorítják a kezemet, az egyesek, a hangok, a szavak, az ajkak, a levelek? Hol a szó, mely mint messzi kedvesé, homlokot simít, hajba tűr?

Érzitek, értitek, mit akarok mondani? Fel tudjátok fogni a magányt, mely osztályrésze az azzal szemben úszónak, aki azonban emberi hang, tényleges szolidaritás nélkül elsüllyedhet?

¹⁰ Szlovákiai Magyar Levéltár – Fórum Kisebbségkutató Intézet, A. Nagy László iratai.

¹¹ Fábry Zoltán és a JAIK közötti kapcsolatot az író kezdeményezte akkor, amikor az *Irodalmi Szemle* 1965. áprilisi számában megjelent a *Tejfoggal kőbe miért haraptál?* című esszéje József Attiláról. Fábry ebben az írásában megemlíti a JAIK-ot, amelyre az ifjúsági klub nevében Varga Sándor történelem szakos hallgató reagált. A reakcióra Fábry május 26-án válaszolt ebben a levélben. Fábry Zoltán: „tejfoggal kőbe miért haraptál”. József Attila születésének hatvanadik évfordulójára. *Irodalmi Szemle* (Pozsony), 1965/4, 289–291.

¹² Győry Dezső (1900–1974): költő. Rimaszombatban született, a két világháború közötti csehszlovákiai magyar irodalom kiemelkedő szereplője. Legismertebb műve az *Újarcú magyarok* című költemény, amellyel az első kisebbségi magyar értelmiségi nemzedék életérzését próbálta kifejezésre juttatni. 1928 augusztusában a prágai Szent György Kör által szervezett gombaszögi táborozás résztvevője, illetve az itt létrejött Sarló mozgalom egyik – ideiglenes – támogatója. Az 1930-as években Dzurányi Lászlóval közösen szerkesztették a *Magyar Újságot*. A második világháború után Budapesten telepedett le.

Miért nem szólnak hozzám, és miért oly kevesen? Miért ez a csönd, miért ez a szófukarság épp itt szűkebb hazámban? Mert az ember nem lehet próféta a saját hazájában? Csak ennyi lenne a magyarázat? Mi az az idegenség, ami nem oldódik épp itt a közvetlen közelben?

Levelezéseim partnerei kilencven százalékban magyarországiak. Az ottani ifjúság hozzám szól, ért, forrósodik és melegít. Miért nem érzem ezt itt?

És akkor befut a ti leveletek. Ti az én József Attila cikkem Rólatok szóló passzusáról íjátok: „E vívódások... közepette ért bennünket az Ön üzenete... Kissé váratlanul, kedvesen, meghatóan, mégis mintegy felénk nyújtott bajtársi segítőkézként.” Ezt a mondatot én teljes egészében visszafordíthatnám: én mondhatnám Nektek ugyanezt. A köszönetet! Hosszú idők után úgy éreztem, hogy szűkebb hazámban nem vagyok már egyedül. Az ifjúság feloldott, megoldott valamit. A jövőt. Kettőnkért. A Ti kollektivitástok és az én magányom termékenyítőn találkozott.

Köszönjük meg egymásnak a nagy ajándékot!

Szeretettel,

tiszta szívvel

Fábry Zoltán

2.

Fábry Zoltán levele a pozsonyi József Attila Ifjúsági Klubnak

(Stósz, 1965. július 2.)¹³

Kedves fiatalok!

Štós, 1965. VII. 2.

Késve írok, mert csak nemrég jöttem haza kórházból.¹⁴ Hosszú levélre még nincs energiám, és ezért csak a legszükségesebbre szorítkozom.

Nagyon örültem a levélnek, a visszhangnak. Így van ez jól: egy nagy ívben, két tartó pilléreként találkoztunk és vagyunk. Itt most valami olyan kezdődik talán, mint volt régen a Sarló-mozgalom.¹⁵ Az életnek, a jövőnek csak

¹³ Szlovákiai Magyar Levéltár – Fórum Kisebbségkutató Intézet, A. Nagy László iratai.

¹⁴ Fábry Zoltán az első világháborúban való szolgálata után tüdőgondokkal küszködött, többek között ezért is tartózkodott a jó klímájú Stószon, illetve a falu felett található Stószfürdőn. Egész életén keresztül betegeskedett.

¹⁵ A Sarló mozgalom az 1928 augusztusában szervezett gombaszögi cserkész táborban alakult meg. A prágai Szent György Kör tagjai rendezték, amely azokat a magyar öregcserkészeket fogta össze, akik a csehszlovák fővárosban végezték felsőfokú tanulmányaikat. A hagyományos, Baden-Powell-i cserkésztől eltérő irányvonalat képviseltek, eszmei szempontból a német *Wandervogel* mozgalommal álltak rokonságban. A Sarló baloldali irányultságú, középosztálybeli, illetve a munkás- és parasztrétegekből származó fiatal magyar értelmiségieket tömörített magában, akik a „szlovenszkói magyar nép” valós helyzetét akarták megismerni. Nagy hatással volt rájuk Ady, Móricz és Szabó Dezső munkássága, a népiesség határozta meg a mozgalom eredeti eszmeiségét. Az 1930-as évek elején a Sarló vezetősége radikalizálódott, 1931-ben pedig tagjaik közül többen beléptek a CSKP-ba. 1934-re a mozgalom szétesett. Jelentősebb tagjai: Balogh Edgár, Szalatnai Rezső, Jócsik Lajos, Peéry Rezső, Brogyányi Kálmán, Vass László. Bővebben: Bajcsi Ildikó: *Kisebbségi magyar küldetés Csehszlovákiában. A sarlós nemzedék közösségi szerepvállalása Trianon után*. Budapest, L' Harmattan – Impulzus, 2021.

akkor van értelme, ha azt – komolyan és felelősségteljesen – az ifjúság jelenti.

Nemcsak én érzem és látom az ifjúság jelenlétét, részvételét, de a viszonylagosan kintről néző és látó. Ez esetben Szalatnai Rezső¹⁶ leveléből idézek: „Pozsonyban és Prágában jártam, s az a benyomásom, egyenesedik az emberek gerince nálatok, ami nagyon megnyugtató, jó jel. A pozsonyi egyetemi hallgatók meghívtak előadás megtartására s ez nekem is élmény volt, mert hozzászólásaik derék és becsületes gondolkodásról szóltak... Előadásom előtt egy diák felolvasta a Te leveledet, ez volt a bevezetés.”¹⁷

A gombaszögi, nyári táborozás a legkézenfekvőbb gondolat és terv.¹⁸ Ha sikerül, megint a Sarlóra kell gondolnunk. Ők is itt kristályosodtak ki országos tényezővé. Persze, a legszívesebben ott lennék, de hát ez lehetetlenség; és ezért nagy örömmel üdvözlöm a kisebb-szűkebb tervet és megoldást: hogy Ti jöttök Stószra megnézni a csodabogarat.¹⁹

Csak az illúziókat kell leszállítani. Én írásban vagyok az, aki Ti becsültök és szerettek. Ember, aki írásban, írás közben lázasodik be és kap hangra. Nem vagyok beszédes írók fajtájából, vitatkozni is csak papíron tudok, hallgatni másokat viszont nagyon bölcsen tudok. De valamit – kis élményt, emléket is talán egy-egy gondolatot mindenek ellenére is fogok talán majd adni.

Engem is aggaszt, nyugtalanít az árvíz sújtotta emberek sorsa, jövője. Milyen rettenetesen bizonyítja létét a magyar Duna. Három országban – a Csallóközben, Magyarországon és Jugoszláviában – magyar tragédiák futószalagon!²⁰

Köszönöm a Petőfi-szobrot átölelő képet.²¹ Olyan ez, mint amikor a karámban összebújnak, egymást melegítõn az állatok. Fáznak! De a szobor hideg márványa – Petőfi – melegít, lángol, tüzel. És ez feloldja a szorongást!

Fábry Zoltán és az I. Nyári Ifjúsági Találkozó résztvevői Stószon, 1965 nyarán. Fotó: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Szlovákiai Magyar Levéltár

¹⁶ Szalatnai Rezső (1904–1977) író, tanár, irodalomtörténész. Nagyszalatnán született, a pozsonyi Comenius Egyetemen végezte tanulmányait. A *Reggel* című aktivista napilap egyik publicistája volt, a Sarló egyik aktív tagja a mozgalom kezdeti időszakában. Balogh Edgár és a Sarló kommunista szárnyának radikalizálódásakor Szalatnai eltávolodott ettől a körtől, majd az 1930-as évek elején éles kritikában részesítette a Sarlót. A pozsonyi Duna utcai gimnázium tanára volt több éven keresztül, a cseh és szlovák irodalom első magyar nyelvű népszerűsítője volt. 1948-ban áttelepült Magyarországra, Budapesten hunyt el.

¹⁷ Szalatnait több alkalommal is meghívta a JAIK, hogy irodalmi előadást tartson. Ezek közül jellegzetes volt egy későbbi, 1969. november 19-i klubest, ahol Szalatnai összetűzésbe került a csehszlovákiai magyar líra új nemzedékével, az „egyszemű éjszakásokkal”, akik az azonos nevű antológiáról kapták nevüket. Bővebben: Czáboczký i. m. 2021.

¹⁸ Fábry az I. NYIT-re utal itt, amely végül nem Gombaszögön, hanem Berzétékőrösön valósult meg 1965. július 25. és augusztus 1. között. Gombaszög mellett alternatív helyszíneként még a Szádalmás melletti Evetes völgyet is számba vették a tábor szervezői. Bővebben: Uo.

¹⁹ Az I. NYIT keretein belül a találkozói résztvevői autóbusszal utaztak Stószra, ahol Fábry több órán keresztül beszélgetett a fiatalokkal. Bővebben: Uo.

²⁰ 1965 nyarán hatalmas árvíz pusztított a csallóközi és Garam menti régióban, amely főként a Duna mentén fekvő falvakat érintette. 1965 augusztusában az AED, a JAIK és az ÚNIK felhívást intézett saját tagsága, illetve a csehszlovákiai magyar diákság felé, mely szerint egy „brigádot” (önkéntes munka) szerveznek Pat községben, amellyel segíteni kívánnak az árvízkárosultaknak újjáépíteni mindazt, amit elveszítettek.

²¹ 1965. március 15-én a JAIK a pozsonyi Petőfi-szobornál megemlékezést tartott az 1848–49-es forradalom és szabadságharc évfordulója alkalmából. Duray Miklós geológus-hallgató, a JAIK akkori elnöke mondott ünnepi beszédet a jelenlévőknek. Ekkor a sétatéri (ma Hviezdoslav tér) Petőfi-szobor még a pozsonyiligetfalui városrészben (Petržalka) állt, a rendszerváltás után pedig a pozsonyi Medikusok kertjébe került.

Beszédes kép ez nagyon. Melegítsétek egymást, legyetek egységesek, hogy aztán a nagyobb közösségbe lobogtathassátok a lángot: a láncszemet. Petőfi – Ady – József Attila!

Sikert, szerencsét, embereket és jó időt Gombaszögre! Magamnak a stósi látogatásra: egészséget, rendes szívütemet, jó kondíciót!

Szeretettel,

Fábry Zoltán

3.

Fábry Zoltán levele a pozsonyi József Attila Ifjúsági Klubnak

(Stósz, 1966. július 29.)²²

Kedves JAIK

Štós, 1966. VII. 29.

Sajnos, nagyon későn, 27-én érkezett leveletek. Érdemben megválaszolni – azonnal, hogy még a táborozásra érhesen – egészségi állapotomban nem is tudnám. Ezt később fogom megtenni.²³

Most nektek és mindnyájatoknak ott a táborban kívánok élményes, hasznos találkozást, termékeny vitákat. És sose feledjétek a két fő szempontot: legyetek és maradjatok példaadón emberek az emberségben és nyelvetekben hű magyarok!

Szeretettel,

Fábry Zoltán

²² Szlovákiai Magyar Levéltár – Fórum Kisebbségkutató Intézet, A. Nagy László iratai, Fábry Zoltán levele a JAIK-nak.

²³ Fábry a II. NYIT alkalmából üzent az ifjúsági klubok képviselőinek, amely a kelet-szlovákiai Abarán került megrendezésre 1966. július 27. és augusztus 5. között. Irodalomtörténeti szempontból ez a tábor azért volt kiemelkedő, mivel a fiatalokat meglátogatta Németh László író, a népi mozgalom egyik vezéralakja is. Németh eredetileg Stószra készült Fábryhoz, viszont Varga Levente, az ÚNIK vezetője kapcsolatba lépett az íróval, s meghívta az abarai táborba. Végül Németh eleget tett a meghívásnak, Abaráról pedig Stószra utazott. Bővebben: Kiss Gy. Csaba: Vita a magyar irodalom jövőjéről a pozsonyi Irodalmi Szemlében. In: *Németh László a magyar művelődéstörténetben*. Szerk. Balogh Csaba – Falus Márton. Budapest, Magyar Művészeti Akadémia, 2020, 107–115.; Czáboczký i. m. 2021.

„Szárszó ’88 volt a magyar rendszerváltás *no return point*-ja”

Németh Zsolt családi háttéréről, a klubmozgalomról és a „rendszerváltó” nyári táborokról

„A magyarországi ellenzéki életnek a hagyományos körei mellett – ami visszanyúl a népi mozgalomig, illetőleg a demokratikus ellenzéknek az előzményét képező értelmiségi baloldali csoportokig – tehát egy harmadik pólus is képződött a nyolcvanas években. Ez az ifjúsági bázison létrejövő mozgalom aztán nyári táborokat szervezett: a ’85-ös szarvasi után ’86–87-ben Kunfehértón, Fehérgyarmaton és Velemen, majd ’88 augusztus végén a legnagyobb rendezvényként a Szárszó ’88-as Találkozót szervezte meg.” Lapunkban a Közép-Európa Klubot, a Széchenyi István Szakkollégiumot és Bálványosi Szabadegyetemet megalapító Németh Zsoltot kérdeztük családi indíttatásról, ifjúsági klubmozgalmakról, nyári táborokról és a rendszerváltásról.

Mit tart a legfontosabbnak azok közül a hatások közül, amelyek otthonról érték, és politikai érdeklődését, gondolkodását leginkább formálták?

A családi indíttatással kezdeném. Édesapám Németh Géza református lekipásztör, édesanyám Kriza Judit vegyész mérnök, az erdélyi Kriza família leszármazottja. A családi legendáriumban Kriza János, unitárius népballada-gyűjtő püspök a 19. század közepén centrális helyet foglal el. Erdélyi rokonságunk nagyon kiterjedt. Noha édesapámról gondolják sokan, hogy erdélyi volt, ő felvidéki gyökerekkel rendelkezett, Nagysallón született. Amikor szüleimről beszélünk, fontos

hangsúlyozni, hogy a háború utáni ébredési mozgalomban lettek hívő emberek, édesapámat ez indította el a lelkesítő pályára. A hatvanas években szüleim Érden kezdtek egy nagy gyülekezetépítésbe, és nagyon intenzív ifjúsági munkát folytattak. Kapcsolatba léptek a magyar szellemi élet progressziójával, az érdi gyülekezeti háznak és parókiának a vendége volt Sánta Ferenc¹ Mészöly Miklóson² át Borsos Miklósig³ a szellemi, művészeti élet színe-java. Ez a fajta tevékenység persze szemet szúrt a pártállamnak, nem tolerálták, és két koncepció perben – 1968-ban és 1971-ben – bocsátották el és fosztották meg palástjától édesapámat, így megakadályozva két érdi templomépítést. 1972-től aztán képzőművészeti

¹ Sánta Ferenc (1927–2008): író. Brassóban született, iskoláit Kolozsváron, majd 1945 után Debrecenben folytatta. 1954-től jelentek meg írásai, 1956-ban részt vett a Petőfi Kör tevékenységében. Hatvanas években megjelent regényei (*Az ötödik pecsét*, *Húsz óra*) a történelem és erkölcsi felelősségvállalás problematikáját, valamint legfontosabb társadalmi kérdéseket állították középpontba. 1987-ben részt vett az első lakiteleki találkozón.

² Mészöly Miklós (1921–2001): író. 1943-ban jelentek meg első művei, 1950 után dramaturgként, majd szabadfoglalkozású íróként tevékenykedett. A hatvanas években regényei és drámái (*Az atléta halála*, *Bunker*, *Az ablakmosó*) nem vagy csak hosszú várakoztatás után jelenhettek meg. 1981-től a Magyar Írószövetség elnökségi tagja, 1989-ben a Magyar Helsinki Bizottság első elnöke, 1991 és 1994 között a Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia alapító elnöke. 1993-ban a Demokratikus Charta szövegírója.

³ Borsos Miklós (1906–1990): szobrász. Nagyszebenben született, a család az 1916-as Erdélybe való román betörés után menekült Győrbe. 1946-tól az Iparművészeti Főiskola tanára volt, ám 1960-ban – többek között „idealizmussal” és „nacionalizmussal” vádolva – elbocsátották. 1960-tól rendszeresen illusztrálta a Szépirodalmi Kiadó kiadványait.

ügynökként tartotta el a családját, és ezáltal eléggé kiterjedt tevékenységet tudott folytatni az országban. De nem volt olyan hétfő este, amikor a lakásunkon ne tartott volna házi istentiszteletet. A rendszerváltáskor a rehabilitációja meglehetősen felemásra sikeredett, mint ahogy ez a magyarországi egyházi rendszerváltozásnak sajnos általános része volt: a magyar keresztény egyházi *establishment* elmismásolta a keresztényüldözés áldozatainak a rehabilitását, a kérdést mindegyik történelmi egyház meglehetősen nagyvonalúan és felelőtlenül kezelte. Édesapám aztán aktívan bekapcsolódott az erdélyi menekültek mentésébe, a nyolcvanas évek második felétől féllegális egyházi tevékenységet folytatva. Először a Csaba utcában, aztán a Rákosszentmihályi Református Gyülekezetben folyt ennek a misszióknak a bonyolítása, amelyet apám és Pánczél Tivadar rákosszentmihályi lelkész irányítottak. 1992-ben kapták meg a Reménység Szigetét⁴ a honvédelmi tárcától, ahol formális kereteket kapott az Erdélyi Gyülekezet nevű egyház működése. Apám haláláig ez adott keretet lelkészi működésének. A kommunista évtizedekben alapvetően az ifjúsági misszió és a nemzeti összetartozás erősítése volt a két meghatározó irányvonala tevékenységének, és ezen keresztül értek engem is a legközvetlenebb hatások.

Hogyan jutunk el az Ön személyes életében a Fiatal Demokraták Szövetsége (FIDESZ) megalapításáig? Hogyan emlékszik vissza az ezt előkészítő időszakra?

1982-ben érettségiztem Budapesten. Egy év katonaság után 1983-tól az egyetemista körzetbe kapcsolódtam be, társaimmal a Közgázon létrehoztunk egy Közép-Európa Klubot, majd 1984-ben felvettek a Rajk László Szakkollégiumba.⁵ Barátaimmal 1987-ben a Közép-Európa Klub bázisán alapítottam meg a Közgázon a Széchenyi István Szakkollégiumot.⁶ Mindezekkel párhuzamosan '83-ban létrejött a Bibó Szakkollégium a jogon.⁷ 1985-ben már közös szakkollégiumi találkozót tartottunk Szarvason, ahol részt vettek a Bibó és a Rajk mellett olyan Műegyetemről és a Bölcsészkarról származó barátaink, műhelyek is, mint a 405-ös kör a Martos Kollégiumban,⁸ a Münnich Ferenc Kollégium⁹ és a budapesti tanárképző Erdei Ferenc Köre,¹⁰ illetőleg az országból fokozatosan kapcsolódtak hozzánk szegedi tanárképzősök,¹¹ a szombathelyiek által létrehozott Németh László Szakkollégium,¹² illetve a debreceniek Jászi Oszkár Köre.¹³ Tehát egy országos hálózat jelentette a klubmozgalomnak, a szakkollégiumi mozgalomnak a szociológiai hátterét, amire aztán később a FIDESZ is épült. A magyarországi ellenzéki életnek a hagyományos körei mellett – ami visszanyúlik a népi mozgalomig, illetőleg a demokratikus ellenzéknek az előzményét képező értelmiségi baloldali csoportokig

⁴ A X. kerületben, egykori szovjet laktanya helyén, az Erdélyi Gyülekezet által szervezett szociális intézményegyüttes. A Magyarországon élő, erdélyi születésű emberek kapcsolattartását is elősegítő gyülekezeti épületben jelenleg három intézmény működik: az Erdélyi Betegszállás, az Erdélyi Népiskola és a Károli Gáspár Református Teológiai és Missziói Intézet.

⁵ A budapesti közgazdasági egyetemen (akkor Marx Károly Közgazdasági Egyetem) létrejött első szakkollégiumot 1970-ben alapították, 1973-ban vette fel az egykori kommunista politikus nevét. Alapító vezetője Chikán Attila volt.

⁶ 1987 februárjában, a Közgáz Társadalomtudományi Klub bázisán létrejött önszerveződő szakkollégiumi csoport, amely a budapesti egyetemek hallgatóinak kívánta biztosítani az elmélyültebb tudományos kutatás lehetőségét. Az Egyetemi Tanács 1988 februárjában ismerte el szakkollégiumként való működését.

⁷ A budapesti egyetem jogi karán 1983-ban engedélyezett szakkollégium, amely 1985-ben vette fel Bibó István nevét. Alapító igazgatója Stumpf István volt. A szakkollégium előzményének tekinthető a Kéri László nevéhez köthető, 1977-től létező „Folyosó Szakkollégium” tevékenysége.

⁸ A Budapesti Műszaki Egyetem Vegyészmérnöki Karának Martos Flóra Kollégiumában létrejött, az egyetemi és közéleti kérdésekkel is foglalkozó körét 1980-ban alapították. Vezetője és fő szervezője Diczházi Bertalan volt.

⁹ A Budapesti Műszaki Egyetem Gépészmérnöki Karának 1966-ban átadott kollégiuma. 1968-tól viselte a kommunista politikus nevét. 1990 óta Kármán Tódor Kollégium néven működik.

¹⁰ A budapesti Tanárképző Főiskolai Karon az 1986–87-es tanévben jött létre az Erdei Ferenc Társadalompolitikai Kör, amely elsősorban a magyar társadalomfejlődés kérdéseiről szervezett előadássorozatot, filmvetítéseket.

¹¹ A szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Teleki Blanka Kollégiuma 1963-ban kezdte meg működését.

¹² A szombathelyi Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Németh László Szakkollégiuma 1987 szeptemberében jött létre.

¹³ A debreceni tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának 1985-ben alakult meg a Jászi Oszkár Kör, többek között Valuch Tibor és Nagy István vezetésével.

– tehát egy harmadik pólus is képződött a nyolcvanas években. Ez az ifjúsági bázison létrejövő mozgalom aztán nyári táborokat szervezett: a '85-ös szarvasi után '86–87-ben Kunfehértón, Fehérgyarmaton és Velemen, majd '88. augusztus végén a legnagyobb rendezvényként a Szárszói '88-as Találkozót szervezte meg.

Ön egy interjújában Szárszói '88-at a rendszerváltás egyik kulcsmomentumának nevezi.¹⁴ Miért tartja annak?

Ekkorra a FIDESZ már megszerveződött és a keretek között, politikai szervezetként vett részt. Az MDF már kvázi mozgalomként 1987 szeptemberében megjelent, de még a szervezetszerű megalakulás előtt állt, hisz az csak néhány nappal később Lakiteleken, a második lakiteleki találkozó keretei között indult el. Az utolsó csillagállása a magyar ellenzéknek, progressziónak, amikor együtt állt mindenki egy fronton, a népi ellenzék, a demokratikus ellenzék, a szocializmusnak a reformer rétege, illetőleg az ifjúsági szakkollégium és klubmozgalom, ez a '88-as szárszói táborban volt. Kitüntetett szerepe van tehát a magyar rendszerváltozásnak a történetében. Ez volt az, amikor a *no return point*-ot elhaladta a magyar rendszerváltozás. Az 1988 márciusa és augusztusa közötti fél évben sok minden történt az országban.¹⁵ Sok olvasata van ennek az időszaknak. Áprilisban négy reformert kizártak az MSZMP-ből.¹⁶ Májusban a pünkösdi pártkongresszuson Kádár János átadta a stafétát Grósz Károlynak. Ebben az időszakban érlelődött meg az MDF-ben is, hogy nem elég a formátlan mozgalmi jelleg, meglehetősen fluid karakterrel, hanem politikai szervezetet kell létrehozni a FIDESZ mintájára, amelyik már létrehozta a maga politikai szervezetét. Ebben a fél évben tehát átléptük azt a pontot, amikor a magyar rendszerváltozás visszafordíthatatlanná vált. Fontos, hogy Lengyelországban is ezzel párhuzamosan – éppen '88 nyarán – a hatalom és az ellenzék

között komoly kiegyezési tárgyalási folyamat kezdődött el. Ezek a folyamatok tehát még egyfajta térségi konstellációban is szemlélhetőek. Augusztus végén a szárszói táborral egy időben, egyfajta utóöngéjeként került sor Grósz Károly és Ceaușescu találkozójára,¹⁷ ami arra inspirálta a tábor résztvevőit, hogy felhívással forduljanak Grószhoz, hogy álljon ki az erdélyi magyarok mellett.¹⁸ Tudjuk, hogy nem sokkal ezelőtt, 1988 júniusában volt a falurombolás elleni gigatüntetés, ami '56 után a legjelentősebb tömegrendezvény volt, mintegy 80–100 ezer ember gyűlt össze a Hősök terén az MDF, a Bajcsy-Zsilinszky Társaság és több szervezet, köztük a FIDESZ együttműködéseként.¹⁹ Ezek azok a pillanatok, amikor egy magyarországi felszín alatti ellenzéki élet megszervezi önmagát és létrejönnek, kikristályosodnak azok a szereplői a magyar politikának, amelyek aztán mind a mai napig valamilyen formában tovább élnek. E hónapok fejleményei, ezen átalakulási folyamatnak a mélyreható ismerete nélkül nem igazán érthető a magyarországi politikai, szellemi, gondolkodásbeli rétegződés. A FIDESZ mai kohéziójának a legfontosabb oka is éppen ezekben az években található meg, amikor is a klubmozgalomban és a szakkollégium mozgalomban egy meglehetősen szolidáris közösség alakult ki.

Az Ön által említett szarvasi, és hosszabban taglalt szárszói találkozó is eléggé kiesett a közgondolkodásból. A kettő között – Szarvas nagyjából a monori ellenzéki találkozóval egy időben zajlott – eltelt három év, számos eseménnyel. Mennyire voltak jelen már Szarvason azok a kérdések, amelyekről a nagy nyilvánosság előtt kevéssé lehetett beszélni, mennyire volt már kiforrott politikai jellege?

Szarvas volt az első alkalom, amikor összeálltak a szakkollégiumok. A témák nagyon kurrens, meghatározó kérdések voltak: közgazdasági

¹⁴ Elek István: A Fidesz létrehozását komoly játéknak tekintettük – Németh Zsolt. In: Uő: *Rendszerváltoztatók húsz év után*. Budapest, Magyar Rádió – Heti Válasz, 2009, [24–29.] 27–28.

¹⁵ Erről bővebben: Riba András László: *Hatalomtechnika a pártállam végóráiban. 1987–1989*. Budapest, RETÖRKI, 2021.

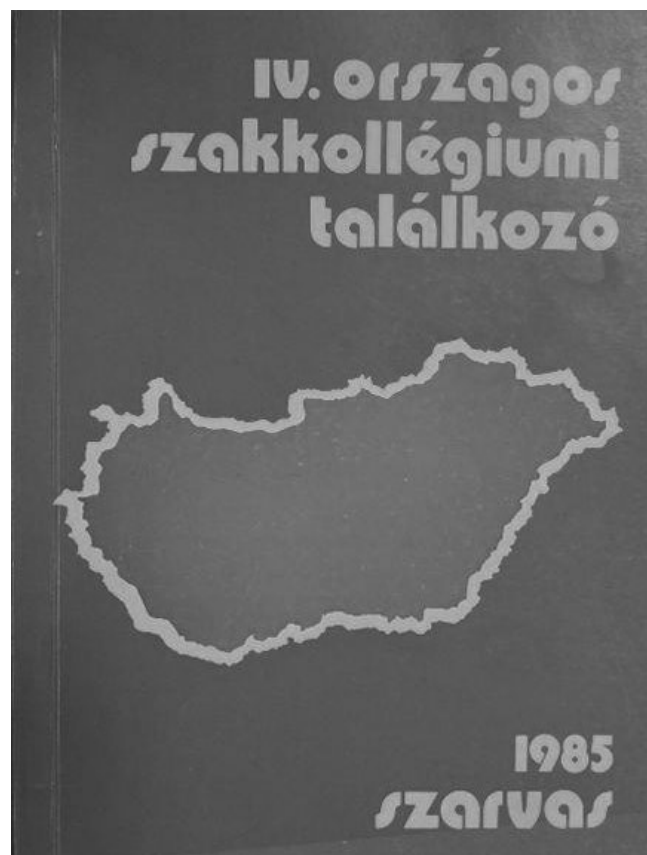
¹⁶ Bihari Mihály, Bíró Zoltán, Király Zoltán és Lengyel László. A velük készült kortárs interjúkat lásd: Bihari Mihály – Bíró Zoltán – Király Zoltán – Lengyel László: *Kizárt a párt*. Szerk. Ács Zoltán – Hollai Andrea. Budapest, Primo, 1988.

¹⁷ Jónás Róbert: Grósz Károly és Nicolae Ceaușescu aradi találkozója. In: *A rendszerváltás mérföldkövei*. Szerk. Házi Balázs – Jónás Róbert – Nagymihály Zoltán – Rapali Vivien – Strausz Péter. Budapest, RETÖRKI, 2020. 68–72.

¹⁸ A táborról való tudósítást, köztük az aradi találkozót értékelő közleményt lásd: G. [Béki Gabriella]: Szárszói '88. Újra tudjunk együttgondolkodni nemzetünk jövőjéről. *Beszélő* 25 (1988), 129–131.

¹⁹ Bővebben: Székér Nóra: „Dunának, Oltanak egy a hangja”. Az 1988-as Erdély-tüntetés szervezésének háttere. In: *A történelem útján. Ünnepi tanulmányok Bíró Zoltán 75. születésnapjára*. Szerk. Nagymihály Zoltán. Lakitelek, Antológia, 2016, 203–216.

reform, társadalmi egyenlőtlenség, környezetvédelem, külhoni magyarság kérdései. Azok a témák jelentek meg, amelyek meghatározó módon formálták a magyar fiatalság és a magyar szellemi élet arculatát. Mindegyik napért, és azon belül minden témáért néhány személy volt felelős. Kaderják Péter²⁰ a Rajk Szakkollégiumból például a környezetvédelmi napért felelt. Jogászok voltak felelősek a társadalompolitikaiért. Emlékeim szerint Urbán Laci²¹ a közgazdasági reformnapért. Minden témához meg voltak hívva ismert – elsősorban az ellenzéki és a legális szféra határmezsgyéjén mozgó – személyiségek, kiemelkedő koponyák, akik előadásokat tartottak. Természetesen nem lehetett meghívni nyílt ellenzéki személyeket, ugyanakkor a „krém” már jelen lehetett Szarvason is. A határon túli témáért én voltam felelős. Kiadtunk egy kis kiadványt is,²² amely tartalmazza az egyes témáknak a főlvezetését és az előadókat. A szarvasi találkozónak ez a dokumentuma már nagyon jól tükrözi azt a gondolkodást, ami aztán következő lépésként a FIDESZ alapító nyilatkozatában is megjelent. A szakkollégiumi találkozónak egyébként a IV. Szakkollégiumi Találkozó nevet adtuk. Ennek van is egy legendája: a negyedik megnevezést taktikai alapon kapta, ezáltal sikerült a pártközpont figyelmét elaltatni. Ezt későbbiekben egyébként nekem vissza is igazolta a pártközpont egyetemi és főiskolai ügyekért felelős vezetője. Egyszer egy külföldi úton mondta nekem, hogy őt őrvongve hívta az egyik KB-titkár, hogy mi ez a IV. Szakkollégiumi Találkozó a nyár kellős közepén. Elmondása szerint éppen üdült, és azonnali hatállyal meg kellett szakítania a szabadságát, és Pesten kellett referálnia az ellenzéki összejövetelről. Nyilvánvalóan a figyelmet Monor elvonhatta, de ez hasonló hatással bírhatott az egész politikai vezetésre 1985 nyarán, mint Monor. Monor ügye egyébként teljesen benne

Az 1985-ös szarvasi találkozó jegyzőkönyve.

volt a figyelmünk középpontjában, ahogy később Lakitelek is, amelyek nagyon foglalkoztatták az ifjúságot és a szellemi életet ezekben az időkben. A '88-as szárszói találkozó ebből a szempontból még látványosabb volt: egyszerre jelent meg karakteresen Mészöly Miklós és Csengey Dénes²³ például. Szarvasnak inkább szakmai jellege volt még: szakpolitikai elit vett részt rajta, a szárszói tábornak a résztvevői és előadói listája viszont már verte az összes hasonló szellemi kezdeményezést. A szakkollégiumközi nyári táborok gyakorlata – NYATA (Nyári Szakkollégiumi Találkozó) – igazán ekkor vette kezdetét, de a mai napig létezik. E folyamatot leginkább az *ef-Lapok*²⁴ lehet végigkövetni, amely a KISZ KB kiadványa volt. Prominens

²⁰ Kaderják Péter (1963): közgazdász. 1987-ben végzett a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen, ahol ettől az évtől tanított is. A Rajk Szakkollégium tagja, 1988 márciusában a FIDESZ alapítója, később a párt környezetvédelmi szakértője. 1998–99-ben a gazdasági minisztériumban és az Állami Privatizációs és Vagyongkezelő (ÁPV) Rt. igazgatóságában, 2000 és 2003 között a Magyar Energia Hivatal főigazgatójaként dolgozott. 2018 és 2021 között az Innovációs és Technológiai Minisztérium államtitkára.

²¹ Urbán László (1959): közgazdász. 1982-ben végzett a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen, 1983-tól a Műszaki Egyetemen, 1985-től az ELTE jogi karán tanított. 1989 és 1995 között a FIDESZ tagja, 1993–94-ben országgyűlési képviselője. 1995 óta különböző bankok (PostaBank, Magyar Nemzeti Bank, OTP Bank, EBRD) igazgatótanácsában dolgozott.

²² A kiadvány 200 példányban jelent meg, „belső használatra”. IV. Országos Szakkollégiumi Tábor. Előadások, viták, törekvések. Szerk. Bartók István – Dobránszky János – Diczházi Bertalan – Hahn Csaba – Kovács István – Kövér László. Szarvas, 1985.

²³ Csengey Dénes (1953–1991): író, politikus. 1978-tól jelentek meg írásai a magyar sajtóban. A Fialat Írók József Attila Körének titkáráként vett részt az ellenzék mozgolódásában. Részt vett és felszólalt a monori és az első lakiteleki találkozáson. Az MDF alapítója, 1990–91-ben a párt országgyűlési képviselője.

²⁴ Az *ef-Lapok* a KISZ KB Egyetemi és Főiskolai Tanácsának 1985-től megjelent kiadványa.

szerepet játszott a mi közgázos akcióinkban B. Kiss Tamás,²⁵ aki a Széchenyi Kollégiumnak lett később az igazgatója. Ő a párt felől érkezett be a mozgalomba. Részt vett egyébként még a '81-es EFOTT-on,²⁶ ami után komoly politikai retorzióban részesült, pártkarrierje hátrányt szenvedett, de megőrizte kapcsolatait. Sok esetben védelmet tudott nyújtani a Közgázon folytatott tevékenységhez. Mint ahogy Horváth István²⁷ belügyminiszter veje, Stumpf István²⁸ is jelentős védelmet adott a Bibónak. Chikán Attila – aki a Közgáz pártbizottságnak volt tagja és így a Rajk Szakkollégium számára biztosította ezt a fajta párthátteret, védelmet – a szarvasi találkozó után például pártfegyelmet kapott. Mindhárman fontos szereplői voltak ennek az egyetemista és szakkollégiumi és klubmozgalomnak. Még egy legitimáló védőernyőről meg kell emlékeznünk a nyolcvanas évek rendszerváltást megelőző időszakában. Ezt a pártban egyre inkább marginalizálódó és az ellenzék irányába orientálódó Pozsgay Imre, a Hazafias Népfront titkára nyújtotta, nemcsak az MDF, hanem a klub- és szakkollégiumi mozgalmak irányába is. A Hazafias Népfront alatt létrejött az úgynevezett Klubtanács, amelyben például Bogár Laci²⁹ – közgazdász, gondolkodó – Pozsgay jobb

kezeként tevékenykedett ebben az időszakban. A Klubtanács nem ifjúsági köröket is integrált, ennek a jelentősége kifejezetten erős volt. A honismereti körök is becsatlakoztak, itt Halász Péter³⁰ nevét kellene megemlíteni, aki a *Honismeret* című folyóiratnak volt a vezetője. Az elmúlt húsz évben a gyimesi csángókhoz költözött, köztük él néprajzusként. Vagy megemlíteném a szentendrei Petőfi Kör, amelyet Dragon Pali³¹ vezetett, aki később a Kiszgazdapártban kötött ki. Ő szintén részt vett az első és második lakiteleki találkozón is.

Ön 1988-ban Szárszóról Lakitelekre ment. Milyen kapcsolatban, ismeretségben volt az MDF alapítóival?

Az első lakiteleki találkozón azért nem voltam ott, mert akkor az Egyesült Államokban voltam egy családi, baráti körúton, ahol végigjártam egész Amerikát, és megismerkedtem az amerikai emigrációval. A másodikon már jelen lehettem, így tulajdonképpen a FIDESZ mellett az MDF alapítója is lettem, 330-as tagkönyvvel, 1988 szeptemberében. Beszédet is mondtam,³² amelyet legutóbb Kodolányi Gyuszi³³ említett nekem a beszélgetésünk során, emlékeztetve annak radikális

²⁵ B. Kiss Tamás (1958–2016): közgazdász. Az *ef-Lapok* szerkesztője, a Széchenyi István Szakkollégium alapítója és első igazgatója, majd a Rákóczi Szövetség által alapított A Csehszlovákiai Magyar Kultúraért Alapítvány titkára volt.

²⁶ Az Egyetemisták és Főiskolák Országos Turisztikai Találkozója (EFOTT) 1976 óta rendezték meg, kezdetben a KISZ szervezésében. 1981-ben Fonyódligeten került megrendezésre.

²⁷ Horváth István (1935): jogász, bíró, politikus. 1971–1975 között országgyűlési képviselő és az Elnöki Tanács tagja volt. Két ízben, 1980–1985 között, majd 1987-től 1990 januárjáig volt belügyminiszter. A Dunagate-botrány kirobbanása után kénytelen volt lemondani tisztségéről.

²⁸ Stumpf István (1957): jogász, politológus. 1982-ben diplomázott az ELTE jogi karán, majd 1985-ben a BTK szociológia szakán. 1982 és 1988 között a Bibó István Szakkollégium alapító igazgatója, 1987-től az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa. 1985 és 1988 között a *Századvég* felelős kiadója. 1991-ben a Századvég Politikai Iskola alapítója. 1988 és 1990 között a Magyar Ifjúsági Szervezetek Országos Tanácsa (MISZOT) elnöke, 1989 és 1990 között a Hazafias Népfront alelnöke. 1998 és 2002 között a Miniszterelnöki Hivatal vezetője. 2010 és 2019 között alkotmánybíró. Jelenleg a felsőoktatási modellváltásért felelős kormánybiztos.

²⁹ Bogár László (1951): közgazdász, politikus. 1973-ban a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen szerzett közgazdász diplomát. Részt vett az első és a második lakiteleki találkozón, majd az MDF gazdasági programjának kidolgozásában. 1990-től 1998-ig országgyűlési képviselő, 1990 és 1994 között a nemzetközi gazdasági kapcsolatok, 1998 és 2002 között pedig a Miniszterelnöki Hivatal politikai államtitkára volt. 2002-től a Károli Gáspár Református Egyetem oktatója.

³⁰ Halász Péter (1939): agrármérnök, művelődésszervező, szerkesztő. Az 1956-os forradalom első évfordulója megünneplésének megszervezésében való részvételért elbocsájtották a Toldy Ferenc Gimnáziumból. Agrármérnök lett, de önkéntes néprajzusként leginkább a Moldvában élő csángómagyarok életét kutatta. Évtizedeken keresztül volt a *Honismeret* folyóirat főszerkesztője. 1990 után, az Antall-kormány idején a Magyar Művelődési Intézet igazgatója, később a Duna Televízió főszerkesztője volt.

³¹ Dragon Pál (1945–2010): újságíró, ügyvéd, politikus. Részt vett a lakiteleki találkozók, az MDF megalakításában és a Független Kiszgazdapárt újjászervezésében. 1990–1994 között, majd 2009–2010 között országgyűlési képviselő volt.

³² Németh Zsolt beszédét lásd: *A Magyar Demokrata Fórum 1988. szeptember 3-i tanácskozásának jegyzőkönyve és sajtóviSSzhangja*. Szerk. Szeredi Pál. Lakitelek, Antológia, RETÖRKI Könyvek 35., 2018, 44–49.

³³ Kodolányi Gyula (1942): költő, irodalomtörténész. 1988-ban a második lakiteleki találkozó résztvevője. 1990 és 1994 között a miniszterelnöki tanácsadó testület vezetője. 1992-től a *Magyar Szemle* főszerkesztője volt.

hangvételére (ő egyébként most megjelent könyvében szépen rekonstruálja ezt az időszakot).³⁴ Arra hívtam fel ott az MDF-eseket, hogy itt az ideje a párttá alakulásnak, és ezt a fajta fluid mozgalmi, szervezet nélküli jelleget adják fel, mert nekik kell kivezetni a nemzetet a kommunizmus erdejéből. A beszédemet azzal fejeztem be, hogy éppen akkor jelent meg Cseh Tamás³⁵ *Mélyrepülés* című lemeze, melynek végén az előadó, amikor már nem tudja szavakkal elmondani a gondolatait, így szól: „most hadd érzékeltessem zeneileg azt, hogy mi a szabadság”, és elfütyül egy dallamot. Ezt a néhány taktust egy walkmanen a mikrofonba játszottam le, bekapcsolva az MDF alapító nagy öregjeinek. Éreztem a rosszallásukat akkor, de a FIDESZ szóvivőjétől – hatan voltunk ekkor, és más pozíció még nem is volt a szervezetben – végül is tolerálták. Viszonylag korán megvoltak a kapcsolatok egyébként az MDF-fel: miután március 30-án megalakultunk, és hat embert rendőrhatalósági figyelmeztetésben részesítettek (ekkor egyébként néhányakat úgy megfenyegettek – például Csaba Ivánt³⁶ és András Miklóst³⁷, két rajkos srácot –, hogy kiléptek a szervezetből), április 10-én Csurka István³⁸ meghívott magához, a Böszörményi úti

lakására. Ő ekkor az MDF nevében 10 ezer forintos támogatásban részesítette a FIDESZ-t. Bár ezután persze voltak hullámhegyek és –völgyek a FIDESZ és az MDF viszonyában, tény: az első tíz napban ők reagáltak először a megalakulásunkra. Ez mindenképpen szép gesztus volt az MDF részéről.

Egész politikai munkássága összekapcsolódik a határon túli magyarság sorskérdéseivel. A klubmozgalmak³⁹ sem csak Magyarországon, de a szomszédos országok magyar közösségeiben is egyre fontosabb szerepet kaptak. Ha a felvidéki magyarokra és az örsújfalusi táborokra gondolunk: ezeknek nagyon komoly előtörténete van a csehszlovákiai magyarság köreiből, egészen a harmincas évekig. A ma is élő Gombaszegi Táborok és az ehhez kapcsolódó mozgalom itt gyökerezik.

Gombaszög eredetileg a két háború közötti baloldali felvidéki mozgalomnak, a Sarlónak⁴⁰ volt a hagyománya. Ennek a feltámasztását a hatvanas években a CSEMADOK-hoz⁴¹ köthetjük. A felvidéki magyarok egészen a hatvanas évektől képesek voltak arra, hogy ezeket a

³⁴ Kodolányi Gyula: *A világfa ágain*. Budapest, Nap, 2021.

³⁵ Cseh Tamás (1943–2009): zenész, előadóművész. 1970-től kezdtek közösen dalokat írni Bereményi Gézával, első lemeze 1977-ben jelent meg. A *Mélyrepülés* című album – melynek egyetlenként Csengey Dénes írta a szövegét – 1988-ban látott napvilágot.

³⁶ Csaba Iván: közgazdász. A Rajk Kollégium tagja, a FIDESZ alapítója. Április 8-án – négy társával – rendőrhatalósági figyelmeztetésben részesítették. A későbbi években a Magyar Tudományos Akadémia tanácsadójaként, a Közép-Európai Egyetem (CEU) oktatójaként, a Költségvetési Tanács osztályvezetőjeként, a Magyar Nemzeti Bank vezető elemzőjeként, majd az Európai Bizottság Gazdasági és Pénzügyi Főigazgatósága elemzőjeként dolgozott.

³⁷ András Miklós: közgazdász. A Rajk Kollégium tagja, a FIDESZ alapítója. Április 8-án – négy társával – rendőrhatalósági figyelmeztetésben részesítették. A kilencvenes években brókerházakban dolgozott ügyvezető igazgatóként. 2000-től az ÁPV Rt. vezérigazgató-helyetteseként, majd a Budapesti Értéktőzsdé felügyelőbizottsági elnökeként és az MVM Rt. vezérigazgató-helyetteseként dolgozott. 2009–10-ben a MÁV elnök-vezérigazgatója. 2014-től a KPMG helyettes igazgatója.

³⁸ Csurka István (1934–2012): író, politikus. Részt vett és felszólalt a monori és az első lakiteleki találkozón, a nyolcvanas években a nemzeti sorskérdések iránt fogékony értelmiség egyik jellegzetes képviselője. 1987-ben az MDF alapítója, 1988-tól elnökségi tagja, 1991–92-ben alelnöke. 1990 és 1993 között a párt országgyűlési képviselője, ez utóbbi évben kizárták a pártból, 1993–94-ben függetlenként tevékenykedett. 1993-tól haláláig az általa alapított Magyar Igazság és Élet Pártja (MIÉP) elnöke. 1998 és 2002 között a párt színeiben országgyűlési képviselő.

³⁹ A csehszlovákiai magyar klubmozgalmról lásd bővebben: Czaboczy Szabolcs: *Kék a sátram, recece... Fejezetek a csehszlovákiai magyar ifjúsági klubmozgalom történetéből (1948–1992)*. Pozsony, Phoenix Library, 2021.

⁴⁰ A részben a prágai Szent György Kör falujáró mozgalmából és a Losoncon megjelenő *A Mi Lapunk* c. folyóirat szellemi holdudvarából szerveződő baloldali magyar ifjúsági mozgalom a két világháború közötti Csehszlovákiában. A vezéralakjai közé többek között Balogh Edgár, Boross Zoltán, Brogyányi Kálmán, Dobossy Imre, Jócsik Lajos, Peéry Rezső tartoztak. Bővebben: Bajcsi Ildikó: *Kisebbségi magyar küldetés Csehszlovákiában. A sarlós nemzedék közösségi szerepvállalása Trianon után*. Budapest, L'Harmattan, 2021.

⁴¹ Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesülete (CSEMADOK): 1949 márciusában, a „hontalanság éveit” után létrehozott kulturális szervezet. A kezdeti erőteljes pártirányítás után a hatvanas évektől kezdte növelni mozgásterét, és megfelelni a magyar kultúra művelésére vonatkozó feladatának, számos országos rendezvény megszervezését indítva el. 1957-től Zselízen, majd Gombaszögre szervezték meg az „országos dal- és táncünnepélyt”. 1968-ban Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kulturális Szövetsége, 1990-től Csehszlovákiai Magyarok Demokratikus Szövetsége, 1993-tól Csemadok – Szlovákiai Magyar Társadalmi és Közművelődési Szövetség néven működik és ma is az egyik legjelentősebb szlovákiai magyar társadalmi szervezetnek számít.

művelődési táborokat működtessék.⁴² Én legelőször 1982-ben keveredtem ezekbe a táborokba. A művelődési táborokhoz általában nagyon szorosan kapcsolódott a felvidéki biciklitúra. Ezeknek – a táborokkal együtt – Magyarországon is kialakult egy támogatói köre: a későbbi Rákóczi Szövetség megalapítói – Simén András,⁴³ Kun Ferencz,⁴⁴ Czenzthe Miklós,⁴⁵ Balázs Gyuri⁴⁶ – nagyon aktívan részt vettek ebben. Ők bekapcsolódtak a magyarországi klubéletbe is, emellett fontosnak tartották a felvidéki mellett az erdélyi baráti kapcsolatoknak az ápolását is. Előbbiben a civil világ egy fokkal szabadabban létezhetett, különösen a nyolcvanas években, amikor Erdélyben megkeményedett a diktatúra: ekkor már a természetjáró összejöveteleik lebonyolítása is nehézségekbe ütközött. E civil kezdeményezések értelmezése nélkül nem igazán lehet megérteni a felvidéki és erdélyi magyarság korabeli történetét sem. Az egyházak szerepe szintén kiemelkedő volt a túlélési technikák elsajátításában. Az első felvidéki biciklitúráim az

Ipolyságon volt, engem idősebb műegyetemista barátaim, akik nálam idősebbek voltak, és a gyülekezetünkbe tartoztak – a körmendi Németh Ernő, a debreceni Papp András –, csábítottak. A felvidékiek közül kiemelném még Himmler György⁴⁷ nevét, aki a nyolcvanas években középiskolai tanárként a diákjaival nagyon aktívan vett részt ezekben az eseményekben. A nyolcvanas évek elejétől fogva a Felvidéknek egyre kitüntetettebb szerepe lett – számomra is, engem 1985-ben egy moldvai csángójárás után kitiltottak Romániából. Ezek után egyetemistaként többször meghívott a párkányi Balassi Klub,⁴⁸ ahol a magyarországi ifjúsági mozgalmakról tartottam előadást. Az Erdély-járásnak nemcsak a házi gyülekezetünkben, de a szakkollégiumban is nagyon erős kultúrája volt. Gyógyszer, élelmiszer, irodalom (egyházi is), Bibliák becsempészése a közösségi élet legizgalmasabb fejezete volt. A Széchenyi Szakkollégiumban a legkeményebb időszakban – 1986–87–88-ban kifejezetten komoly gyakorlattá vált: Balázs Zoltán,⁴⁹ Szalai Péter,⁵⁰ Foltányi

⁴² A prágai Szent György Diákkör, majd a cserkészmozgalom táboraiából nőtt ki 1928-tól a Sarló gombaszögi tábora. 1965 és 1972 között az Ady Endre Diákkör szervezésében került sor először Berzékterősről a Nyári Ifjúsági Találkozóra (NYIT). 1977-ben indult újra a Nyári Művelődési Tábor, az első tábor Örsűjfalun rendezték. Tartottak tábor Somodin, Ipolyságon, Gombaszögön, Jászón, Gimesen, Köbölkúton, Krasznahorkaváralján, majd 2016 óta folyamatosan Gombaszögön rendezik meg a tábor, de ezzel párhuzamosan él a Gimesi Művelődési Tábor is, amely felvidéki magyar egyetemisták és főiskolások nem hivatalos közös gólyatáborá.

⁴³ Simén András: mérnök, fizikus. 1977-ben az első magyarországi résztvevők között csatlakozott a felvidéki honismereti kerékpártúrák résztvevőikhez. Éveken át egyik magyarországi szervezője volt a biciklitúráknak. Részt vett a Rákóczi Szövetség megalapításában, majd hosszú időn keresztül a szervezet titkári feladatait is ellátta.

⁴⁴ Kun Ferencz (1941–2021): a Rákóczi Szövetség kezdeményezője és egyik alapítója, haláláig több alkalommal az alelnöki tisztséget is betöltötte. Az 1980-as évek elejétől járta a csehszlovákiai magyar településeket, gyűjtötte a helyi magyarság emlékeit. Közösség- és kultúraszervező tevékenysége elismeréseként 2020-ban Magyar Érdemrend Lovagkeresztje kitüntetését kapott. *Privát ösvény* címmel 2020-ban jelent meg a rendszerváltás éveit is megörökítő naplója. Kun Ferencz: *Privát ösvény. Naplótöredékek... 1988-2001*. Budapest, 2020.

⁴⁵ Czenzthe Miklós (1964): történész, levéltáros. Az ELTE BTK történelem-levéltár szakán végzett. Egyetemi tanulmányai mellett bekapcsolódott a Rákóczi Szövetség szervezésébe, a szervezet megalakulása után a szervezőtitkári feladatokat látta el. Jelenleg az Evangélikus Országos Levéltár vezetője, fő kutatási területe a Szepesség története.

⁴⁶ Balázs György (1951): néprajztudós. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem néprajz-földrajz szakán végzett. Dolgozott a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumban, a Mezőgazdasági Múzeumban, majd 1999–2010 között Néprajzi Múzeum főigazgatóhelyettese volt. Fő kutatási területe a hagyományos malmok technikátörténete. Részt vett a felvidéki honismereti kerékpártúrák szervezésében és a Rákóczi Szövetség megalakításában, ahol a 2010-es évekig aktív társadalmi munkát végzett.

⁴⁷ Himmler György (1954): gimnáziumi tanár, szerkesztő, művelődésszervező. 1979-ben a pozsonyi Comenius Egyetem történelem-filozófia szakán végzett. 1981-től nyugdíjazásáig a párkányi gimnázium tanára. 1994-től a Párkány és Vidéke Társulás elnöke. 1992–2008 között a *Párkány és Vidéke* regionális havilap főszerkesztője volt.

⁴⁸ 1982-ben, Párkányban megalakult független kulturális szerveződés, a szlovákiai magyar klubmozgalom egyik legjelentősebb csoportosulása, a másként gondolkodók meghatározó fóruma. 1982 óta vezetője Himmler György gimnáziumi tanár, művelődésszervező.

⁴⁹ Balázs Zoltán (1966): közgazdász, politológus. 1985 és 1990 között a Budapesti Közgazdasági Egyetem pénzügy szakán tanult, 1987 és 1990 között a Széchenyi István Szakkollégium tagja. 2011 óta az MTA Politikatudományi Intézetének tudományos főmunkatársa.

⁵⁰ Szalai Péter (1965): közgazdász. 1989-ben végzett a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen, illetve ezen belül az általa is alapított Széchenyi István Szakkollégiumban. 1991–1992 között a *Pro Minoritate* folyóirat főszerkesztője. 1991-től több magyarországi biztosítónál dolgozott középvezetőként, 2013–2014 között a Nemzetgazdasági Minisztérium miniszteri biztosaként tevékenykedett.

Árpád,⁵¹ Both Vilmos⁵² és Ludányi Arnold⁵³ is aktívan vett részt ebben a munkában – Both Vilmos FIDESZ-alapító lett, Foltányi Árpai pedig az MDF irányába tájékozódott.

A felvidéki művelődési táborok alapvetően a kultúrára, néprajzra koncentráltak, a népi kultúra, népzene és –tánc elemeiből épültek fel. Mind a mai napig – Gombaszögön is – nagyon jellegzetes eleme ezeknek a táboroknak a kopjafaállítás. Meg is mentettek néhányat az elmúlt évtizedek kopjafái közül, és ezeket most Gombaszögön fölállították Orosz Örsék,⁵⁴ a Sine Metu.⁵⁵ Ezek olyan izgalmas és egyedülálló hagyományok, amelyeket az ember csak csodálni tud. A rendszerváltozással a felvidéki klubokban és nyári táborokban is egyre határozottabban megjelent a politika. 1988-cal kezdődően a FIDESZ is mindig nagyon jelentős kontingenssel vett részt a nyári táborokban. Jómagam például az 1992-es táborban, Örsújfalun ismertem meg a későbbi feleségemet is.

E táborok milyen befolyással bírtak a Bálványosi Szabadegyetem megalapítására?

Nagyon jelentős szerepük volt. Amikor 1989 decemberében lezajlott az erdélyi forradalom, és mi is elvetődtünk Székelyföldre, és részt vettünk az ottani MADISZ-ok⁵⁶ első, alakuló ülésein, akkor a kézdivásárhelyi ülést követően – amelyen

Orbán Viktor FIDESZ-alapító és Körösnéyi András politológus az I. Bálványosi Nyári Szabadegyetemen.
Fotó: Fortepan / Szűcs Tamás, 196688-as számú fotó.

egy angol barátommal, David Campanale-val⁵⁷ és egy magyarországi orvos barátommal, Szabó Miklóssal⁵⁸ vettünk részt –, december 29-éről 30-ára virradóra született meg a bálványosi tábornak a gondolata, ami nyilvánvalóan nem vonatkoztatható el attól a művelődési táborkultúrától, ami Felvidéken már volt. A gondolat, hogy Erdélyben egy ilyen keretben lehetne a magyar-román ifjúsági párbeszédet, jövőépítést elindítani, összefügg a felvidéki hagyománnyal, a helyszínválasztás pedig a kézdivásárhelyiek ötlete volt (a településnek mind a mai napig Bálványosfürdő az üdülőhelye). Így került sor az első Bálványosi Szabadegyetemre

2010 óta a Corvinus Egyetem oktatója, illetve a *Biztosítás és Kockázat* szakmai folyóirat szerkesztőbizottságának tagja.

⁵¹ Foltányi Árpád: közgazdász. 1989-től az MDF Országos Választmányának tagja, az Ifjúsági Demokrata Fórum (IDF) egyik vezetője.

⁵² Both Vilmos (1966): közgazdász. 1986 és 1992 között a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen tanult, 1986 és 1991 között a Széchenyi István Szakkollégium alapítója volt. 1988-ban a FIDESZ alapító tagja. 1999–2000-ben a *Napi Gazdaság* főszerkesztője volt.

⁵³ Ludányi Arnold (1967): közgazdász. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen tanult, majd 2003-ban ugyanitt szerzett PhD fokozatot. Dolgozott a Pénzügykutató Rt-nél és a Nemzeti Hírközlési Hatóságnál, illetve tanított a Corvinus Egyetemen és a Károli Gáspár Református Egyetemen is. A Colosseum Budapest – államigazgatási és vállalati stratégiai tanácsadó cég tulajdonosa.

⁵⁴ Orosz Örs (1985): politikus, jogvédő. A Gombaszögi Nyári Tábor újraalapítója, 2009 óta főszervezője. 2010-ben a tábor szervező Sine Metu Polgári Társulás alapítója, vezetője. 2019-ben a Magyar Községi Összefogás alapítója, 2020 óta alelnöke.

⁵⁵ Sine Metu Polgári Társulás: 2010-ben létrehozott szervezet, melynek fő feladata kezdetben a Gombaszögi Nyári Tábor szervezése volt. 2011-ben a szervezet kezdeményezésére jött létre a Kétnyelvű Dél-Szlovákia Mozgalom, de szintén fontos feladatának tartja a felvidéki magyarság elpusztított vagy pusztításra ítélt emlékeinek felkutatását és megmentését.

⁵⁶ Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség (MADISZ): A romániai forradalom napjaiban, egymással és a Romániai Magyar Demokrata Szövetség (RMDSZ) helyi szervezeteivel párhuzamosan megalakuló magyar ifjúsági szerveződések, amelyek országos, egységes szervezetté 1990 januárjában váltak a kézdivásárhelyi találkozón. Néhány héttel később, Nagyváradon kapta a Magyar Ifjúsági Szervezetek Szövetsége (MISZSZ) nevet.

⁵⁷ Campanale, David: brit újságíró. A BBC munkatársaként és a Fiatalkor Angol Liberális Demokrata Párt aktivistájaként tevékenykedett Magyarországon és Erdélyben. A Bálványosi Szabadegyetem egyik ötletgazdája. Saját visszaemlékezései szerint kezdeti liberális demokrata felfogását ekkorra már a kereszténydemokrata eszmerendszer felvállalása váltotta fel. Bővebben a szabadegyetem alapítóinak visszaemlékezéseivel: Dénes Ida: Forradalomból született szellemi tábor. *Erdélyi Napló*, 2014. 07. 28.

⁵⁸ Szabó Miklós (1964): neonatológus. 1988-ban végzett a Semmelweis Egyetem általános orvosi szakán. Dolgozott a Sopron Városi Kórházban, a Peter Cerny Alapítványi Mentőszolgálatánál. Jelenleg a Semmelweis Egyetem I. sz. Gyermekgyógyászati Klinikája Újszülött Intenzív Osztályának vezetője, a SOTE egyetemi tanára, a Neonatológiai Tanszéki Csoport vezetője.

Előadói „sátor” az I. Bálványosi Nyári Szabadegyetemen. A kép bal szélén járógipszben a főszervező Németh Zsolt. Fotó: Fortepan / Szűcs Tamás, 196692-es számú fotó.

1990 nyarán. A brit elem nagyon fontos volt: Campanale barátommal 1987-ben barátkoztunk össze Magyarországon, ahová keresztény misszionáriusként érkezett, a következő évben, 1988-ban pedig én kerültem Oxfordba a Soros Alapítvány ösztöndíjával – amivel előttem Szájer József,⁵⁹ utánam Orbán Viktor⁶⁰ volt kiinn –, és ekkor nagyon sok kapcsolatot építettem ki. Az első táborunkban ennek köszönhetően is vett részt Norman Stone⁶¹ professzor, zseniális történész, az Osztrák-Magyar Monarchia történetének kitüntetett szakértője, aki a közelmúltban hunyt el, itt, Magyarországon, és utolsó könyvét Magyarországról írta, *Hungary: a short history* címmel.⁶² (Hasonló könyve Törökországról is megjelent.)⁶³ Vagy éppen a résztvevők közül Schöpflin György⁶⁴ nevét is meg

kell említenem, akivel hasonló érdeklődésünk lévén – én is a nacionalizmusnak a politikai elméleteit kutattam az oxfordi évem során – szintén ebben az időben barátkoztunk össze, és aki a FIDESZ-nek az egyik legnagyobb tekintélyű támogatója. Az első években még nagyon erős volt az SZDSZ háttéréből származó szellemi embereknek a jelenléte, látványosabb, mint az MDF-eseké. Utóbbiakat persze lefoglalta ebben az időszakban a kormányzás kérdése is, de azért törekedtünk arra, hogy ők is jelen legyenek, és minél szélesebb legyen a résztvevői kör. Több táborunkban részt vett például a határon túliakkal foglalkozó, akkor Nemzeti- és Etnikai Kisebbségi Hivatalnak hívott szervezetnek az elnökhelyettese, Zalatnay István. 1991-ben arra is kísérletet tettünk, hogy a magyar

⁵⁹ Szájer József (1961): jogász, politikus. 1981 és 1986 között az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának hallgatója, 1983 és 1986 között a Bibó Szakkollégium tagja. 1986–87-ben Soros-ösztöndíjasként oxfordi vendéghallgató volt. 1988-ban a FIDESZ alapítója, 1990 és 2004 között országgyűlési képviselője, 1993–94-ben az Országos Választmány elnöke, 1994 és 2002 között parlamenti frakcióvezetője. 2004 és 2020 között a párt európai parlamenti képviselője. 2020 novemberében egy brüsszeli szexpartin való részvétele miatt lemondott képviselői mandátumáról, és kilépett a pártból.

⁶⁰ Orbán Viktor (1963): politikus. 1987-ben szerzett diplomát az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán, 1983 és 1987 között a Bibó Szakkollégium tagja. 1989–90-ben Soros-ösztöndíjasként oxfordi vendéghallgató volt. 1988-ban a FIDESZ alapítója, 1990 óta országgyűlési képviselője, 1990 és 1994 között frakcióvezetője, 1993 és 2000 között, majd 2003 óta a párt elnöke. 1998 és 2002 között, majd 2010 óta Magyarország miniszterelnöke.

⁶¹ Stone, Norman (1941–2019): történész. Az oxfordi egyetem professzora és a cambridge-i egyetem rendszeres előadója, Margaret Thatcher miniszterelnök tanácsadója volt. 1962-től magyar nyelvet tanult Debrecenben. 1997-től ankarai és isztambuli egyetemeken oktatott. Életének utolsó éveit Budapesten töltötte.

⁶² Stone, Norman: *Hungary: a short history*. Budapest, Profile Books, 2009. Magyar nyelven: *Magyarország. Rövid történelmi vázlat*. Budapest, Pallas Athéné, 2021.

⁶³ Uő: *Turkey: a short history*. London, Thames & Hudson, 2010.

⁶⁴ Schöpflin György (1939–2021): történész, politológus, politikus. Családjával együtt 1950-ben hagyta el Magyarországot. 1967 és 1976 között a BBC újságírója. Különböző brit egyetemeken tanította a közép- és kelet-európai politikatörténetet, fő kutatási területe a nacionalizmus, a nemzettudat és a nemzeti kisebbségek kérdésköre. 2004 és 2019 között európai parlamenti képviselő a FIDESZ színeiben.

és a román szellemi élet krémjét osszetereljük egy külön konferencia keretében, ami az idősebb professzorok számára is megfelelő feltételeket jelentett. Megfejtük Bálványost egy egyhetes illyefalvi konferenciával, éppen ezelőtt készült el frissen Kató Béla püspök úrnak a konferenciaközpontja. Nagyon rangos román és magyar értelmiségi közönséget trombitáltunk össze: előbbiről Emil Constantinescu,⁶⁵ utóbbi részről például Vásárhelyi Miklós⁶⁶ nevét említhetjük meg. Sajnos azonban Constantinescuék és a párbeszédre fogékonyabb körök fokozatosan kiszorultak a román közéletből. Bálványosról Tusnádfürdőre költözve⁶⁷ lett egyre inkább egy nagyon karakteres nemzetpolitikai fókusz a „Tusványosnak”, a román részvétel azonban meglehetősen vékonyra redukálódott. Voltak azért szórványos alkalmak, amikor például Traian Băsescu államelnök úr vagy a mai védelmi miniszter, Vasile Dîncu velünk volt. A román-magyar párbeszéd szálát tehát sosem ejtette Bálványos/ Tusványos. Mai napig is fontosnak tartom, hogy amint lehetőség van rá, akkor adjunk ennek egy nagyobb hangsúlyt a nemzetpolitikai párbeszédén túlmutatóan.

Mi Tusványos jelentősége három évtized távlatából? Mennyiben lenne más a „magyar világ” nélküle?

Hogyha össze kellene foglalni ennek a bálványosi/ tusványosi vonulatnak a jelentőségét, akkor azt mondanám, hogy a FIDESZ számára nagyon fontos nemzetpolitikai felismeréseknek és identitásképzésnek lehetett az eszköze. Az, hogy ma centrális helyet foglal el a magyarság, a nemzeti identitás, a nemzetpolitika a FIDESZ identitásában, abban azt gondolom, hogy ennek az intézménynek fontos szerepe volt. A külhoni magyarok, az erdélyi magyarok számára is nagy jelentősége volt, hogy ráhangolódjanak Magyarország aktuális állapotára, illetőleg a magyar és térségi, európai politikai összefüggéseknek az összetettségére, és hogy ebben a dimenzióban helyezték el, lássák

önmagukat. Abban, hogy ma azt mondhatjuk, hogy az erdélyi magyarság szervezett, nagyon komoly stabilizáló tényező Románián belül, és sok eredményt tud fölmutatni az elmúlt évtizedekben a nemzeti érdekérvényesítés terén is, illetve hogy általában a külhoni magyar politikai elitek fölhalmoztak számos olyan eredményt, amire büszkék lehetnek, van szerepe a tusványosi folyamatnak.

NAGYMIHÁLY ZOLTÁN – PÁLINKÁS BARNABÁS

Németh Zsolt (1963): közgazdász, politikus.

1987-ben végzett a budapesti közgazdasági egyetemen (akkor Marx Károly Közgazdasági Egyetem). Egyetemi évei során a Rajk László Szakkollégium tagja, ill. a Széchenyi István Szakkollégium alapítója volt. 1988–1989 között Soros-ösztöndíjjal Oxfordban tanult. 1987–1990 között a Magyarságkutató Intézetben dolgozott. A FIDESZ alapítója, 1990 óta a párt országgyűlési képviselője. 1998–2002, majd 2010–2014 között a Külügyminisztérium államtitkára. A Bálványosi Nyári Szabadegyetem egyik elindítója, az Erdélyi Gyülekezet tiszteletbeli főgondnoka, a Rákóczi Szövetség alelnöke.

⁶⁵ Constantinescu, Emil (1939): román geológus, politikus. A romániai forradalom után a Polgári Szövetség, 1991-ben pedig a Romániai Demokratikus Konvenció (CDR) alapítója. 1992 és 1996 között a Bukaresti Egyetem rektora, 1996 és 2000 között Románia köztársasági elnöke.

⁶⁶ Vásárhelyi Miklós (1917–2001): újságíró, politikus. 1945-től a *Szabad Nép* munkatársa, 1950-ben a Magyar Rádió elnöke volt. 1953-tól Nagy Imre politikájának támogatója, 1955 decemberében kizárták a Magyar Dolgozók Pártjából. 1956. november 1-jétől a Nagy Imre-kormány sajtófőnöke, november 4-én a miniszterelnökkel és több kormánytaggal a jugoszláv nagykövetségre menekült, november 23-án őt is Snagovba deportálták. A Nagy Imre-perben öt év börtönbüntetésre ítélték, 1960-ban amnesztiával szabadult. 1988-ban az Új Márciusi Front, a Történelmi Igazságtétel Bizottság (TIB) és a Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) alapítója, 1990 és 1994 között a párt országgyűlési képviselője. 1994 és 2001 között a Soros Alapítvány kuratóriumi elnöke.

⁶⁷ A résztvevők növekvő száma miatt 1997-ben költözött át a szabadegyetem a közeli Tusnádfürdőre.

Magyarok temetője

Makkai Béla: *Magyarok temetője, Ó-Románia. A regáti magyarság a dualizmus kori nemzetpolitikában.* Budapest, Magyarságkutató Intézet, 2021.

A magyar–román kapcsolatok és a dualizmus kori nemzetiségipolitika margóján számtalan széljegyzetet véstek már fel a történészek. A terhelt kapcsolat történetét, egyes aspektusait sokan és sokféleképpen megírták. E viszony kevéssé ismert oldaláról, a magyar állam romániai segélyakciójáról történeti igényű, összefoglaló mű azonban még nem jelent meg. Makkai Béla történész legújabb kötete éppen e hiányt igyekszik enyhíteni, úgy a Monarchia szórványgondozási programjait, mint a kivándorlástörténetet, nemkülönben Ó-Románia kisebbségügyét, és a magyar–román kapcsolatokat illetően.

A Thirring Gusztáv nyomán¹ választott címet viselő munka (*Magyarok temetője, Ó-Románia. A regáti magyarság a dualizmus kori nemzetpolitikában*), a Magyarságkutató Intézet Kiadványsorozatának részeként jelent meg 2021-ben. A kötet a szerző eddigi, immár harminc éve tartó kisebbségpolitikai kutatásainak legújabb eredményeit foglalja össze. Makkai Béla számos, a magyar nemzetiségipolitika és szórványgondozás 19–20. századi történetét, a magyar állam külhoni akcióit feldolgozó művet jegyez. Ide sorolható – egyebek mellett – a 2003-ban napvilágot látott szlavóniai és boszniai,² valamint a bukovinai³ nemzetgondozási programok történeti igényű feldolgozása.

A több mint négyszázötven oldalas monográfia, tizenkét fejezeten keresztül tárgyalja a két román fejedelemségbe (1881-től, az egyesülés után királyság), a *Regátba* kivándorolt magyarság és az őket megtartani és hazacsábítani igyekvő anyaállam programját: az akció kezdeteit, céljait, eszközeit és eredményeit. A későbbi kultuszminiszter,

Klebensberg Kuno által kidolgozott, úgynevezett *romániai akció* rövid távú célja a „megtartás”, hosszú távú célja a regáti magyarság visszatérítése volt. A program, melynek keretében a magyar állam segítő kezét az Ó-Romániába távozott 100–150 ezernyi polgárának nyújtotta, titkos jellege ellenére is igen komplex és nagyszabású volt. Az állam a „megtartás” legerősebb és leghatásosabb eszközeit vette igénybe: a templomot, az iskolát, az anyanyelvű sajtót, s vont be ily módon a segélyezési akcióba az egyházat, az oktatást és a kultúrát.

Bár a kiadvány fókuszában a Kárpátokon túlra települt magyarok segélyezésére létrehozott, döntően kulturális akció-történet áll, a szerző módszeresen építi fel művét: tüzetesen szemügyre veszi a kitelepülés okait, a Regátba vándorolt „kritikus magyar tömeg” gazdasági és demográfiai viszonyait, felekezeti hovatartozását [15–67.]. A migráció-történet-kutatás szakmai kritériumainak eleget téve ismerteti a kivándorlás ösztönző tényezőit: a peremvidékek gazdasági elmaradottságát, a földéhség megoldatlan problémáját, a munkanélküliséget, a túloldal gazdasági szivóhatását, a letelepedést ösztönző román intézkedéseket, a vállalkozási- és adókedvezmények sorát. Nem feledkezik meg ugyanakkor a Kárpátokon túli bevándorlólét árnyoldalainak részletes bemutatásáról, a román részről minduntalan jelentkező xenofób megnyilvánulásokról és az asszimilációs kísérletekről sem. Az idegen ajkú vállalkozó réteg elrománosításának mikéntjéről a szerző különösen érzékletes képet fest, mikor azt írja: „Az idegenekre a beolvadás természetes tényezőin túl az asszimiláció célzatos, kényszerítő hatásai

¹ A választott cím tudatos, egyúttal témára szabott. Thirring Gusztáv (1861–1941) magyar statisztikus, demográfus nevezte a Regátot „a magyarság évszázados nagy temetőjének”. Thirring Gusztáv: *A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság*. Budapest, K. n., 1904, 6.

² Makkai Béla: *Végvár vagy hídfő? „Az idegenben élő magyarság nemzeti gondozása” Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában 1904–1920*. Budapest, Lucidus, 2003.

³ Uő: Református segélyakció a bukovinai Andrásfalván. *Protestáns Szemle*, 2002/11, 1–15.; Uő: Magyarság-gondozás Bukovinában. *Kisebbségkutatás*, 2000/3, 446–477.

is ránehezedtek. [...] A román hatóságok a durva nyomásgyakorlástól sem riadtak vissza: az iparosokat a cégtábláikra rótt magyar írásjelek használatáról súlyos bírságokkal szoktatták le.” [41.]

A kivándorolt magyarság „megtartása” érdekében indított romániai akció történetének feltárásakor lajstromba veszi az akció kezdeteit, úgy a korabeli politikusok és köreik törekvéseit és álláspontjait, mint a segélyezés részletes tervezésének és megvalósulásának történetét. Külön fejezetet szánt az egyházépítésnek és az egyházi élet felekezeti szerinti tárgyalásának [77–115.], a még külhoni létben is fennálló katolikus-református ellentéteknek, de a magyar nyelvű közoktatás jogi és szervezeti felépítésének, az egyes iskolatípusoknak [129–176.], a külhoni magyaroknak szánt ösztöndíjas anyaországi képzések [319–354.] bemutatásának éppúgy, mint a regáti magyar sajtó [259–292.] szerepének. A történet keretbe foglalását az utolsó fejezet teszi teljessé: az akció mérlegének megvonása, az eredményekről való számadás és értékelés, valamint a magyar-román viszonyra gyakorolt hatásának elemzése [397–428.].

A kutatás során feldolgozott hazai levéltári források terjedelme impozáns. A Miniszterelnökségi iratokhoz tartozó romániai akciók katolikus és református iratai mellett a szerző feldolgozta a Magyarországi Református Egyház levéltári anyagainak – eddig döntően ismeretlen – a témához kapcsolódó egységeit és egyéb, nyomtatásban megjelent forrásgyűjteményeket is, mint a segélyakciók kulcsszereplőinek memoárjai, a regáti magyar sajtó gazdag anyaga. Éppen e gazdag feldolgozás láttán hiányolhatja joggal az olvasó a külföldi forrásokat, gondolunk itt elsősorban a romániai – magyar és román nyelvű – kútfőkre. Noha a kötet szakmaiságát nem csorbítja, az üzenet befogadását ellenben nehezíti, hogy a kiadvány nem rendelkezik sem képi anyaggal, sem pedig hely- és névmutatóval. Utóbbi különösen hasznos lett volna a keresetőség szempontjából, kivált, ha figyelembe vesszük a kiadvány terjedelmét. A bizonyára takarékosági okokból kimaradt mellékletek „használati értékét” némiképp pótolni törekedett a kiadó azzal, hogy a honlapján szabadon letölthető elektronikus formátumban szerepelteti a művet (https://mki.gov.hu/assets/books/mki_2021_makkai.pdf?joomla_image_width=0&joomla_image_height=0), biztosítva ezzel a lexikai egységek visszakeresésének lehetőségét.

A kritikai megjegyzések és az esetleges hiányosságok ugyanakkor korántsem csorbítják a munka értékét. A szerző nagy empátiával és elhivatottan, a rá jellemző magas szintű, irodalmi igényű nyelvezettel vezeti végig olvasóját a romániai akció történeten. A román nemzetiségi politika árnyoldalaik részletes ábrázolása mellett, kellő – és jogos – kritikával kezeli magyar nemzetiségi politikát és „birodalmi tudatot” is. Konklúziójában egyúttal megfogalmazva a történet tanulságát, megerősítve a szórványgondozási és kisebbségpolitikai kutatások létjogosultságát, miszerint „a közös munka így válhat tárgyilagos (kár)felmeréssé saját mulasztásainkról, túlkapásainkról, s olykor elbukó, de akár követésre méltó kezdeményezéseinkről” [440.]

RAPALI VIVIEN

Szabadságra ítélve

Kis János: *Szabadságra ítélve. Életrajzi beszélgetések Meszerics Tamással és Mink Andrással*. Budapest, Kalligram, 2021. 2. kiadás.

Kis János életinterjú-kötete 2021-ben második kiadásban jelent meg a Kalligram gondozásában. A *Szabadságra ítélve* című kötet Meszerics Tamással és Mink Andrással 2009 és 2017 között lefolytatott életút-beszélgetésekből áll, a második kiadás két, 2020-ban készített záró beszélgetéssel bővült. A fejezetalkotó beszélgetések nyersanyagából Csalog Zsolt feldolgozása által született meg az interjú-regény. A beszélgetések stílusát tekintve érződik egyfajta bensőséges hangnem. A műfaj sajátosságából fakadóan felmerülhet a kérdés, hogy az interjú-regény tekinthető-e történeti forrásnak, azonban Kis János gyakorol némi önkritikát is a visszaemlékezések során, így közeledve az eltérő álláspontokat képviselő olvasókhoz.

Az interjú-regény felépítése alapvetően lineárisan halad, a beszélgetések olykor mégis „elkalandoznak”. A körbejárt témakörök kimerítik a korszak jelentősebb eseményeit és Kis János életének fordulópontjait, ugyanakkor néhol nyitva maradnak kérdések. Az akadémiai és közéleti szféra közti vívódás visszatérő motívum, mégsem kapunk pontos választ rá, hogy mi tartja vissza a politikai pályától, azt leszámítva, hogy önmagát mindennekelőtt filozófus emberként határozza meg.

Az interjúk készítésének időpontjában Kis János már egy közéletből visszavonult filozófus tanár-ember, akire mégis jellemző, hogy a beszélgetések során egy-egy történelmi példán keresztül vagy olykor közvetlenül is minősíti, értékeli az országban fennálló politikai helyzetet, rendszert.

Kis János életében családi meghatározottsága révén fiatal korától jelentős szerepet játszik a politikai gondolkodás. Kulturális munkásságának fókuszában a politikai filozófia áll, akadémiai hivatását akaratlanul is erősen átszötte a politika. A zárt közeg és háttere ellenére fiatal korától fokozatosan kezdte kritikusan szemlélni, megkérdőjelezni a kommunista ideológiát, amelynek legfőbb gyengeségeként az alapvető emberi jogok hiányát határozza meg. Nem hagyhatók figyelmen kívül a külső környezeti hatások: egyfelől a meghatározó egyetemi évek, amikor Márkus György tanítványa

volt, akit „Lukács-tanítványként” a marxizmus reneszánsza foglalkoztatott, másfelől a bel- és külföldi politikai események tapasztalatai szintén formálták világlátását. A Prágai Tavasz döntő hatást gyakorolt Kis Jánosra. Ami az 1956-osok számára november 4-e volt, azt neki és szellemi környezetének 1968. augusztus 21-e jelentette.

Kis János szerint az ő és közvetlen körének arculatát már a rendszerváltást megelőzően a racionalitás, a modernség, a komplexusok nélküli nyugatbarátság, egy szabad és sokszínű Magyarország iránti vágyakozás határozta meg, nemcsak a pártállami elnyomással, hanem az Ady által elért magyar provincializmussal szemben is. Ebben látta a későbbi Szabad Demokraták Szövetsége és a Magyar Demokrata Fórum közti fő kulturális különbséget, amely miatt később őt és az SZDSZ-t komoly kritikák érték, politikai gondolkodását „nemzetidegennek” minősítették. Az interjúban erre a következő módon tért ki: „[...] a nemzet nem azonos azok összességével, akik ővelük értenek egyet. A nemzet vitatkozó közösség, amelyben vita tárgya, hogy milyenek vagyunk és milyenek legyünk.” [572.]

A külföldi kapcsolatokat a lengyelországi rendszerkritikus marxisták mellett egyes magyar emigráns körök jelentették számára (például Kemény István, Kende Péter, Krassó György vagy éppen Szelényi Iván). Kutatásaiból levont tanulásként megállapította, hogy a november 4-e utáni ellenállás valódi társadalmi mozgalom volt, amely egyszerre igyekezett megszilárdítani a maga független pozícióit, és ésszerű kompromisszumot ajánlani Kádárnak. „Azért, mert idegen tankon ülve nem lehet egy országot hosszú ideig kormányozni. Illetve előfordul, hogy lehet, de Kádárnak nagyon csekély esélye volt rá. Kezdetből volt ugyan valamiféle szűk bázisa, ám ez túlnyomórészt rákosista káderekből és korábbi ávosokból állt, akik a párt árulójának tekintették, és alig várták, hogy szabadulhassanak tőle.” [423.]

Az 1985-ös monori tanácskozás jelentőségét az ellenzéki összefogásban látja, ugyanakkor a népi és a demokratikus ellenzék közti világnézeti különbségeket a következőképpen foglalja össze: „Mi azt kívántuk,

hogy a magyar társadalom az érdekek, világnézetek, életfelfogások sokféleségét elfogadó politikai közösséggé váljon, ők egy elképzelt homogén nemzeti kultúra és identitás helyreállítását tartották kívánatosnak.” [309.] A két társaság további világnézeti és szociológiai szempontokból is különbözött, a hosszú távú együttműködés útjába azonban főként politikai érdekellentétek álltak. Mindemellett időről időre felmerült az összefogásra való igény, érdek, illetve szükség. Ekkor a közös pontot a két csoportosulás gondolkodásában a Kádár-rendszer kritikája adta.

Az ellenzéki együttműködés megszakítását és a demokratikus ellenzék lakiteleki találkozási ponttól való távolmaradását a „népi tábor” tagjainak visszaemlékezéseitől merőben eltérő okokra vezeti vissza. Kis János szerint a legfőbb akadályt Pozsgay Imre személyes politikai érdekeit szolgáló taktikája jelentette, miszerint Pozsgay a pártvezetésnek a lakiteleki részvétel tolerálásáért cserébe a „másként gondolkodók” „ellenzékiekről” való leválasztását ígérte és a Hazafias Népfront ernyője alá akarta vonni a Fórumot. [438.] Meglátása szerint a ’80-as évektől paradigmaváltás történt a rezsimmel való kompromisszumban, mivel az informális engedmények szokássá váltak, már nem volt érdemes a réseket keresni a falon, hanem jogokat kellett követelni, annak érdekében, hogy az alapvető

emberi jogokat elismerjék. Az utóbbinak teljesen ellentmond a népiek helyzetértékelése, miszerint éppen a *Beszélő-kör* radikalizmusa volt számukra vállalhatatlan, ráadásul ők nem az illegális megoldásokban gondolkodtak, hanem a szélesebb társadalmi rétegeket is bevonni képes, legális szférában kívántak cselekedni. Az egyezség felbontását egyértelműen a tudtuk nélkül, illegalitásban, politikai programként megjelent *Társadalmi Szerződésben* látták. Ugyanakkor a vita mögött meghúzódó fontos motiváció volt, hogy kivel fognak egyezkedni majd adott időben a hatalom képviselői, hogy az egyezségnek társadalmi legitimációja legyen.

A tervezett második monori találkozó elmaradásától kezdve a rendszerváltást követő első kormánykoalíció végéig Kis János politikai ambíciói kerülnek előtérbe, majd a kudarcos eseményeket követően újfent az akadémiai közeg jelenti számára a vonzó alternatívát.

Tudományos tevékenysége során válságként élte meg, hogy a marxizmustól kapott világképe nem volt összhangban az emberi jogok elveivel, többek között John Rawls amerikai politikai filozófus szabadság-problematikája foglalkoztatta. Az alapvető emberi jogok érvényesítésének elősegítését és a különböző világnézetek egymásmellettségének elfogadását konzekvensen képviseli. Az általa legfontosabbnak tartott társadalmi és gazdasági problémákra a megoldást a globalizációban látja, mivel véleménye szerint ez a folyamat az egyenlőtlenségek csökkentésére nyújtana lehetőséget.

A visszaemlékezéseket olvasva, Kis János helyzetébe belehelyezkedve, új látószögből ismerhetjük meg a történeti eseményeket. Árnyalt képet kapunk az egykori demokratikus ellenzék, a *Beszélő-kör*, a Szabad Kezdeményezések Hálózata, majd a Szabad Demokraták Szövetsége szellemi közegéről, a társaság összetételének, valamint az azon belüli viszonyrendszer alakulásáról. Az ilyen és ehhez hasonló műfajban készített művek jellemzője, hogy elsősorban az egyént, a személyiséget mutatják be. Forrásértékét az interperszonális kapcsolatok, személyekhez és eseményekhez való viszonyulások, a döntéseket megelőző vívódások, illetve mögöttes egyéni motivációk, a gondolkodásmód megismerése adja. Mindezen háttérismeret elengedhetetlen a történeti tények helyes értelmezéséhez, ezért az egykori közéleti személyiségekkel készített életrajzi beszélgetések értéke vitathatatlan.

Az elmúlt negyedév fontosabb eseményei

MEGJELENT RIBA ANDRÁS LÁSZLÓ KÖTETE

A rutinos olvasó némi óvatossággal vesz kézbe szervezettörténettel foglalkozó kötetet, mert sokszor joggal tart attól, hogy száraz, mérsékeltén unalmas munkával lesz dolga. Riba András László könyvével kapcsolatban azonban nem kell emiatt aggódni. A kötet ugyan a pártállam 1987–1989 közötti politikai döntéshozatalának intézményi és szervezeti hátterét vizsgálja, mégis sokkal több pusztá szervezettörténetnél. Köszönhető ez újszerű megközelítés módjának: a hatalom alakulásának elemzésekor azokra a jelenségekre és körülményekre összpontosít, amelyek eddig nem töltöttek be kellően hangsúlyos szerepet a pártállam megszűnését feldolgozó munkákban. Emellett a szerző fontos párhuzamokra is rámutat, ezzel tágabb történeti kontextusba is helyezve narrációját: a kései állampárt döntéselőkészítő, döntéshozatali tevékenységében azonosítja az 1945 utáni politikai-hatalmi, uralmi válságok vagy rendszerkorrekciós kísérletek azon legfontosabb elemeit, amelyek az 1980-as évek végén is mintául szolgálhattak. Mindezzel pedig számos új felismeréshez segíti hozzá az olvasót a hatalomgyakorlás megváltozó jellegével kapcsolatban.

TÓTH JUDIT: KULÁKBÁNAT

Munkatársunk, Tóth Judit új kötete a Rákosi-korszak agrártörténetének egy szélsőséges fejezetét, a kuláknak bélyegzett nagygazdák sorsát vizsgálja a *Ludas Matyi* mára már feledésbe merült karikatúráinak segítségével. A kulák kifejezést a Szovjetunióban már az 1920-as években alkalmazták a nagygazdák megkülönböztetésére, Magyarországon a kommunista diktatúra első éveitől használták a gazdaelit tagjainak megnevezésére. Mai szemmel nehéz megértenünk és elfogadnunk, hogyan és miért született, születhetett meg a többszázas nagyságrendet kitevő kulákelles karikatúra. A korabeli propaganda a gazdaelitet ért felmérhetetlen nagy veszteségből: a föld elvesztéséből, az önálló gazdálkodás feladásából, a nagygazdák igazi bánatából űzött gúnyt. A könyv ennek a folyamatnak az ismertetésével igyekszik bemutatni a címként választott „kulákbánatot”. Tóth Judittal *Kulákbánat* című könyvéről Horváth Szilárd is beszélgetett a Kossuth Rádió *Emberemlékezet* című podcastjában.

BABITS MIHÁLY: A RÖPÜLŐ FALU FILMBEMUTATÓ

Trianon 100. évfordulója kapcsán Babits Mihály 1921-ben megjelent novellája elevenedik meg egy vegyes technikával készült kisfilm keretében. A helyszín egy pesti kisvendéglő 1919 januárjában. Az italozó és beszélgető emberek között feltűnik Babits Mihály (Adorjáni Bálint) valamint a film főszereplője, az ismeretlen, de sok ember sorsát megjelenítő menekült (Sinkovits-Vitay András), kinek fájdalmas története a valóság és a képzelet határán játszódik. A *röplő falu* díszbemutatóját 2022. február 18-án, az Urániában tartották. A vetítés után kerekasztal-beszélgetést tartottak az alkotók részvételével. A Gyarmati-Paor Zoltán által rendezett kisjátékfilm szakmai közreműködésében részt vett a RETÖRKI is.

EGYÜTTMŰKÖDÉSI MEGÁLLAPODÁS A NEMZETI MŰVELŐDÉSI INTÉZETTEL

A Nemzeti Művelődési Intézetben a 2022. március 3-án megrendezett XV. stratégiai konferencián, amelyet *A közösségi művelődés korszaka – 10 éves a Nemzeti Művelődési Intézet* címmel hirdettek meg, stratégiai együttműködési megállapodás aláírására került sor a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archivum (RETÖRKI), a Népfőiskola Alapítvány és a Nemzeti Művelődési Intézet (NMI) részéről. Az együttműködést aláírták: Lezsák Sándor, a Népfőiskola Alapítvány kuratóriumának elnöke; Nyári Gábor, a RETÖRKI ügyvezető igazgatója és Závogyán Magdolna, az NMI ügyvezető igazgatója.

A Rendszerváltó Szemle 2022/1–2. szám szerzői

Bíró Zoltán (Budapest, 1941)

Irodalomtörténész, politikus. Egyetemi diplomát az ELTE Bölcsészettudományi Karán szerzett, egyetemi doktori fokozatot a szegedi József Attila Tudományegyetemen. Kandidátusi disszertációját 1994-ben védte meg a Magyar Tudományos Akadémián *A „harmadik út” és az 1945 utáni Válasz gondolatköre* címmel. Szegeden tanított a Juhász Gyula Tanárképző Főiskolán közel húsz éven át 20. századi magyar irodalomtörténetet. Legfontosabb kutatási területe Ady Endre költészete és a 20. századi magyar irodalom elsősorban történeti-eszmetörténeti vizsgálata, különös tekintettel a népi írók mozgalmára. Az MDF alapítója, 1988 és 1990 között elnökségi tagja, 1989-ben első, ügyvezető elnöke. 1990-ben kilépett a pártból, az újonnan létrejött Nemzeti Demokrata Szövetség alapítója lett. 2013–2020 között a RETÖRKI alapító főigazgatója.

Czáboczký Szabolcs (Kassa, 1994)

Történész. Középfokú tanulmányait a kassai Márai Sándor Gimnáziumban végezte, majd 2019-ben az ELTE-n szerzett mesterfokozatú diplomát történelem szakon. Dolgozott a Trianon 100 MTA-Lendület Kutatócsoport munkatársaként, jelenleg az ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskolájának doktorandusza. Fő kutatási területe a két világháború közötti csehszlovákiai nemzeti kisebbségek társadalom- és művelődéstörténete. 2016-ban *Lappangás* címmel a Püski Kiadó gondozásában jelent meg első verseskötete, míg 2021-ben *Kék a sátram, recece...* című könyvében a csehszlovákiai magyar klubmozgalom történetét dolgozta fel.

Jónás Róbert (Csenger, 1978)

Történelem alapszakos, majd nemzetközi tanulmányok mesterszakos diplomát szerzett a Kodolányi János Egyetemen. A főiskola és a RETÖRKI közös kutatói ösztöndíjpályázatának keretében 2016 júniusa és decembere között fél évet kutatói ösztöndíjként töltött az Archívumban. Jelenleg a RETÖRKI tudományos segédmunkatársa, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történettudományi Doktori Iskolájának PhD hallgatója. A *Rendszerváltó Szemle* szerkesztőségének tagja és főmunkatársa.

M. Kiss Sándor (Budapest, 1943)

Történész. 1967-ben az ELTE-n szerzett magyar-történelem szakos tanári diplomát, majd 1996-ban kandidátusi címet. 1991 és 1994 között a Miniszterelnöki Tanácsadó Testület kormányfőtanácsosa. Tagja volt az 1956-os forradalom és szabadságharc alatti sortűzek történetét kutató Történeti Tényfeltáró Bizottságnak. 1997-től 2013-ig a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történeti Intézetének alapító intézetvezetője. 2013-tól a RETÖRKI főigazgató-helyettese, majd tudományos igazgatója. Fő kutatási területe az 1956-os forradalom és szabadságharc, illetve az azt követő megtorlás története. A *Rendszerváltó Szemle* szerkesztőbizottságának elnöke.

Pálinkás Barnabás (Budapest, 1987)

Történész. A budapesti Sylvester János Protestáns Gimnáziumban érettségizett, majd a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán szerezte meg alap- és mesterszakos diplomáját. 2013–2019 között a Rákóczi Szövetség szervezeti munkatársaként, majd rendezvényekért felelős igazgatójaként tevékenykedett. Jelenleg a RETÖRKI Archívum főmunkatársa, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történettudományi Doktori Iskolájának PhD hallgatója. A *Rendszerváltó Szemle* szerkesztőségének tagja.

Péterfi Gábor (Aszód, 1977)

Történész, kutatótanár. A szegedi József Attila Tudományegyetem történelem szakán végzett, majd az ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskolájában szerzett doktori fokozatot. 2000 óta az Aszódi Evangélikus Petőfi Gimnázium, Általános Iskola és Kollégium tanára. 2016 óta kutatótanár, fő kutatási területe a huszadik századi magyar eszme- és politikatörténet, különös tekintettel a népi írók tevékenységére. 2017 óta a Történelemoktatók Szakmai Egyesület tankönyvelemző munkacsoportjának vezetője, az evangélikus iskolák történelem tantárgygondozója.

Rapali Vivien (Budapest, 1990)

Történész. A Károli Gáspár Református Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola doktorandusza. Kutatási területe a 20. századi magyar műszaki értelmiség története és a Műegyetem képzési és ösztöndíj rendszerének vizsgálata. 2020-tól a RETÖRKI munkatársa. A *Rendszerváltó Szemle* szerkesztőségének tagja.

Szénási Dorottya (Budapest, 1997)

Az Óbudai Árpád Gimnáziumban érettségizett 2016-ban. Két szemesztert töltött Bécsben az Universität Wien hallgatójaként, majd 2020-ban politikatudományok alapképzési szakon szerzett diplomát a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen. Jelenlegi tanulmányait az ELTE BTK gazdasági és jogi szakfordító képzésének keretében folytatja. 2021 óta a RETÖRKI munkatársa.

Tomaji Attila (Budapest, 1959)

Irodalomtörténész, költő. A budapesti Toldy Ferenc Gimnáziumban érettségizett, majd tanári diplomáját az egri Eszterházy Károly Főiskola magyar-történelem szakán és az ELTE BTK-n szerzett. Verseit és tanulmányait folyamatosan publikálja hazai folyóiratokban – *Holmi, Jelenkor, Kortárs, Látó, Pannon Tükör, Parnasszus, Vigilia* stb. – és az online irodalmi fórumokon. 2022. március 15-én József Attila-díjjal ismerték el munkásságát.

Ujváry Gábor (Budapest, 1960)

Történész, levéltáros. A budapesti József Attila Gimnáziumban érettségizett. 1979–1984 között az ELTE BTK magyar nyelv és irodalom-történelem, 1987–1990 között levéltár szakos hallgatója. 2006-ban a történelemtudomány habilitált doktora címet szerzett. Dolgozott többek között az OSZK-ban, az ELTE szaklevéltárában, bécsi Collegium Hungaricum tudományos igazgatójaként, a Balassi Intézet főigazgatójaként és Kodolányi János Főiskola tudományos rektorhelyetteseként és a MTA BTK Történettudományi Intézetében. 2014-től a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár tudományos főmunkatársa és kutatócsoport-vezetője. 2018-tól a Kodolányi János Egyetem Emlékezetpolitikai és Történetírás-kutató Intézet Történetírás-kutató Tanszékének vezetője. A *Rendszerváltó Szemle* szerkesztőbizottságának tagja.

Zachar Péter Krisztián (Budapest, 1976)

Történész, habilitált egyetemi docens. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán szerzett történelem-német szakos diplomát, 2006-ban ugyanitt szerzett doktori (PhD) fokozatot, majd a Károli Gáspár Református Egyetemen habilitált. Oktatott az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, a Kodolányi János Főiskolán és a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen is, jelenleg a Nemzeti Közszolgálati Egyetem nemzetközi dékánhelyettese. Fő kutatási területéhez tartozik a hivatásrendiség és az egyház társadalmi tanításának vizsgálata.

Házi Balázs (Budapest, 1987) – felelős szerkesztő

Történész, levéltáros. A budapesti Toldy Ferenc Gimnáziumban érettségizett 2006-ban. 2013-ban a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán szerzett történelem mesterszakos diplomát. Segédlevéltárosként a Magyar Országos Levéltár több projektjében is részt vett. 2013–2014-ben az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, majd 2014 októberétől a RETÖRKI alkalmazásában áll. A Bethlen Gábor Alapítvány titkára.

Nagymihály Zoltán (Budapest, 1988) – főszerkesztő

Történész. 2012-ben szerzett diplomát a Pázmány Péter Katolikus Egyetem történelem szakán, ahol elsősorban a 20. századi magyar történelem és az emigráció kérdéseit kutatta, szakdolgozata a *Látóhatár* c. müncheni lap történetét mutatta be. 2013-ban és 2014-ben a nemzetpolitikai államtitkárság Körösi Csoma Sándor-programjának ösztöndíjasaként kétszer fél évet töltött a németországi magyar diaszpóra közösségeiben. 2014-től a RETÖRKI munkatársa. A PPKE Történelemtudományi Doktori Iskola hallgatója, a Bethlen Gábor Alapítvány kurátora.

RETÖRK!

**Rendszerváltás Történetét Kutató
Intézet és Archívum**

